

ՊԱՐՈՒՅՔ ԱՌԻՈՒԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԸՅԵՐԵՆ
ԱՐԶԵՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

П. М. МУРАДЯН

ГРУЗИНСКАЯ ЭПИГРАФИКА
АРМЕНИИ

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ

Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԸԱՅԵՐԵՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՂԵՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԲՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անխառնության մեջ հավաքված, վերձանված ու բննության
ևն անված Հայաստանի տարածքում պահպանված բոլոր
հին վրացերեն արձանագրությունները: Վիճագիր ու մասն-
նագրական աշխատույն անգլիկոսությունների համադրությամբ
բացահայտված է այդ արձանագրությունների աղբյուրագի-
տական արժեքը՝ երկրի ԺԱ—ԺԳ դարերի օտարա-տեսակա-
կան, քաղաքական ու մշակութային պատմության համար:
Ցրբում վերանայված ու նշգրտված են հիշյալ դարերի
հայոց և վրաց պատմության ու մասնագրության մի շարք
կարևոր էջեր:

Առաջարկվող մեկնադրությունը նախատեսվում է պատ-
մաբանների, բանասերների և կրթվածագրությամբ հետա-
քրքրվող լայն շրջանների համար:

Մ 10602—1 25—70
704(02)—77

© Երևանի համալսարանի
հրատարակչություն, 1977

Հ Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հ Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

(Նամակի ցանկ)

Երևան—1977

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Կրթկասագիտության զարգացման արդի վիճակում հայկական և վրացա-
կան մատենագրական աղբյուրները հեռու են անցյալի քաղաքական,
տնտեսական ու մշակութային պատմության առաջագրած բոլոր խնդիրներին
գոհացուցիչ պատասխան տալու կարողությունից: Եթե անգամ դանց առնենք
միջնադարյան պատմիչների՝ եկեղեցու սպասավոր լինելու, հասարակական
կյանքի ոչ բոլոր կողմերը նույն տեղակայությամբ ու մանրամասնությամբ
ներկայացնելու և տեղայնության ու ավանդակնության պարագաները,
այս պատմագրական երկերի շղթայական հաջորդականության պակասն
ինքնին ստիպում է դիմել օժանդակ աղբյուրներին՝ մերթ այդ ընդհատումները
լրացնելու, իսկ հաճախ էլ առկա նյութի օտուցությամբ վերահասու լինելու,
այն մանրամասնելու համար: Միջնադարի վերաբերմամբ այլաբնույթ
աղբյուրների ուսումնասիրությունն ու մատենաշարային հրատարակությունը
միայն մասամբ են լրացնում այդ բացը, այն էլ գերազանցապես քաղաքա-
կան-եկեղեցական պատմության հարցերում: Ուստի լիովին հասկանալի է
այն հույսը, որ սրբագրված, որ ցուցարկված է հազարավոր ձեռագրական
հիշատակարանների, «մանր» համարված ժամանակագրությունների, ոչ
զուտ պատմական նյութերի երևան հանելու և հրատարակելու գործին:
Հայկական միջնադարյան վավերագրերի ընտրությունից անկախված տեղե-
կությունները շատ շքեղ, որովհետև փաստաթղթերի աննշան մասն է միայն
պահպանվել, այն էլ, ըստ մեծի մասին՝ ուղ դարերի և կամ գրագրերից ոչ
պակաս հետագա ընդօրինակություններով ու միջամտություններով: Ակադ.
ժ. Օրբելու արդարացի գիտությունները «...թագավորական հրովարտակները,
կաթողիկոսական կոնդակները, գանազան հրամանագրերն ու որոշումները,
կաթողիկոսական փաստագրերը, պայմանագրերը, կալվածագրերը և այլն
կամ ընդ հասել մեզ, կամ հասել են ոչ թե ձեռագրերի ձևով, այլ իրեն
քարերի վրա փորագրված արձանագրություններ»: Վերջիններս կշիռը
պատկերացնելու համար թվարկածին պիտի ավելացնել շինարարական,

1 Հ. Օրբելի, Հայկական վիճակի արձանագրությունների գիտական նշանակությունը,
«Իրական հայ վիճակագրություն», պրակ 1, Երևան, 1966, էջ VI:

միտմանական, հիշատակադրային ու տապանագրային արձանագրությունները:

Ի տարբերություն մատենագրական-ձեռագրական աղբյուրների, արձանագրությունները գրեթե զերծ են ընդօրինակության միջոցին սխալագրությունների ներառելու, ընդմիջարձկելու վտանգից, խմբագրվել-սրբագրվելու հնարավորությունից և այլն, իսկ այդ ամենը նրանց բովանդակության հանդեպ առավել վստահություն է նրաշնամբում: Երկրորդական իրողություն չէ նաև վիճակի հուշարձանների անմիջական ու անխեղելի անշուրթյունը իրենց գտնված տեղին՝ սկսած ավելի բնակավայրից մինչև դամբան ու երկիրը:

Գիտելու է, որ ձեռագրական հիշատակարան-հիշատակագրությունների պես վիճակի արձանագրություններն էլ գրառվում են անցուղարձի, պատմվող իրողության անմիջական ազդեցության տակ, հաճախ իբրև նրա ուղղակի արդյունք, միշտ փաստական բովանդակություն ունենալով: Որքան էլ դրանց հազորգամ տեղեկությունները փոքր լինեն, հաճախ նույնիսկ մասնավոր, հետազոտող նրանցով ալլազան ստուգումների ու համադրությունների հնարավորություն է ստանում, ազատ՝ զեպերեն ու իրադարձությունների նարատելու, որոշակի նախասիրությամբ ու մտայնությամբ ներկայացնելու պատմիչի կանխակալություններից: Սակայն մատենագրական երկերի ուսումնասիրությունը, վիճակագրության համեմատությամբ, ունի որոշ գյուրություններ. ձեռագրական այլընթերցումների բազմաթիվությամբ կարելի է լրացնել կամ վերահանդենլ ավելալ զրչագրում պակասող բառը կամ նույնիսկ հասվածք, մինչդեռ վիճագրության մեջ նույնական տերտեր ու սարքներցումներ չկան (խոսքը բազմալեզվյան արձանագրություններին չի վերաբերում), ուստի ինչը հողմնահարվել ու ժամանակի ընթացքում կործանվել է՝ գիտության համար կորել է ամոխշու: Այստեղ վերահանդումները հնարավոր են առանձին տառեր-տառաշարքերի ու բառեր-բառակապակցությունների սահմաններում, այն էլ առ այդ վստահելի կովաններ ու տեղադրելի տարածք ունենալու պայմանով:

Ի վերջու, ոչ երկրորդական կարգի տարբերություններից մեկն էլ վերաբերում է հուշարձանների լեզվին: Անկախ քաղաքական վերաբերումներից, պատմիչի մտայնությունից ու ժամանակի «անզեղ» լինելուց, մատենագրական երկը գրվում է հեղինակի ու երկրի մայրենի լեզվով, մինչդեռ վիճագիր արձանագրությունների լեզուն հաճախ թեկազրված է ոչ այնպիսի հրապարակման միջավայրին հասկանալի լինելով, որքան այն վիճագրելի ավողի քաղաքական, դավանական պատկանելությամբ և կամ այն նպատակադրումով, որ հետապնդում է նրա իրական հեղինակը: Այդ ամենին զումարելի է նույն միջավայրում այլալեզու էթնիկական միավորումների սակայնության պարագան: Ահա այս գործոնների ազդեցությամբ է, որ միջնադարում գիր ու գրություն շունեցող Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ու էթնիկական միավորումների մտ կարելի է շուրջ մեկ տասնյակի հասնող լեզուներով արձանագրություններ գտնել, երբ նրանցից և ոչ մեկը

տեղաբնիկ համար մայրենի չէ: Այսպես, օրինակ, Հյուսիսային Կովկասի վիճագրությունը ներկայացված է հետևյալ լեզուներով՝ հունարեն, լատիներեն, երբայրեն, պահլավերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, հայերեն, վրացերեն, ուշ շրջանում՝ նաև արաբատառ կամ վրացատառ տեղական մեկ-երկու լեզվով: Հիշյալ լեզուներով գրված լինելու փաստն ինքնին արտացոլում է տեղիս քաղաքական իշխանության և ազդեցության հազորգականությունը, դավանական պատկանելությունը, զրսեկ էթնիկական միավորների բնակավայրերի գոյությունը, մշակութային ազդեցության ոլորտը և շատ այլ իրողություններ: Այդ խառնադեպության մեջ, ինչ խոսք, նշանակալի է և միասնական լեզվի ու գրի-գրչության շրջության պարագան, բայց վճռականն այդ չէ, այլ այն հանգամանքները, որոնց թեկադրությամբ կատարվել է լեզվի քնարությունը:

Հայաստանն ու Վրաստանը դարավոր գիր ու գրականություն, գրավելու ժողովուրդներ ունեցող երկրներ են, բայց այստեղ էլ բիշ լեն վիճական հուշարձանների բազմալեզվայնության փաստերը: Վրաստանում պատկանելի բանակությամբ վրացերեն արձանագրությունների կողքին, որոնց ուսումնասիրման ու հրատարակման գրծում մեծ է Մ. Բրտսեի, Ն. Մառի, Ն. Քաղաշվիլու, Գ. Բացրաձեի, Իվ. Զալախիշվիլու, Ա. Շանիձեի, Ն. Քերձեիշվիլու, Ք. Բարնավելու և այլոց վաստակը, նշանակալի թիվ են կազմում հունարեն, հայերեն, արաբերեն, պարսկերեն, եբրայերեն և մի քանի այլ լեզուներով գրված վիճագրերը: Նույն իրողությունն է և Հայաստանում, որ շուրջ տաս հազար հայերեն արձանագրություններին դամբվում են թվարկած բուրբ լեզուներով եղածները:

Հնարավոր է, որ Հայաստանում, Վրաստանում կամ Հյուսիսային Կովկասում ապրել ու ստեղծագործել են հույն, ասորի, պարսիկ, արաբ, թուրք և այլազգի մատենագիրներ, բայց նրանց թողած գրավոր ժառանգությունը բիշ է անշլում այդ երկրների պատմությանն ու մշակույթին՝ հիմնականում մնալով երկի լեզուն կրող ժողովրդի սեփականության, մինչդեռ այդպես չէ վիճագրության վերաբերմամբ: Վերջուս երկուսի նշանակություն ունի, անկախ լեզվից, բովանդակած նյութի կարևոր-անկարևոր լինելուց, այն անմիջական աղերս ունի գտնված տեղի՝ երկրի կամ դավառի պատմության հետ, որ հանգամանքների բերումով արձանագրվել է և ապավայրում հուշարձանը չի դադարում այն երկրի պատմությանն ու մշակույթին անընկճելուց, որի լեզվով գրված է Հիշյալ առումով հատկանշական է Վրաստանի արաբերեն արձանագրություններին վերաբերող ակադ. Գ. Մերթելու զնահատությունը. «Ըստ էության սրանք վրացական հուշարձաններ են, արաբերեն լեզվով ներկայացված, այնպես, ինչպես վրացական են Գիմիտրե արքայի, Թամարի, Լաշա-Գիրգիի, Ռուսուզանի և այլոց գրամները՝

՝ Արաբատառ արձանագրությունների համահավաք հրատարակություն տե՛ս «Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабской, персидском и турецком языках», тексты, переводы, комментарии, введение и приложения Л. И. Лаврова, М., т. 1, 966, 4. II, 1968.

ապա արարեր են մակագրություններով, որոնց մեջ տրված են բրիտանյա Արևելքի այն ժամանակվա ուժեղագույն պետություններից մեկի թագավորների տիրույթները՝ արարել բոլոր նման գրամների արձանագրություններից: Այդ պատճառով այս հուշարձանները պետք է վրացական հուշարձան համարենք, ակնարկ նրանից, որ արարերն լեզվով են գրված: Քննենա այստեղ վերապահելի կետեր կան, բայց հիմնականն ու ընդունելին այն է, որ Վրաստանում գտնվող այլալեզու արձանագրությունները վրացերեններին հավասար չափով վերարեում են տվյալ երկրի պատմությանն ու մշակույթին, ուստի նրանց ուսումնասիրության գործում առաջին հերթին շահագրգռված են վրացագետները: Վերջին տասնամյակներում կատարված ուսումնասիրություն-հրատարակումները լիովին արգասաբերին այդ հարցադրումը. պրոֆ. Բ. Ղաուխիշվիլին ծավալուն մեկագրություն արված ի մի հավաքեց, վերձանեց, թարգմանեց ու աղբյուրաբանական քննություն ենթարկեց Վրաստանում պահպանված հունարեն արձանագրությունները*, Յ. Կախիանին առանձին գիրք նվիրեց Գրեմերի արարերն արձանագրությունների՝, Ն. Բաբալիշվիլին կազմել է երբայեւմ արձանագրությունների դիմված, իսկ պրոֆ. Լ. Մեխրաբե-Քենը տասնամյակներ շարունակ հետազոտել է Վրաստանի սահմաններում եղած հայերեն արձանագրությունների հավաքմանն ու վերծանումը, որ նա ամփոփեց շուրջ քսան տարի առաջ ավարտած ու Հայաստանի ԳԱ հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտին ի տպագրություն հանձնած դիմանով: Փաստորեն՝ Վրաստանում պահպանված այլալեզու արձանագրությունների ուսումնասիրության ու հրատարակման աշխատանքն ավելի մոտ է իր լիակատար ավարտին, քան թող այդ զորմանալի լիվա, վրացերեն վիճագրերը: Իրերի նման վիճակը, ինչ խոսք, թելադրված է վերջիններս բաղմաբանականությամբ. այլևս ամբողջությամբ նրանց նշանակալի մասի հրատարակված լինելով, թեև դա ամենին չպիտի դանդաղեցնի սպասելի հատորավոր դիմանների հրատարակությունը:

Ամփոփելով 1933 թ. Ջավախքում կատարած վիճագրական գիտարշավի արդյունքները, ակադ. Ն. Բեքվեճիշվիլին կերպակցում էր. «Նշված հարցը (իմա՝ վիճագրերի հավաքումն ու հրատարակումը — Ա. Մ.) երկար ժամանակ վրաց գիտական շրջանների մտահոգության առարկան է: Այս

գործը մի քանի անգամ ձեռնարկվեց էլ, բայց ձեռնարկման անարդյունք լինելը անհետողականությունը է բացատրվում... Մի ժամանակ այլ շատագրորների մեջ սա բուրբեց ավելի անհետաձգելին է: Ուշանալ-ես մնալու տխուր հետեանքը այստեղ ամենից ակնառու է. ավերված ու գիտության համար ընդմիջ կորած են բազմաթիվ հնագույն արձանագրություններ և, որ ավելի ողբալի է, այսօր մեր աչքի առաջ մեծ արագության ավերվում ու կործանվում է այն, ինչը ցարդ գիմացել է ժամանակների հուճերին: Այսպիսի պայմաններում մեր գիտական շրջանների պարտականությունն ու պատասխանատվությունը մեծ է ու լուրջ: Ժամանակը այլևս չի համբերում. այս մեծ գործը անհետաձգելիորեն պետք է կատարվի»: Ինչպես վերևում տեսանք, շատ հրատարակություններ արդեն իրականացված են, մասնավոր, կեն նկատի ունենանք նաև Բ. Բարեպիլու, Վ. Ցիակարիշվիլու և ուրիշների՝ առանձին գավառների վիճագրության նվիրված աշխատությունները: Այդ ամենը, անշուշտ, կարելի է գինել իբրև այսպա մասնաշարալիս հրատարակության նախապատրաստություն:

Վրացերեն արձանագրությունների աշխարհագրությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, անհամեմատ ավելի ընդարձակ է, քան բուն երկրի պատմական սահմանները, թեև նրանց գերակշիռ մասը ներսում է գտնվում: Գիսելու է, ասակյան, որ Վրաստանից դուրս գտնվողներն էլ մանրական ստեղծություն ունեն երկրի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կայսրության և համասարակի նկատույթին են նրա պատմական անցյալի ուսումնասիրելիս: Հայերի հետ միասամասակ վրացիները ևս բրիտանյա Արևելքի առավել նշանավոր սրբավայրերում և կրթօջախներում ունեին իրենց մենաստանները, ուր ոչ միայն մասնագրական գործունեությամբ էին պարտավորվում վրացերենի վերածելով հունարեն, ասորերեն, հայերեն, արարերեն և այլ լեզուներով գրված աստվածաբանական կարևորագույն երկեր կամ ստեղծելով ազգային մասնագրության նոր գործեր, այլ նաև կառուցում էին ճարտարպետական հուշարձաններ՝ վիճագիր անհրաժեշտ հրատարականերով: Այդ շարժառիթով են գոյացել Պոպոսիանի շրջա հնագույն վրացերեն արձանագրությունները, որոնց գալուցիներ վանական-մշակութային աշխույժ գործունեություն է վկայում 5—6-րդ դարերում¹⁰: Վրացի և վրացախոս միտրաններ կային Սև լիաների (Ամասոսյան լիաներ) վանական հաստատություններում, որնք 13-րդ դարի սկզբներին համաբաշխ գործակցության մեջ էին սեպա հույն, հայ և ասոր պաշտանակների հետ: Այսպիսիս բնորոշմամբ «ի տուն իշխանավանան հայոց են ասորի իշխանք

¹⁰ Զ. Գրիգորով, Լեզվաբանական և մատի ձեռնարկներում խորտակված Երվանդանի և Երվանդանի արձանագրություններ, Երևան, 1927, հ. 1, էջ 177—189.
¹¹ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹² Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹³ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹⁴ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹⁵ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.

¹⁰ Բ. Շեքվեճիշվիլու, Արևելահայկան և Երևանի և Երվանդանի արձանագրություններ, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹¹ Ս. Մ. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹² Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹³ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹⁴ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.
¹⁵ Ա. Մալախյան, Երվանդանի արձանագրությունը, Երևան, 1933, էջ 177—189.

և հուռում, և ասորի վանքը, և հուռոմ, և վրացի, և ունին պատի և ասրացի
 ի ասնէ Հայոց և կան խաղաղութեամբ և սիրով ամէն ազգ լիւր կենդեցոյն
 կարգին և ի ասհմանն, և զաստուած փառաւորեն¹¹։ Մինչ այդ մեկ-երկու
 դար առաջ, վրացիները նշանակալի թիվ էին կազմում Անտիոքի մշտն
 հաստատութիւններում, մանավանդ Քիլոզորոս Յ. րդ պատրիարքի օրոք
 (1057—1059), ուստի ամենեկին դարմանալի չէ վրացիներն արձանագրութիւն-
 ների սովորութիւնն այստեղ¹²։ Արդարեւ կան և Պետրիծոնում¹³, ենթադրելի
 են Ախուսում, զայն և այլուր։ Որքան էլ սակավաթիվ, նրանք պերճախոր
 վիպարութիւններ են, ինչպէս արդեն նշեցինք, վանական ազգ կենտրոններում
 վրաց հոգևորականութեան սեական գործունեութեան։

Վրաստանի սահմաններից դուրս գտնվող արձանագրութիւնների երկ-
 րորդ խումբը կրթւթի է կոչված կամավոր կամ հարկազրկ արտագաղթումների
 հետևանքով առաջացած վրացական բնակավայրերի զոյացման փաստով։
 Ուստի, Պետրբուրգի, Մոսկովայի և այլ բազմաքաների հանցատարաններում
 սպասելի են ու կան վրացիներն հիշատակարանները, նրբին էլ զուգահեռ
 ուսուերեն կամ հայերեն տեքստերով¹⁴։ Նմանատիպ հուշարձանների ավելի
 մեծ քանակություն պահպանվել է Պարսկաստանի վրացական կամ հայ-
 վրացական բնակավայրերում, որոնց գոյութիւնը բացատրվում է Կաթինից
 ու Քարթլիից ճահ-Արասի կազմակերպած դաճղվածային բնագաղթով։
 Վերջերս րոք Հուլայի ս. Սարգիս, ս. Մինաս, ս. Ներսես հայկական կնիզ-
 յիների նստիկներում պահպանված 17—18-րդ դարերի 22 ազգային ստականազիք
 հրատարակվից՝ նախնական ծանուցման տեսքով, նշանակալի մասը հայերեն
 կից կրկնակներով¹⁵։

Միանգամայն այլ պարագաներով է բացատրվում վրացիներն արձանա-
 գրութիւնների սովորութիւնը Հյուսիսային Կովկասում, սրի մասին վերևում
 խոսք եղավ (Պագոսանում շուրջ 15 ազգային հիշատակարան կա)։
 Միավորյալ վրացական թագավորութեան հզորութեան շրջանում, հատկապէս
 12—13-րդ դարերում, վրաց մշակույթի, զրի ու գրութիւնն ազդեցութիւնը
 քաղական մեծ ծավալների հասավ, հող նախապատրաստելով և բրիտանեա-

¹¹ Հ. Ա. Անասյան, Վարացի Այգեկցի երգի համբարշտութեան գագափարախոս, «Եւրպիսի», 1969, № 1—2, էջ 55։

¹² Տէւ. Jean Mécérian, Les inscriptions du Mont Admirable, Beyrouth, 1962, p 32—35, հատկապէս նույնի. «Expédition archéologique dans l'Antiochène Occidentale... Beyrouth, 1964, p. 106—113.

¹³ Տէւ. «Եպիս Եանով», յարտուրու մունեստրի նշանադրում և մոտ ճնայտն, տն., 1971, թ. 254—268.

¹⁴ Պետրբուրգի և Մոսկովայի վրացական հուսթիւնների մասին տն. Ե. Յանովսկի, յարտուրու վշտրտնի կրնա քերտրտրտրտ, տն., 1961; զւ. ճնայտնու, յարտուրու մունստրու, տն., 1969.

¹⁵ Տէւ. Յանովսկի տուղա, յարտուրու կարտուրու յարտուրու, տն., 1971, թ. 196—211, Այգ-
 պիսի հայտնի են գնա Քերտրտրտ հրատարակումը, տն. հրոք. «Армянские и грузинские
 надписи в церквях Джулыфи и Исагани», Труды Вост. Отд., Спб., 1859, IV, էջ 314—
 320։

կան բարոյական գործունեութեան համար։ Ավարական միջավայրում
 (հունձախում ու շրջակայքի վեց դուրսերում) բրիտանեական պաշտամունքա-
 յին կատուցների ու վրացիներն վրատարիքի նման կուտակումը, հարկավ, ոչ
 այնքան բազարական տարածման, այլ բարոյական գործունեութեան հետե-
 վանք էր՝ անհրաժեշտ անտեսական-մշակութային գործակցութեան պայման-
 ներում¹⁶։ Այդ վիպալ մատենագրական երկու կարերը հիշատակութիւն
 ունենք, որոնք վրացի արքայի հրովրիկ կովկասագիտական լայն շրջանների
 ուղարկութեւնը, մեկը պահպանվել է Վրաց մամանակագրութեան մէջ,
 ուր խոսվում է Գիմիսրի Անձնուրացի օրոք լեզգիներին (իմա՞ գագոսանե-
 րակ ցեղերին) դարձի բերելու մասին. «Այդ նույն ընթացքում (կր Սուրբ
 սարից կկած Քարտիզ Վանականը հրահանգում էր Գիմիսրի թագաւորին—
 Պ. Մ.) փալատայում էր Պիմեն Սուլուր, որը տեղափոխվեց Գարեջից և
 բնակվեց Քիլարանում՝ անձակներէց մեկում, և դարձի բերեց լեզգիներին
 հիւանասութեւնը, որոնք անարկում էին բրիտանեական հավատը։ Միաժա-
 մանակ փալատ էր (նույն Պագոսանում—Պ. Մ.) նաև մեծ գործիչ,
 մարտնիվ մեխ Անտոն Նարեկեցի—ձեն»¹⁷։ Երկրորդ տեղեկութեան
 սովելի հանգամանայից է, գրված 1310 թ.

Երբ մեր երանելի պարտի-
 արք Նուրիսիան այցելեց Կաթին՝
 Անտիոքի եպիսկոպոսութեան, և
 այնտեղից կկալ Մասուր, Կակ-
 էրսեն և անցալ տամարները՝
 Կարի կրորդութեան, Կումի՝
 Ասովածամի, Կերպիում՝ ասա-
 րեղաղոր սուր Նարայի, Զարում՝
 սուր նարավիկ Գիորգի, Կար-
 դիսում՝ սուր Հարայի, Գանու-
 Կում՝ Արլիի, Բիշ-նուխում՝
 Ասովածամի, Կարդաշնում՝ Ն-
 դիայի, Քարայարանում՝ ամե-
 նայն սուր ասարայ Պետրոսի,
 նաև խոնձերի, նարայի, Քուլե-
 թի, նեկերսի, Կրսի, Զարի, Քեա-
 րանի, Մալ-Փիսիսի, Փերիան-
 Մուխախ-Մամրիսի և ամբողջ
 դաշտի տամարները, որ է՝ ին

¹⁶ Տէւ. Դ. Մ. Աթաք, Христианские древности Аварии, «Ученые записки Института
 истории, языка и литературы Дагестанского филиала АН СССР», Махачкала, 1958,
 էջ 161—182; Մամ. Н. Мамр. Албанская надпись, «Краткие сообщения о докладах и
 результатах исследований Инст. вст. мат. культуры», М.—Л., 1947, стр. 7—14.

¹⁷ Վրաց մամանակագրութեան, երևան, 1971, էջ 151—152; Քաղպիզ տն. յ. II, 283:

Գտնվածություն՝ 87 (ըստ Հ. Թրքելու անտիգ աշխատության), Հովհաննավանություն՝ 80 և այլն: Հանգուցյալ վիճադրագետ Ս. Բարխուդարյանի նորերս լույս տեսած «Գիվան հայ վիճադրության» շորորդ պրակում ներկայացված են Սևանի ավազանի (Կամոյի, Սարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, առանց Սևանա կղզու) արձանագրությունների՝ 1547 միավոր: Ուստի շափազանցություն չէ, երբ ասվում է, թե «Սեկ տանտյակ հաղարից անցնում է դիտությունը հայտնի հայաստա մեծ ու փոքր վիճադրերի ընդհանուր քանակը»²², Չմանելով նման իրողության բացատրության մանրամասների մեջ, հարկ է, սակայն, նկատել, որ ամենակարևոր գործոններից մեկը կենտրոնացած պետականության տեսական չդրությունն էր: Վարձատրության հրովարտակների, կոնգրանների, փաստազրերի, պայմանագրերի, նվիրագրերի և բազմաթիվ այլ վավերագրերի հրատարակման վիճադրյալ եղանակն է, որ աստիճանաբար ավանդական էր զարակել: Վրաստանում այդ անհրաժեշտությունը մեծ չէր, որովհետև կային փաստագրերը վերահսկող ու պահպանող արքունական, կաթողիկոսական, թերևս և առանձին իշխանական տների դիվաններ, ուստի միջնադարյան հայկական ոչ մեծ թիվ կազմող վավերագրերի գիմաց Վրաստանում ունենք հսկայական հավաքածուներ, «մեկ տանտյակ հաղարից» ավելի փաստաթղթերով²³:

Այս իրավիճակը արտացոլվել է Հայաստանում պահպանված և հայագիր, և այլալեզու վավերագրերի մեծաքանակության մեջ. այստեղ, վաղ շրջանի հունարեն, լատիներեն, արամեերեն արձանագրություններից հետո (այլ երևելի է ուրարտերենը), հայերենին զուգահեռ ու միաժամանակ փորագրվել կամ ղեկավարվել են բազմաթիվ արաբերեն, պարսկերեն, վրացերեն, թուրքերեն և այլ արձանագրություններ, որոնց մեջ բավական մեծ տեղ է հատկացված վրացերենին:

Այսպիսով, բնական է, հայ վիճադրագիտության առաջնահերթ խնդիրը պատմական Հայաստանի արածքում պահպանված վիճակային հիշատակարանների հավաքումն ու աստիճանական կամ ճանկարծահաս կործանումից փրկելն է եղել, որ ղեկ աչսոր էլ չի դադարել օրակարգի հարց լինելուց: Նման պարագաներում այլալեզու հուշարձանների ուսումնասիրությունը, իբրև օժանդակ աղբյուր, դերակատարացան կապված է մասնագիտական առանձնակի խնդիրների ստեղծումում: Երանց դիմելու անհրաժեշտության հետ: Վիճադրերի հրատարակման այս խնդրաբուխ հերթակարգը պայմանավորված է և այլ գործոններով. եթե հայ վիճադրության մասնագետը գործ ունի հրատարակելի նյութի գանգիվածային տեղագրության հետ, որ նպատակ է աշխատանքի ընդգրկումը ընդլայնելուն, ապա այլալեզու հուշարձանները հիմնականում ցրված են, հաճախ մեկ-երկու օրինակով:

²² Ս. Ս. Ավազյան, Վիճակային արձանագրությունների հեյտարանություն, Երևան, 1973, էջ 12:

²³ Երանց մասին ամփոփ տեղեկանք տե՛ս Ս. Ս. Какабадзе, Грузинские документы Института народов Азии, М., 1967, էջ 6—13:

տարբեր շրջաններում, աննկատելի դառնալու շափ լուծվելով տեղի հայերեն արձանագրությունների բազմություն մեջ:

Հարող խնդիրը այլ բնույթի է. եթե հայերեն արձանագրությունների վերածնության-հրատարակության համար այլալեզու աղբյուրներն ու վիճադրերը վճռահան նշանակություն չունեն, ապա Հայաստանում եղած այլալեզու-այլալիր արձանագրությունների ուսումնասիրության, նույնիսկ հավաստի վերածնության համար պահանջվում է նույն հուշարձան-հուշարձանախմբի հայերեն շատ արձանագրությունների հիմնավոր իմացություն, իսկ վերջինս, ինչպես նկատեցինք, հարյուրավոր վիճադրերի դիտական հրատարակումից հետո է հնարավոր գտնում: Խոսքը ամենից առաջ վերաբերում է վրացերեն արձանագրություններին, ինչպես որ զովագրանում ենք պատկերացնել Վրաստանում եղած հայերեն վիճադրերի ուսումնասիրություն կամ հրատարակություն՝ առանց տեղի վրացերեն հիշատակարանների հիմնավոր ծանոթության: Առանց Անիի, Պղնձահների, Քրտայրի, Կոչի և այլ վայրերի հայերեն արձանագրությունների ավյանների գրեթե անհնար պիտի լիներ այնտեղ գտնված վրացերեն հիշատակարանների թվագրումը, ներկայացվող անձանց ինքնության ճշգրտումը, հաղորդվող ղեկավարի կամ իրողությունների արժեքավորումը, մի խոսքով այն ամենը, ինչ ուսումնասիրության է կոչվում և ոչ սոսկ նույնական տեսքի հրատարակում, թեև վերջինս նախապայման է: Այստեղից բխում է Հայաստանում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների քննության մեծաքանակ եղանակի անհրաժեշտությունը, որովհետև նրանց բնագրի ու բովանդակության ճիշտ ընկալումը, առավել ևս թարգմանությունը, աղբյուրագիտական հանգամանալից աշխատանք են պահանջում:

Այս ամենի պատճառով է, ահա, որ Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները տակավին սպասում են լրակատար հավաքման, վերածնության և ուսումնասիրության:

Վերևում արդեն նշեցինք, որ այլալեզու արձանագրությունները կրկնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում՝ ըստ վիճադրման տեղի ու լեզվի, լույս ավժմ պիտի ավելացնենք, թե Հայաստանում եղած վրացերեն հուշարձանների ո՛չ տեղը, ո՛չ էլ լեզուն համեմատելի չեն, ասենք, նույն Հայաստանում կամ Վրաստանում գտնվող արքերեն, պարսկերեն վիճադրերի: Այնտեղ եթե խոսքը այլ երկրի նվաճելու, իշխելու, մայրենի լեզվով հրահանգներ առաքելու, տեղում երկար բնակություն հաստատելու մասին է, ապա մեկանում երկիրը չի նվաճվել, այլ ապատարվել է (հիշենք անցյեղից դիմումը Գրորգի III-ին, Զարարյաններին գիմավորելու խանգավառությունը և շատ այլ փաստեր), մեկանում արտոնագրեր շնորհողը ընտանի է կ'ժազումով, կ'գործունեությամբ, յատանց խոսքը նոր հարկեր սահմանելու մասին չէ, այլ օտարից ապատարելուց հետո այն թեթևացնելու, վերապես, խոսքը շինարարության մասին է և ոչ ավեր-ավաբի: Ընդ որում՝ այդ արձանագրությունների լեզուն (ինչպես և նրանով եղած մասնագրությունը) բնտանի ու հատկանալի է ոչ միայն էթնիկապես վրացու, այլ զավանդակա

Քելագրանքով իրեն վրացի համարող տեղացի հայի համար: Եկեղեցիներ օձնելու առիթով Անի մամանսեմ վրաց Նուրիսան կաթողիկոսը դիմում է առաջ քաղարիքի բնակիչ վրացիներին», ուր «վրացի բարձր մեք տեքստում ունի, անշուշտ, գրականական տերմինի նշանակություն. վրացիները սակայն հասկացում են ոչ միայն արշավը վրացիները, այլև հայ-քաղկեդոնականները»²⁴: Ի վերջո, Հայաստանի և Վրաստանի հիշյալ դարաշրջանների պետական, հասարակական-քաղաքական կացությունը, տնտեսական-մշակութային ինստիտուտները, բարոյակրթական նորմերը այնքան քնդհանուր էին և շատ բնակավայրեր այնքան դիրկրոնդիան, որ Հայաստանում պահպանված վրացերեն արձանագրությունները, ինչպես որ հայազգի բազմամիլի այլ հիշատակարաններ, հավասար չափով վերաբերում են և Վրաստանի պատմությանն ու մշակույթին: Տեղին է վերադառնալ ակադ. Ն. Մարի քաղմամբիվ իրողություններից բխող եզրակացությունն այդ բնօրհանության կապակցությամբ. «Ով ուզում է ոչ միայն համարել բազմ վրաց հիմ զրականությունն այսպես «Ընձնեմավորից», այլև հասկանալ նրա հանձարեղ քերթող Շոթա Ռուսթավելուն, նա պետք է իմանա Անիի հայոց ճարտարապետության գեղարվեստական հուշարձանների պատմությունը, հատկապես քաղաքացիական: Ով կամենում է հասկանալ մեծ մասամբ անանուն անհի խոշոր նկարիչ-կարտարպետներին, նրանց դարձանահարչ սակզմագրությունները, նա պետք է խորանա վրացական ասմաներիական «Ընձնեմավորը պոեմի» բրիտանյա Արենյի միջնադարյան քնարերգության այդ հրաշակերտ ոտանահարություն մեջ: Բայց, այնպեսաներեւ, նրանց այդ հողհարգատուությունը (քոճետ) հայոց վրաց վրա, կամ վրաց՝ հայոց և կամ մահնադականները մեկի և մյուսի վրա սակ ազդեցությունը չի գոյացել: Պատճառները ավելի քնդհանուր ու ավելի խորն են: Հայաստանում ու Վրաստանում հինց 12—13-րդ դարերում, անկախ Բագրատունիների վրացական ճյուղի հովանու տակ նրանց քաղաքական միավորումից, ավելին՝ հակառակ կրոնական բաժանվածությանը, սոցիալական նույնական պայմաններում՝ քաղաքների ու քաղաքացիների նշանակության աճ, մշակութային-բրիտանյա աշխարհի շնունն ու հարգողացումը մահնադականի հետ, ձևավորվեց գեղարվեստական համաման մշակելի եվ աճ, այդ առնչությանը հայտերի մոտ գոյացած գեղարվեստական իգիպները, գրականությանը եկեղեցիին տիրացած լինելու հետևանքով, արտացոլում դրան Անիի ճարտարապետական գծերի ու ղեկորատիվ պատկերների հարուստ ժաղկումն մեջ, իսկ վրացիների մոտ, վրացական արքունիքի ու առհասարակ վրաց ավատատիրական աշխարհի կողմից աշխարհական գրականության պաշտպանության պարզացում,

²⁴ Н. Марр, Надпись Епифания, католикоса Грузии (из раскопок в Ани 1910 г.), ИАН, 1910, стр. 1441; հմտ. Նուրիքի՝ **Иоанн Петрицкий**, Грузинский неоплатоник XI—XII века, стр. 8—9; հմտ. В. Дондуа, К социально-экономической жизни средневековой Грузии по армянской надписи (1218) Епифания, «АН СССР академикку Н. Я. Марру», М.—Л., 1935, стр. 663; հմտ. **Հովհ. Օռթյան**, Միտան գլխի մեծ լուսնակայն առաջնությունն ըստ մեծ լուսնակայն Վրացացի, «այդ Ֆրոնտի», Կ. ՎԻ, 1936, էջ. 102.

աշխարհական քնարերգության մեջ, ամենից առաջ այն պատիղ Շոթա Ռուսթավելու սակզմագրությունն մեջ»²⁵: Այժմ, կարծում ենք, ակներև է, թե ինչու Հայաստանում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների ավելի անմիջականորեն են ստեղծվում այն երկու երկրների պատմությանն ու մշակույթին, քան այլ լեզուներով եղած վիճակագրությունները: Գրաքեր փաստորեն, մեկ բնօրհանուր միջավայրում գոյացած հիշատակություններ են: Ն. Մարի ակնարկած «Բագրատունիների վրացական նյութի հովանու ներքո» հայ-վրացական քաղաքական միավորումը նախապատման գրքով ոչ միայն մշակութային սերտաման, այլև օտարների ոչնչում նույնիսկ մեկ ամբողջական պետական ու էթնիկական միավոր դիտվելու: 1255 թ. Անիում գտնված Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուքը Շահնշահ նրկայնարագուկին կոչում է «երրեմի ամենագրավոր վրացի իշխան», Հարկով, ամենից առաջ վրաց պետականության սահմաններում նրա գործունեությունը նկատի ունենալով, թեև պակաս կարևոր չէ և «Շուրթմեական եկեղեցու զավակ լինելու» պարագան²⁶, 12—13-րդ դարերում «վրացի» և «Վրաստան» հասկացությունները այնքան էին քաղաքական ու զավթանական երանց ստացել, որ պարսիկ պատմիչ Ամինդ Էլ-Հաֆարին, «Արդարասանում» Մելիք-Շահի օրոք կատարված զիպերի մասին խոսելիս անգամ, Անիի դեռտղում է Վրաստանում, իսկ բնակիչներին վրացիներ համարում՝ զրա տակ հայոց բրիտանյա լինելը հասկանալով. **و اهل جرجان و بلاد نصاری و كنگر** — վրաց բնակչության մեծ մասը բրիտանյաններ էին²⁷: 13-րդ դարի պարսիկերեն մի աշխարհագրական երկուք՝ «սառի տակ խոսվում է երկու քաղաքների մասին, որ մահնադականներ կան, բայց վրացիների ձեռքին են (در دست جرج مانند اند) Արենյադաներ Ռ. Կիկեռածի և Յ. Կարխանիքի ընդունելի եզրակացմամբ խոսքը Դմանխի և Դիլիի մասին է»²⁸; XIII դարի Հայաստանի և Վրաստանի անցյուղարձերին լավատեղյակ Ջուվեյնի Ջալալ Էղ-զինի արշավանքների մասին խոսելիս գրում է, թե խոջից զուր ցավով նա «...արժիլը զելի Դրաստան և Դվիլում, որ Վրաստանի սահմանն է, միմյանց միացան»²⁹ **(متوجه گرج و گشت و زر که مسرحد گرج است بیکدیگر میومشد)** Այս ամենից ինքնին բխում է, թե մեզ հետաքրքրող արձանագրությունների մեծ մասի վիճագրման շրջանում՝ 12—13-րդ դարերում, «վրացի տերմինը

²⁵ Н. Марр, Ани, 1934, стр. 37—38.
²⁶ Հովհ. Նուրիքյան, Ուղեգրություններ, Ա, Երևան, 1932, էջ 10—20:
²⁷ S³ N. H. Khanykof, Excursion à Ani en 1848, **տե՛ս** M. Brosset, Rapports sur un voyage... St. Pet., 1849, p. 147, 151. հմտ. **Ն. Մարր**, Նշվ. աշխ., էջ 93—94.
²⁸ S³ N. Д. Микаухо-Маклаёв, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке, «Ученые записки Института востоковедения АН СССР», т. IX, М.—Л., 1954, էջ 175—213.
²⁹ Ս. Ջոնան, Նշվ. աշխ., էջ 13:
³⁰ S³ N. H. Կիկեռածի **հրատ**, չլլցրեն Երևանի Արժանատու Մելանց, տն., 1974, էջ. 30 (17)

կարող էր նշանակել վրաց թագավորների իշխանությունն ընդունած բոլոր ժողովուրդները» (Ն. Մառ, անդ) նման ընկալումը այնքան ամուր էր և այնքան տեսական, որ նույնիսկ 19-րդ դարում, «Կաթարների պատմության» հեղինակ պարսիկ Միրզա Բադիյի Գ. Շերմազանյանի այն դիտողությանը, թե նա սշտան անձնավորությունների անուններ հիշելիս ուր ուրք հայ և ուր ուրք վրացի էր անվանում», «կարի սանունովյա՞մքս պատասխանում է. «Ե՛րե՛զ զանպատեմյունն ունի Հայ գրած կամ վրացի, այն ինչ երկուն էլ խաշապաշու են (ինչփեհեսա) և մեկ երկում, միասին խառն ընկալում են...», իսկ կրթող դրուցակիրքը՝ «մեկ գառամյալ էրևելի գրագետ պարսիկ, որ ներկա էր այս մեր խառնություններին, ավելացրեց, թե մեր մեջ պատերազմական մարտն (ս՛հար շմշի—սրի, թրի տեր) կանվանենք զյուրչի, իսկ զվճառականն, արհեստավորն և երկրագործն՝ Լրմենի»³¹:

«Մեկ երկրում, միասին խառն ընկալվելու արձագանքը նկատելի է թե՛ մասնագրական հուշարձաններին, ճարտարապետական կոթողների բազմաթիվ վավերական ընդհանրությունների մեջ և թե՛ իշխանական կամ թագավորական տան ներկայացուցիչների՝ երկրի իրական բազարական վիճակն արտացոլող ստեղծանկերում: Եթև 1001 և 1036 թվականներին Անիում փորագրված արձանագրություններում Գաղիկ Բագրատունին «Հայոց և վրաց շահճշահ»³² էր կոչվում, ապա հաջորդ դարում արդեն վրաց Բագրատունիներն էին այդ փառաբան ժառանգորդը, մանավանդ 12—13-րդ դարերի սահմանադիրին, երբ «Աստուծառն էր իշխանք Հայոց ազգաստճմիս»³³ Զաքարիա ամիրսպասալարն ու Իվանն ամբարեկը իրենց պիտի կոչեին «Հասաուարիմ ժուսո» «սաժեալ և բարեպաշտ և թագուհեաց թագուհոյն թամարի»³⁴, իսկ վիճաբոված տասնյակ իրադարձություններ պիտի թվագրվեին «թագաւոր Հայոց և վրաց» Գավթի Շինարարի, Գիրոզի 3-րդի, թամարի, կաշայի, Գիմիտրն Անձնուրացի իշխանության տարիներով: 1095 թ. այժմյան Կալինինոյի շրջանի Շահնազար գյուղում եկեղեցի կառուցող ոմն Չնեւյաի շորս որդիները իրենց ապրած ժամանակները ճիշտ բնորոշելու համար անհրաժեշտ են նկատել եկեղեցու շինարարները թվագրել Կյուրիթիան Աբաս I թագավորի և վրաց Գիմիտրն բահանալապետի գահակալությունների հիշատակությամբ: Որդեղուկ թյուր կարծիք չստեղծվի, թե «Հայոց և վրաց» թագավոր կոչվել միայն բարի ցանկություն էր և ոչ փաստական-պաշտոնական իրադրություն, անհրաժեշտ ենք համարում բերել Գավթի արքային 1285 թ. Ավանում հրապարակած արձանագրության սկզբածքը. «Ի թվիս ՉԼԳ (1285), յաշխարհակալութեանս արքայից արքային Արղուին, ի թագաւորեան վրաց և հայոց Գվմաւուի,

ես Գաւթի՝ որդի Գվմաւուի թագաւորին, թողի զկանայ այգեաց շարէան...»³⁵: Մեկ հովանու ներքո երկրի բազարական միավորման զգացումը այնքան ամուր ու տեսական էր, որ նույնիսկ 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներին հեղհահայ հրատարակությունների սխաղոսաթերթեր վրաց Հերակլ II թագավորի հասցեագրումով էր կազմվում:

Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունների տեղագրական պատկերը ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է զիմել Զաքարյանների վարած զինական զործողությունները պատմող աղբյուրներին: Բնութագրող դանական աղբյուրներից բաղկած անդեկություններով շճանարեռնելու համար կարելի է բավարարվել Կիրակոս Գանձակեցու ամփոփ, բայց շատ ընդգրկուն վկայությամբ: Վիճակն որոշ աղբյուրներում նույնիսկ «Բագրատունի» և «թագաւոր» հորերոված նրկայնարգուղի իշխանները ժամանակակիցներին ներկայանում էին իրրն սարք բաշք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուաւը ի թագուհոյն վրաց, որ Թամարն կոչէր, զուսոր Գիրոզեայ բաշի, որդւյ Գնձաւուրէի, որոնցից «Զարաւէ էր զորավոր վրաց և Հայոց զորու, որ ընդ Անամբ թագաւորին վրաց, իսկ Իւան՛ ախարալութեան պատուով: Բայց կարեւոր այդ չէ, այլ այդ ամենին հետևող շարունակությունը. «Առքարազում մարտս բաշութեան ցուցին, բանդի գրագում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տանձուր, առին ի նոցանէլ յինքանս՝ զգաւաւս, որ շուրջ գծովոմն Գեղարքունոյ, և զՏաշիր, և զԱրարատ, զԲյւիք բաղար և զԴուին, և զԱնրեղ, և զԱնի բաղար և զԿարս, և զՎայոյ ձոր, և զաշխարհն Սինեաց և որ շուրջ գծովաւ են բերդք, բաղարք, և զուսորք. հարկատուս սարտին և զուլտանն Կարեոյ բաղարին. աւերեցին գրագում զաւաւս Պարսից և զԱսրպատականս, ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց»³⁶:

Ահա, այդ «չինքեանս տան» զավաններում նրանք հարյուրավոր շինարարական, նվիրատվական, արտոնագրային և այլ արձանագրություններ են հրապարակել՝ հիմնականում հայերեն, իսկ երբեմն էլ Հայոց Յոր կանմավորվող իշխանական տներին, եկեղեցական սպասավորների մի մասին ու ինակալության որոշ շրջաններին հասու վրացերեն լիզվով: Վրացերեն արձանագրություններ ունեցող Հայաստանի Անի, Զանգլի, Կարս, Վաղարշապատ, Կոշ, Քեժաուրք, Լեւանցք, Հեկվանք, Շահնազար, Քորյալ, Հաղբատ-Սանա՛հին, Պղնձահանք, Կոզր-Բարանա բաղարները, ավաններն ու մենաստանները գտնվում են Զաքարյանների ազատագրած հիշյալ զավաններում ու բնակավայրերում, և այնտեղի արձանագրությունները նշանակալի շափով այդ նախադարական տան անվան հետ են անջվում: Այսպես, օրինակ, Քորյալի բոլոր վիճաքերը (16 միավոր) Զաքարյան շառավիղների շինարարական

³¹ Գ. Շերմազանյան, Երևելի հակադուք ի Պարսկաստան, Ռոստով, 1890, էջ 9—10, շիշյալ պարագան, ցավթք, գանց և անվուել Մ. Քողուալի վերջերս հրատարակած «Վրաց-պարսկական զրգագրեթ» գրքում (1971):

³² Գիվան I, 35, 48:

³³ Անդ, էջ 14:

³⁴ Անդ, էջ 58: Հմմտ. Զաքարյայի 1201 թ. արձանագրությունը Հափնում (ան՛ս է նվիպարյան, Հատրնա վանքը և նրա վիճագրությունը, «Նշմամբին», 1957, Ա, էջ 59):

³⁵ Տե՛ս Կարս Գավաղաշյան, Ավանի երկեղվյան ժամկեղք արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 18—19:

³⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մելիք-Օնանյանի, Երևան, 1961, էջ 162—163:

հիշատակարաններ կամ տապանագրեր են, իսկ Հնեվանքի, Պղնձահանքի, Քեծառուչքի, Անիի և Կոշի շատ կարևոր արձանագրություններ գրված են կամ նրանց կողմից, կամ նրանց արեշատություն մաղթելով: Զարթյան տիրություններում պաշտոնավարող որոշ ձեռնավորներ, նախարարական այդ տան հովանավորությունը վաչկորդ ավատատերեր ու իշխանական որոշ սոսճներ ճարձի էին համարում հիշատակագրել երբեմն հայերեն, երբեմն էլ վրացերեն լեզուներով: Անիում, Երևանում, Մրենում և այլուք բազմաթիվ հայերեն վիմագրի արտոնագրեր ու կալվածագրեր թողած Մահմադինը վրացերեն արձանագրություն է հրատարակում Անիում, ամիրայեա Բուրան ու նրա ժառանգները (Քերես նշանավոր Աբուլ-Հասանի տոհմից) Քեծառուչքում իրենց հիշատակարանները վրացերեն են գրում, իսկ Գեղարքունիքում ու Սյունիքում՝ հայերեն հիշատակության արժանատեում: Մահկանանքիցի Արժարտիներ Սաչունն ու Խոսրուրուզան թեև գրավոր արձանագրումները կատարում են հայերեն, բայց նպաստում են Հագրատի որմնակարները վրացերեն մակագրություններով ժոժուկուն, իսկ Արուսեայան տոհմի ներկայացուցիչ Իվանին Բարանաչում (Կոզրի մոտ) ամբողջաշինության փաստը պատմում է իր մայրենի վրացերենով: Կարելի էր այլ օրինակներ ևս բերել, բայց այլևս պարզ է, որ վրացերեն արձանագրությունների տեղագրական բաշխումը լիովին համապատասխանում է պատմական աշխարհագրության մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններին ու կրկրի բազմաանախ իրավիճակին: Նույնիսկ Չանգլիում և Կարսում եղած մեծագրերը սահմանված զգրոսից զուրս չեն: Նման եզրակացության անբռնադրոսիկությունը կարելի է ապացուցել բննարկվող վրացերեն արձանագրությունների ժամանակագրական վերլուծությամբ:

Հարյուրից ավելի վրացերեն վիմագրերից հնագույնը թվագրվում է 1022 թվականով (Վանանա-վանք), իսկ ապա՝ այդ դարի վերջով (Շահնագարի և Կուրթանի հիշատակարաններ)³⁷: Հիշյալ պարագան պայմանավորված է նրանով, որ 1026ի Կյուրիկյան թագավորության արոշ շրջանում զեն մինչև Բագրատ 4-րդի զահակությունը ընդգրկվել էին վրաց բազաբախկան պահգություն ուրարթը, իսկ հետո միացվեցին կենտրոնականացման ճանապարհին գտնվող վրաց թագավորության հարավարևելյան զավանդերին կամ նրանց հետ հակամարտության մեջ դնելով Լիպարիայանների տիրություններին: Գիտելու է, որ Քամար թագուհու օրոք Վրաստանի հետ անմիջական սահման կազմող մի քանի զավանդեր ձևավորվեցին իբրև վարչական նոր միավորներ՝ ծարավագավառային էրիսթավություններ (სადმბოტო სავრძობსოცო), որոնք Նըշանակալի գեր էին խաղում երկրի սուզմական կյանքում, ինչպես նաև բազարական հարաբերություններում: Քամարի պատմիչի հիշատակությունում այսպիսին էին Գագի, Զարագիտ-Տաշիրի, Կարսի էրիսթավությունները: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում վրացերեն արձանագրությունների

³⁷ Պ. Զ. Քանաչիլու մատնացույցած Կարսի 990 թ. և Չանգլիի 1030 թ. արձանագրությունները իրականում ավելի ուշ շրջանի են: Նրանց մահրամասն քննությունը կանգարողանա ոչ համապատասխան բանում:

երևան զարբ փաստորեն հաշորդում է այն կամ այն զավառի անցմանը վրաց տիրապետության սահման: 12-րդ դարում գրված փաստորեն մեկ արձանագրություն կա, որ պատմում է 1154 թվականին Հնեվանքում (Զարագետի սփին) Սմբատ Օրբելու կատարած վերանորոգության մասին: Այսուհի պարմանալին նրա դրույթները չէ, որովհետև զավառը Գավթի Շինարարի օրոք Վրաստանի կազմ էր մտնվում և Օրբելյանների իբրև տիրույթ սղվել, այլ նրա պահպանության պարագան, քանի որ տոհմի 1176/7 ապստամբությունից հետո, ըստ Սուրբելյանի տեղեկության, «Գեղարքի» հրամայեաց բեկի զիշատանի ավզին Օրբելյանց ի պատմագրոց իրեանց, նաև՝ լեկեղեկեաց... զի մի՛ ևս իշխեցին զանուն նոցա և մի՛ թողցին ի նոցանէ զքր ի վրաց աշխարհին»³⁸:

12-րդ դարի վերերից սկսած, կազմված Զարարյանների առաջիկացման հետ, մեզանում վրացերեն արձանագրությունները հասխառակ են գտնուում և առավել սովորաբանում Խվանի բազիկոնական գտնուուրց հետո: Անիի, Կոշի, Քեծառուչքի, Քորայրի, Կոզրի, Պղնձահանքի և այլ վայրերի արձանագրությունները (մի քանի տասնչալի) գրված են հենց 13-րդ դարում, հավասարապես քաշխվելով այդ դարի գրեթե բոլոր տասնամյակների միջև 14-րդ դարում նրանց թիվը նորից նվազում է, իսկ Չանգլիի 1362 թվականի վիմագրով փաստորեն ավարտվում, եթև շահվելներ 18—19-րդ դարերի որոշ տապանագրեր, այն էլ տոհմական տապանատներում, որ երկրի բազարակառմաղկությունից կաշտարան գրեթե անշուրթուն շունեն³⁹:

Այսպիսով, հրատարակվող վրացերեն արձանագրությունները զերպագանցակա 11—13-րդ դարերի են, պայմանավորված վերևում թվարկված պարագաներով: Բայց նրանց մասին ունեցած մեր պատկերացումները շատ թերի կլինեն, եթև անհրամեշտ շափով չընդգծվի բազիկոնականության գերը, Որբան էլ սղզային դարձած միարեակ եկեղեցին պայքար է մղել, այնուամենայնիվ 6-րդ դարից սկսած մեզանում քաղկեդոնականություն միշտ եղել է մերթ ստվարաթիվ մենաստաններով ու զորեղ, մերթ կա կաստ այն մայրաքաղաքի անկյունում ապաստանում: Եվ ամեն անգամ, երբ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում, հայ բազիկոնականության գործունեությունը աշխուժանում էր: Ասկա նյութերով կարելի է բուն Հայաստանում բազիկոնական օջախների անկաշխանղ վերերի երկու շրջան մատնացուցել՝ 6—7-րդ դդ. զարգվալից մինչև Մանուկեղիսի ժողովը (726 թ.) և 11—13-րդ դարերը: Նրանցից առաջինը կազմված է Բյուզանդիայի ազդեցության ուրբաի հետ (Մավրիկից սկսած), երկրորդը՝ Վրաստանի: Եթև նախորդ դարերում հայ բազիկոնականները կարող էին նույնքան ազգային ներկայանալու հավակնություն ունենալ, որքան պաշտոնականացած եկեղեցին, հավա-

³⁸ «Պատմութիւն Նահանգին Սրապանս, Քիֆլիս, 1910, էջ 380:
³⁹ Այսուհի չենք արժարծում Զլարթնոցի ծեփերի կամ Օնուրի խաչքանդակի վրա եղած վրացերեն մակագրությունների խեղիքը, քանի որ նրանց ժամանակը սուղուց սահմանելի չէ, իսկ թուլանգրությունը միարանոգին ողորմի հայեկուց այն կազմ չի անցնում:

սարգսյան սեր ու ստեղծող լինելով հայագիր մատենագրության, ապա երկրորդ շրջանում նրանք սկսում են մշակութային առումով օտարվել, բայց նպաստավոր պայմաններում շարունակելով գործունեությունը: Նրանց շրջանում երրից արթնանում է իբրև ազգային եկեղեցի ներկայանալու ձգտումը, իսկ վերջինիս թելադրանքով նրանք հետամուտ են շատ բազիլիոնական նշանակությամբ ըրթնություններ հայերեն թարգմանելու, այն էլ արդեն ոչ այնքան հումարներից, որ երբեմն և բնագիրն է, այլ իրենց համար մարմնի, ճիշտ եմ՝ հայերենի հետ հավասարապես մայրենի վրացերենի միջնորդավորմամբ: Եվ ա՜հ այս միջավայրում է, որ վրացերեն արձանագրություններ փորագրելու օժանդակ խթաններ են ստեղծվում:

Ավելին, դարերով մի տեսակ անպաշտոն գոյություն հասնելուց հայ բազիլիոնականները վրաց պետականության գործընթացում ու Հայաստանի շատ զավառների հովանավորությանն ստանձնելու պայմաններում սկսում են կազմակերպչորեն գումարվել և անգամ երեք թեմ կաղմն՝ Անիի, Կարսի, Վաղարշապետի, ինչպես այդ վկայված ենք գտնում վրացերեն երկու վավերագրում⁴⁰: Հիշյալ եպիսկոպոսությունները՝ վրացական կոչվելու և Մցիխթի կաթողիկոսին ենթարկվելու փաստից երևելով, Գ. Բաբրաձեն հակված էր քնդուղի իբրև իբրց վրացական նաև էթնիկական առումով⁴¹: Սակայն խնդրի հետագա ուսումնասիրությունը մեկնաբանության այլ ելակետ մատնանշեց. վրաց նոտիան կաթողիկոսի 1218 թ. բեղաբաժկ կարգավորության գրի վիճակի տեսքով հայտարարելով Անիում ակներկ դարձրեց, որ այլևս վրացիներ տեղմինն օձի և զավանական իմաստ, այլ կերպ ստե՛ծ Հայաստանում վրացական թեմեր կաղմած վրացիները փաստորեն նույն հայ բազիլիոնականներն են, թեև չի բացառվում վրացագրիների առկայությունը ևս: Այս նշանակալի եղբակցություն հիմնական աղբյուրը բննարկվող վրացերեն արձանագրություններն են՝ «Վրաց կաթողիկոս եպիսկոպոսի» գրում է ակադ. Ն. Մարտի, — իր նշանավոր հովվական ճառում, պեղված գրվածքի տեսքով՝ Անիի վրացական եկեղեցու արձանագրության մեջ հաղորդում է, որ նա 1218 թվին այս բաղաբն է կել «վրացական», այսինքն՝ բազիլիոնական եկեղեցիներ օձելու համար: Վրացի տեղմինը, հասկանալի է, և Անիում չի բացառում ազգության վրացիներին, սակայն մեզ հետաքրքրող դրաջրբանում [այն] օձեր և զավանական նշանակություն, բնոգրիում էր բոլոր հումա-ուղղափառ զավանության խոստովանողներին, բոլոր բազիլիոնականներին, իսկ մեր բաղաբան (իմա՝ Անիում—Պ. Մ.) և ստահարակ շրջակա զավաններում՝ հայ բազիլիոնականներին»⁴²: Այս գրույթը իրավացի պատշաճանություն գտավ ակադ. Ն. Թաղաչվիլու կողմից: Քննելով Չանգլիում

վրացերեն արձանագրությունների առկայության հանգամանքները, նա եկրակցանում է. «Այստեղ (Չանգլիում—Պ. Մ.) եղև է ուղղափառ հայոց կամ բազիլիոնական հայոց վանք, և զրանով են բացառվում վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանի այդ և այլ նման վանք-եկեղեցիներում: Ուղղափառ հայերը ժամասացությունը վրացերեն էին կատարում, և նրանց հովվապետները վրացի եպիսկոպոսներ էին: Ինչ խոսք, Կարսում, Անիում, Այաշիքում և այլուր վրաց գաղութներ էլ պիտի լինեին, Վրաստանի գործընթացում համանշանակությամբ, սակայն վրացերեն արձանագրությունների և վրացական եկեղեցիների գոյությունը ամենուր վրաց գաղութի գոյություն չի նշանակում, ինչպես Գ. Բաբրաձեն է կարծում, այլ վկայությունն է այն բանի, որ այդ տեղերում ուղղափառ (իմա՝ երկաթնակ—Պ. Մ.) հայեր են եղել: Այսպիսի երևույթ պետք է տեղի ունենա և Չանգլիում: Միտամանակ պիտի եշել, ուղղափառ հայերը վրացերեն ժամասացությունը և արձանագրությունների փորագրումը ավելի համարձակորեն ընկալեցին այն բանից հետո, երբ նրանց զավանները մտան Վրաստանի սահմանը ու Վրաստանի թագավորները նրանց հովանավորներ դարձան. այժմ նրանք չէին վախենում լուսավորչական քահանայության հարկադրանքից»⁴³: Ի զույգ, հիշյալ դարերում նաչ տեղմինը ևս երբեմն գործածվել է զավանական նշանակությամբ. Մխիթար Գոշը գրում էր «...թե վրացի զեայ մկրտան և թե նայ՝ զվրացի...» («Արարատ», 1900, էջ 498):

Հայաստանում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների համահավաք ուսումնասիրությունը հիմնականում հաստատում է Ն. Մարտի և Ն. Թաղաչվիլու սույն եղբակցությունները, եթե անցում վրացերեն ժամասացության օձենալու հարցին էլ վերադառնալով միայն նաչին, այնուամենայնիվ փաստ է, որ արձանագրությունների գոյությունը գերազանցապես բազիլիոնականության աշխուժացմամբ է բացատրվում: «Հայոց հայրենի հավաքին» հրամարված և կրկին մկրտության վրացադավանությունը բնույթում Դեմետրե մարգարանի որդին միարանում է Նեկյանքին և դառնում նրա արքեպիսկոպոսը, իսկ մի բանի տարի անց՝ 1022 թ., եկեղեցի է կառուցում վրացերեն շինարարական արձանագրությամբ: Այդ շրջանից էլ սկսվում է հայ բազիլիոնականների ու զավանակից վրաց միարանակցությունը: Ընդ որում՝ հայ բազիլիոնականների և վրաց հողեր գործիչների գործակցությունը այնքան է սերտանում, որ համատեղ մենաստաններ են հաստատվում

⁴⁰ Գ. Թաղաչվիլու, Ինքնուրույն լեզվագիտություն և հայագիտություն 1907 թվական, 1938, 83-87, նմա. Լեոն Թեոֆիլոս-Նեցո, Լուրդ-Մարտի ժամանակաշրջանում, Երևանի թանգրադարանի հրատարակություն, 1964, 83-309. Գաղանկական իմաստավորումը այնքան նշանակալի դարձավ, որ հայերի մեջ սկսեց գործածական դառնալ «Գործիչ վանքի անունով»: Նման մի գեղը վկայված է Խանթրիքի 1213 թ. արձանագրության մեջ, որ է, Թեոֆիլոսի վրացի Գ. Մուսիսի վրացի արքեպիսկոպոսի կողմից ևս բազիլիոնականության նախաձեռնում է: Թեոֆիլոս-Նեցո, լեզվագիտություն, լեզվագիտություն և հայագիտություն (1956—1958թթ.) Մյունխեն, 1, տ. 1, 1960, 83-89):

⁴⁰ Տե՛ս Դ. Ս. Բակրաձե, Археолог. путешествие по Гурин и Аджаре, СПб., 1878, էջ 81—86; Գիտությունների ակադեմիայի լեզվագիտություն, 1, տ. 1, 1965, 83-47-49.
⁴¹ Տե՛ս Գ. Թաղաչվիլու, Երևանի թանգրադարանի հրատարակություն, 1964, 83-309.
⁴² Մ. Մարտի, Լուրդ-Մարտի ժամանակաշրջանում, Երևանի թանգրադարանի հրատարակություն, 1964, 83-309.
⁴³ Մ. Մարտի, Լուրդ-Մարտի ժամանակաշրջանում, Երևանի թանգրադարանի հրատարակություն, 1964, 83-309.

նույնիսկ հետափր Անտիբուս. այնտեղի ու Քովմաս եկեղեցում պահպանվել է այդ վկայող ուշագրավ մի արձանագրություն, որի վերձանութվամբ ու մենեարանութվամբ գրազվել են Պ. Պետրոսն ու Ռ. Բլեյլը: Հայ բաղկերզահայնները վրացերենով վիճադրել են յՃալցեօս ԵՐՆ Լեմցեօս—Եկեղեցիկ Կայցոյ և օստի տեղիս վանական հաստատությունների հնագիտական, վիճադրական ու մշակութային պատմության ուսումնասիրությանը գրազված շ. Մարյանք այն կըլում է «Տալ-վրացական եկեղեցի»⁴⁴:

Անհրձեշտ էլ, սակայն, միկ-եկու լրացուցիչ պարզաբան և նկատի առնել, անցի մեծատուն Սահմադիքը դավանութվամբ ազգային եկեղեցու և ներկայացուցիչը է⁴⁵, բայց և վրացերեն արձանագրություն է հրապարակում, մինչդեռ նրա հայրենակից Տիրացու Հունեցը⁴⁶ «Զարարյան իշխանների հիվանդանով ծառան»⁴⁷, բաղկերջական է, այդ դավանության նշանավոր եկեղեցու կառուցող ու սպասկերագործ խատիրով գարգարող («Քի՛ման», 1, 63), բայց վրացերեն հիշատակարան չի թողնում (չհաշված որմնակարհերի վրա եղած մակագրությունները): Նշանակում է, չի կարելի վրացերեն արձանագրությունների գլուխվազը բացատրական բաղկերջականութվամբ բացատրել: Այն բացատրելի է թվարկված բոլոր հանգամանքների հանրագումարով⁴⁸: Վասա՛հորեն բաղկերջականութվան հետ գրծ ունենք, երբ այզպի-

սիք վիճազրված են պաշտամունքային կառույցներին ու հաստատություններին առնչվող շարժառիթներով: Այսպես, օրինակ, Ախթալայի, Քորայրի, Կիրանցի, Հունեցի եկեղեցիներում որմնակարհերի և, մասնավոր, վրացերեն մակագրություններ ունեցող որմնակարհերի առկայությունը բաղկերջականութվան բավարար ապացույց է, մինչևեռ Օրբելյանների, զոտի Չեչյանների, Արուիթյանների վրացերեն վիճադրիչ պայմանավորված է նրանց վրացի լինելու հանգամանքով: Չմոռանա՛ք, սակայն, որ վրացի Օրբելյաններն էլ երբևե՛ն հայերեն հիշատակագրություններ էին անում, որի ապացույցը Սահա՛հի նրանց միարանական արձանագրությունն է:

Որքան էլ վերապահություններ անենք, այնուամենայնիվ՝ Հայաստանում եղած վրացերեն արձանագրությունների նշանակալի մասը հայ բաղկերջականների, մասնավորապես վանականության, անվան հետ է կապված: Բայց միզ զբաղեցնող ոչ թե հարցի Բրիտանասարանական կողմն է, այլ, հուսկանալի է, պատմական-մշակութային: Այդ իրողության եկատատումը մեծապես նպաստում է հիշարային կողմանց հայոց վարդապետաց՝ զործունեությունը, նրանց շատ աշխատությունների երևան գալու շարժառիթն ու նպատակը ճշտ բնկալելուն ու բացատրելուն: Գա՛վանական հարցեր բնմարկին էլ խորատես ու իրատես զործիշ-մատենագիրներն ու միայն չէին բնկողմանում հայ-վրացական պետական-քաղաքական միասնականութվանը, այլև նույնիսկ փորձեր էին անում համառող քննարկումների միջոցով՝ միացավանութվան հասանել (հիշենք Լուսի, Անիի ժողովները): Հիշյալ առումով բացառիկ կարևորություն ունեցող աղբյուր է Մխիթար Գոշի «Թուղթը» Չարարյան կարայրներին և վրաց բարձրաստիճան հոգևորականութվանը⁴⁹, Իմանալով հանգիստ եղբայրների հակումը («Տասանելի թուիլով՝ ձեզ սասցալարն առ ի նոցանը»), Գոշը նրանց կըլ է անում դավանութվան շարք եղած վեճերը շիջուցանել իմաստութեամբ, և հասանել ինչիս, թէպէս և անհնար ցուցար գնդողով լինել և զմիարանութինն» (էջ 497): Նա շատ կողմնառ, որ ամենայն ազգ միեկրան լինէր», բայց բանի որ դա անհնար է՝ «լու համարեցար որ զմիժեանն շիջանամենք», անգամ հակված է կարծելու, թե վրաց հոգևորականները «նուսումներին լսելով» է, որ բանավիճում են, օստի, «Մի, սիրելիք առառույշ, լսող լինիք թշնամեաց մերոց, զի չկալ ի Հայք հերձած» (էջ 498): Գոշը հավատացած է, որ «բարեկաշառ թագաւորս ժեր»... Թամբն և Գալիթ» կարող են «թշնամութին բանալ», որովհետև «և որքա նախանձարին խաղաղութեան և միտլ առ միժեանն հաստացելոցս...» (անդ): Գոշը հավատում է և Չարարյան եղբայրների իշխանական գորութվանը. «Ձի զուր իշխանք էր հայոց և վրաց կամարն առառույ, և թե կամարն՝ ծանուցանելը աստուածաւոր թագաւորացղ (Թամարին և Գավթիկն)—Պ. Մ.), որ արբարական իշխանութեամբ ասաց զնեն... և հաստատուն անցինցն զթագաւորութիւնն ինքեանց՝ բուրի շառանդան, զեղեցիկ ամբուսակալան, ի խաղաղական կեանարք և յաղթութեամբ պատերազմեաց և բարեկաշա-

⁴⁴ Jean Mécérian, Նշվ. աշխ., էջ 111—112:
⁴⁵ Այդ մակագրություն է Երեանի կաթողիկոսի վրա եղած նրա արձանագրություն անեթի բանասկից:
⁴⁶ H. Mapp, Նշվ. աշխ., էջ 93.
⁴⁷ Տեղին է վկայաբերել ահպ. Ն. Քերանձվիլու նորերս հրապարակված գիտություններին մեկը. «Սեյ վրացական Եճով ու վրացական արձանագրություններով եկեղեցիներ էրն կառուցվում Հայաստանում (Շահիճ), կարիկպատմություններ էրն չեմբում՝ Կարի, Գլմի (7—9. Մ.), Հագարչահերի, Անի, կամ կաթողիկոսություն՝ Գագասանում կամ Սեթի-Ալանում (Քորայրերի), [այգա] այն կառուցում էրն ո՛ր վրացի միտներները, ո՛ր էլ Կրասանի թագավորական իշխանութվանը, այլ անգամ ավատարիական հասարակությունը, որը այդ նշանով վրացականություն էր բնկալում: Սակայն նրանք այս վրացականության մեջ այլևս անկեղ առաջ վրաց ավատական մշակույթ էրն հասկանում...

⁴⁸ Տվյալ կոնկրետում հատկապես ուշագրավ է դառնում տուլչիի ազգականութվան աղբյուրն համառարծ բաղկերջականացուցը 10—11-րդ դարերում: Քարթլիի ավատական մշակույթը, կրում է, սովոր էր աղջում տուլչիի «Նայցը վրա եթն ոչ ալա, դավանական տեսակետի անբարենեկ՝ բաղկերջականությունն այնտեղ ինչու պետք է առնվիք վրացութեանը և ոչ հունիերին՝ Տալցեի ինչու էր զույն ջովագնեռ հանուն Եճացականութինն, երբ հույնութեանը նրա համար շատ ավելի հեռավարային կարող էր լինել... Սույն հարցը էթնիկական ազգակցութվամբ բացարձակ անհարակ է:

⁴⁹ Այնպես որ՝ շատ ավելի բնական է «Տալցե» այս դավանական դարձը, այսինքն՝ «Վրացականութեամբ մենք բարտարենք վրաց ավատական մշակույթի արտաճան հիմքի վրա, որ բաղկերջականությունը մեկ ակններն նշան էր, բայց ոչ վանական և այս նշանն անբնական ավելի ու ավելի բնկ կարողութեան էր դառնում, ինչպես Եճանեմալորես կուլտուրան ավելի ցայտուններն էր վերածվում (Եճացություն)՝ կովկասի միջազգային մշակութի...» (Տ. Նոյմենց-Նեղոս, Նշվ. աշխ., Ծ. VII, տձ., 1974, թթ. 91—92): Վկայադրված հաստատիքը բնագրում, սակայն՝ հրատարակված լինելու պատճառով, կան որոշ անհարթություններ, զույցն և անհարթություններ:

⁴⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1900 թ., էջ 497—504, 562—568, 1901 թ., էջ 55—61, 121—127:

սուրբհամբ կեալ շաշխարհի, հանգերձ քրիստոսաւոր իշխանաւոր՝ քաղցր կամաւք և իրաւամբ... (Սեբաստա, 1901 թ., էջ 127):

Մխիթար Գոշը, փաստորեն, վրաց և հայոց թագավորութեան հաստատութեանը, հաղթանակներն ու ապահովութեանը գտնում է «միմեանց հաւանելու», հանդերձողականութեան և սեփական ավանդներին հարազատ մնալու իրավունքի մէջ, իր իսկ բառերով՝ «կալ յիւրաքանչիւր կարգի ամենայն ազգ» (էջ 125):

Ինչպես երևում է, վրացերեն մի քանի արձանագրութիւնների երևան գալու խնդրում նշանակալի ազդով է հանգիստացել իրավական վավերականութեանը փաստելու գործոնը: Հնգիով թէ Արագածոտն զավառի կոչեցիք Իվան Երկայնարազուդի ու նրա կնոջ վրացերեն արձանագրութիւնը բնագրով կարգալու հնարավորութեան ունենալին, բայց միևնույն է՝ զուտ տեղական նշանակութեան այդ փաստաթուղթը վրացերեն է հրատարակվել, թեև ո՛չ սեբաստի հեղինակն և ո՛չ էլ վիճաբար վրացերենի պահանջվելիք հիմնություն չեն ունեցել: Ստում է ենթադրել, թէ արձանագիրը նախապես կառավել է երկու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն, որից առաջինը գլխադասիներին է ծանուցվել սովորական ընթերցում-հրատարակումով, իսկ երկրորդը՝ նմազգրվել է իբրև իրավական վավերականութեան ունեցող քնազիր: Նման մեկնարանությունը հաստատում է գտնում Անիի արձանագրութիւնների քննաձեռն նյութով: Սուլթան Շեղապիի 1198—1199 թվականներին գրված պարսիկերեն արձանագրութեան ավարտովում է հայերեն տողով՝ «Որ հաստխախ արհնեն՝ արհնիին յաստուժոյ, ամէն»⁴⁹: Մի քանի տարի անց, հայերեն վկայագրով է հրատարակվում Ետիֆան կաթողիկոսի վրացերեն կարգավորագիրը՝ «Թվին ՈՎէ: Ես՝ տեր Գրիգոր իրիցայանս եպիսկոպոս, Ես՝ Վահրամ ամիրայ թաղաքիս վկայ ենք, որ կաթողիկոսին հրամանք եզ...» (Գրիվան I, 61): Մեկ գար անց (1330 թ.) անհրաժեշտ է դառնում Արու-Սայդիի պարսիկերեն հրովարտող օժանկ հայերեն և վրացերեն հաստատագրերով: «Հաստատուն պահողքն արհնիին յաստուժոյ» և «Յիտուժոյնն օժ. Ձց օտուժոցն Յախոտոն ԼաճճԵՂԵՂՈՒՅՆ»⁵⁰. Այժմ դժվար չէ հետեցնել, որ ժամանակի իրավական նորմերի համաձայն՝ վիճաբարմանը հրատարակվել են վավերագրերի քնազիր տեսակերը, անհրաժեշտութեան պարագայում այդպիսիք օժանկով տեղում հասկանալի հայերեն կամ վրացերեն post scriptum-ներով: Հետագայում բազմազգ բնակչության առկայության փաստերի հետ հաշվի նստելը հանգեցրեց բազմալեզվյան արձանագրութիւնների հրատարակմանը: Գրանցից հատկապես նշանավոր են երկուսը՝ Գարեգայի բազմալեզան (Նճաջուճո) 1252 թ. արտալեզու հիշատակարանը (վրացերեն-

հայերեն-պարսիկերեն-ուլգուրերեն)⁵¹ և Գրեմի 1595 թ. եռալեզու վիճաբարձ: Այս փաստերի լույսի տակ Հայաստանում վրացերեն արձանագրութիւնների մի մասի գոյությունը լրացուցիչ պատճառարանություն է ստանում:

Նախորդ արձաբժումների ժամանակ վկայակոչեցինք Հայաստանում պահպանված բազմաթիվ վրացերեն արձանագրութիւններ, որոնցից և ակներև էր նրանց բովանդակության մոտավոր խմբավորումը: Փաստորեն հայ վիճաբարձի ընդգրկած բոլոր բնագրավանդներն այստեղ ներկայացված են՝ շինարարական, նվիրատվական, միաբանական, հովվապետական, հիշատակարանային, տապանադրական և այլն: Շինարարականներից բացառել հետաքրքրություն է ներկայացնում Իվան Արուշիի որդու արձանագրութեանը թարանայում, ուր խոսվում է ամբողջաշինության մասին: Առհասարակ վրացագիր արձանագրութիւնների մեջ Բարանայում եղածը բերքի հիմնարկությունը վերաբերող պահպանված ամենավաղ և ամենավերջին վիճաբարձից մեկն է: Հեղինակի Օրբելյան հիշատակարանի մասին արդեն խոսվել է: Այժմ ավելացնենք, որ պալատ կարևորություն չունեն և Քորայիի վերանորոգական-շինարարական արձանագրութիւնները, որոնք, բացի համալիրի պատմությունը վերաբերող թվակիր տեղեկություններից, արձեռքավոր հաղորդումներ են բովանդակում երկրի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի մասին: Եթե այդ էլ մի կողմ թողնենք, որմանակարներին վերաբերող թվակիր հիշատակությունը արվեստի պատմության համար կարևորային նշանակություն ունի, ամենավաղ որ հայ-բաղկեղնականների մշակութային գործունեությունը տակավին ուրվագծված իսկ չէ: Քորայիի շնորհիվ մտաշխի են դառնում և Պղնձահանքի, Հաղբատի ու մի քանի այլ մենաստանների սրմանակարչության հարցերը:

Անդրադանալով նվիրատվական-միաբանական քնազրերին, պիտի արձանագրենք, որ նրանք գերազանցապես նշանավոր կարող են լինել տվյալ հուշարձանի կամ զավառի հետ կապված ինչիրենք արձաբժեխ՝ անձանց ու զեկերի ժամանակագրությունը ճշտելու միաստով: Մինչդեռ, կեք խոսում ենք հովվապետական կամ արտոնաբարային իրավորների մասին, ապա նտիֆան կաթողիկոսի 1218 թ. արձանագրությունը միջնադարյան մեծաթեք վավերագիր է: Այստեղ է, որ փաստական հաղորդում ունենք 12—13-րդ դարերում հավատացյալների ու եկեղեցական տպասվորների միջև ծայր տասն բախումների մասին: Այդ իմաստով երկրորդական չէ և Կոչի արձանագրությունը: Տապանագիր-հիշատակարանները նպաստ են բերում ստանձնել նշանավոր գործիչների ինքնությունը, տոհմագրությունը ճշտելուն. օրինակ՝ Քորայիի տապանագրերի շնորհիվ Ջաղբայան տան ճշտագրություն մեջ սրբություններ են կատարվում, իսկ անձնանունների ուսումնասիրության

⁴⁹ «Գրիվան», I, 33, հմմտ. Л. Т. Гюзальян, Персидская надпись Кел-Султана Шеддани в Ани. «АН СССР академик Н. Я. Марру», стр. 632—633:

⁵⁰ Լուսանկար տե՛ս «Գրիվան», I, տղ. XX, հմմտ. В. Барголц д. Персидская надпись на стене аниской мечети Маууче, СПб., 1911, табл. I.

⁵¹ Է. Ալեկսանդր-Քեկի վերջին հրատարակությունը տե՛ս «Этнография Востока», VIII, 1933, էջ 56—62:

⁵² Տե՛ս ա. Պեճեզ, ց. ցլտղոթոճց, նաճոլոճն Բարճոյն: ճոլոճո, ճոլոճո նոլոճո, ց. V—VI, սն., 1940, 83. 1—11.

Համար նրանք բազմակնանչափ նոր նյութ են բովանդակում: Ավելին, Պրնձա-
հանքի 1812 թ. տապանագրից տեղեկանում ենք, որ վաղամեծիկ Բարաթովն
ու նրա կին Աննան «մի գծրախո գնպրի պատճառով, կեցողչերին մահճին
քնած, ... անգիտեն սպանվեցինք մեր զովանան ծառաների կողմից: Ով մեր
արյունը հեղկեց մեր Հաղթատ գլուզում»: Եթե խոսքը սակ տիրապատմու-
թյանը չի վերաբերում, ապա ուշագրավ վիպայություն ունենք «տիրոջ» ու
«ծառայի» հարաբերության մասին Հաղթատում: Եթե պրոֆ. Լ. Միկիբեթ-
իկը Վաղարշապատում եղած հայ-վրացերեն շափածո տաղանդագրից մեկը
գիտում էր իրբն նոր էջ հայ-վրացական բանահյուսական կապերի պատմու-
թյանից⁵¹, ապա Քոբայրում, հանձին հուսաշի (") տապանագրի, 13-րդ դարի
քնարերգության ուշագրավ նմուշ ունենք:

Վաճաղիր արձանագրութիւններն առհասարակ հետո են արժարձած
ղեպրերն ու իրողութիւնները ժանրամասնորեն պատմելու: Հնարավորու-
թյանից, ուստի նրանց բովանդակած նյութի լիարժեք քննութեան համար
անհրաժեշտ է ուսումնասիրելուս ոչտու ներսանկ և մասնակցական
աղբյուրները: Այս խնդրում էլ Հայաստանի վրացերեն արձանագրութեաննչը
բացատրելուն չեն կազմում. հաշիական ու վրացական ձևաարկերի հիշատա-
կարաններ, պատմիչների երկեր, մտեր ժամանակագրութիւնների ու այլ
ժանրի աղբյուրների համադրութեան շնորհիվ հնարավոր է գտնում խնու-
սավորել ու արժեքավորել վիճադիր համառոտ ակնարկները: Հիշյալ
պարագայի թեկադրանքով, ուսումնասիրութեան մեջ հաճախ ենք գիմում
օժանդակ աղբյուրների վկայակոչութեանը, նրանց և վիճադիր տեքստերի
համադրական քննութեանը, իհարկե, եթե դրա անհրաժեշտութեանը էական է:
Վանանս-վանքի 1022 թ. արձանագրութեան հաղորդումներն ու այնպիսի
հիշատակված անձինք անորոշ պիտի մնային, եթե Ասողիկի տեղեկութեան
համադրամար չճշտվեր Գեմեարն մարզպանի ինքնութիւնն ու նրա որով
վրացագրված արեզրիսիտուսի ով լինելը, Գալիթ Անհողինի հետ կազմված
անցուղիների կարեորութեանը: 1236—1245 թվականներին զրաված Ծանձա-
գարի արձանագրութեան մեջ առվում է, «Ռուսուզան թագուհու ժամանակե-
րից հետո առաված ի թագավորութեան Գալիթ լինի օգնակա՞ն»: Արտարեստ
բանաձևային տեսք ունեցող այս կարճատև արձանագրութեանը, փաստորեն,
եզակի վկայութեան է բովանդակում, եթե նկատի ենք անում, որ «Լրաց
ժամանակագրութեան». տեղեկութեան համաձայն Ռուսուզանի գահակալու-
թեանը տակու էր մինչև Լաշայի որդի Գալիթ շափահաս դառնալը, սակայն
ղեպրերը այլ բնթացք ստացան, և Ռուսուզանը չառաց իր որդի Գալիթին
գահակալ դարձնելը:

1232 թ. Գեմեարն զրված հիշատակարանից կառնելի է գտնում, թե
թագավորութեան որոշ զավաններում ու շրջաններում Ռուսուզանի թագավո-
րութեանը դիտվել է իրբն ամսամանակյա ամբողջակութեանը՝ «Վան ցի վրաց
թագասը ոչ գտր, ունէր գաթողագրութիւն գուսը Թամարն [Ռուսուզան]»:

Հիշյալ օժանդակ նյութերի օգնութեամբ պարզ է գտնում, որ Ծանձագա-
րն արձանագրութեան հեղինակը, Ռուսուզանի որդի Գալիթին թագավորութեան
մայրիկով, մասնում է այդ խնդրի շուրջ եղած հակամարտութիւնների
գլխութեանը և հաստատել՝ իր կուսակցութեանը նրան: Հայաստանի երկու
մեծնական զավաններում միաժամանակ զրաված այս կարճատև վիճադիր ու
Անուզիր հիշատակարանները թույլ են տալիս այնպիսի կուսուհուներ անել,
որպիսիք ժովար էր մակարեիկ նույն շրջանում զրված բազմաթիվ մասնա-
գրական ծավալուն աղբյուրներից:

Քանի որ արձանագրութիւնների որոշ քանակութիւնն անմիջականորեն
աննշում է ազլայ վանական հաստատութեանը, ապա անհրաժեշտ եղավ
գիմել տեղի հայերեն վիճադրերի քննութեանը, մասնակցական հիշատակու-
թիւններին, տեղում ընդօրինակված ձևագրերի հիշատակարաններին և
այլն: Համադիր ուսումնասիրութեանը նպատեց թե՛ վանական կենտրոնի
հիմնագրութեան և հետագա կրած փոփոխութեան հետ կազմված հարցեր
արժարձելուն ու որոշ ճշգրտումներ կատարելուն և թե՛ ազլայ գրութեան
արխի տեղի ու կանակութեանը որոշելուն: Գծվար պիտի լիներ հստակ
պատկերացում եղածն Պրնձահանքի հիմնագրութեան ժամանակն, զովա-
նութեան, մյուս վանական կենտրոնների հետ ունեցած նրա փոխանցութեան,
քնակավարի էթնիկական կազմի, այստեղ կատարված մասնակցական
թարգմանութիւնների ու մի բանի այլ խնդիրների վերաբերյալ, եթե տեղիս
վրացերեն արձանագրութիւնների վերանցութեան ու մեկնարանութեան ժամա-
նակ չգիմելինք եղած հայերեն վիճագրութեանը, Սիմեոն Պրնձահանցու
ընդարձակ ձևագրական հիշատակարաններին, սույն բնակավայրին տանվող
վրացական վավերագրերին: Իբրև արդյունք նման քննութեան, այժմ
արդարձվում է թե՛ ճարտարագետական կառուցքի, թե՛ կրթօջայի պատմու-
թեանը: Նույնը կարելի է ասել և Քոբայրի վերաբերմամբ:

Հայաստանում, և հաճախ հայերի կողմից, կազմված ու փորագրված
լինելու պատճառով, ներկայացվող վրացերեն արձանագրութիւնների շարա-
կուսական, բնագրանձային ու հեղուկարանական որոշայի ինքնուրույնու-
թիւններ են հանդես բերում: Նրանցում երբեմն խախտվում է ժամանակի
վրաց գրական լեզվի շարահյուսական-ձևական կանոնիկութեանը, տեղ
գրելով խոսակցական լեզվի նորմերին, իսկ երբեմն էլ՝ հայերենի պատճեն-
մամբ կատարված արտահայտութիւններին ու բերականական ձևերին: Նման
իրողութիւնները բավական նշանակալի թիվ են կազմում և ակներկ նպաստ
բերում լեզվի պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Բարանայի արձանագրու-
թեան մեջ, օրինակ, առաջին տեղում վկայվում է Եռլջոնո թոլլյոն ձուլալո
օլլոն գարձվածքի գլուխութեանը («ձեր կայանը Բաղդազ գտնես»), որ
բացատրելի է գտնում հայոց լեզվի որոշ բարբառներում եղած համարնութ
արտահայտութիւններով: Քոբայրում առկա է Լաջոլլոլլ բաղական եղանակ-
ավոր ձևը, որ անձանթ է վրաց բարբառագրութեանը: Բազմաթիվ
հայերեն ու վրացերեն արձանագրութիւններ՝ թողած Թվան Անթարեկը
Թեմատուրում Զարարիային կոչել է ձձձձձձձձձ, որ ոչ միայն հայերեն

⁵¹ 2002 ՔԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 7, էջ 59—60:

մեծափափ հպատակներն է, այլ նույնիսկ վրացերենում պահպանել է հայերենի բարբառային փ—բ հնչյունափոխությունը (հմմտ. խարանի); նախփան կաթողիկոսի նշանավոր արձանագրության մեջ 3-ի փոխարեն Ծ ունենալը (Յ Ծ Ը Յ Ծ Ե Ծ) ամենից առաջ քաջատրեխ է երկրաբարոսների պարզեցման հայերենի տեղեկեցող (հմմտ. իւ—ի, իւ—ու, ով—ու հնչյունափոխությունը), իսկ Չանդյուն՝ յուսակցական-բանավոր ավանդներին հետևելու և հնդկացի խոսակցական-բանավոր ավանդներին հետևելու արձանագրություններ, որի լավագույն ապացույցը նույն միջավայրի հայերեն արձանագրության տեքստում «կանկանցառ» ունենալն է։ Կենդանի խոսակցական-բանավոր ավանդներին հետևելու միտումն այնքան նկատելի է, որ 13-րդ դարում Հաղբատի որմնանկարներից մեկը վրացերեն և հայերեն մակագրություններով օժտելիս զեղարարը չի հետևել նույնիսկ Չովհաննու Ավետարանի (Ը, 12) երկու լիզուներով եղած կանոնիկ տեքստին և սեղ խմբագրությունը է զրկել, հետևելով միայն մակագրության երկվեզու բնագրի լիակատար համապատասխանությունը։

Փվարկած փաստերը իրավունք են տալիս հուշագրու, որ Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները որոշակի նպաստ են բերում երկու լիզուների պատմության ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև նրանց լեզվաբան-բանագիտական առնչությունները մասնագիտորեն քննելուն։ Այս կարգի խնդիրների հանգամանակից արժանավոր մեզ կշեղեր բուն թեմայից, ուստի աշխատության մեջ զուսացել ենք նրանց գոյությունն ու պատճառարանությունը մասնաշուշանելով կամ անհրաժեշտ սահմաններում քննելով։

Հայկական միջավայրում և, ինչպես ասվեց, հասնախ հայ գրիչների կողմից վիճարկված հարյուրից ավելի վրացերեն արձանագրությունները երբևեռ առանձնանում են իրենց հնագրական նկարագրով։ Նրանց ուսումնասիրության շնորհիվ բավականաչափ ընդլայնվում են մեր պատկերացումները գրություն այս կամ այն տեսակի, առանձին ստատագրատիկների կրած փոփոխությունների, վիճարկման ավելալ եղանակի տարածման ոլորտի, հնագիտական ու բառաբանական նշանների բազմազանության և շատ այլ խնդիրներում։ Քիժմառայում ու Քորայում ունենր ստատագրատիկների ոճավորման ուղազրավ զեպերի, Կուրթանի ձորում եղածը այսպես կոչված «բարաբավոր գրություն» հեազույն նմուշներից է, իսկ Շահնապարի 11-րդ դարի արձանագրությունը մրգլավախ և նախաուրի գրություն (հմմտ. երկա-թափր և բուրբաղի)՝ զերկրնզիտան զործատության վաղ օրինակներից է։ Նիստ կանոնիկ ստատագրատիկների կողքին երբևմ հանդիպում են գրչե նախաախրությունը կամ տեղի թելարությունը ստալաշաքմ տարբերակներ, կցագրություններ և ոչ սովորական հնագիտումներ։ Հայ վիճարկության ավանդների նմանողությունը, այստեղ էլ կան զեպերի, երբ իբար հաջողող նույն բաղաձայններից մեկը ավելորդ է նկատվում փորագրի (Չնեվանք) և այլ իրողություններ, նման պարագաներում անհրաժեշտ էր նկատի ունենալ թվարկած ինքնատիպություններ և ձևնամուխ լինել արձանագրությունների վերաբնությունը, ոչքի առաջ ունենալով թե՛ վրաց, թե՛ հայոց վիճարկություն

ու գրություն առանձնական ավանդությունները՝ ճիշտ ու անբռնագրոսիկ բուցատրություն տալու և բառիմաստը ստույգ մակարերելու համար։

Արձանագրական նյութի ընդգրկումը որոշելիս մենք ելակետ ենք ունեցել մեզանում ընդունված այն սկզբունքը, թե՛

«1. Յուրաբանչյուր արձանագրություն իմեքդատիեմյան մի ամրողական պատմա-կուլտուրական փաստարոյր է. նեաբար նույն նշգրտույամբ պեախ է նատարակվի. ինչպես որևէ այլ ձեազիբ բնագիբ։

2. Յուրաբանչյուր արձանագրություն, անկախ նրա մեծ կամ փոք, ամրողական կամ թեք լինելուց, պեախ է հավախի ու նատարակել. թեք. նույնիսկ մեկ բառ և կամ մի կաեի տառ կազմող բեկուեներ նույն առձեմ ունեն, ինչ ձեաագրական պատատիկները։

3. Հավախու և նատարակումը ընթացում խորություն չպեախ է զեկ արձանագրությունների մեջ՝ ըստ նրանց բովանդակության, որովնեա մեկի համար այն ոչ կարեա է րվում, մեկ ուրիշ մասնագեաի համար կարող է առձեմալոր լինել»⁵⁴։

Ըստ այդմ՝ ներկա աշխատությունը հավանում է ամփոփելու Հայաստանի տարածքում պահպանված բոլոր վրացերեն արձանագրությունները՝ նրանց երևալու օրվանից մինչև 19-րդ դարի սկզբները ներառալա։ Ամրողականությունը երաշխավորելու համար մենք զանց չենք առել ոչ միայն 19-րդ դարի սակավաթիվ ու զույց ոչ մեծ արժեք ներկայացնող վիճարկեր⁵⁵, այլև Հայաստանի թանգարաններում պահպանվող վրացերեն արձանագրիք առարկաները, ալոպիսիբ առանձնացնելով իբրև ինքնուրույն միավոր։ Վերջիններս վերանախությունը կատարվել է վիճարկերի նկատմամբ կիրառվող նույն սկզբունքով, սակայն քննության ժամանակ բավարարվել ենք զերազանցապես անկեկատվական արժարժուներով, քանի որ Հայաստանի պատմությանն ու մշակույթին նրանք հիմնականում առնչվում են պահպանության վաղրով։ Ընարությունը ենք ներկայացրել միայն որմնանկարների ուղեկցող մակագրություն-անվանախույնները, ուր սուրբգրական գրքերից զանազան բաղուհներ են արված կամ տեսարկելի ու սրբատիպիկների վրացագրի անուններ հուղվածա։ Բայց, իբրև սկզբունք, զրանց գոյությունը հիշատակել ենք առանց քաջատության, յուրաբանչյուր վանական հաստատությունից, իթև այնտեղ այլոպիսիբ կան, մեկ-երկու կարեա օրինակների վկայախույնությունը (Պղնձահանք, Հարաթա, Քորայ, Անի)։ Գա անհրաժեշտ էր, որպեսզի զրմանակարություն պատմության մասնագետների ուղազրությունը հրազիրենք վանական ավելա հաստատության վրա և մասնավանդ՝ հայ քաղկեզանականների մշակութային գործունեության այլ բնագավալը ևս ուղազրությունից վրիպալ չլինելու։ Մենք կիտում ենք սակալ. Ն. Մաոի այն դրույթը, թե՛

⁵⁴ Ս. Մալխազարյան, Հայկական վիճարկություն, անս քիլանա, Լ, էջ XXXII:
⁵⁵ Ոչ շքեռի մեծաբառային վիճարկության կարեորությունը փորձելույն տե՛ս սակալ. Ն. Թերձնեիվալու հագվածք՝ «նեոտրոլոլուլ յլլոցրադոստոլոլ», Ասլ. ուե. յլլոցր. յրեքուլ», Լ, 17.

«Ռմանակադաւթյան հարցը՝ իբրև եկեղեցին քաղկեդոնականներին պատկանելու ազատւոյց, շատ նուրբ է»⁵⁶, բայց միտմամանակ և մասնավորեցնում, որ վրացերեն մակագրության առկայության պայմաններում քաղկեդոնականության ազգնախնդրան պարզապէս գրեթե կառավարիչ դուրս է նկատուի պետք է առնել, որ հայ քաղկեդոնականները երբեմն նոր սրբաբաններ էին կառուցում, բայց համախ է սիրանում էին ազգային եկեղեցու կառույցներին, մասնակի նորոգում-վերափոխումներով, ընդ որում «երբեմն նորոգումը կայանում էր նրանում, որ քաղկեդոնականները եկեղեցին օծատում էին որմնակալներով»⁵⁷: Անբնավայցորեն մենք հայոց մասնագրութունը, ճարտարապետութունը, արվեստը գրեթե կլինեինք մի շարք կարևոր արժեքներից, ճարտարապետութունը, աշխարհը անել կամ «խորթ» համարել հայ քաղկեդոնականության միջավայրում ծնունդ առած գործերը: Պարզուրակ պատկերացում կունենայինք իրերի փաստական վիճակի մասին, եթե վրացերեն մակագրութուններով օծուված որմնակալները եկամուտ հայտարարեինք, նրանք օտար չեն, ինչպես որ արարական, պարսկական կամ սելջուկյան շին բոլոր այն առարկաները, «որոնց վրա արտերեն արձանագրութուններ կան կամ որոնք զործածվում էին Հայաստանում քաղաքականապես իշխող ժողովուրդների կողմից վերջին դարաշրջաններում»⁵⁸:

Ինչ վերաբերում է արձանագրութունների տեղագրական ընդգրկմանը, մենք առաջնորդիկ ենք խիտա որոշակի սկզբունքով՝ ներկայացնել ինչպես Սոփոսական Հայաստանի, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի ասարձանների վիճակը, որը և մեզ իրավունք է տվել աշխատութունը վերնազրկել «Հայաստանի վրացերեն արձանագրութունները»⁵⁹: Ճիշտ է, հեռավորության սահմաններում աշխատել ենք ընդգրկած բոլոր արձանագրութունները հավասարապես հանգամանալից վերլուծության ենթարկել, ամեն անգամ ելնելով ամլայ վիճագրի առաջադրած փաստական խնդիրներից, բայց միշտ չէ, որ բնագիրը բննելու նույնական մաստնելի աղբյուր ենք ունեցել: Ենթը մեկ տասնամյակ անած պրպատմների ընթացքում բազմիցս եղել ենք Սոփոսական Հայաստանի ասարձանում գտնվող հնավայրերում և տեղում կատարել վերծանութունը, ձգտել կասկածանքները, նոր նյութեր երևան բերել, ստուգել նախորդ գիտնականների հրատարակումները, օժանդակ նյութեր հայթայթել: Այդ պատճառով էլ այստեղ առաջարկվող վերծանութունների մի նշանակալի մասը առաջին անգամ էլ հրատարակվում, իսկ նախորդ սերնդի

⁵⁶ Н. Марр, Апп, стр. 132, прим. 259.

⁵⁷ Նշվ. աշխ., էջ 86:

⁵⁸ Նշվ. աշխ., էջ 109:

⁵⁹ Հիշյալ առումով Տայոց աշխարհը առանձին միավոր է, իսկ այնտեղ եղած վրացերեն վիճագիր արձանագրութունները՝ մշակութային այլ ոլորտում առաջացած: Կործում ենք, որ հայադատություն ու վրացադատություն ճափատապես կաննին, երբ այս զավակի վրացերեն, հայերեն, հունարեն և այլ լեզուներով եղած վիճագրեր միատեսակ, ճամադեր հետաուսկվեն: Միայն հայերեն կամ միայն վրացերեն արձանագրութունների առանձնապես եղել է բյուր մեկնաբանությունների փոխում:

ընթացած բնագրերում բազմաթիվ մաստնելի սրբագրութուններ են կատարվում: Կրկնում ենք, այդ ամենը կատարված է ահույում, արձանագրության բնագիր հետ աշխատելով: Բայց նույնը չենք կարող ասել Անիի, Չանգիլիի, Կարսի արձանագրութունների վերաբերմամբ: Այստեղ առաջին հերթին բանաբանը ենք ժամանակին կատարված լուսանկար ճարել, այդպիսին պրոնելով՝ հրատարակութուններում, և պետական ու անձնական հնարարաններում, թողուններում: Այդ ձանապարհով հաջողվեց՝ ունենալ Չանգիլի արձանագրության լուսանկարը, իսկ Անիի երկու հիշատակարաններից մեկը պատճեններից Ն. Մատի հրատարակած լուսանկարից, մյուսը՝ սեպագրուց: Յավոր, Սահմադիրի արձանագրութունը, անհաջող թուրացման պատճառով, վերծանության աղբյուր չծառայեց: Անիի մյուս վրացերեն արձանագրութունները քաղել ենք Ն. Մատի հաշվետվության տեքստից կամ պեղումների օրագրերից (Ն. Մատի ծոցատներից): Կարսի արձանագրության լուսանկար չկարելից:

Ժամանակակից վիճագրադատութունը պահանջում է տեքստի լիակատար վավերականութուն, իսկ այդ պահանջվելու միակ եղանակը բնիքընումը լուսանկարով (կամ զժագրական արտապատկերով) օժանդակ է: Մենք հետևողականորեն կիրառել ենք և այդ սկզբունքը, ուստի առանց լուսանկարի են ներկայացված միայն այն արձանագրութունները, որոնք ժամանակին չեն լուսանկարվել (կամ մեզ հայտնի չեն) և այժմ տեղում չկան կամ ՍՄԸ-ի սահմաններից դուրս են ու պահպանվածության մասին տեղեկութուն չունենք⁶⁰: Բարեբախտաբար, այդպիսի արձանագրութունների թիվը մեծ չէ: Կժագրական արտապատկերով ենք ներկայացրել առավել կարևոր վիճագրերը.

Քանի որ Հայաստանի վրացերեն արձանագրութունների ճնշող մեծամասնութունը «մրդովանի» կամ «աստմթագրութի» գրութուն է (հյերկաթագիր) և մի բանիսը միայն «նուսխութի» (բոլորագիր) ու «մեխագրութի», կատարակահարմար գտանք վերծանութունը միասնական տեսքի բերել «միխագրութի» գրադարձությամբ, որով նրանց բնազիրը հասու է դանում գրական լայն շրջաններին (այստեղ թիվում է միայն գրութունը, իսկ հնչյունական ու գրային համարժեքութունը պահպանվում է լիովին): Արձանագրության բուն գրութունը ապահովում ենք լուսանկարով և կամ՝ սեպագրական արտապատկերով: Վերծանութունը՝ հավաստի և վրացերեն բնագրի հայերեն թարգմանութունը գուրգուռու դարձնելու համար անհրաժեշտ նկատեցինք փակագծային նշումով բացել և վերականգնել բոլոր հատվածներն ու կրճատագրութունները: Ի տարբերութուն հայկական վիճագրության, վրացերեն արձանագրութուններում հատվագրութունները միմաստաբաժ բնույթ են կրում, ուստի գրեթե անկարելի է ձգտել վերծանութուն առանց այդպիսիների բացման: Տղերի հայտնաբերանութունը նշել ենք կամ առաջագիր համարակամար (և՛թե ծավալում բնագիր է), կամ

⁶⁰ Ավելորդ ենք նկատել բերել նաև Պրնմահանցում գանձող 19-րդ դարի մեկ-երկու պարզուրակ արձանագրության լուսանկարը:

նույնական պահպանությանը (և՛ ինքնին փոքրամասն է և տղապանը անհրաժեշտության չկա):

Պահպանելով վիճակագրական corpus-ներին ներկայացվող բոլոր պահանջները, մեր նպատակը միայն արձանագրությունների հրատարակումը չէ, այլ նաև՝ նրանց ազդու արդյունավետ քննությունը, ճիշտ կլիներ սակավ նրանց մեկնագրական ուսումնասիրությունը: Ուստի աշխատության մեջ անհրաժեշտ տեղ է արված քննարկվող քննարկների վերականգնմանն ու թվագրմանը, առանց որի զմայր կլիներ անցնել նրանց պատմա-բանասիրական վերլուծությանը: Իհարկե, նպատակ չենք ունեցել մեկ աշխատության սահմաններում սպասել այն բոլոր վկայությունների ու նորությունների արժարժումը, որ Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունների այս քանակությունն է ներկայացնում, բայց և օտնացել ենք ուսումնասիրության որոտից դուրս չթողնել ազդու արդյունավետ ատումով ամենակարևորները, միաժամանակ մասնագրությունը ու այլ բնագավառների մասնագետների ուշադրությունը հրավիրելով հարակից նյութերի վրա: Մասնագետական անդեղնաբերի և նշումների օգնությամբ կարելի էրավ խուսափել աշխատության մասնագրություն, առաջնահերթ ճամբարով այլապես արդյունքների համագրությունը պատմական ու մշակութային հարցերի արժարժումը, այլապ օջախի շարունակական պատմության ուղիվագծումը և արագրումները¹¹:

Վեճանության ժամանակ գործածված նշաններ

- [] — տարր կամ տառաշարքը վիճակագրված է, բայց ավելորդ է:
- [] — նիշը հոգմանահարված է կամ կտրված, բայց կարգացվում է:
- [] — լրացվում են տեղում չպահպանված կամ գրչի սխալով բաց թողած նիշերը:
- < > — նշանակված են նախորդ վերանդրոնների կատարած ընդունելի վերականգնումները:
- () — լրացվում են հասցավիճակ տառերն ու տառաշարքերը:
- | — նշանակված են փորագրողի վրիպմամբ բուն տեքստից դուրս մնացած և առանձին վիճակագրված հատվածները, որոնք միջարկելի են:
- | — մասնանշում է տողի սկիզբը:
- || — մասնանշում է նույն տողի շարունակությունը այլուր գետեղված հատվածում:

¹¹ Մեր հանելի պարտք ենք համարում շնորհակալություն հայտնել Երևանի պետական համալսարանի ակադեմիկոս (սեկտոր) ակադ. Մ. Գ. Ներսիսյանին, պատմության ֆակուլտետի ղեկավարին և հնագիտության, ազդու արդյունավետ ատումն ու ազգագրության ամբիոնին, որոնց սիրալիր արականությամբ մեզ հաջողվեց 1973 թ. սրտատա ամեն վիճակագրական գիտաբանական փոխանակելի և վերջին անգամ անգամ ստուգել և լուսանկարել Մովսեսյան Հայաստանի տարածքում գտնվող և այսօր ներկայացված վրացերեն արձանագրությունները:

Ա Ն Ի

Արևելք գործուղված ֆրանսիացի հայագետ Եվգ. Բորեն (1809—1878 թթ.) 1838 թվականին եղել է նաև Անիում (թերևս Կարինից Քավրից մեկնելիս) և եկատել վրացերեն արձանագրության անկայությունը եկեղեցական կատարյուններից մեկի վրա: Գիտնականը, ինչպես երևում է Ղ. Ալիշանի վկայակոչությունից, կարդացել է արձանագրության եղբայրակից թվակիր (ՌԿԵ) հայերեն տողը (սե՛ս՝ Գրիգոր եպիսկոպոս, և Վահրամ՝ պատրոն բողոքիս, հաստատեմք գհրաման կաթողիկոսին) և արգարացողներն աչք օժտառուն՝ հուպ յայտարանսն» համարել օվրաց պաշտաման նուիրեալ²: Այս դիտողությունից սկսած՝ դիտության մեջ ընդունված է հիշյալ կատարյուն օվրացական եկեղեցի» կոչել: Վերջինիս համառոտ նկարագրությունը տրված է Լ. Օրբելու նշանավոր «Ուղեցույցում»։ Небольшая грузинская церковь базиликального типа сохранилась довольно хорошо. Самая церковь помещалась во втором этаже, нижний этаж, покрытый круглым сводом, служил кладовой или, может, склепом. Внутри церкви на северной стене имеются рельефные фигуры довольно примитивной работы, между прочим, изображение Благовещения. На южной стене церкви снаружи имеется пространная грузинская надпись 1320 г. (!—П. М.) инициальными церковными буквами. С юга к церкви примыкало какое-то здание, теперь вовсе разрушенное. Такая же участь грозит и самой церкви, подточенной со всех сторон»³.

¹ Եվգ. Բորեն աշխատությունը հրատարակված է «Correspondances et mémoires d'un voyageur en Orient» խորագրով (Փարիզ, 1840), Ներխանի մասին տե՛ս [Գ. Շրտմուլի և Գ. Չարքանյանի], Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մասնագրությունը յերբեմնապես, Վենետիկ, 1895, էջեր 229, 232:

² Եվգ. Բորենի աշխատությունը մեզից առկա չունենալով պատճառով ցուցում ենք Ղ. Ալիշանի վկայակոչությունից (տե՛ս նրա՝ սերբաեր. Վենետիկ, 1881, էջ 49), հմտա. M. Brosset, Les ruines d'Ani, t. I, St.-Petersbourg, 18 0, p. 5.

³ И. Орбели, Краткий путеводитель по городу Ани, СПб., 1910, стр. 30. Վերահրատ. տե՛ս Н. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 120, նույնի՛ն՝ «Մեզույ անբանակները» (պատմություն, այժմեան վիճակ, պեղումներ), Սարգս. աստերներից և կաղնե՛ր՝ Թուրիկ Արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1911, էջ 35: Լ. Օրբելու նկարագրության մեջ

Քանի որ Բորեի խոսքը նա հաստատապես վերաբերում է այս եկեղեցուն, ապա հասկանալի է, Օրբելու անհարկած կատույցը («Հարավից եկեղեցուն հարկ է ինչ-որ շենք՝ այժմ ամենևին ավերված») Բորեի այցելության տարիներին (1838 թվականին) տակավին կանգուն է եղել⁶, որի վրա և գտնվել է հայերին ավարտ ունեցող վրացերեն արձանագրությունը։ Վրացական եկեղեցին և նրան հարող շենքը փլատակ են դարձել Աինչև անցյալ դարի 40-ական թվականները։ Ա՜նա թե 1846 թվականին մինի այցելած ն. Սարգիսյանը ինչպես և նկարագրում այդ հուշարձանը. «Մա որպիսի չափերակացն նշմարի, մի ի դեղեցիկաչին եկեղեցեացն էր. այլ արդ հիսսասյին կողմն միայն կայ հանգեթմ մասամբ խորանին, այլոցն առ հասարակ փլատակ կուտեալ շուրջանակի։ եկեղեցի թեպէտ և փոքր է տարածութեամբ, այլ այնու ստուտուս բան դայլս սի բնդ յառական ծայր ի ծայր ներքնատուն է գեանեափոր կամարակալ և ցարդ անկործան։ Առնանազիր չերի ուրեմ ի մնացող մասունն նորին»⁷։ 1910 թվականի ամռանը պեղողներից ազատ արձակեցին ն. Մարթ հետամուտ էր հիշյալ եկեղեցու հարավային պատին ստանդարտա եզած Մասնագիրնի վրացերեն արձանագրություն, ինչպես ինքն է ասում, «լուսանկարի ստուգմամբ»։ Պակասավոր մասերը լրացնելու ակնկալությամբ նա ձեռնարկում է «Շտախտոպական պեղում», որի ընթացքում, ճիշտ է, «Մասնագիրնի արձանագրությունը ամ շունեցավ, բայց երևան բնութեյն մի բանի վրացերեն նոր արձանագրություննեկ կամ նրանց պատահիկները։ նրանց թվում, գրեթե ամբողջությամբ, գեանի տակից դուր եկավ Վրաստանի կաթողիկոս նպիփանի արձանագրությունը»⁸։ Այն ընդգրկել է պատի հինգ շարք, առաջինում և երրորդում հնգական սող, երկրորդում և չորրորդում՝ չորական, հինգերորդում՝ երկու, ընդ որում վերջինը հայերեն ն. Մարթի համարակալմամբ՝ արձանագրությունը գեանելված է եղել շուրջ 50 բարի վրա, որից անհում պատվել է 44-ը։ Տողերի թիվը բանն է։ Այսպիսով, այն Հայաստանում պահպանված վրացերեն ամենաբերդարձակ արձանագրությունն է, եղալի նաև իր հաղորդած տեղեկություններով ու բովանդակված որոշ լեզվա-քերականական խնդիրներով։ Այդ պատճառով էլ ակադ. ն. Մարթ օր առաջ շանաց այն հրատարակել⁹ գիտական շրջանառության մեջ դնելու ցանկությամբ։ Հրատարակությունը կատարված է փաստական ու անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, ուշադրու-

թյուն հրավիրելով բոլոր կարևոր հաղորդումների ու լեզվական իրողությունների վրա։ Քանի որ արձանագրությունն այժմ դիտությանը հայտնի է միայն ն. Մարթի հրատարակած լուսանկարով, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նրա բացատրությունն այդ կապակցությամբ. «Տեքստը լուսանկարինց մաս-մաս, քանի որ անկարելի էր համատեղել բոլոր հինգ շարքերը։ Վերին շարքը հանված է առանձին, երկրորդ և երրորդ շարքերը՝ միասին, իսկ չորրորդ և հինգերորդ շարքերը՝ առանձին։ Թնական է, յուրաքանչյուր խումբ ստիպված էինք նկարահանել առանձնակի լուսավորմամբ, որը արտացոլվել է և լուսանկարչական վերատպության մեջ։ Բացի դրանից, որոշ հատվածները գտնվեցին համատեղած շարքերի լուսանկարմից հետո, և այդ լուսանկարը նկարում չկան»¹⁰։ Հիշյալ պատճառով է, որ արձանագրության վերջին հայերեն սողում (ն. Մարթի համարակալմամբ՝ քար N 45) Ո՛վե-ից առաջ վերածնության մեջ առկա թՎԻԼՎ-ն չկա՝ Հետագայում նախկին կաթողիկոսի արձանագրության այսպես կոչված զիվանագիտական և սոցիալական կողմի ուսումնասիրությամբ զբաղվեց պրոֆ. Վ. Գոնդուան¹⁰, իսկ հարկային սրբա տերիմներին բնույթանն անդրադարձավ ակադ. Ի.Վ. Զավաթիշվիլին¹¹, ներկա դեպում մեզ հետաքրքրում են արձանագրության պահպանվող անկերի՝ Վ. Գոնդուայի առաջարկած վերականգնումները, որոնք, կարծում ենք, բնութենել են։ Այսպես, իրոք սպասելի էր, որ պահպանության համար հարյուր դրամ անելը «ամենևին անկարգ» համարող կաթողիկոսը 6-րդ սողի շարժանկության և 7-ի սկզբում կասեմաներ սկզբավոր շարքի, թերևս հիշյալի կեսը (?), որով կունենայինք յ(ողև)ալ շքցետ օրն օղլե՛ծ . . . ձեռն ճրճածնե, յըջնեռնե (?) ն(ողտ) շքր օրն. տը ժալո յըջնե շքրոն օջճնեռն.

Դատելով սպասելի նույն բարի վրա 9-րդ սողում ն. Մարթի վերականգնումից (11 նիշ), միանգամայն զետեղելի է և Գոնդուայի առաջարկածը, ժանալանդ որ 1—2 նիշ պիտի անցնել հաջորդ սողի սկիզբը։ Անվերապաստանն ընդունելի է և 7-րդ սողում տ[Պ]-ի վերականգնելը, որովհետև այդ տ-ի և հաջորդ բառակցի ժ-ի արանքում ճիշտ և ճիշտ մեկ տառանիշ տեղ հույճանհարված-կտարված է¹²։ Շարտդանքի օգին էլ արգեն այտեղ

⁷ Տե՛ս՝ Н. Марр, *Ելվ. աշխ.*, Երեզր 1436 և 1437 էջերի արևանք, նաև՝ Н. Марр, *Առկ.* աղ. XLII:

⁸ Н. Марр, *Надпись...* стр. 1437, прим. 1.

⁹ *Լուսանկարը հինք ունենալու պատճառով է, որ այն վերականգնած նշանով է հրատարակված ակադ. Զ. Օրբելու կազմած «Իրվանում...» (I, էջ 61)։ Իրականում լրացնելիքը միայն վերջին երեք տառանիշն է թվինք։*

¹⁰ В. Дондуа, К социально-экономической жизни средневековой Грузии на античной надписи (1218) Епифания, *տե՛ս մտղովտու* «Академику Н. Я. Марр», էջ 643—670:

¹¹ ոչ. յաջնե՛ծշառո, նուցալընե ճնճտոլոս օղտորոն նեխտըլըլո՛նե IX—XIII նւլըլըլընե՛ծ՝ օղ. 1934; նույնին՝ յնառըլըլո տրոն օղտորոն, օղ. III, տմ., 1966, թղ. 474—481. *Տե՛ս փոտի արձանագրությունը վերահրատարակված է «Եվտղըլո նեմեռտղոն ժըլըլե՛ծ՝ ժա. տնառայի III հատորում (տմ., 1070, էջ 153—154), բայց, ցավօք, առանց Վ. Գոնդուայի վերականգնումների։*

¹² նկատի պետք է ունենալ, որ նախկին արձանագրության մեջ շ-ն զրվում է մեկ նիշով՝ միայն բաղադրել է -ով:

⁶ 1320 թ. գույությունը վերականգնված ընդհանուրության արդյունք է. պետք է լինի 1288 թ.:
⁷ Քյուրթբաղությունից խուսափելու համար նկատենք, որ Բորեի և Օրբելու հիշատակած արձանագրությունները նույն կառույցի վրա են, բայց ոչ նույնը։ Անվի ժամանակն կհամար ստորև:

⁸ ն. Սարգիսյան, *Տեղագրութիւնք Ի Փոքր և Ի Մեծ Հայք*, Վենետիկ, 1864, էջ 136:
⁹ Н. Я. Марр, Надпись Епифания, католической Грузии (из раскопок в Ани 1910), ИАН, 1910, стр. 1433. Քանի որ բուն արձանագրության մեջ զրված է նախկին, մենք զերտազանցիք պահպանել ավանդված ձևը, որ օտարախոսիցիայի արդյունք է 4-աթղիկոսության տարիներին են 1210—1220 թթ.: նրա անունը հիշատակված ենք գտնում Թ. Փարսեմիայի հրատարակած ժամանակագրություններում (Յժտնըլըլո, I, 80, 81):

«Քն» է պահանջում Տեղին է և 8-րդ սուղի վերջում առաջարկվող վերահանգումը. «Նայ ուտեցնելու» մասին խոսելիս կաթողիկոսը նախորդ հատվածում անհրաժեշտ է նկատել ավելացնել՝ քն կառուցում: Ամենայն հավանականությամբ, երկրորդ անգամ սույն արտահայտությունը կրկնված է եղել ամբողջությամբ, ուստի արդարացի է վերականգնել՝ ևս [տղ ժառն ցեջ-ցաև] Նըրո Ե՞ցմեթ Վերջո, արձանագրության 19-րդ սուղը հասկացված է աննձրի բանածին, բայց ոչ սովորական ձևակերպումով: Վ. Գոնզուալի համոզմամբ «выход намечается в вопросительном обороте речи, имен-но, это место может гласить следующим: ვინცა ვნე ზემე ვავებულა შუგ: ვალოს, არ[ა]ვე ცველაა მან! ბრძანებდა ღმრთისაგან და მისთა წმიდათაგან¹³»:

նվ, հերածի, հարցական ոճը (ավելի ճիշտ՝ հարցմամբ հաստատելու եղանակը) ընդուն է և արձանագրության այլ հատվածներին¹⁴: Կարծում ենք, այս վերականգնումը ևս ընդունելի է, մանավանդ որ բնիկը սարքածքի իմաստով միանգամայն ղետեղել է (կտակո ունենք այդ սարածքի դիմաց նախորդ սուղում ազատ եղչելի բանակի):

Այսպիսով, լրացման կարգով է մտած 7-րդ սուղի ավարտը՝ ռոմբղու Յ ո ՛ ՚ Ե], ինչպես նաև Հայերեն սուղի շարունակությունը՝ Եր-ւ-մ-մ-ն-կ-ն-զ- [.], իսկ սուղի միջամասի ԻԻԻ[ՅԱՊԱՏ ԵՊԻՍԿՈՍ]ՊՊԱՍ մասիան վերականգնումը ապացուցված ու արդեն ընդունված է (նկատելու ունենք ընթերցման անկայությունը Հ. Օրբիլու հրատարակության մեջ)¹⁵: Հայերեն սուղի ավարտամասը վերականգնելու համար որոշ կոմպոնենտ կան. Գրիգոր իրիչպագետն ու Վահրամ ամիրան այլ նպատակ չունեն, քան վկայել, որ վրացերեն լեզվով և կաթողիկոսի անունով կատարված հրատարակումը իսկապիք է, իբր նրան է պատկանում: Գուցե գծվարանայինք նման եղու-կացություն զայ, եթե վրացերեն սերտում հասկապես նշված չլիներ, թև ընց մե քնոցանց յստուլուլոնես հնոսա յշլուտա և՛մի՞ջերօ, ռուցես անիսն զքլուց-կաննի զյարտեցն՝ — Սույնը և՛՝ Նորիման կաթողիկոսու, ի՛մ ձնե՛ւով և՛մ գրել, կըր Անիում եկեղեցիներ ի ի օժում: Իսկ այդ պարագան շեղանքու անհրա-ժեշտություն է առաջացրել, որովհետև կաթողիկոսը հյուսրեականների ու աշխարհականների միջև ծայր առած անհամաձայնությունը կարգավորելու հորոգոր է կարգում և մանավանդ՝ երկուստեք սաստում է, սուրբերի նոր չափեր օժանդանում: Գրիգորն ու Վահրամ ամիրան, իբրև ուսույլի իշխանավոր ու հեղինակավոր անձիք, վկայում են գրության՝ կաթողիկոսին պատկանե-լը, ուստի «հրամանք եզ...»-ը կարելի է կարգույ իբր «հրամանք և զվայսյա»¹⁶: Այդ է հուշում և արձանագրության ավարտի համար մնացած

¹³ B. Dondua, նշվ. աշխ., էջ 632: «Վերականգնումն առաջարկված է Կ. Գ. Գոնզուալի եղծիցը, ան՛հ նշվ. աշխ., էջ 649, ծան. 3:»
¹⁴ Հմմտ անը:
¹⁵ Հ. Օրբիլու կամ «Իմիմանիս խորագրի ուշագրությունից վերելի է ոչ միայն վերահանգումն» և՛՝ Մատի պատկանելը, այլև նախկին վերջինիս հրատարակության իսկը:
¹⁶ Շայերեն աղոթում և՛՝ գրեթե խիստ ապրեցավուծ չկա (ձմե՛ւ, ՍՊԷ՛ւ), ամենինքն բացաված չէ նաև Ե-ի փոխարեն և գործածելը, ասավիլ և՛՝ էրը սողումը գրաբարյան կործանի:

սուղը (գլ-ից հետո մինչև ողջ տերտի ավարտագծին հասնելը բարի վրա գետեղել է 2—3 նիշ ևս, ինչպիսին մեր առաջարկած զ[վայ]-ն է):

Ն. Մատի վերձանած ու հրատարակած վրացերեն ընագրում միկ-երկու սրբադրելիք-վերականգնելիք ևս կա. 10-րդ սուղի վերջամասի Ծ՛ձ՛Ե-Ն վերականգնելի է Ծ[Զ]Յձ (ձ -ից հետո նա մեկ տառանիշ էլ է ենթացրել, որպիսին, մեր համոզմամբ, պիտի լինեք [ցջ] -ի առաջին տառը): 16-րդ սուղում անկա ձ՛Ն յ-ը պիտի սրբադրել ձ՛Ն յ[Ս], քանի որ խոսքը ոչ թե Անիի, այլ Անիում եկեղեցիներ օրհնելու (օծելու) մասին է: Պիտեականի ուշագրությունից վերելի է, որ վրացերենում ԱՆի-ի ուղղական ձևը Անիսի (ձ՛Ն յ յ) է, որից պետք է ունենայինք կամ ձ՛Ն յ յ[Ն] (խա՛՛ Անիւ), կամ ձ՛Ն յ յ (խա՛՛ յ Անի): Նախընտրելին, հարկավ, երկրորդն է¹⁷:

Կտիֆան կաթողիկոսի սույն արձանագրությունը ունի և դրական մի քա՛՛ի ինքնատիպություններ, մասնավորապես.

ա) Շ-ի գործածություն՝ սպասելի 3-ի փոխարեն (օԻԿԵՍ, զըրգընտո, լկըճըրնո, տընդոր, տլտլո). Ն. Մատի արդարացի է վարելի, որ տն հայտա-վումը բացել է տղն և ոչ տլն. Նուր սիղբարձիքն ենք նուսել է մննեք:

բ) Շ -ի փոխարեն գործածված է միայն Ե : Ն. Մատի դիտողությամբ Ե յ և Շ-ի համար կարծես թե դժապատիկը տարբերվում է Շ-ի գեպում ուղիղ եկուտ, Ե -ի համար՝ փոքր-ճ կոր, բայց լիակատար հետևողականու-թյուն չկա¹⁸: Գրադարձության ժամանակ մենք ևս Մ սպասելի սեղեկում այն վերականգնեցինք, քանի որ դրոծ ունենք ԵՅ -ի կրճատ գրության հետ և ոչ Նըյունափոխության Յ գործածելու միակ դեպքը բրոնիկնում թվական արժեք արտահայտելու անհրաժեշտությունն է:

գ) «Նաւրավոր է, որ բարբառայնությունը սրբալուք պետք է համարել և Շ-ի բացթողումը Ելոր-ի հիմքում (Մյարն 13₃; Գյարլոնց 13₃; Մյարլոտ 13₃; Նկարլուլ 15₄): Մ ձայնավորի բացառությունը չարգանց համախաղել է, որ կարողանայինք սովորական վերցումով բացատրել»¹⁹: Նման դեպքերում գրադարձություն մեջ Շ-ն վերականգնված է անկլումավոր փակագծերում, քանի որ իսկապես բարբառայնության արդյունք համարելու որևէ երաշխիք չունենք:

Դ) Բնագրում կան մի քանի անիքն վրիպումներ, որոնց մասին խոս-ված է և՛ Ն. Մատի նշվածում. Մյո՛ս (3₃)—Մյո՛ս, և՛ (3₄)—օրն, միսու (8₃)—

խոստման մի քանի օրինակ կա. իրիչպագետ, վկայնք (վկայ ենք), կաթողիկոսին հրածաք (կտակի գործածությունը), այս վիճակում սպասելի է և զայս (?) սխալ ձևի անկա-թողությունը Ն. Մատի ենթադրությամբ, կաթողիկոս ձևը վրացերեն յոտուլոյտի -ի տոտալգո-ծովանի է (նշվ. աշխ., էջ 1434): Նման կերակրության հետ չի կորեի համաձայնվել, որովհետև վրացերեն բնույթի իր իսկ վերձանում մեջ ունենք յոտուլոյտի, որ և ճիշտ է Միսածանակ նկատելու է, թե ճկաթողիկոս գրություն ունենք ընտ ավելի վաղ շրջանի Մայերն հուշարձաններում, այդ թվում և Ն. Մատի վերձանած ու ընտած Տեղորի ստանդի արձանագրության մեջ (եկաթողիկոսության, նաև՝ յ[Ս]կաթողիկոսի):

¹⁷ Հմմտ. B. Dondua, նշվ. աշխ., էջ 648:
¹⁸ H. Mapp, նշվ. աշխ., էջ 1434:
¹⁹ H. Mapp, նշվ. աշխ., էջ 1436:

(грамота) այն հիմնական մասը, որ սահմանվում են կողմերի պարտականությունները²⁰։ Մեր արձանագրությունն էլ, փաստորեն, նվիրված է հոգևորականների ու աշխարհականների պարտականություն-իրավունքները սահմանելուն, բայց բանի որ սահմանողը կաթողիկոսն է, ՅճԵՃՆՆՈՒ -ի տակ հարգար, կարգավորություն պետք է հասկանալ: նվ իրոր, հայերեն «հրամանք» տերմինը, հակառակ նրա բերականական-կառուցվածքային նորատեսությանը, նշանակում է՝ պատվիր, պատվիրան, պատգամ, կարգավորություն և այլն: Առավել նախընտրելի և վրացերենին համապատասխանող նշանակությունը կարգավորություն է²¹: նՔն ՅճԵՃՆՆՈՒ -ն՝ ւեւենե—հրաման նշանակիր, ապա նույն նախադասության մեջ ալլևն ծրծօնցեմօ չէինք ունենա, մինչդեռ կաթողիկոսը այս երկրորդ տերմինի տակ «հրամանն ասածա» նկատի անի (ծրծօնցեմ լմնոտեսայն): Որքան, ՅճԵՃՆՆՈՒ —հրամանը ստեղծողը կարգավորության պիտի հասկանանք և ոչ՝ ծրծօնցեմը²²: Տերմինների առաջարկվող ճշգրտումը նպաստում է վրացերեն տերմինի և հայերեն ավարտատղի ստեղծագրությունը պարզելուն: Ն. Մատթ ժամանակին խիստ ուշագրավ Հարցադրում է կատարել: «В двуязычности надписи, собственно в армянском свидетельстве на грузинском памятнике—главная ценность надписи для истории города Ани, так как грузинский текст представляет обращение католика Грузии к его православному пастве в Ани в эпоху мощи грузинского государства, когда входил в его состав, и тем не менее акт главы государственной церкви снабжен свидетельством местных властей автономного армянского города на армянском языке: свидетельствуют армянский епископ Ани, владыка Григорий, и эмир города, армянин Ваграм. Дальнейшее исследование анисских материалов должно установить, выступают ли епископ Григорий и эмир Ваграм в качестве простых свидетелей, удостоверяющих принадлежность акта католику Грузии, или они, эти высшие власти армянского города, своєю надписью утверждают обязательность распоряжения грузинского католика в пределах Ани»²³.

Ինչպես վերևում նշեցինք, սողի ավարտը թերի է, իսկ արձանագրության հայտարարելը ու հրատարակելը չի փորձել վերականգնել այն: Այժմ, և Քնի մեր առաջարկած վերականգնումը հավանական է, իրիցպպետ Քրիզոստի ու ամիրա Վահրամի վկայությունը միանգամայն այլ բացատրություն է ստանում: Նրանք վկայում են («վկայ ենք»), որ կաթողիկոսի «հրա-

²⁰ Եջ. բաձեթցուլու, լմնոտուլու կողմնակողմնոն, ԺԵ. 1926, թթ. 98—99, հմտ. Վ. Դոնդյա, նշվ. աշխ., էջ 645.

²¹ Պրոֆ. Վ. Գոնգուան հրամանքը բառացի թարգմանում է—ւեւենե (նշվ. աշխ., էջ 645, մտն. 3, էջ 649), կարծում ենք, նշեցյալ տառնով մտադր վերանայելի է և վրացերեն ՅճԵՃՆՈՒ և ծրծօնցեմը տերմինների լիարժեք համարչությունը փաստարկը (անդ)՝ Հրամանը ւեւենե է թարգմանել և Ն. Մատթ (նշվ. աշխ., էջ 1439).

²² Վաղկարգական-փաստաթղթային տերմինների անբարդանել է նաև Ս. Ս. Կանգրանեն («տն» նրա՝ «Грузинские документы Института народов Азии», էջ 14—19).

²³ Н. Марр, տեղ.

մանք» է, այդ արձանագրության մեջ գրվածը խկպպև կարողիկոսն է պատկանում, և ուրիշ ոչինչ: Վերևում արդեն ասացինք, որ նախփանն ինքն էլ անհրաժեշտ է համարել շնչալ, թև սուչըր ես՝ նախփանն կաթողիկոս իմ ձեռքով եմ գրել: Որքան, հաստատագրություն-վկայություն կարիք է անելու ոչ թե՛ սգիր կարգավորության օրինական կամ կիրառելի լինելը, այլ այդ գրության՝ կաթողիկոսին պատկանելը, ինչպես որ Շահնաշի կիրիազրի ավարտամասում է ասվում. թև «ես՝ մանդպուրթիուցեա շամպասայ սրիթ Սարգսի, աչրս Աղէկու վկայ եմ. պարտ Շահնաշիի հրամանք է այս» (Մատենագ. ձեռ. № 3031, էջ 349): Այստեղից հետևում է, թև Սախիանի արձանագրությունը փաստորեն անշուրթուն շունի «ավտոնոմ հայոց բաղաբի» ու նրա «տեղական իշխանությունների» իրավասության ստորիննի հետ: Հիրավի՛ և՛ կաթողիկոսի, և՛ տեղիս բաղաբական ու հոգևոր իշխանավորների համար Անիի բաղկերանականների՝ վրաց Էկեղեցուն պատկանելու փաստն այնքան որոշակի է, որ արձանագրության մեջ նրանք, այդ բաղկերանականները, «անեցի վրացիներ» են կոչված, թևն, Ն. Մատթ արգարացի կուսմամբ, «Во всяком случае слово „грузины“ в нашем тексте имеет, несомненно, значение конфессионального термина: под грузинами подразумеваются не одни грузины по крови, но и армяне-халкедониты. С этой стороны памятник является весьма желанным вкладом в источникни об армянах-халкедонитах...»²⁴. Նման պարզաներում, ինչ խոսք, վրաց կաթողիկոսի «կարգավորության գիրք» կարող էր վկայվել իր պատկանելության առումով և ոչ լավագրացնելու: Ուտաի, Ն. Մատթ վկայակոչված ուշագրավ Հարցադրումը, ինչպես մեզ թվում է, չի բխում այս արձանագրության բովանդակված փաստից²⁵.

Սախիանի կաթողիկոսի արձանագրությունը, ինչպես արդեն նկատված է, բազմաթիվ առումներով ուշագրավ հուշարձան է: Այն հասցեագրված է Անիի բողղկերանական համայնքին ու նրանց սպասավորող հոգևորականներին: Իրրի Անիի բնակիչները, հարկավ, բաղկերանականները ենթարկվում էին տեղիս աշխարհական իշխանություններին ու նրանց սահմանած նորմերին, ներսույալ հարկային պարտություններ, բայց հօգուտ Էկեղեցու սահմանված հարկերի ու տուրքերի առումով դավանաբան համայնքները միտանցից անկախ էին: Նման հարցադրման կարևորագույն ամրությունից մեկը Նեցի մեր արձանագրած վրացերեն արձանագրությունն է: Անիի հայերեն արձանագրություն-

²⁴ Н. Марр, նշվ. աշխ., էջ 1441, հմտ. Վ. Դոնդյա, նշվ. աշխ., էջ 663.

²⁵ Իր ասացչի հետևողությամբ աղաք. 2. Սրբիկն ես գրում է. «Վրաց նախփանն կաթողիկոսն այս հրովարտակի տակ կա տեղական նոցառ և աշխարհիկ իշխանությունների փակեղացուր: Այս արձանագրության ցիտական նշանակությունը շատ մեծ է և բազմազան (նշվ. աշխ., էջ 52—53): Որ իրը Սրբիկն նկատի ունի փակեղացուսն փաստը, Էրեւան է նրա մեկ այլ արտահայտությունը. «[Սախիանի արձանագրությունը] Անիի բաղկերանականության մասին բնականորեն զատկուտ նոր նյութ է տալիս և բնորոշում է տեղական իշխանության կառուցվածքը» (նշվ. աշխ., էջ 52): Վ. Գոնգուան համոզված է, որ հայերեն ավարտատողը ունի օրինականացման նպատակ՝ легализующее значение (նշվ. աշխ., էջ 668):

ներից մեկում վկայված է, որ կաշի (մորթի էին) վճարում և միաբնակ անեցյեները. «Ս միտում ամի... որ էր Թուսական ՈԿՁ (1217) կամարն աստուծոյ, և՛ տէր Գրիգոր, որդի Ապուզամբի, արհիեպիսկոպոս, կամեցար անույն զպեղայ չարկի ի մեր գաւառէն Շիրակա և ի քաղաքիս եկեղեցեացս ի յԱնոյ, զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն զեզէ երկու դրի հաց յաթոսա տալ, և ի Բաղաբիս ամենայն եկեղեցիս մարչի մին զամիկն տաին: Արդ ևս, յազգս երկար կենաց պատարանաց իմոց ևս ազգականաց, և եղբարց իմոց, և մասն հողոցն ննջեկեղոց մերոց, Թողի զայս հացս ամենայն զեզի մեծի և փոքու և զամիկ մորքին ամենայն եկեղեցոյ: Եւ շունի թո իշխանութիւն պահանջել...»³⁰: Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, որ վրացերեն արձանագրութեան վերջին տողի նույն Գրիգոր իրիցապահ Ապուզամբն է՝, Ետրիփանի ժամանակը մեկ տարի առաջ (1217 թ.) արդեն թողել է «գառակի մորթին ամենայն եկեղեցոյ», բայց այն չի տարածվել քաղաքի վայրագն» համայնքի վրա, քանի որ տեղիս քաղկեդոնական եկեղեցիները լիարջ կաթողիկոսութեան էին ենթարկվում: Այդ պատճառով էլ վրաց կաթողիկոսի «կարգավորութեան զրի» անհրաժեշտութիւն է առաջացել: Ընդ որում, «յուսավորականները» մինչև հարկիս վերացումը «ի քաղաքիս ամենայն եկեղեցիս մորթի մին զտակին տարին, իսկ քաղկեդոնականների միջավայրում այդ հարկը միայն «գառակական» չի եղել, այլ, ինչպես երևում է, անեկից պատարագի համար (կենոնք, մահ, պակագրութիւն և այլն): Տարբեր է և նոր սահմանումը Գրիգոր կաթողիկոսը հարկը ասհաարակ է թողել, միևնույն Ետրիփան կրճատել է մեկական կաշեկողի»³¹: Պիտի ենթադրել, որ քաղկեդոնական համայնքի և նրանց Նոգեորականների միջև եղած զգոհնությունների մեծացմանը նպաստել է և միաբնակների վաստակած այդ արտոնությունը, քանի որ զավանկական մասնատմանությունը ամենին էլ Անիի քաղաքային կյանքի մասնատվածությունը չէր նշանակում³²:

Քեև արձանագրութեան համակողմանի քննությունը այստեղ մեր նպասակից դուրս է, բայց նրա կարևորությունը շեշտելու համար ասենք, որ պրոֆ. Վ. Գոնգուայի հավաստմամբ՝ «տփիլուրի (տփիլոյան) դրամը» վկայված է միայն այստեղ և այն իր արժեքով չի նույնանում տեքստում եղած «գրամիս հետ, բնդ որում իրարմ Գրիգոր արքեպիսկոպոս ի Վանկում ընդունված լափին. «длиной около 65 см; сланский шолт расцятан на выделку пары лантей» (նշվ. աշխ., էջ 657):

³⁰ «Գրիգոր», I, 16: Հմմտ. Н. Марр, նշվ. աշխ., էջ 1440; В. Дондуа, նշվ. աշխ., էջ 667:
³¹ «Գրիգորի անձնանունների ցանկում նրանք տարբեր մարդիկ են դիտված, որ ճիշտ չէ:
³² Վ. Գոնգուայի հայտնաբերված այդ «կաշեկող» մտավորապես նույնական պիտի լինի Սմանկում ընդունված լափին. «длиной около 65 см; сланский шолт расцятан на выделку пары лантей» (նշվ. աշխ., էջ 657):
³³ Ի դեպ, XIII—XIV դարերում զվանդութեան եկեղեցի համայնքի վերաբերյալ կան հայտնակ մասնագրական վկայություններ (տե՛ս Ա. Խաչիկյան, 1280 թվականին Սրբկալում կազմակերպված «եղանագրություն», 2008 թ. «Տեղեկագիրք», 1951, № 12, էջ 82, Հմմտ. Խոսեյի՝ «Նորին քաղաքի սկզբարց միջանդակական կրճատությունը (1280 թ.)», Փարսերի Մատենադարանի, 1962, № 6, էջ 370—371):

ավելացնենք միայն, որ «քաղաք», «քաղաքային» անելով անեցին կամ աստարակ Շիրակի բնակիչը Անի պետք է հասկանալ³³, ուստի անհրաժեշտություն է եղել մասնավորեցնել ըստ դրժածությունն ու ծագման վարի՝ թիֆլիսի կարծում ենք, համարել պիտի նկատել «քաղաքային» և «տփիլոյրին» նույնացնելու Վ. Գոնգուայի դրույթը, թեև նրա արժեքի սահմանումը տակավին ճշգրտման կարոս է³⁴:

Ետրիփանի արձանագրության մեջ ասվում է, որ կաթողիկոս Անիում է գտնվել եկեղեցիներ օծելու (օրհնելու) կապակցությամբ, որից պիտի հետևենք, թե քաղաքում «վրացական» կաշվող այ կեղեցիներ ևս եղել են, Ն. Մատի ապացուցումներով «երբև զրացական» զավանկական առումով, այսինքն՝ քաղկեդոնական, պիտի ընդունել, Դրբան ստացված հայտնի, միմիայն Տիգրան Հոնենցի հայակերտ կառույցը՝ սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին»³⁵: Ինչ խոսք, Անիում բավական նշանակալի կէլու ունեցող քաղկեդոնականները այլ կառույցներ ևս կունենային, որպիսիք կամ շին պահպանվել, կամ շին պեղվել: Համենայն դեպս, «եկեղեցիներ օծելու» վերաբերյալ Ետրիփանի հայտարարությունը մտախի պիտի համապատասխանի իրականությանը, մանավանդ որ՝ այդ ճառի խոսվում է «հրամանքը վկայող» կաթողիկոսի ու ամիրայի գիտությունը:

Մեր քննության սկզբում վկայակոչեցինք Ն. Մատի խոսքերը, որ պատմում է վրաց եկեղեցու շրջանում հետախույզումներ սկսված շարժագիթի մասին՝ Սահմագիթի վրացերեն արձանագրության բեկորներ որոնելու համար: Ա՜հ հենց այդ արձանագրությունն էլ Անիի վրացերեն առավել ծավալուն հիշատակարաններից մեկն է, որի վերձանությունն ու հրատարակությունը, Ն. Մատի երկիցս հրատարակած ծանոթության համաձայն³⁶, ստանձնել է ակադ. Իվ. Զավախիշվիլին: Արձանագրությունը վիմագրված է եղել վրացական եկեղեցու վերին հարկի հարազային պատմին, արտաքուս՝ Հրատարակված լուսանկարի համաձայն³⁷, արձանագրությունն սկսվել է թվին հարող եզրագիծի շարքից և ավարտվել վերինց 6-րդ շարքով, քան տող (?) ընդգրկումով: Արձանագրության կեսը՝ վերինց վար, այլևս կորած է եկեղեցու հարավ-արևմտյան հատվածի կործանված լինելու պատճառով: Առանց այն էլ պատասխանով պահպանված արձանագրությունը խիստ հողմեահարված է, մանավանդ երբորդ-շրբորդ շարքերում: Առայժմ գիտությունը

³⁴ «Քաղաք» անվով Անի է հասկանում Նեյց մեր վկայակոչած 1217 թ. արտոնագր-արձանագրությունը:
³⁵ Նա գտնում է, որ Ետրիփանի «ՆՁՁՁ յիտու Յ արտահայտության Յ-ն (Յ) պիտի նույնանց դրամ հասկանալ, որով որոշված կլինենք «տփիլուրին» նյութական արժեքն ու, հայտնի, նրա կերպը, նույնացնելով իմաստյան շրջանի ՁՁՁ նշ ունեցող դրամի հետ:
³⁶ Н. Марр, նշվ. աշխ., էջ 1440—1441: Գիտականը առաջարկում է որամիտ լուծում, այց պարագային Հոնենցի շինարարական արձանագրության 1215 թվականը պիտի բեզոսել իրեն հիմնարկության սկիզբը, ավարտը տեղագրվելով 1218 թվականը, երբ Ետրիփանն այստեղ է գտնվել:
³⁷ Н. Марр, նշվ. աշխ., էջ 1433; Հմմտ. Խոսեյի՝ «Ани, книжная история...», էջ 83,
³⁸ Տե՛ս Н. Марр, Ани, ազ. XIII (ն՛վ. 121):

հայտնի է միայն, որ արձանագրողը Անիի ու այլ արձանագրություններից բաց հայտնի Սահմադրին է և որ՝ վիճարկված է 1288 թվականին: Ըստանկարի ուշադրությունը հնարավոր եղավ պարզել, որ Ն. Մատին պատկանող այդ ծանոթությունը բողոքի է լուս վրացերեն արձանագրության առանձին պատասխանների վերձանությունից (Ազ. II, 1): Այսպես, Սահմադրին անձնատանը հիշատակված ենք դանում 7-րդ սողի ավարտամասում— Խօժօղոճն(ս)Ե (խօ՜ Սահմադրում): Պատմական հիշողով (— ծօ օ) գործածված լինելը լրացնա երաշխավորում է, որ արձանագրության «գործող անձը» ինքը Սահմադրին է, իսկ թվականի մասին հիշատակությունը դանում ենք վերջին սողում— 3(տ)ճ(տ)ճ(ո)յ(տ)ճնօ Ծ(չ— բրոնիկոնի 408: [Ա. II(2)]:

Գծրախոսարար, այս արձանագրության մասին ուրիշ ոչինչ ասել չենք կարող, Ն. Մատի գրում հրատարակված լուսանկարի հիման վրա անկարելի է վերձանության լուրջ փորձ կատարել, քանի որ, հրատարակչական նպատակներից ելնելով, մեզ անհայտ մի անձնավորություն ջանացել է տառապատկերները թուրացնել (регушь), բայց, ցավոք, գրությունն ու լեզվին անհայտը է եղել և խաթարել է շատ ու շատ տառապատկերներ, ամեն բայկափոխին թյուրմացության դուս բաղելով: Արձանագրության շփշմարտված լուսանկար ճարելու մեր հիգիերը, ցավոք, արդյունք չուվեցին, ուստի գեղարտեսները ձևնպահ մնալ կապուցված որևէ վերձանություն առաջարկելուց, թեև առանձին բանք արդեն կարողացել էինք վերականգնել: Չկարողացանք նաև որևէ հավաստի տեղեկանք գտնել, ինչ ակադ. Իվ. Ջավախյանի ի՜նչ նկատառումով է հրատարակությունից ձևնպահ մնացել կամ նույնիսկ՝ փորձել է այն վերձանել:Մեզ ուրիշ ոչինչ չի մնում, քան գոհանալ Ն. Մատի գրում եղած լուսանկարի վերարտադրությամբ:

Այլ լուսանկար կամ գծագիր-ընդորինակություն որոնելիս մենք ծանոթացանք և Ն. Մատի 1910 թվականի օրագրերին, ուր Սահմադրին արձանագրությանը վերաբերող հետևյալ ծանոթությունը միայն գտանք. «Из Самадиновой надписи фрагменты на большой плите с отбитым правым верхним углом начал четырёх строк:

Ս . . .
 Մ . . .
 Ե . . .
 Ծ . . . 40:

⁴⁵ Գրանականի սուղոգիր աշխատություններում վերձանության որևէ փորձի չենք հանդիպել: Աշխատությունների մատենագրությունը տե՛ս Եռօտ ձգճորճջջջջ, օրջջ ջջջջջջջջջջ, 1968, թԷ. 211—219. «Անտոյ շարք»-ի Ծ-րդ պրակի վերջում թվարկված են այդ շարքով սուղարության պատարաստող աշխատությունները, որոնք թվում կա նաև՝ Կ. Ա. Джавахов, Грузинская надпись 1288 года с грузинской церкви в Анн (տե՛ս «Анниская церковь», № 5, СПб., 1911, չափերի վերջին երես): Շարք է առաջանում, արդյոք Իվ. Ջավախյանի այդ աշխատության ձևագրերն էլ նրա մյուս ձևագրերին ու զրոգորանի բախտը չիկնե՛ց Պարտրագրից Թիֆլիս տեղափոխվող Անիի կնոթերի հետ՝ 1917 թ. կորստյան մատուցելով:

⁴⁶ ЛО Архива АН СССР, ф. 800, он I, №1992, л. 2.

Նույնիսկ այս պարագայում, երբ տակավին անհայտը ենք վիճարկվածի բովանդակությունը, Սահմադրին արձանագրության վրացերեն լինելը ինքնին նշանակալի իրողություն է: Առաբերող եկեղեցու դավթի 1269 թվականի արձանագրությունից գիտենք, որ Սահմադրին, Սահիդ Գիվանի ու Քարինադղին հետ, Անիի պատրոններից էր՝, որը դեռ 1261 թվականին, ինչպես Արևիկի արձանագրությունից ենք տեղեկանում, Շահնշահի որդի Արտաշիրից գնել է սղագառարանիս տեղիս գ՛րենն», իսկ 1276 թ. «այշխարհակալութեան Ապագա դանին», երբ «պարտնին ամարանե ու դարսպաս լիպու», դնում է «պա աշխիս ու դարխաս» և 40.000 «արտաս դահնակն» (քաս Ն. Մատի՝ Золотых динаров) ծախսելով կառուցում պալատ (դարսպաս), այն էլ՝ սեփական նախագծումով («չիմ մասց դուս՝ սասնց (՛) վարդպետի ձևեցի ու հիմն ձգեցի դարսպասիս ու դրախասի»)՝: Պարոն-պատրոն Սահմադրին իր ժամանակի Հայաստանի առավել զորեղ աշխարհական անձնավորություններից է, որը թվարկած երկու «պատրոնների» հետ կիսում է Անիի վարչական իշխանությունը, երբեմն էլ ավղեցություն ուրտը ընդգրկելով ոչ միայն հրեաներ, այլ նաև Ալքարաբը՝: Նրա տիրույթների մեջ էր մտնում, օրինակ, Սյանկանը, ուր այս պատրոնը բահնանների ազատում է ըլլող հարկերից («թողաք զԼեշակաու բահնանայից զինչ հարկ որ կայր՝ այդույ, բամբակի և մամհարին...»): Սահմադրինը «առանդատու» է Արձնշում (1291 թ.) և սես պարոն Սահմադրին զդեզն Մեծոփ իր մղրայիբն և խարհանիբ և բրդագեղերով...»⁴⁷: Եթե ժամանակին զարմանք էր հարուցում և անհրաժեշտ մեկնարանություններ պահանջում Մրենը գնելու փաստը, ապա պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանի հոսպարակումից հայտնի դարձավ, որ նույն այդ Սահմադրին 1264 թ. գնել է նաև Երևանը, Կաթողիկե կուլիոց եկեղեցու այստե՛ն թողնելով հետևյալ արձանագրությունը. «Ե թ [ուին] ՉԳԻ: Աստուծո ողորմութեանն ու նշլանին ուժովն ևս Սահմատինս՝ պարոն Աետեց որդիս, զԵրևան գնեցի

⁴⁷ Տե՛ս «Գիվան», I, էջ 24, Հմմտ. Հ. Գ. Ժամկոչյան, Անի քաղաքի 12-րդ դարի երկու արձանագրությունների մասին, ԵՊՃ գիտ. աշխ., հ. 4, 1955, էջ 89—116:

⁴⁸ Տե՛ս Կ. Մարր, Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб., 1893, էջ 89—93, Ակադ. Հ. Օրբելու վերձանության մեջ կան որոշ տարբերություններ (օրինակ՝ անարանցիկաց), որոնց կհաստատմը այսանց մեզ չի զրակցնում (տե՛ս Կ. Օրբելու, Надписи Мреца, «Հայագիտ. հետազոտ.», Ա, 41—42), հմմտ. Կ. Մարր, Ան. էջ 42:

⁴⁹ Պարոն-պարոն տերմինն էլ այդ է թելարում, տե՛ս Կ. Մ. Կոչանյան, Анниская рукопись 1298 г. («Մրենի երևանի համարտանի», 1971, № 2, էջ 84—87): Չեղանակին, ինչպես երևում է, անձանթ է մնացել սղապարն սահիդ-գիվանի ինքնությունը (էջ 84): Սղրաց ժամանակագրության տեղեկությունից կարելի է հավաստիանալ, որ խոսքը Ավագի սղրկի նախորդ ամառին Սահիդգիվան նույն ժամանակին մասին է («Էրաց ժամանակագրություն, Երևան, 1971, էջ 123): Գ. Արխանյան նրան համարել է սղրկի Անագու՝ արդյո՞ Երևանի («Երևան», էջ 101), որ պարզապես չիտթ է:

⁵⁰ Սահմադրին ձևագրանության աշխատակից տե՛ս Կ. М. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique, St.-Pét., 1849, p. 112, հմմտ. Գ. Արխանյան, ՉԳԻ, աշխ., էջ 139—140:

⁵¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Երևանի Կաթողիկեի և Երուսաղյան հուշարանի վիճակի արձանագրությունները (ՀեՄՃ պատմ. և գրակ. ինստ. «Տեղեկագիրք», դրքր 1, Երևան, 1938, էջ 171): 132—4

Հողով և ջրով և իրաւունք զայս արարի. հայրենիք որ զնած էլանի ու դիր առած վիւախյալս որ ու զահարն տուած կամ հայրենիք որ փոխած լինի ու մին արար անցն(ա)լ լինի՝ այլ յետ Հնասանի: Թէ ով էր (իմա՝ որ—Ա. Ղ.) ծուէ կամ մարդ որ ի խստութեան վերայ կաշառք ասէ՝ թէ սուտ է ու թէ զորդ՝ զկաշառնացողն տայ. ով այս բանին հակառ կա ու զայս գրեալս խափանէ՝ չլքից սուրբ ժողովոյն նորովեալ եղիցի, մասն զմիզայի ժառանկէ և աստուծոյ խոովութիւն անկանի և ամեն յազգէ նալաթ իրեն վերաս²²:

Պարզ է այլևս, թէ Սահմադիրը 13-րդ դարի երկրորդ կեսի առավել պրոնզ պատաստերից էր, վանական որոշ միաբանութիւնների պատրոն-հովանավորը: Սակայն զժվար է սակել, ի՞նչ նկատառումներով է վրացներն լեզվով արձանագրութեան թողել Անիում: Սկզբում մենք հակված էինք կարծելու, թէ նա քաղկեդոնական դավանութեան հետևորդ պիտի լինի, որի պատճառով էլ վրացներնով է արձանագրելու: Բայց նրանքից Կաթողիկէի արձանագրութեանը կասկածելի է դարձնում նման ենթագրութեան հնա-րավորութեանը. անեծքի բանաձևում նա սպանում է՝ «...լէրից սուր ժողովոցն նզովեալ եղիցի»: Քաղկեդոնական դավանութեան ունեցողը չէր մտածանա առավել նվերական շորորդ ժողովը: Հազիվ թէ այստեղ Սահմադիրը որեւէ «ղիմանագիտական» նկատառում ունենա և կամ նկատի առած լինի երեսնացիների համար (իմա՝ միաբանակների) նրեք ժողովների ընդունելի լինելը, ինչպես Եասնշահն է վարվում իր մի արտոնագրում (ձևս. № 3031, էջ 327—357): Մնում է երբակացեակ, թէ վրացական եկեղեցու վրա եղած Սահմադիրի արձանագրութեանը անմիջական ազերս ունի աեղիս քաղկեդո-նական համայնքի հետ, որի պատճառով էլ վրացներով էլ վրացներով է այստեղ և այս լեզվով: Ուրեմն՝ վրացներին Անիում դիմում էին այլևայլ նկատառումներից ու զրդումներից էլ ենելով: Սահմադիրը, ինչպես ասվեց, քաղկեդոնական դավա-նութեան հետևորդներից չէ եղել:

Ետիփանի և Սահմադիրի արձանագրութիւնների ամբողջականացման նպատակով կատարվող պեղումների ընթացքում, նույն վրացական եկեղեցու փրատակներից, Ն. Մառը երևան է բերել մի բանի այլ արձանագրութիւնների բեկորներ ևս: Նրանց մասին տպագիր հաղորդումներում որեւէ աեղիսութեան չկա, բայց հիշյալ 1910 թվականի պեղումների օրագրում (Ն. Մառի ծոցատետր) գանվեցին այդ բեկորների բնորոշնակութիւնները²³: Ժիշտ է, արձանագրական բնորոշնակված պատասխաններից որեւէ ամբողջական և կա-պակցված իմաստ մակարերել անկարելի է, սակայն նրանց բնույթի մասնակի կոռահում հնարավոր է: Եթէ նույնիսկ այդ պարագան էլ մի կողմ թողնենք.

²² Տե՛ս Կ. Ղափազյան, Եզվ. աշխ., էջ 170—172, հմմտ. նույնի՝ Երևան (միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրութիւնները), Երևան, 1975, էջ 137: Երկու հրատարա-կումների մեջ կան մասնակի տարբերութիւններ:
²³ Տե՛ս Л.О. Архива АН СССР, ф. 800, оп. I, № 1992, лл. 24—38:

այլ արձանագրութիւնների գոյութեան փաստն ինքնին կարևոր է, որովհետև այդպիսիք վկայում են Անիում նրանց ոչ պատահական լինելը:

Ձեռքի տակ միայն ծոցատետրային գրառումներ ունենալով, հասկանալի է, չպիտի կարողանանք խոսել այդ արձանագրութիւնների աեղագրութեան, հետգրական նկարագրի և ժամանակագրական սահմանների մասին, թեև եկեղեցիքի է, որ դրանք գերազանցապես 13-րդ դարի վիճագրութիւններ պետք է լինեն: Ն. Մառը վերծանութիւններն օժտել է խիստ համառոտակի աեղիկութիւններով, մասնավորապես՝ «из другой надписи»²⁴.

Մոցասետր, էջ 24բ

<Ն>ատա՛ճա օ
 ման ան
 Ա և ըմբոտ<Ձ>
 օ

էջ 25բ

Նցո: լեյտարտ<օ>
 օլլման: հցմնօ շլլորնօ
 B <օ>ման: ըամլոլլոլլոլլ: օլլորտն
 տա <լլ>մնտտա: մալլոտ< >

«Այլ արձանագրութիւնից, երկրեկոր քար».

C և: լլ: Ն. յմն< >
 լլման օլլանո
 <Ձ>լլտա մննօ
 <օ>ճալլո լլլլո
 ըցլո <Ձ> օտլո < >

էջ 26բ «Այլ արձանագրութիւնից, ներքեի բեկորի վրա».

D < >ևատա< >
 < >լլմոլ օլլո
 < >օի < >օ

«Այլ արձանագրութիւնից, ձախ կողմից կտրված քարի վրա».

E <՛ր>օճևտա
 < >օմլլօլլ յլլ
 < >օլլօրո < >
 < >օմ < >

էջ 27բ «Այլ, բայց ս՞ր արձանագրութիւնից».

< >
 ելլմա < >

²⁴ «Այլ արձանագրութիւնից» ասելով նկատի է աեղվել Նաթիանի և Սահմադիր արձանագրութիւնների բեկորներից չլինելը:

F <> : Լուս օճլ
 : Խյ օճուլ <>
 <> : ԾՅ³⁶

«Բնկոր ալլ արձանագրությունից».

G <>³ <> ԵՆԼ <>

էջ 28բ «Ենեղ քար (քարձք. 48սմ, լայն. 11 սմ), կտրվածքով».
 1) Ճակատային կողմում երկտող մակագրություն (графити).

H + ԹՅ ԹՅ
 ԾԵ <Ծ>
 ԵՆ

2) «Արձանագրություն կտրված մասում».

I ԹՅ ԼԹ <>

էջ 29բ «Առանձին, երկու առանձին արձանագրություններից, թեև նույնա-
 տիպ տառերով, բայց ոչ նույնական: Նրանց արանքում դատարկ
 տարածություն»:

J <> ԵՆ : Լա : Ճ
 <Ե> ԵՆ : ԹՅԹ : ԵՆԼԹԹ
 <Ե> Լա : ԵՆԼ : ԵՆԼԹ
 <> ԼԹ

էջ 30բ «Երեսպատման քար մակագրություններով».

- 1. Հայ. Ս
- 2. Հուս. (Никофор?)
- 3. Վրաց. խուցուրի մանր գլխատառ

L ԹՅ ԹՅ

4. Վրաց. խուցուրի մանր գլխատառ

M sevirptio plena
 չրոնժոց

էջ 31բ «[Վրացական] եկեղեցու հարավարևմտյան անկյան մոտ վերե-
 վում քարերի կույտ. նրանց վրա պահպանվել է երեսպատման նեղ
 կողմը՝ մանր գլխատառ արձանագրության բնկորով, գրերի (էջ 32բ)
 քարձք. 09 սմ և պակաս, ողջ պահպանված տողի երկարությունը 19 սմ».

³⁶ Գ -ի տակ գրված է Ե, որ նշանակում է, թե պահպանվել է երկնիչ Գ -ի տառըն
 Ե տառը:

N օՆ(օ)յր Լա

Այս 13 պատարիկները, ինչ խոսք, նույնքան առանձնակի արձանագրու-
 թյունների զոյություն չեն վկայում մի եկեղեցու սահմաններում: Թեև
 նրանց մեջ կան նույնիսկ Սահմադիքի արձանագրությունից պոկված
 բնկորներ, որ այժմ անճանաչելի են: Այնուամենայնիվ, ինչ-որ հիմքեր կան
 ենթադրելու, թե EBA բնկորները մեկ արձանագրության են պատկանում,
 հավանաբար հնադարական նույն նկարագիրն են ունեցել, ուստի Ն. Մառը
 փորձել է համադրել (էջ 25Վ).

E B A
 <Ե> օՆստա | <> Զցի ԵՆթարտ <օ| Լ > օտաՆա Ե
 <Ե> օմաԵ : <ժ> ԵՆՅան Խյթոսա Զթարոս|Յան օՆ <Ե>
 <> Զարո | <ճ> Զան ԼամԵյուԵ Ե յլթոտ <Ե> | Լ Լթյրտ <Յ> | օՆ
 <Լ> օ մո <Լ> | Ե ԲմոԼա Զա ԼԼԵԹ | օ³⁶

Ա III (3)

Քարգամնություն³⁷. ... Ինչ մարդ էլ իմ տոնից [լինի] կամ...
 նագարացի (*) հաստաթի—աստված օրհնի... և նրա սրբոց շնորհով...

Դատելով արձանագրության բանաձևային բնույթից, պահպանվել է
 տեքստի վերջին մասը, որին պետք է նախորդեր բուն խնդրի շարադրանքը:
 Թե ինչի՞ն է վերաբերել՝ կոահելի չէ («ոչխարների» հիշատակությունը
 բնույթի համար բավարար հիմք չէ), բայց այնպիսի մի կարևոր խնդիր է
 արծարծվել, որ առհմակից կամ այլապի մարդկանց՝ հաստատուն պահելու
 անհրաժեշտություն է եղել:

CD բնկորները, պիտի ենթադրել, միևնույն արձանագրությունից են,
 ընդ որում C-ի օՆ-ն թվական արժեք ունի (այդ է մասնանշում երկու կետե-
 րով անջատված լինելը), իսկ Լ -ն, ամենայն հավանականությամբ, լրոն-
 յուն Լ րտի վերջի գրն է

G D

[| Լ : Ե : Ե՝ՅՅ |
 | | ԼՅան ԵՅան |
 | | ՅՅեթա ժմոս|| Բլլոս | Լստա < >
 | | <ճ> Եալո Բլլոս || Լս | Եճն Եյո < >
 | | յճ <Ե> ատո < > | < > օՆ < > օ.

Ա IV (4)

³⁶ Առաջին տողը ամբողջությամբ մնում է չմատավորված, հասկանալի է միայն
 Ելթարտա -ն— ոչխարների:
³⁷ Ընդու կլինի ասել՝ Քարգամնություն փորձ:

Թարգմանություն. ... (Քրոնիկան)ի 507 (1237 թ.): ...լս իվան... շխի կորուրդու (?) ... բստ նոր ծնաի եղալ...⁵⁶:

Այստեղից միայն մեկ իրողություն է պարզ. վրացական եկեղեցու պատերից մեկի վրա եղել է 1287 թ. վիճաբանության արձանագրություն (Մահմադիների վրացերեն արձանագրությունից մեկ տարի առաջ): Քերես նույն այս արձանագրության շարքի նախորդ բարեբեց է և F-ը (այդ հուշը միակ պարագան 5 առից ստիպությունն է): Ինչ վերաբերում է մակագրություններին (H, I, L, M), այս նրանց վերծանությունը կասկած չի հարուցում.

1 (H) + ʘջ(ալո) ʘջ(եղիյալ) | ʘջ(րոալ՛ <Ե>[օղջուլո . . .]ա(Յո) Ե.
Ա V (5)

Թարգմանություն. Տեր, ողորմյա՛ հույժ մեղալօր [. . . ին], ամեն:

2 (L) ի(րոս՛)յ Ը(Յը՛)տո.
Ա VI (6)

Թարգմանություն. Քրիստոս աստված:

3 (L) ի(րոս՛)յ ʘջ(եղիյալ)յ.
Ա VIII(7)

Թարգմանություն. Քրիստոս ողորմյա:

4 (M) ի(րոս՛)յ—Քրիստոս:
Ա VIII (8)

Այսպիսով, Ն. Մաոի ծոցատերից բաղված պատմականները ոչ պակաս, քան S—9 արձանագրությունների դոյություն են վկայում, որից շուրջ (E+B+A; C+D; J; K) ընդարձակ տեսքտ են ենթադրում, իսկ մյուս շուրջ՝ կարճառոտ մակագրություններ են (H, I, L, M):

1848 թ. Անի ճանապարհորդած Ն. Խանիկովը մասնավոր ուշադրություն է դարձրել հետազայում «Մանուշի մզկիթ» անունով հայտնի կառույցի արձանագրություններին: Իր նոթերում նա հրատարակել է (Արխիի պատճենահանումներից բաղկելով) մզկիթի հյուսիսային պատի արարներն և այսպես փոր-ինչ ներքև նրան հարող հայերեն, պարսիկերեն և վրացերեն արձանագրությունները, թարգմանելով ու մեկնաբանելով Մ. Բրոսսեի օգնությամբ⁵⁰, Արժանվույնը պիտի հատուցել Մ. Բրոսսեին, որ այդ բավականաչափ ոչ ճշգրիտ ու մասամբ էլ սղավաղ ընդգրկնակությունից կարողացել է հատակ

⁵⁶ վերջին տողում Քերես եղել է էյրնո օտո[տեմնց՛]ի կամ օտո[րնց՛]ի—չանց (ոտս-յոյով) սուսչարս (սուսեղու):

⁵⁹ N. Khanykof, Excursion à Ant en 1848 (տե՛ս M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, 1er Hiveraison, St.-Pét., 1849, p. 138—139).

բովանդակություն մակարերել տալով հիմնականում սույլը ընթերցում: Արձանագրությունը երկտող է, որին վերջից եղբերում է արարերն նշանավոր նախաշարքի արձանագրությունը, ձախ կողմում՝ պարսկերեն արձանագրության երկու առջերի սկիզբը, իսկ ներքևում հայերենն է՝ «Հաստատուն պահողն ամբհինն յա(աստուծոյ)ն»⁵¹, Ն. Խանիկովի նոթերին կցած ծանոթագրության մեջ Մ. Բրոսսեի վրացերենը կարգում է. յո՛ւրնուցոս ʘջ5, ʘջ օտոճոջոս Նա՛յճոճոսն նո՛ւճոյոյոջոս—En l'année pascale 450, mot l'atabek Zakaria, j'ai confirme ceci⁵² (իմա՛՝ Բրոսսեի 450 (=1230), ես՛՝ ամբարեկ Ջոթարիտա, հաստատել եմ): Բրոսսեի երկմտել է քրոնիկոսը վերծանելիս, իբրև հնարավոր պատուհան գիտելով ʘջ5 (550), ʘջՄ (508), օ՛Մ , բայց ժամանակագրական նկատառումով (Ջոթարիտի՛՝ օմբարեկ լինելու հանգամանքը) զերպասել է ʘջ6-ն (1230 թ.): Նա հետազայում նորից է անդրադարձել այս քրոնիկոսի խնդրին և մասամբ վերանայել իր առաջարկածը, կարգալով ʘջ6(3 (1238): Բրոսսեի վերծանությունից օգտվող Ն. Սարգիսյանը վկայակոչել է այդ ընթերցումը և թարգմանել. «Ե թուխ նմ՛ (1258) ես ամբարեկ Ջոթարիտա հաստատեցի»⁵³:

Որքան էլ փոքր ու զմլար նշմարելի, այնուամենայնիվ, արձանագրության պահպանված լուսանկարը որոշ ճշգրտումների հնարավորություն տալիս է⁵⁴, Տողասկզբի խաչանշանը արգարև վրացերեն յ է, որին հետևում է կիսով երեսացող յ-ն⁵⁵: Հաջորդ տառանշիջեր ընթերցումն առավել որոշակի է, մանավանդ հնագրական ինքնատիպությունները նկատի առնելու պարագայում, Ե-ի վերին աջ ելուստը մասամբ վայրահակ կորույթուն ունենալու պատճառով գրեթե միացել է և-ի ստեղծին, իսկ վերջինիս ստորին կեսը ամբարժում է օ-ին հատվելուց հետո: օ-ն բավական ուշադրով սեսք ունի՝ վերին հորիզոնական գիծը աղեղնաձև է (այդպես է և մյուս բառերում), իսկ ստորին սուպսելի կիսաղեղը կամ ուղղափծ է, կամ հակառակը՝ աջ ծայրով վայրահակ: Այսպիսով, սուկա է յ յ և օ, որը բացելով կլինի՛ յ(օ՛ւրնուց)յ(ո՛ն)և... Քրոնիկոսի բուն թվականն արտահայտելու համար մնում է երկու նիշ, որից երկրորդը արգարև ʘ է (8), իսկ նախորդը չի կարելի կարգալ հ՛ ռ , ռ՛ յ և ռ՛ է էլ ʘ, քանի որ ռունի ստ այդ անհրաժեշտ կուտալ կամ փորձել: Ուշադիր զննարկից պարզվում է, որ փորագրված է օ և սուկ պատահական կամ սխալմամբ առաջացած բլուրթակն է, որ սուպին հայացքից խաթարել է ստատպատկերը, այն վերածելով ʘ-ի նման մի

⁵⁰ Հայերեն սկզբից իսկ կարգաջղել է ճիշտ (տե՛ս M. Brosset, նշվ. աշխ., էջ 139): Ինչպես երևում է, Արխի-Խանիկովի ու Ն. Սարգիսյանի այցելության տարիներին տեղում է եղել հայերեն արձանագրության երկու առջերի սկիզբը բովանդակող թարք, որ հրատարակված լուսանկարում այլևս չկա (տե՛ս Ե՛րվանես, I, էջ 54 և աղ. XX):

⁵¹ Անց:

⁵² Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 137; 1258 թվականի մեջ, անշուշտ, գրիպակ կա, պիտի լինի՛ 1235 (458+780—1238):

⁵³ Ե՛րվանես, I, տախա. XX:

⁵⁴ Երկրորդ տողում նորից յ ունեցի:

բանի: Մեր վերածնությունից հետևում է, որ թվականը օՊ (18) պետք է կարգալ: Ինքնին հասկանալի է, խոսքը բրոնիկոնի հաջորդ պարբերաշրջանի մասին է (780+532+18=1330 թ.): Այստեղ արդեն բացահայտվում է Ջաբարիա ամբարիկի ինքնությունը: Մ. Բրոսելն նրան նույնացրել է Շահնշահ Ա-ի որդի Ջաբարիայի հետ, որը մահացել է 1261 թ., ուստի կարծել է, թե 1230 կամ 1238 տնննալու զեպրում թվականը ճիշտ կլինի⁶⁵: Սակայն շվեդի մտառակ, որ Իվանի մահից հետո (1227 թ.) ամբարիկը նրա որդի Ավագն էր (մահ. 1250 թ.), որից հետևում է, թե Շահնշահի որդի Ջաբարիան այդ տարիներին հիշյալ տիտղոսը կրել չէր կարող: Նա միայն 1251—1261 թթ. արանքում փոխարինեց Ավագին⁶⁶:

Որքան՞ Մանուշի մզկիթի արձանագրության Ջաբարիա ամբարիկը այլ անձնավորություն է. խոսքը Շահնշահ Բ-ի որդի Ջաբարիայի մասին է: Առարկից եկեղեցու գավթի 1320 թ. արձանագրության մեջ կարգում ենք. «Թվին ԶԻԹ: Աղոճնորմարն ասանձյա ևս հունանդզև՝ գուգակից քարաբկ Շաննշահի, որ յայսմ ամի ևլ յայշարհէ և արամարիւն միժ եղև մեզ և աշխարհիս արևկից, ևս ամուսինն ճոտ՝ դոստը Շամշաչին Սանդաղիանին և պատենն ետալախին, բունն Խանէ քարաբկին և (իմ) որդիս իմ Ջաբարիա յաղաքս պատռնի՛ն հողոյն փեկաբանն և եղբարց իմցը երկարկենդանութիւն⁶⁷. Ի մեր հայեկեի՛ք Լաղաքս Ի յԱնի բողաբ գեղովերոյն...»⁶⁸: Նույն թվականին էլ Մարգիս Միլենց բարձրաբար թողել է Արշուաճուն մեծ ու փոքր բաժը՝ «վանն հանկրտեանն պատռնի՛ն մերո Շաննշահի և անատուր գաւակացն Ջաբարիայի և եղբարց նրա...»⁶⁹: Ինչպես երևում է, հոր մահից հետո ամբարիկության պատիվն անցել է որդուն՝ Ջաբարիային, որը եղբայրներից երեքը պետք է լինէր: Հենց այս ամբարիկն էլ հիշված է մեզ հետաքրքրող արձանագրության մեջ:

Որոշ սրբազրության կարիք ունի նաև Բրոսելի Նոյննոյնն մոմօճուցցմոյն ընթերցումը: Ընդգծված օ-ի փոխարեն լուսանկարում կարգացվում է Ը, այն էլ ուշագրով գրչությանը (փոսրակի կարասածուխյուն), ուստի այն պետք է կարդալ հաջորդ բառի հետ՝ Ը(օ)մոմօճ(ո)ճ(ը)ցմո:

Այսպիսով, Մանուշի մզկիթի վրացերեն արձանագրությունն է.

Ճ(ուրտն)ճ(ու)նա ոՊ. Թց, օտ(օ)մ(օ)ճև Ն(օ)ճարո(օ)ն Ը(օ)մօճուցցմոյն.

Ա IX (9) Աղ. II, 2
 Քարգանտություն. Քոնիկոնի 18 (=1330): Ես՝ քարեկ Ջաբարիա, հաստատել եմ:

Այսպեսպես հարկ չկա, թե վրացերեն և հայերեն արձանագրությունները (ճիշտ կլինենր սակ՝ հաստատարները) վիճաբոված են նույն առիթով,

⁶⁵ Այդ թվականը երբայն էլ համարել և Ղ. Ալիշանը. տե՛ս նրա՝ «Երբայն», էջ 56, 58.
⁶⁶ Տե՛ս Բարանայի արձանագրության վերաբերող բաժինը:
⁶⁷ Վարդաշ՝ երկարկենդանութիւն:
⁶⁸ «Գրական», 1, էջ 27:
⁶⁹ Ղ. Ալիշան, «Երբայն», էջ 74, նմա. «Գրական», 1, էջ 3:

նույն շրջանում և նույն բովանդակությամբ, սակայն այն տարբերությամբ, որ հայերենում թվական ու հաստատողի անուն չի հիշատակված: Այժմ կտրելի է ճշգրտված համարել և հայերեն արձանագրության ժամանակը՝ 1330 թ.: Ինչպես երևում է, այդ թվականին պետք է գրված լինի և պարսկերեն արձանագրությունը: Հիշյալ լուսանկարում, ն. հանրիկովի հրատարակության համեմատությամբ, նրա շարունակության մեկ բար ընկած է. հանրիկով-Քրոսել հրատարակման մեջ ունենք. «منكر اقايد [ح... سنه ۱۰۰۳] منكر اقايد...»⁷⁰: որդին հանգուցյալ ...»⁷¹:

Ն. հանրիկովը թվականի բաժինը վերականգնել է ۶۳۵ و ثلاثين وستماية որ է հիշքի 635 թ. և համապատասխանում է մեր 1237/1238 թվականներին: Քայց նման լրացում առաջարկելու միակ եակետը Մ. Բրոսելի կողմից վրացական բրոնիկոնի 1230 կամ 1238 կարգալն է, որ, ինչպես տեսանք, ճիշտ չէ: Վրացերեն տեքստին միանգամայն համապատասխան պարսկերենում պիտի ընկնայինք հիշքի 730 կամ 731 (=1330 թ.)⁷²— ۷۳۰ و ثلاثين و حادی: Ջաբարիան պարսկերենում էլ իրեն կոչում է ամբարիկ ու մասնավոր զորդին հանգուցյալ [Շահնշահի]: Կարելի է վստահորեն ասել, թե պարսկերենում ևս խոսվելու էր «հաստատուն պահելու» կամ «հաստատելու» մասին: Որքան, ետալով այս արձանագրությունը գրված է միամտանակ և նույն առիթով⁷³: Քայց ի՛նչ են «հաստատ պահելու», ահա այս կարևոր խնդիրը զրեթե վրիպել է արձանագրությանս այս կամ այն շափով անդրադարձած գիտնականների ուշադրությունից: Հայտնի է, որ ետալով այս տեքստի վերին շարքում քարերեն գտևորող երկուսը արձանագրություն է, բայց Ջաբարիա ամբարիկի խոսքը նրան չի անշղջում, քանի որ այն մզկիթի շինարարությանն է վերաբերում⁷⁴, գրված Միկիթ-Շահի օրոք, 1072—1074 թվականներին⁷⁵: Ջաբարիա ամբարիկը այստեղ հաստատելիք չունի: Ամեն ինչ պարզ է դառնում, երբ դիմում ենք նույն պատիվն, արարելից պեր գրված պարսկերեն ընդարձակ արձանագրությանը: Վերջինիս նորոգակ վերածնությունն ու հանգամանակից քննու-

⁷⁰ M. Brosset, եղվ. աշխ., էջ 139: Ալիշանի թարգմանությամբ. «ես մեզանք Ջաբարի ամբարիկ, որդի հանգուցեալ... հաստատեցի ի թուին 635 (հարապց) և վրացն 438» («Երբայն», էջ 56): Իրականում ուսույտի տեքստ չկա:
⁷¹ Ն. հանրիկովը թեև առաջարկում է միավորը ۶۳۵—ինչ կարգալ, բայց վերածնության մեջ ապիս է ۶ ար ۶۳۵—մեկ թվի սկզբնաստան է. ն. Սարգսյանի գրքում վրիպմամբ «սաթ (۶) է, նույնն է և Ղ. Ալիշանի մոտ («Երբայն», էջ 56):
⁷² Արձանագրությունս հուշեցվան է կոչում և Մ. Բրոսել (l'inscription trilingue), տե՛ս նրա՝ Les ruines d' Ani, 1, p. 31.
⁷³ Նա հայերեն թարգմանությունը. «շրամայց կատացել սույն մզկիթն ու միանակ փառավորյալ էմբը ۶۳۵—մեկ թվի սկզբնաստան է. ն. Սարգսյանի գրքում Վարդաշ՝ որդին Շամբի՛ր՝ որդին Շամբի՛ր՝ որդին Միկիթ Շահի իշխանության օրոքը: (Տե՛ս B. A. Крачковская и И. Ю. Крачковский, Из арабской эпиграфики в Анн, «Академику Н. Я. Марр», М.—Л., 1935, էջ 671—695, հատկապես 695):
⁷⁴ Տե՛ս եղվ. աշխ., էջ 694:

Յյուներ պատկանում է ահազ. Վ. Բարտոլդի⁷⁰, որի աշխատություններից էլ ստորի բերում ենք տեքստը.

الله لطيف بعباد
ابو سعيد بنادر خان
يولمغ در اين وقت كه از تختگاه
بادشاه روی زمين
سلطان عالم علاه ادينوالدين خلد
ملك
كه از مشرق تا مغرب جهانيان در
سايه موحمت و معدلت او اند حق
تعالی حكم و فرمانشها بزيادت
باتمام رساند
و ديگر حكم جهانست كه چنانك وي
زمين بفرمان و حكم ديوان بسمر قلم
اوست تا هيچ افسرده كم و بيش
نمواند كرد
و بغير از تمغا و بناج بواستي
چيزي ديگر نستاند و از هيچ
افرده بعلت قتلان و نماری و طرح
و غيبه چيزي نخواهد
چنانك بيشتر از اين بر شهر افي و
ديگر ولايت گوييستان سبب قتلان
زيادتي
كرد بودند و زور رسانيدم روی بخرايی
نهاد و مرايافتقر گشته و كندخدايان
شهر ولايت سبب قتلان و تسركبير
ملك

- 1 Աստված հասու է իր ծառայոց:
- 2 Արու-Սայիդ Բահադուր խան:
- 3 Հովաթաակ. Արք., երբ երկրի երեսի արբայի նստոցից—աշխարհի սուլթան,
- 4 բարձրալն երկրի և դենի, թող հավերժի (նրա) թագավորությունը.—եբբ ա-
- 5 րևելքից մինչև արևուտար երկրայինք նրա ողորմածությունն արգադրության հովանու տակ են—թող բարձրալն արդարն նրա իշխանությունն ու հրա-
- 6 մանք առավել կատարելության հասցը նի,—այլև հրամանն այս է. բանզի երկրի երեսը [ենթակա է նրա] հրա-
- 7 մանին և Գիվանի կարգադրությունը նրա դրչի ծայրին է, թող ոչ մի արա-
- 8 բաժից ուրիշ ոչինչ չառնեն, և ոչ մի արարածից զալանի, և նմարի, թարհի ու այլ պատրվակով ոչինչ չուզեն, ինչպես որ սրանից առաջ Անիում ու
- 9 Վրաստանի մյուս զավաններում զալա-

⁷⁰ Sht' V. Bartoldy, Персидская надпись... «Анвиская серия», № 5, СПб., 1911. Վերաբարձրություն տե՛ս Академик В. В. Бартольд, Сочинения, IV, М., 1966, стр 313-338.

⁷⁰ Sht' V. Bartoldy, նշվ. աշխ., էջ 5: Գիվանիսը իրավացիորեն նկատել է, թե պարսիկներում կան աճերի կամ զարգանքների անհարթություններ, շերտաշերտաշերտ հեռանալիստությունն նա չի փորձել բնութայան տակել զրանց զայսցման պատճառը: Անհրաժեշտ ենք համարում մի երկու իրողությունն անդրազանտը. **Տե՛ս յոյս Կոնստանտին**. Անհրաժեշտ է զարմամքի առաջին մասի կատարվածը պարսիկներում պատճենման ապագորությունն է զարմամքի առաջին մասի կատարվածը է հայերեն տպիչ-ին Ուղղակի ստույգը (պարսիկներում, այն ստույգներն համապատասխանում է հայերեն տպիչ-ին Ուղղակի ստույգը) է պարսիկներում, այն ժողովրդի կողմից, յոյս Կոնստանտինի իմաստ փնտրելով: Այստեղ, կարծեք, պատճենված է հայերեն զվերաշին (իմաստ՝ հաղեղ-վերաբարձրում, չուր, մասին), այնպես որպեսզի երբ չի կամ յոյս (7): յոյս էր սպասելի է վերաբարձրում, չուր, մասին), այնպես որպեսզի երբ չի կամ յոյս (7): յոյս էր սպասելի է վերաբարձրում, չուր, մասին): Սուրբ պատճենելու զեղբույց, երբայցությունն այն է, թե արձանագրու-թյան մեջ հրովարտողը վերաբարձրում է, այն էլ պարսիկներին ոչ շատ նման է հայերենիստ մտքու կողմից: Թեև նախադասու-վերաբարձրումը ինքը՝ Զարգարիս արքա-րկին է կելի:

10 واسیاب و خان یمان خد را گذاشته و رفته حکم نوشتند که حق تعالی سايه اعلی از سه

ները ցրվի են եկել, բազաբի ու զավաթի բեթխուդաները զալանի ու զոնապրի (թերևադիր) պատճառով ունեցվածք ու ինքը, իրենց ալն ու տեղ թողել զնացել են: Կարգադրություն զրեցին, թե արգարև բարձրալն [աստված]՝ վերին հովանին (հպատակներն) գլխից⁷¹...

Արու-Սայիդի հրովարտակ-արձանագրությունը անսպասելի ընդհատվում է⁷², ուստի զիտանկանները նրա հրապարակման ժամանակը որոշում են ըստ հիշատակված սուլթանի իշխանության տարիների, նրա՝ րախադուր տիրապետանալուց հետո, 1319—1335 թվականներին⁷³: Վ. Բարտոլդի կորակացությունը, վիճարկումը ավելի շուտ վերաբերում է այդ շրջանի երկրորդ կեսին: Այժմ վրացերեն արձանագրության շնորհիվ կարող ենք վստահ սանել, թե հրովարտակի հրապարակումը տեղի է ունեցել նույն 1330 թվականին, քանի որ վավերացում-վկայություն պահանջվում էր հենց հրապարակման շրջանում: Զարգարիս տան վերջին շտապիլուն ներք էլ մինչ այդ հրովարտակը, մյուս կամակցությունը, աշխատել էր բնակչությանը թեթևացնել որոշ հարկերից և 1320 թ. «... ի մեր նալբեհի՛ Բազաբա ի յվնի բազաբ զվովերոյն և զիշանուն զհամարելուն և զոնագրին մեծի և վիսուս»⁷⁴: Բայց այդ ու մյուս զիտանկանները անարավարար են կելի, ուստի, պարսիկներ արձանագրության տեղեկությունները, բազաբի բնակիչները լքում էին Անին, թողնում հեռանում: Անալոգիան կանխելու միակ եղանակը հարկերի թեթևացումն էր, որ և կատարվել է Արու-Սայիդի հրովարտակով: Ընդ որում, Զարգարիս արձանագրությունը հասու է պարտադիր դարձնել բազաբի բազմազո ու բազմալեզու ալլազեն ուղ բնակչությանը: Որ իրոք անհրաժեշտ էր հավասարապես զիմել բոլոր լիթիկական կամ զավանական համայնքներին, որոշ է և այստեղ վկայակոչված հայերեն արձանագրության անբաժից, որը կարդում ենք. «Որ և զվեր

⁷¹ Հրովարտակի ֆրանսերեն թարգմ. տե՛ս M. Brosset, նշվ. աշխ., էջ 30: Վ. Ալիշանը հրատարակել է պարսիկներն բնագիրը և տեղի զբարբար թարգմանությունը (տե՛ս «Մերաս», էջ 56): Ճիշտ է, զբարբար այդ թարգմանությունը զեղեցիկ է նշում, բայց կատարված է ոչ թե բնագրից, այլ Բրուսի հիշյալ ֆրանսերեն թարգմանությունից, պահպանելով վերջինիս բոլոր հեռացումները Արյուրագրությանն ուսումնասիրությունների համար այն ամենեկին համեմարարելի ըլ:

⁷² Մ. Բրուսն այդ պարագան բացատրում է սեղ յինելով, սակայն Վ. Բարտոլդի իրավաբանական ասարկում է և զանում, որ սեղի պակասությունը հարց չի, այլ արձանագրված է հրովարտակի համառոտաված-վերապատմված պատճենը, ընդ որում՝ տեղիքի պատին վերաբարձրված է հրովարտակի այն մասը, որի վրա ուղեկել են զբարձրացուցակ հրովարտակի բնակիչների ուղարկությունը (Վ. Բարտոլդ, նշվ. աշխ., էջ 8—9):

⁷³ Իշխանության տարիների են՝ 1317—1335 թթ. (տե՛ս Կ. Է. Բոսորթ, Мусульманские династии, М., 1971, էջ 200): Տրոպոսի մասին տե՛ս V. Minorsky, Iranica, 1964, p. 82.

⁷⁴ «Գիվան», I, էջ 27:

ասանգս խափանել շանայ՝ բլ քայ լինի կամ վրացի, կամ տանիկ՝ հանէ գատի և դատապարտի յատուծոյ, մասնակից և զնհնակից աստանայի կղիցի, և վրացին կրօլ և անհիճած լիցի և տանիկն յամենայն փառաւորաց փեղովարաց ամալարօվ և սևերև լինի...»⁸¹։ Մի դեպքում հայերենով է գրմել՝ ասա՝ չն-տաննինի քվարիկով, մյուս դեպքում չի քվարիկ, այլ նրանց է հասցնազրել՝ յուրաքանչյուրին իր լեզվով⁸²։

Ընդ որում, այս ամենից հետո է միայն պարզ դառնում, թե ինչու է հաստատօրէ պարսկերեն տեքստում Զարբրիան իրեն կոչում *منکر*։ Մ. Բրոսեն այս տերմինի գոյությունը արդարացնում է հայոց և վրաց հիշատակարաններում «մեղավոր», լյուցցո, ցրօսը, ցլուցցո արտահայտության հասնարտելությունը⁸³։ Այդ ամենը, իհարկև, սիշտ է, և Զարբրիան պարսկերեն արձանագրելու կարող էր տեղական ավանդույթից ելնել։ Բայց մտանալու չէ նաև, թե վիճաբողը արքայի է, որ իր հպատակներին հասցեսօգրված խոսքում հայով թե սեփական հասցեին այդպիսի արտահայտություն գործածելու *منکر* նշանակում է «ուրացող», «ծախող», «հեղբոր», «հավատուրաց», բայց նաև՝ «անարժան», «մեղմալ», «արգելալ» և այլն։ Այստեղ գործածված է, հարկավ, «անարժան» իմաստով, որ նույն է, ինչ միջնադարյան գրչիների «փծուն» ու «եղևիկի»։ Բայց գործածության բուն շարժարկը իրեն նվաստացնելու միտումը չէ, այլ «աշխարհակալ» ԱրուՍայիդի աված հրովարտակը «հաստատելու» պարզանու Տերմինիս կիրառության փաստը արգեն հուշում է Զարբրյան տո՛մի այս վերջին ներկայացուցչի կախյալության աստիճանը։ Ավելին, տեղական իշխանավորների իրավասությունն ու կարողությունը այնքան էր նվազել, որ ծանրացած հարկերը թեթևացնելու և բաղաբի ամայացումը կանխելու համար անհրաժեշտ է եղել ԱրուՍայիդի միջամտությունը։ Ահա թե ինչու հրովարտակը հաստատակիս ամբարեկն իրեն *منکر* է կոչում։

Ինչպես վերևում նշվեց, Անիի քաղկեդոնական կառույցների թվին է պատկանում նաև Տիգրան Հոննեցի կառուցած ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին⁸⁴։ Ն. Մանն այն կոչում է «կիսահայկական, կիսալրացական, մի խոսքով՝ քաղկեդոնական-ուղղափառ եկեղեցի»⁸⁵, որը «զարգարված է կենդանական զարդանախշով՝ կեղծ կամարների բուսական ֆունի վրա... Եկեղեցու արևմտյան թևը ծածկված է որմնակարային պատկերներով, որոնց մեջ արված են Գրիգոր Լուսավորչի վարքի մի շարք թանկարժեք իլյուստրացիաներ՝ վրացական եկեղեցական (իմա՝ խուցուրի—Պ. Մ.) արձանագրություններով... Այդ որմնակարայությունը գրեթե ամբողջությամբ հարում է հայերի քաղկեդոնական ավանդություններին այն տեսքով, ինչպես

⁸¹ «Բիվան», 1, էջ 27։

⁸² Պարսկերեն արձանագրության արդյուրագրոսական ցանկյանը չենք անդրադառնում, որովհետև անպ. Վ. Բարսեղը այդ կատարել է բովանակալի հանգամանքներին։

⁸³ Տե՛ս N. Khanykof, *Լեզ. աշխ.*, էջ 139—140, ծան.։

⁸⁴ 1215 թ. շինարարական արձանագրությունը տե՛ս «Բիվան», 1, էջ 61—62։

⁸⁵ H. Mapp, *Ann.*, *стр.* 85.

կրակը, այդ ավանդությունները, պահպանվել են Գրիգոր Լուսավորչի «Վարքի քաղկեդոնական պատումում՝ արարերեն լեզվով...»⁸⁶։ Ն. Մանի նկարագրած վրացերեն մակագրություններ ունեցող որմնակարների նշանակալի մասը այժմ հրատարակված է⁸⁷, իսկ մակագրությունների հիմնական արժեքը, տեսարանները կովկասյոց բացի, եկեղեցու քաղկեդոնական լինելը մտեսուրդելու մեջ է, որ ասանց այդ էլ հասկանալի էր։ Արդյուրագրոսական պատումով այդ մակագրությունները հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, ուստի դրանք, ինչպես և Պրնձա՛հանում եղածները, սույն աշխատության մեջ զանց են առնվում⁸⁸։ Այնուամենայնիվ, եկեղեցու արևմտյան շրամուտքի պատկերն աղեղնաձև ու ներկազիր կա նույնպես և վրացերեն արձանագրություն, որ հրատարակված է Մ. Բրոսեի ու Ն. Սարգիսյանի աշխատություններում⁸⁹ և արժև այստեղ վերարտադրել։

Κύριε, ἡγάπησα εὐπρεπίαν οὐκὰς σου καὶ τόπον σελήλατος θέξῃς σου.

Քարգմանություն. Տէր, սիրեցի զվայելչութիւն տան Բոյ, և գանդի յարհի փառաց Բոց (Մաղմ., Ին, 8)։

ესე აბს ბჳე უ(ფლსს)ა და მარტაოლინე შველეწანე აბს⁹⁰.

Ա X(10)

Քարգմանություն. Այս դուռն տեան է, և արգաբ մտանեն բնդ աս (Մաղմ., ձՃԷ, 20)։

Ակադ. Ն. Մանի հիշյալ ծոցատեարում (էջ 36Է—38Է) պահպանվել է Անիի ս. Մինաս եկեղեցու համառոտ նկարագրությունը։ Հասկապես արժեքավոր է ներքուստ մասամբ սվաղի տակ մնացած 1013 թ. հայերեն արձանագրության երևացող մասի վերծանությունը⁹¹։ Եկեղեցին, ինչպես երևում է,

⁸⁶ Անդ.

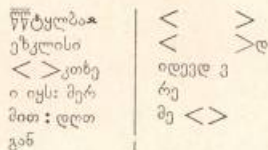
⁸⁷ Տե՛ս H. Mapp, *Լեզ. աշխ.*, նկ. 188—190, ավելի լիարժեք՝ տե՛ս Բելյուբի «Համազգային միության հրատարակած „Monuments d'architecture Arménienne“, Beyrouth, 1972 Վ. 69—78.

⁸⁸ Տիգրան Հոննեցի եկեղեցու որմնակարների վրացերեն մակագրությունների հավագական հրատարակություն տե՛ս Д. П. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году (росписи в Чугле, Сапаре и Зареме), «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе», т. I, Пгд., 1923, *стр.* 5—11.

⁸⁹ Տե՛ս N. M. Brosset, *Les ruines d'Ani*, I, p. 14; Ն. Սարգիսյան, *Լեզ. աշխ.*, էջ 128, ⁹⁰ Ն. Սարգիսյանի մաս կարծ տարբերակները՝ «Նոն, 4 ՊՅՆ. Մարտիսը բազմաթիվ Գնորդի Մուրաբարելու խմբագրությունից (տե՛ս «Արևմտադարձ Երևանի լուսավորչական թղթագրություն», Երևան, 1960, թ. 326)։

⁹¹ էջ 37Է—Վ։ Այս արձանագրությունը չի մտել ակադ. Հ. Օրբելու կազմած «Բիվանի» մեջ։ Ն. Մանի և Հ. Օրբելու հրատարակած հաշվառվածություններում, Տնությունների ցուցակներում ու բաղաբի պատկերում ս. Մինաս եկեղեցի չկարողացաք գտնել։ Բուցի ս. Մինաս է կոչվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցուն կից՝ որևէ կառույց (այդպես ենթադրելու միակ կոճակն է?) այն է, որ այս երկու եկեղեցիների մասին Ն. Մանը ծոցատարի նույն կետն է բռնում։

Հետագայում անցել է քաղկեդոնականների ձեռքը, դարձրելով որմնակոր- ներով Ահա այդ որմնակորներից մեկում պատկերված է Դանիել մարգարեն (ալոպեյն է ծանոթացրում Ն. Մառը), որի ձեռքին փաթաթ (СВЯТОК) կա վրացերեն արձանագրությամբ (էջ 38Գ).

Ա XI (11)

Քարգմանություն. Մարգարեություն եզեկիլի. հարցումն լինի՝ հաշորդ օրվանից ... մինչև ...

Ի վերջո, թվարկելով 1907 թ. պեղումներից հայտնաբերված իրերն ու առարկաները, իսկ ապա և արձանագրությունները, Ն. Մառը բերում է ձեռքի վրա դրված վրացական երկու արձանագրական պատուիկ (մեկը եզել է տեղում, մյուսը՝ թանգարանում).

«Գ) Թանգարանում. ձեռքի կտոր՝ վրացերեն երկուսոց արձանագրության բեկորով.

ⲉⲃⲉⲗⲟⲩ
ⲙⲟⲩⲟⲩⲁ

Ա XII (12)

К) Տեղում. վրացերեն տասերով մականգրված է. ⲙⲉⲛⲟⲩⲟⲩⲁ⁹²

Ա XIII(13)

Հովիված շներ կարծելու, թե վկայակոչված արձանագրություններով սպասվում են Անիում գոյություն ունեցած վրացերեն վիժազիր ու զեղազիր հիշատակարանները, ինչպես որ Հ. Օրբելու հրատարակած հայերեն արձանագրությունների Գիվանը ամփոփում է միայն այն, ինչ պահպանվել էր մինչև դարիս երկրորդ տասնամյակը, մինչդեռ առանձակ չպեղված հուշարձանների պատերին սպասելի էին շատ ուրիշ վիժազիր ևս: Այնուամենայնիվ, եթե հայերենով պահպանված արձանագրությունների դումարը հարաբերակցյցնքնք այլ լեզուներով կցածներին, որոնց մեջ առավել սովորաբար վրացերեններ են, ապա իրավունք կունենանք եզրակացնելու, թե քաղաքի բնակչության էթնիկական կազմը 12—13-րդ դարերում էական փոփոխություն

⁹² Н. Марр, Реестер предметов древности из VI—А (1907) археологической компании в Ани, «Анииская серия», № 2, СПб., 1908, стр. 43.

ներ կրել, թեև առավել նշանակալի էին դարձել քաղաքական ու դավանական կողմնորոշումով պայմանավորված «օտարումները»: Թերևս դա զերարան- ցապես վերաբերում է քաղաքային բնակչության այսպես կոչված վնչնախա- վին ու հոգևորականությանը, որի ազդեցությունը ևս սկսում էր խորթվել: 13-րդ դարում (?) կազմված «յուրտեցցա ձեռնոցն» վավերացրում («Օրհնություն մեռածի») սահմանվում է ներկայացուցիչների գրադեցնելիք կարգը⁹³: Արտաք 25-րդ տեղը հասցեացված է Վաղարշակյուրի, 27-րդը՝ Կարսի եպիսկոպոսներին (բառացի՝ Հայրապետներին), բայց չի հիշատակվում Անիի ներկայացուցիչը: Բնագրում ասվում է, թե «Մեծ Հայքի միտրապոլիտը» կանգնելու է «ի վերայ նիթոց» և որ վրաց կաթողիկոսից ու ձորնդղիկից հետո «մտնելու է Մեծ Հայքի միտրապոլիտն ու նստելու կաթողիկոսից ներքև», գրավելով երրորդ տեղը: Ինչպես երևում է, «Մեծ Հայքի միտրապո- լիտն» անելով հենց Անիի քաղկեդոնականների առաջնորդին նկատու ունի, որով կարելի է վկայված համարել նրա գերազանցությունը Հայաստանի երկարնակ մյուս երկու ներկայացուցիչների համեմատությամբ: Անիի քաղաքական գերի թուլացումից հետո էլ տեղի հոգևոր առաջնորդները շարունակում էին «Մեծ Հայքի» ներկայացուցիչին հորդորել, հարկավ ոչ այնքան ավանդույ- թի, որքան քաղաքի անտեսական ու մշակութային նշանակության թվադ- բանքով:

Որ Անիի քաղկեդոնական վերադառողին նշանակալի տեղ էր հասակա- գում վրաց արքունիքում ու երկրի քաղաքական-հոգևոր գործերում, ապա- ցուցվում է Ռուսուդան թագուհու՝ Հուսի Օնորիոս 3-րդ պապին հասցեագրված նամակով: Եզրոր՝ կաշա-Գեորգիի մասը տեղեկացնելով ու «թաթարների» պատճառած ավերածությունը ներկայացնելուց հետո, թագուհին պատրաստա- կամություն է հայտնում «զորապես Իվանի ուղ զորքով» մտանակելու «սուր վաղրիի ազատագրությանը», ապա կզրափակում նամակը այսպես. «Սույն նամակը բերող մեր սիրելի Դավիթն՝ Անիի եպիսկոպոսն, ամեն ինչում այնպես վստահե՛ք, ինչպես մեր բերանից լսելիս լինե՛ք»⁹⁴:

Նույն լիազորություններն ու վստահությունը, զրթն բառացիորեն, կրկնված են և Իվանե Երկայնաբաղուիկի (Մխարզբեկի) հղած նամակում (գրված Նախորդի հետ միաժամանակ), ուր նա՝ «Նապասնոց (խոնարճ) մարդը, ուր վրաստանի և Հայաստանի զորապետը» (loannes vir obediens serviens comestabulus totius Brataie sive Armeniae) գրում է. «... խնդրում ենք սույն նամակարեքին՝ սուրբ ճաշք և մեր եպիսկոպոս Դավիթն, ամեն ինչում, ինչ էլ մեր կողմից զեկուցի (ասի) ձեզ. նավատաք այնպես, ինչպես մեզ»⁹⁵:

⁹³ «... լատիներէ սեմաթոլոսի ժեղղեթի», II, եզրու կայմամեղղեթու ժեղղեթու (X—XIX Ա), Երևանի գեմետա, Մեմիշեյեի զոյրտու ձրուց, Ե. Լուռլեյմ, տ. 1965, թ. 47—49.

⁹⁴ «Latori praesentium dilecto nostro David episcopo de Hanli credas tanquam ab ore nostro audires...» (տե՛ս Մ. ՅաննաՅեղղու, Ինտրոդու կաթողիկոսն լատիներէս Մորն XIII եղղեթեթեթ շղղեթ XX եղղեթեթեթ, Եր. 1902, թ. 564, վրաց. թարգմ. էջ 8):

⁹⁵ «Latori praesentium David sancto patri et episcopo credatis tanquam nobis in his quae ex parte nostra sanctitati vestrae duxerit proponenda» (նշվ. աշխ., էջ 565, թարգմ. հմտա. էջ 8):

Հարկով, 1223 թվականին պապի մոտ մեկնող անեցի եպիսկոպոսը լիազորված էր վրաց թագավորության անունից համազործակցությանը վերաբերող մանրամասնություններ բննարկելու կամ, ինչպես մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է սսել, ներկայացնելու Վրաստանի շահերը: Ինչ խոսք, արաբին հարաբերություններում նման կշիռ ունեցող եպիսկոպոսը առավել զործուն մասնակցություն պիտի ունենար երկրի ներքին կյանքում, մանավանդ որ՝ Անին շարունակում էր իր վրա բնեւել թագավորության ներքին ու արտաքին քաղաքականության ուղղորդությունը:

Այսպիսով, Անիի վրացերեն արձանագրությունները պայմանավորված են ոչ միայն նրանցում պատմվող դեպքերով, այլ նաև՝ երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցող կարևոր անցուղիներով:

Չ Ա Ն Գ Լ Ի

Չանկլիի վրացերեն արձանագրության մասին օւաչին տեղեկանքը սուված է Ղ. Ալիշանի մոտ. «Տարեմտից հիւսիսոյ Ղարալանից և յահելէ Երասխայ կայ փորրիկ լճակն Չանկլի առ համանուն զիւղի բարձու ի լերտնցամէջ, յորում եկեղեցի հոյակապ և զմրթատր ի սեպտն բարանց, 62¹ երկան, 44¹ լայն, վրացի արձանագրութեամբք, որք բովն ի սկզբան պայազատութեան Բագրատունեաց զըզմնալ: Ի լճակէն, որոյ կիտաժամաւ է շրջապատ և խոր յոյժ, կանէ վտակն Կապոյտ...»: Գիտնականը միտմամանակ անհրաժեշտ է նկատել վկայակոչել իր սկզբնաղբյուրը՝ Ն. Սարգիսյանի երութերը. «...ի ձեռնն ունելով զպատուականագոյնն և զչև ևս հրատարակեալ վաստակ մերոյս արգոյ և հոգեկից եղբոր Հ. ներսիսի վարդապետի Սարգիսեան, քաղմամեայ ուղեւորի ի մասն Փորուն և Մեծաց Հայոց, և հաստարմագոյն ընգորինակողի հայ արձանաց տեղեացն յորս շրջեցաւ...»²: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Ն. Սարգիսյանը Չանկլի է այցելել իր ճանապարհորդության սկզբնական շրջանում, քանի որ Ղ. Ալիշանի վերոբերյալ խոսքերը գրված են 1855 թվականին³:

Քանի զեռ անհայտ էր վրացերեն այդ արձանագրությունների բովանդակությունը, այսինքն՝ քանի զեռ Մ. Բրտսեն շէր վերժանել այն ըստ ն. Սարգիսյանի պատճենումների, Ղ. Ալիշանը չէր կարող նրանց մասին որեւէ մասնագիտական խոսք սսել և, ներկա զեպքում, Բագրատունյաց պայազատության շրջանի վիժագրում համարելը ընդհանուր բնույթի կոահում է: Ն. Սարգիսյանը, ինչպես մյուս վրացերեն արձանագրությունները, Չանկլիում եղածը ևս հրապարակել է ազազ. Մ. Բրտսեն վերժանությամբ ու թարգմանությամբ, հաղորդելով և վերջինիս երկրայությունը զիրավոր արձանագրության վերժանության ճշգրտության վերաբերյալ: Ն. Սարգիսյանն իր հերթին

¹ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 35—36:

² Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 4, հմմտ. Եռլիխ՝ «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 48 և 545:

³ Ծիշոս համարիցներ տեղանուկ արեկաւայ արտասանությամբ գրել Չանկլի:

⁴ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայոց, Վենետիկ, 1864, էջ 218—219:

փորձել է լուսարանի վրացերեն արձանագրությունների առկայության պատճառը։ Վրացի արձանագիրը եկեղեցւոյ, դրոց տեցի ստորև, կարծիս ասն ինձ, թէ ըստ հին աշխարհագրութեան ի սահմանին Կարուց անկաներ զիւրս, և յորժամ անց բաղարն այն առ Վրս՝ յայժմամ շինեցաւ և եկեղեցիս այս. ոչ սակաւ պատճառը են և մեծին Յրաօխայ ընդ մէջ անցանելով, որ բաժանել յիրերաց զասհմանս Կաղզուանայ և Կարուց» (էջ 218—219)։

Մ. Բրոսեն Զանգլիի մասին որևէ լրացուցիչ տեղեկություն չունի. նա թարգմանաբար սովորում է Ղ. Ալիշանի մեզ ծանոթ տղերքը, իսկ ապա վերծանում արձանագրությունները, որոնց մասին ստորև կհասվի⁹։

Տեղիս արձանագրություններից մեկի պատճենը ժամանակին եղել է Գ. Տեր-Մկրտչյանի ձեռքին, որ նամակով ուղարկել է ն. Մատին¹⁰։ Բազմական անհաջող պատճենված լինելու հետևանքով, զատելով մակագրություններից, ն. Մատր փորձել է նույնիսկ «բարբալուն» ըստ կարգաւ, բայց այդպես էլ անավարտ է մնացել։

Անցյալ դարի վերջերին Ստ. Մայիսյանցը եղել է Զանգլիում, ընդօրինակել գրիավոր արձանագրության երկրորդ կեսը (ժամանակին այս մասը դիտվել է Իրան առանձին միավոր) և վերծանության տրամադրել նորից ն. Մատին։ Վերջինս այդ ընդօրինակությունը տվել է վրացագետ Մ. Զանազկլուու, որը և հրատարակել է իրատ պատմագիտին ու անասուց բնթերքամար՝ նույն ընդօրինակությունը ն. Մատր արամազրել է և ն. Թաղալշվիլուն¹¹ 1907 թվականի ուղեորությունից շատ ստաբ. «Вторую часть надписи, снятую от руки Стефаном Малхасянцем, передал мне Н. Марр для разбора задолго до моей поездки в Чангли, но по этому снимку немно-го можно было исправить в чтении Броссе»¹²։

1907 թվականի ամռանը Զանգլի է այցելել վրացագետ Ե. Թաղալշվիլին։ Փորձված հնագետը տեղում վերծանել է արձանագրությունը, տվել վանքի (ճիշտ կլինեն՝ տաճարի) մանրամասն ճարտարապետական նկարագրությունը։ Սակայն բավական երկար ժամանակ Ե. Թաղալշվիլու ուսումնասիրության

արդյունքները անտիպ էին։ Նրանք լույս տեսան Փարիզում՝ 1938 թվականին¹³։ Հերինակի ծանոթագրությունից տեղեկանում ենք, որ այդ հրատարակումից շատ ստաբ (1922 թ.), ի թիվս այլ հողմածների, նա ն. Մատին է ուղարկել «Храм в Чангли и его грузинские надписи» վերատառվածք մի հողմած՝ տակից լուսանկարներով¹⁴։ Հողմածն ու արձանագրության լուսանկարը գտնվեցին ն. Մատի արխիվում¹⁵, որը և հնարավորություն տվեց արձանագրության վերծանությունն ստուգել ըստ ամենայնի¹⁶։ Ավելորդ չէր լինի այտուղ վկայա-կողել Ե. Թաղալշվիլու նկարագրության մի մասը՝ Զանգլիի շրջապատի ծանոթանալու համար, նա գրում է. «Цель нашей поездки в Чангли состояла в том, чтобы ближе познакомиться с этим памятником старины, сделать обмеры, фотографические снимки и проверить надписи, разобранные Броссе... Вид на большое продолговатое озеро с чистой прозрачной водой к западу от селения был великолепен, но большой храм с высоким куполом, расположенный посреди деревни на невысоком круглом холме, нам показался издалека в виде высокой черной и мрачной башни. Около барабана и в боковых частях храма были нагромождены камни. Очевидно храм был превращен в турецкое время в оборонительный пункт, как это мною было замечено в Бане, Урте и Цкарос-таве той же Карской области. С приближением к селению, когда янеее вырисовывались фронтоны храма и глаз привык к черному цвету, вид стал более привлекательным. Спуск был не особенно крутой»¹⁷։

Ե. Թաղալշվիլին ավելի մանրամասնությամբ ու իրեն հատուկ համու-թյամբ նկարագրում է տաճարի ճարտարապետական կերպն ու որոշում նրա տեղը համանման կառույցների շարքում, մանավանդ Տալթի միջավայրից¹⁸։ Զանգլիում, ինչպես Ե. Թաղալշվիլու աշխատանքներն ու լուսանկար-ներն են հավաստում, վրացերեն երեք արձանագրություն կա.

1. Տաճարի առևմտյան մասի։ Արձանագրությունը բաղկացած է երկու մասից՝ առաջին վեց տողը բարավորի վրա է, իսկ շարունակությունը (5 տող)՝ նախքան 12 քարերի վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմում է մեկ շարունակություն (5 տող)՝ նախքան 12 քարերի վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմում է մեկ շարունակություն (5 տող)՝

⁹ Չ. տաչո՞Յցուու, «Ինքուուուուուու գեւեղուուու գլուու-ուուուուու ևս հանգլուու 1907 թվա-կանին», 1938.

¹⁰ Չ. տաչո՞Յցուու, նշվ. աշխ., էջ 79, ծան.

¹¹ Տե՛ս ՂՕ Արխ. ԱՆ ՍՍՍՐ, ֆ. 800, օղ. 6(Ե), №ՆՁ 721—727: Ե. Թաղալշվիլու սույն հոդվածները մենք այդպուու-թյան կերպ պատարասել 1966 թվականից (Նմա. Ս. Մուրա-վու, Կոմենտարի Մ. Տաչո՞ւուուա կ ուուե Սաւեու, Վրաերեր հասարակական գիտու-թյան ներքե, 1907, №10, էջ 103):

¹² Ե. Թաղալշվիլու այցելության տարիներին Զանգլին «այոց խոշոր դուուզ» է եղել, որի բնակիչներն առատուղական կղան 1915 թվականի կղերն ժամանալ:

¹³ Ե. Կալայիւուու, Խրամ в Чангли..., սր. 3—4 (իշխանութիւնները ըստ մեքենա-գրութեան անբաւի):

¹⁴ Մանագրութեան այդ ինգիլեր ներկա դեղում մեզ չի գրաղեցնում, ուստի և ընք սնդրագրանում տաճարի ճարտարապետական զուգահեռը այլ միջավայրում որոնելուս:

⁹ Տե՛ս M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et auters, recueillies par le P. Nersès Sargisian... (Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg, VIIe série, tome VIII, №10, p. 22—24).

¹⁰ ՍՄՄՄ ԳԱ արխիվի լինեղարաղյան բաժանումներ (ՂՕ Արխ. ԱՆ ՍՍՍՐ), ֆոնդ 8000, Բ—1456, ք. 61—63: Նամակի հրատ. ան՝ Պ. Զակոբյան, Չայուտա Տեր-Մկրտչյանի նա-մակները ներդաղյա Մաուին (ան՝ սՄատր և Նայաղիտութեան հարցերը, Յրեան, 1968, էջ 212): Գ. Տեր-Մկրտչյանի թղթներին մեզ զահպանվել է մեղ հետաքրքրող արձանագրության երկու պատճենում (Մասնագրան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդ, Բզթ. 18, վաղ. 43), երկուսն էլ հետո չարքա լինեղուց: Մեկի ընդօրինակութեանց կատարված է 1899 թ. հունիսի 4-ին:

¹¹ Ս. Բոսե՞Յցուու, լուղը հագիուու զուուՄերնո՞ւու Մեւեցե, լուղըուու, 1899, 12 օղերն (№122), 23: 4.

¹² Ե. Կալայիւուու, Խրամ в Чангли и его грузинские надписи (машинпись), սր. 9, Իրերն, իսարը Գ-Տեր-Մկրտչյանի միջոցով ուղարկված պատճենի մասին է: (?)

помещены еще правее и начинаются в уровень линии второй строки¹⁵.

Ակադ. Մ. Բրոսնե արձանագրության երկու մասերը սկզբնապես ընկալել է առանձին-առանձին, այդ պատճառով էլ համարակից է՝ №26, 27, բայց տեսար վերանայելիս ու Բարգամանկիս ստիպված է եղել դիտել իրեն ամբողջության (շարունակարար 15 սող): Պիտի ենթադրել, որ Ն. Մարգիսյանին արձագրած իր վերձանութունն ու Բարգամանութունը Մ. Բրոսնե հետագայում վերանայել է գոնե նույն՝ 1364 թվականի ֆրանսերեն իր հրատարակության մեջ¹⁶. Ն. Մարգիսյանի հրատարակած բնագրում և Բրոսնեի մոտ կան հետելալ տարբերությունները.

Ն. Մարգիսյան	Մ. Բրոսե
2 Լոտեսգան	2 Պեղոլորոթսգան (?)
3 --գան...ըլլեղ	3 ...լոր)ան... լլլլլլլ
4 Երանջեսգան	4 Երանջեծոնսգան
5 Նշոտ	5 Ներտնտա
6 Վեցալեմ օլ... րոնս	6 Վերցա Մոնետրոնս
8 Յորտոտ	8 Վլլլլտոտ
9 Վերցա լեղ	9 Վեր Վլլլ
10 Վլլլտոտ	10 Վլլլտոտ

Ն. Մարգիսյանի գրքում կգտնվում Բարգամանութունը չի բխում այնտեղ իսկ հրապարակված վրացերեն բնագրից, բանի որ առկայված էական տարբերությունները չեն արտացոլված: Պիտի կարծիք, որ Մ. Բրոսնե երկբարյությամբ (բառս հործածված է Ն. Մարգիսյանի մոտ) Բարգամանկ է Ն. Մարգիսյանին արձագրած իր վերձանութունից, իսկ այնուհետև հրապարակելիս վերանայել է բնագիրը, վերձանութունն սերտածելով Բարգամանութունն մեջ կատարած իր ճշգրտումներ-վերականգնումները: Սրան պետք է ավելացնել և սրբագրական աղավաղումները՝ միանյութից անկախ կատարված (Ն. Մարգիսյան, սող 2, 4, 5, Մ. Բրոսնե, սող 9):

Ըստ այդպիսի տեսակարի և Ն. Քարալվիլի վերձանութուն արձանագրությունը կարգադրվում է.

- 1,2 ֆրոնեյլոն և 6. Ն(ա)ն(շ)լլտա լըմ(րոտոս)ա ձո, | ջլ(ա)ն(ա)ք(ան) ջլ(ա)ն(ա)ք(ա), օյոլլ թ(լոլոր)լ(ս)լ(ա)ք(ան)
 3,4 լ(ր)ա)լան Ժճ և ղըլլլլլլլ ձոլա | Նալլոլոլլլլ լրանջեսլալ(ան) րո-
 5,6 ձո ղ(ա)լտո ղլլո լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ
 7. | Բարտոն ղյոն և Վր(ան)լլլլլլլ, ր(ա)ն Նշլ(ան) ձո(ան)
 8,9 ղոլլլ(շ)լլլլլ, լլլլլլլոնս և ղըլլ(ր)լլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլլլլ

ց(ո)ն լլլ ղըլլլոն ղըլլլ(ա)լլ(ո)ն ղըլլլ(ա)ն ձ(ո)րտո
 10 լ(մ(րոտոս)ա)ձո, ջլ(լլլլտո ղըլլ(շ)լ(ա)ն)ա ձ(ա)լլ(ո)տա և ղ(լլլտոտ
 ձ(ա)լլ(ո)լ(ր)լլ
 11 ձո ղըլլ(ր)տո և ղ(ր)լլ(շ)լլ(ա)ն ձ(ա)լլ(ո)տո.
 12-15 | ղըլլ ղըլլ(ր)լլլլլլլլլ—լլլլլ(ր) ղըլլլլ և ղըլլ(ր)լլլլլլլլլլ

21 (14) Ադ. III, 1—2

Բարգամանութուն. Քրոնիկոնի 50-ին (=1312+50): Հանում ասածս նա՝ Ըղաստ Էղնատյ (Իղնատիս), ստացա (վերցրի) Թևորոից (Թևորոսից) 450 դանեկան և հազարս նա՝ տրակդից* մշտպես երկու օտար մարդու համար հաց կարգեցի (հաստատեցի): Ով էլ Ալեամորի պատուն (տեր) և Վանահայր (առաջնորդ) լինի, թող ստանա [այն, ինչ] այլ միարաններ կհատկացնեն՝ ի ձեռն ավագերեցի կամ նվիրատուի:

Ով սույն կարգում փոխի՝ անիշլվ է ասածս բանիվ (բերանով), վեց մարդկանի շնորհով, հինգ պատրիարքների խաշով և առանհով առավալենի շնորհով, ով հաստատում պահի (հաստատի)* խաշ ու օրհնություն:

Մ. Բրոսնեի ու Ն. Մարգիսյանի մոտ բրոնխիկոնը կարգադրվում է Ն6 (=250), հետևաբար, եթև ավելացնենք 750, կունենանք 1030 թվական: Միշտ է, Հայաստանում վրացերեն արձանագրություններ երևալու համար կզված թվականը առանձնապես վաղ չէ, բայց արձանագրության բուն տեսար բրոնխիկոնի նման (Ն6) ընթերցում չի ապխո: Բրոսնե այտուղ սրբագրություն է կատարել լրտնոլոն Ն-ի փոխարեն կարգադրել է լրտնոլոն <Ն> Ն6, փաստորեն կրկնելով վիճարկված մեկ լ.Ն¹⁷: Իրականում, ինչպես պրոֆ. Ն. Քարալվիլի է Նկատել, այտուղ հործ ունենք բրոնխիկոնի հաջորդ պարբերաշրջանի հետ, որ սկսվում է 1312 թվականից (750+532): Հետևաբար, արձանագրության թվականն է 1362: Նվ իրոք՝ արձանագրության ի հնազարկան տեսքը, և, մասնավորա, լեղվա-ոճական պատկերը համապատասխանում են 13—14-րդ դարերից առկա փաստերին: Այսպես, օրհնակի սերտում ունենք մեզմոլաև—սպասելի մեզմոլոն-ի փոխարեն (ճիշտ նույն փոխարկությունը հանդիպում ենք Փեթարկիի արձանագրության մեջ, կրկնվում Գնորդի Պալաուի օրոք՝ 1318—1346 թթ.)¹⁸: Ի դեպ, Չանդլիի արձանագրության 2-րդ սողի ջընլա անձնանվան հապավումն ունի տարբեր

* Իձա՝ սկզբն:
¹⁷ Ինչպես երևում է, Մ. Բրոսնե մինչ իր սրբագրությունը փորձել է վերձանել բուն տեսարում կաղը, և որովհետև այս պարագայում նա պիտի 830 ստանար (50+780), մի բան, որ բացառված է և պատահան, և լեղվաքթարկանական ասումով, ստիպված սրբագրություն է կատարել՝ բունը բարձր վրա հուղական և ավելացնելով, իսկ սերտում կաղը լեղիկով թվականի ցույցին (Ն6):
¹⁸ Տև՝ ու. Թայնջելլո, Նոննիտ-Նոննիտոլլոն ղըլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլ լլլլլլլլլլլ (Նա՞լլլ լլլլլլլլ), Ալլլլլլլլլլլ, 1929, Փարիզ, թյ. 87.

¹⁵ E. Takahashi, *Իջլ. աշխ.,* լջ 8:
¹⁶ Տև՝ ու M. Brosset, *Իջլ. աշխ.,* լջ 23—24:

բացում՝ Յճ՛նՈւ (Քրոսե-Սարգիսյան), ՅճնՈՒ (Քաղազվիլի) և ՅճնՈւա (մեղ մոտ): Քաղազվիլու բացումը նախընտրելու գեպում շ-օ համապատասխանության մեկ օրինակ եւ կապիւնաւ: Գուցե և առաջին ընդունելին Քաղազվիլու տարրերակն է, որովհետեւ մեր առաջըրկած ՅճնՈւա մէր որեէ ալ աղբյուրում ավանդված չէ¹⁹:

Մի խոսքով՝ բրոնխիտի 50-ը (- 1362) որեէ կասկած չի հարուցում: Սակազ կարեւոր չէ տեղանվան ճշտումը. Ե-րդ տողի մէր Լճնձորձու-ի դիմաց Մ. Բրոսեի ու Սարգիսյանի մոտ մտնեւՆՆՆՈՒ և, որ, իհարկե, տեղաւնուն չէ²⁰:

Գծրախտաբար, Չանգլիի նախկին անունը ուրիշ որեէ աղբյուրում ավանդված չէ կամ գոնե՝ դեռեւ հայտնի չէ, ուստի որոշ գծվարութիւն կա վրացերեն արձանագրութեան «Լենամորի-սա» տեղանվան հայերեն համապատասխանութեան վերականգնելու խնդրում, թեեւ, անկասկած, պետք է լինի նրա հայկական կազմութիւնը: Իրերին հասկանալի է, որ վերջին «-խա» ն զուտ հարզավան վերջավորութիւն է և տեղանվան հետ կապ չունի: Ուրեմն մնում է «Լենամոր»: Հայտնի է, որ վրացերենում բառ մեծի մասի պահպանվում է հայերեն դ-ի չ հնչումը, ինչպէս, օրինակ՝ եղեգն— Լճրճնձու, Լճնձու²¹. Եթէ այս համապատասխանութեան ավելացնենք և բաղաձայնից առաջ նախաձայնի անմասն ընդհանուրութիւնը, ապա «Լենամորի» դիմաց կարով ենք ունենալ «Յճնամոր»: Քերտն ավելորդ է նշել, որ հնում «եղեգին» ասելով հասկացել են՝ եղեկի, կաղեի, մայրի, բիսաւ և այլն: Չանգլի աչքելած գիտնականները նշում են, որ գլուզի մաս գտնվող փոքր, բայց հուշմ խոր և ձկնառատ լիւր (որից և սկիզբ է առնում Երասի թափվող Կապուլու գետակը) շրջապատված է շամբուտով. «Նոր ընծայք կողմանցս Ռուսը աւելի քան զմզոն մի ասնէ զլախաղոն մասն Չանկիլի լիքի, և զափունսն՝ շամբուտ լոյծ, յորս զագարեն հայր վայրի բաղից և նմտեւեաց նոցին, առաւ ևն և ձկունքն, զորոց որս ի վարձու ունելին երբեմն մալորան աղանդաւորեն»²²: Քի ակախ

¹⁹ Հունարեն «Քրոսահատա»-ի աննից ընդունված վրացերեն համապատասխանութիւնը «Քրոսաուա»-ն է, որ բնութարկող արձանագրութեան մէջ բացառված է:

²⁰ E. Такайшвил, նշվ. աշխ., էջ 12: Պրոֆ. Ե. Քաղազվիլիին Տնէց տեղում համեմատել է Սարգիսյանի գրառմանում արձանագրութեան իրական վիճակի հետ և ասել թիւ լին է օրում. «В 6-ой строке им. Լճնձորձու Броссе читает Լճնձորձու, но это из шимка Саргисяна не вытекает, ибо в данном слове только Ծն представлено у него неправильно и осп-тально не дает права на такое чтение». Բայց, սովոր դեպքում, Մ. Բրոսեին մեղադրելը անսահել էլինքը, որովհետեւ չափազանց դժվար է կողմերորոշել սուս պատճենով, մասնավորապէս որ արձանագրութեան տասնչորս մասը, ինչպէս մեր ձեռքի սակ եղած լուսանկարից է երևում, զբխած է ոչ շատ հստակագրութիւն ու խոր, իսկ մասամբ էլ հողմահարված է:

²¹ Ե. Մալոբ հայ. «եղեգի» բառը սերում է փր. Լճնձու-ից (սուն «Ջիբет, название, ИАН, 1915, էջ 851»): Այլ ստուգաբանութիւն տե՛ս Հ. Անտոյան, Հայերեն արձանագրական բառարան, Բ, էջ 700:

²² Ղ. Ալիշան, Արարատ, էջ 545: Սեղ հայտնի չէ, թէ Ղ. Ալիշանը «Նոր ընծայք կողման» Թուրք ասելով ում նկատի ունի: Նա ձեռքի սակ ունեցել է Գ. Նալաբյանի արձանագրած հայերեն արձանագրութեան պատճենը, բայց նրան ռուս քննողը լայնի համարեր:

հշանակութիւններից որն է տեղանվան հիմքում ընկած՝ դժվար է ասել (երկրորդ բաղադրիչը կարող է մօտ—ձա՛հճն, ճահճուս բառը լինել)²³:

Հարթոր կարեւոր սրբագրութիւնը վերաբերում է 3-րդ աղի ըմբձ Եճ՛ն ԵճնՈւ. Մ. Բրոսեն բաց է թողել գումար արտահայտող մասը (յն), իսկ սույս ռժա Յճնձույց մե՛ն լճա-ի փոխարեն, կենկով բովանդակութիւնից ու կախադասութեան տրամաբանական թեւադրանքից, կարողացել է Լճնձու յճն(ն յոյ մե՛ն լճա-ի իհարկե, դրանից բովանդակութիւնը շատ չի ստում, բայց խախտելով է նշգրիտ վերծանութիւնը՝ գտնաւորվ հարմարեցված և ոչ իրական, և թե՛ն շանեք, որ « յշվոյցոյ մե՛ն ա արտահայտութիւնը չի համապատասխանում վրացերենի շարադասութեանը: Նույնքան թույլ է Բրոսեի գտնողնեցն Լճնձունցաւ. Նյեմեց մե՛նա յլլտա մոյցմոլղէն վերանախութիւնը. ըլլցանցաւ՜լա. բարձր փոխարինում է ըլլցանոհոնս-ին (այդպէս է վերծանվել հապավման և ենթադրվող բովանդակութեան պատճառով), իսկ Նյեմեց մե՛ն սա-ն առհասարակ անհասկանալի է, մասնավորապէս տվայ կոտնելութեամբ: Անհրաժեշտ են համարում կրկնել, որ նման թույլ վերծանութիւնը բխում է ձեռքի սակ սուսի պատճեն ունենալուց, այն էլ դժվար վերծանելի լինելու պարագայում: Ասկա բոլոր նշգրտումների համառ, որոնց մի մասը չենք թվարկում, բացառապէս Ե. Քաղազվիլուն ենք պարտաւոր սեղում կատարած վերծանութիւնը և մեր ձեռքի սակ եղած հասակ լուսանկարի համար:

2. Արձանագրություն հնրավային պատի բիլի վա: Ե. Քաղազվիլու կարծրդման և ակախ լուսանկարի համաձայն տատերը բավական խորն են, հասակ ու անխթար:

Յ(րոնեց) Յ(ո)յց(ա)լլ Յ(ա)լլ, Ն(շ)ո(ա)լլ, Դ(շն)յ(ն) Գ(յ)լ(ձու)Յ(ն)ձ.

Ձ II (15)

Թարգմանութիւն. Քրիստաս, ողորմիր Մալուհ, Զվիպա, Ռուրն վարպտենիւն (= կալառագնեիւն):

Արձանագրութեան երկրորդ տողը դժվար է թարգմանվում. երեք բառից և ոչ մեկի անվերապահ բացումը դեռեւ հայտնի չէ: Ակաղ. Մ. Բրոսեին կարողացել է իբրն ... մալայիտն, ռոմըլման ցլլ [...], թարգմանելով՝

²³ «Մալոբ բարի նշանակութեան մասին տե՛ս ՆՃ. II, էջ 201: Տեղանվան նախնական տեսի վերականգնման որոշ նպատակ կարող է ընդել «Չանգի-ի» ստուգաբանութեանը, այն սերում է ոչ թէ պարսկերենից եկող چنگل-նիւս, մտքի, սկիւլ (հմմտ. հլ-ճանկ—ձանկել), այլ چنگل—անտառ բառից, ուստի چنگل-ից—چنگلی նշանակում է անտառ, որ իրապէս թարգմանութեանն է հայերեն «եղեգնամարս տեղանվան» Քրիտերի վկայութեամբ այս գլուզը թուրքերը հիմա կոչում են Çanlı köy, ստուգաբանելով իբրև պանկամատան գլուզը (REArm., III, 79): «Չանգի» տեղանուն ունեց և հասարակ ստանալի մատուցելու մէջ «Չանգի» կեղծ հրշակ էր դեկարբիտ Ե. Ալիշանի օրագրում (տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Գեղարքայանեցի Հայաստանում, երևան, 1958, էջ 320—323, 335—339): «Չանգի» տեղանունը կարող է սերել և թուրք. çamlık—կղնուս բառից:

Malakosia (a bāti cette église)—Մալաոգիայ՝ [շինողի] կեղեցույթ²⁴, Որան էլ այս վերձանությունը պատշաճնք արձանագրության կնիքադրոյ բովանդակութեանը, այնուամենայնիվ՝ այն բացառութեամբ է, որովհետև անխաբար պահածով փորագրութեանը նման արրարում չի հանդերձում: Տողաբերի յլում հապաղմանը ցլլցնուսա չի կարող կարգացվել, իսկ այդ դեպքում գծվարանում է և հն -ի սովորական ճոմցը լման վերձանությունը: Ե. Քաղազլվիլին իրավագիտիկն նկատում է, որ «в последней группе из трех букв ցլո титло имеется նա на первой, поэтому в группе можно подразумевать или ցատուցոնո—католикози или ցлатоноն, скорее мн. число ցлатоноնо калатонон, т. е. каменщики. Правда, это слово в надписях болышею частью попадаетея в форме ցлатоноն, но мы имеем пример передачи слова ցлтакой же форме ցлатоноն в надписи Убисской церкви» (стр. 17).

Կարծում ենք, ցատուցոնո-ի վերձանությունը իրավամբ է մերժում, որովհետև այդ դեպքում նախադասությունը կհամարու է մնում, կթև շատեր՝ անհնկնկնություն է ստացվում «Քրիստոս ողորմիր Մալաոգիայ, ուր կարողիկուս: Այ սակավ կարեւոր է և այդ անունով (Մալաոգիայ—Մալաոգիայ) կաթողիկոս շունենար ոչ վրաստանում և ոչ էլ Հայաստանում: Դեռ ավելին. կաթողիկոսի անունը չէր հիշատակիլիլ թիլի ոչ ասանձնապես նկատելի տեղում, երբ հորից պատերը գրեթե ասաց արձանագրության կն: Ե. Քաղազլվիլին նկր է գիտել, որ մեզ հետարբերող արձանագրության տեղագրությունը շինարար վարպետ կամ վարպետներ է կնիքադրում, ուստի առաջին հաձանական ենք համարում ցլատուցոնո կարգալ: Ինչ վերաբերում է Ծուս հապաղմանը, այդ Ե. Քաղազլվիլին նախընտրում է Շցոսա անձնանուն կարգալ Մենք ոչինչ չենք կարող ավելացնել այս կնիքադրության վրա, ուստի առաջին արձանագրությանն վերձանությունը մնում է պայմանական՝ «Քրիստոս, ողորմիր Մալաո, Ավիղա, Ռուրեն վարպետներն»:

Ե. Քաղազլվիլին տաճարում երրորդ արձանագրությունը չի գտել, թնկն ձեռքին ունեցել է Մ. Քրոսի և Ն. Սարգիսյանի հրատարակությունը: Գուցն Ն. Սարգիսյանի և Ե. Քաղազլվիլու այցելությունների միջև ընկած հիսուն տարիների ընթացքում տաճարի ներսում կատարված որևէ փոփոխության պատճառով այն կամ տեղափոխվել է, կամ էլ առհասարակ վերացել, մանավանդ որ սրված է կղկ ստտ ստորիննուս ընկն²⁵: Նույնիսկ կարելի է ասել, թե որոնելին արձանագրություն չի եղել, այլ երկու բառ՝

²⁴ M. Brosset, նշվ. աշխ., էջ 24, նման. Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 220, նման. Ղ. Ավիլան, Արարատ, էջ 48:
²⁵ Այս դեպքում անձնանունը պետք է վնասել և հն հապաղման մեջ, բայց Ի՞նչ նախընտրել, հայտնի չէ՝ Ռուրեն, Ռուրի, Ռուստան, Ռավան (նման. Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ.):
²⁶ Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 220.

յ(հոսե)ց Մ(ցոմբալ)ց-

2 III (16)

Քարձանություն. Քրիստոս, ողորմիր:

Ինչպես տեսնում ենք, առկա ենք արձանագրություններից ոչ մեկը (նարկություն չի տալիս որոշելու տաճարի շինության ժամանակը: Անկասկած է միայն, որ թիվ վրա եղածը ժամանակակից պետք է լինի բուն շինարարությանը: Վարպետները սովորաբար կատույցի ընթացքում կամ ավարտից հետո, ոչ շատ նշանավոր տեղում, թողնում էին իրենց նշանները, իսկ երբեմն էլ՝ համառոտ արձանագրություն: Թե հնարական ինչ հարաբերության կա հիշյալ արձանագրություններից երրորդի և առաջին երկուսի միջև ըկտանք, որովհետև չկա այդ երրորդի լուսանկարը կամ պատճենը: Մնում է թնկնության աննկ առաջին երկուսը: Համեմատությունից պարզ է դառնում, որ այս երկու արձանագրությունները նույն ձևերով շեն վիճակում, ոչ էլ միաժամանակ: Քիվի վրա եղածը, ինչպես արդեն նշել ենք, ունի խոր վիճակում, տառաձևերի առաջին ճշգրիտ արտացոլում և կանոնավորություն, բուն բարավորներ: Միաժամանակ ավելին էլ, որ վարպետների խնդրած սպորտիս-ն ժամանակակից է տաճարի շինությունը, բայց և՛ր է գրված այն տեղում է, ինչպես որ տակավին անհայտ է եղեկամոր (Անհամոր-ի) տաճարի կտուցման ժամանակը, նույնիսկ դարձ: Տաճարիս հիմնական արձանագրության վերձանությունը այն շինարարական կամ շինությունը ժամանակակից համարելու կոմաններ չի տալիս: Ե. Քաղազլվիլին այսպես է պատասխանում իր հարցադրմանը. «Но как смотреть на первую надпись? Современна ли она постройке храма или появилась позже? Содержание надписи не дает основания для решения этого вопроса. Игнатий, хотя не упоминает, что он строил храм, но тем не менее он мог быть строителем Чагглы, и когда нехватало средств на постройку, он взял 450 драканов у Феодора, взамен чего посвятил ему эту большую надпись на самом видном и лучшим фасаде храма с определенным хлеба для его молитвы и вечное время. С другой стороны, Игнатий мог быть одним из поздних настоятелей монастыря, который получил солидную сумму для монастырских нужд с обязательством учинить такую надпись для молитвы Феодора. Таким образом, на основании надписи эпоху основания храма нельзя определить»²⁶.

Կրկին համաձայնելով Ե. Քաղազլվիլու պատասխանի երկրորդ մասին, անհրաժեշտ ենք համարում գիտել, որ Ռեմատիոսը չէր կարող, բայց արձանագրություն տեքստի, տաճարիս կտուցողը լինել: Դա կարելի է նույնիսկ

²⁷ Երկրորդ արձանագրության մասին խոսելիս մենք նկատի ունենք և այն, որ տաճարի վերակառուցված կամ նորոգված լինելու մասին որևէ տեղեկություն չկա և, որտե՞ Ե. Քաղազլվիլու հաձգումամբ, նման վերակառուցման հետքեր չեն երևում (տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 18):

²⁸ Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 19.

բացառված համարել: Հայտնի է, որ շինարարական արձանագրության մեջ, իբրև օրենք, նշվում է, թև այսինչս կառուցեցի, մասնավանդ, երբ խոսքը եկեղեցու շինարարության է վերաբերում, հիշատակում են իրենց հավանավորին՝ քաղաքապետին, կաթողիկոսին, առաջնորդին կամ մի այլ անձնավորության: Դժվար է պատկերացնել, որ Իգնատիոսը (միաբանության առաջնորդը կամ վանահայրը) 450 դա՛հեկան ստանար ի նպաստ շինարարության և այդ մասին որևէ խոսք չասեր, երբ նվիրարեցող այդ իբրև պայման պիտի առաջարկեր: Ոչ մի նկատառումով չէր կարող արձանագրության մեջ շարասյովվել շինարարության փաստը, եթե այն տեղի ունենար արձանագրության վիճազրման հետ նույն շրջանում²⁰: Այդ պատճառով էլ ավելի հավանական ենք համարում ն. Թաղաշվիլու երկրորդ կենթագրությունը՝ Իգնատիոսը ուշ շրջանի վանահայր է, որ վանքի կարիքները հողայու համար բովանդական խոշոր քումար է ստացել Բեռզորոսից և այդ մասին արձանագրությունն թողել: Ուրեմն՝ 1362 թվականը չի վերաբերում տաճարի կառուցմանը, այլ՝ նվիրատվության: Մնում է, որ տաճարի շինարարության ժամանակը որոշվի ըստ ճարտարապետական ավանդների²⁰:

Վերջին տարիներս (1966 թ.) Չանգլիի ևս այցելել ու տաճարիս ճարտարապետական նկարագրի ուսումնասիրությանը զբաղվել ժ.—Մ. Փիլիբերինը²¹, նրանք դիտել են, որ Չանգլիի տաճարը իր կիրառվածքի որոշ մանրամասնություններով միանում է Տայր-կղզրբբյան դպրոցի հուշարձաններին (օրինակ՝ արձավազարը), ընդհանրություններ ունի ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Հայաստանի որոշ հուշարձանների հետ: Հարավային և հյուսիսային ճակատներն ունեն նկատելի ոճական խտություն, որ բնորոշ էլ Տայր-կղզրբբյան դպրոցին, ուշագրավ է և որմնակարների քաջակալու-

²⁰ Մենք մասնավոր ուշադրությունը նայեցինք հայկական ու վրացական շատ հուշարձանների շինարարական արձանագրություններ և նման երեւոյթի չկարողացանք արձանագրել:

²⁰ Ն. Թաղաշվիլին գիտում է. «Обращаясь к другим принакам, мы должны заметить, что мотив украшений храма, его тяги, профили, аркады, арочки, плетения и резьба с первого взгляда напоминают лучше грузино-армянские храмы X—XII вв. Вначале мне так и казалось, что тут мы имеем постройку XI—XII веков, но ближе познакомившись со всеми деталями приходится признать, что все это не совсем удачное подражание хорошим образцам классической эпохи строительства на Кавказе» (էջ 19): Գեորգիանը մասնավորապես նկատի ունի Բշիսանի, Տրեբիկի, Կիլիկոսիճաղի, Սաղաների և վրացական այլ շինությունների հետ ունեցած որոշ ընդհանրությունը և այդ հիմամբ էլ եզրակացնում է, որ եթե Չանգլիի սանձաբը 14-րդ դարի երկրորդ կեսին չի կառուցվել, ապա, հավանաբար զիտը, 13-րդ դարից հին չէ: Թե որքանով էլ այս ձրթակցությունը իրավացի, մեզ համար որվար է առել, որովհետև դա մասնազիտական այլ խեղդը է՝ կարող հյուսիսն ուսումնասիրության: Գ. Թեղազովան, հայտնի չէ ինչ կովմաներից ենելով, (նկատարի (նկատար) վանքը կառուցված է համարում XIV դարում (տե՛ս նրա՝ ԵՊՀ ԲՃՊ 295-ին 297- օձ., 1954, 89, 542), իսկ հայտնաբ. Կ. Հակոբյանը՝ Հովհան Մանգուլուում նախաձեռնությանը չնված (տե՛ս նրա՝ Երեւանի Բանկի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 29): Երկուսն էլ հավասարապես թյուր են:

²¹ J.-M. Tiers, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turque), REArm., t. III, Paris, 1906, p. 73—90. Չանգլիի մասին՝ էջ 79—90.

Քյուրեք (հմտա. Խժկոնք, Անի, Սանահին, Կեչառիս, Բջնի), Որոշ զարգանախիբ զուգահեռություն են գտնում նորավանքի և Աղթամարի հուշարձաններում: Թիֆլիսների կարծիքով՝ Չանգլիի տաճարը կառուցված պետք է լինի 10-րդ դարում և վերանորոգված՝ 1032 թվականին: Նրանց եզրակացմամբ՝ հայաբնակ այս միջավայրում հավանաբար վրացական համայնք է եղել, որը սերտ կապ է ունեցել Բշիսանի թեմի հետ, թերևս հանդիսացել է այս տաճարի կառուցողը: Հողվածի վերջում հեղինակներն ակնարկում են և հայ քաղկեկառակառության դրույթության փաստը, երևելով ն. Թաղաշվիլու՝ տեղին արված վերապահությունից:

Բանի որ շինարար վարպետների կարճատև հիշատակարանը վրացերեն է, կարելի է վստահանալ, որ այն քաղկեդոնական հաստատություն է եղել, թեև միայն արձանագրության լեզուն բավարար կովան չէ: Բայց Չանգլիի տաճարի քաղկեդոնական կենտրոն լինելը ավելյալ դեպքում կասկածից զուրս է, բանի որ կան այդ հաստատող պատմական մի շարք պարագաներ: 10-րդ դարի վերջերին Գավիթ Կյուրոպաղատը (Մեծ) վրացիներից ու հայերից դարկական իր զորքով մի բանի անգամ առաջանում է գեղի հարավում և հարավարևմուտք: Այսպես՝ զի մեռանել Բատին կիրուպաղատն Հայոց (resp. Տայոց) Գաիթ պաշարեալ զՄանազկերտ քաղաք և որով է սովով նեղեալ անուղիս, յորմ է հանեալ արձակեաց զտաճկաստանեայնս. և ինքն լնու զբաղարն հայ և վրացի բնակչոք ընդ իւրով իջնառնութեամբ²², իսկ 997 և 998 թվականներին նա արշավում է Խլաթ²³, հավանաբար, այստեղ ևս ոչ թիւ վրացիներ ու հայեր բնակեցնելով: Անհավանական չէ ենթացրել, որ Կյուրոպաղատի գրքում է լինենի և հիմնականում քաղկեդոնական: Ասողիկը պատմում է, որ Խլաթ քաղաքը շրջապատելիս վրաց (= վրաց և հայոց) զորքը իջեանում է հայոց եպիսկոպոսարանի ս. Խաչ և ս. Գամաղիէլ սրբարաններում, և տաճիկներն այն հանգրմանությունը, թե սզորութիւն շրիստոնէից այդպէ՛ս անելը և որք բրիստոնեալոց²⁴, Կյուրպաղատի զբրահանները պատասխանում են. «... մեկ գնայ եկեղեցին և գծեւ մկիլքն միապէս ընդունվմք²⁴: Գամաղաբանական սուր վեճերի պարագայում նման պրտահայտությունը յոսիպացված չէ ներկայանում: Բայց խոսքը վերաբերում է ոչ թե բոլոր Խլաթի զավմած եկեղեցուն, այլ՝ պաշտոնական միաբնակ զավմությունը, հետևաբար, պատասխանող վրացիները ամենից առաջ քաղկեդոնականներ են՝ անկախ բուն պատկանելությունից: Ասողիկի մոտ փաստորեն արդեն կա սհայ և «վրացի» հասկացությունների զավմարանական բնկալում, մի բան որ 11-րդ դարի կեսերից սկսած ստավել ընդգծված պետք է դառնար: Ի հակադրություն Մանազկերտը ևս վերագործնելու պահանջներ, երբ սպարախիբ

²² «Մեռեալնաթ Տարոնեայ Ստոգիան Պատմութիւն տիգրեական», Ս. Պետերբուրգ, 1855, էջ 286:

²³ Ասողիկ, էջ 268:

²⁴ Անգ.

և տաճիկը» եկել հասել էին Մազկոսան (Մազկոյուն) գավառի Կոստեանք գյուղը՝ բնակվումը տիրանալու Մանազկերտին, «...կիրթուպղտան Գրաթի և արքայն Հայոց (ձեռագրում գրչական վրիպմամբ եղել է Տարցը—Պ, Մ.) Գաղկի և Արաս ընդ նմա, և Բագարտոն Թագաւոր Վրաց» դան ընդզել նոցա ի գուտան Բագը՝անդ, բանակ մեծ բուրդրեալ ի Վաղարշակեա թաղաքին»³⁵։ Այսպիսով, պատմական Հայաստանի Բագրեանդ, Կարս և նրանցից հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի երկու գավառներում աստիճանաբար կարող էր վրացական որոշ բնակչություն լինել, մտնածանդ որ կա Ասողիկի ուղղակի վկայությունը Մանազկերտում (արդեն Ապահունքի սահմաններում) հայերի և վրացիների կիրարեակնցման մասին։ Քերես վրացազգի որոշ բնակչություն կար նաև Վաղարշակերտում։ Այդ աստիճով մասնագիտական բնութիան է արժանի Արևտակեա Լաստիվերցու հուշարդումը Վաղարշակերտի վրաց եպիսկոպոսի մասին։ Այստեղ կարդում ենք. «Ի շրբերձաբեր թեմանասուն թուականին» (— 1021 թ.) դարձեալ խաղաչ ինքնակալ Թագաւորն [Վասիլ] ծանր զորս և գաչ յարեալս։ Եւ եկեալ իշեանս աննէ յըջտորձակ գաշան Կարսոյ, և առաբը զեպանս առ Գեղորդի վրաց իշխեցողն՝ գալ ինքեան ի ճաղագործութիւն։ Քանզի և եպիսկոպոս անն վրացիս ազգաս, որ նստէր ի քաղաքն Վաղարշակեա, Երթեալ Թագաւորին ընդառաջ, վաստահովին տայր բանից, թէ՛ Տարծամ յեկեղեցոց կամ ի Կարին ելաննս՝ բեղ ընդառաջ գաչ։ Եւ նա՛ նորա բանիցն հաստացեալ, և յայն աղաստան՝ մնայր նորա զպատեանն սթևանէ յոթեանս փոխելով։ Այլ նա ոչ անուր յանձն գալ ի կոշ Թագաւորին բան զի բազումը ի նորայոցն ա՛հ արկանէին նմա, թէ՛ ի տեսանէն զբեղ՝ կում մեռանիս, կամ արգիլական աննէ, և ոչ ժամանես ի քս պատիւնս»³⁶։ Մի բանի էջից հետո՝ «Այլ Թագաւորն զաւուրսն զորս եկաց ի Մալրորայ, բանդի երկս բերցա իրեանց զաստակերտօքն խնդրէր ի Գեղորդէ զոր Գուրգենայ տարեալ էր ի բամնէն Կիրարպղտաին անիրաւարար, առաբէր առ նմա զեպանս, և բաղցրական բանիւք զվեր առ նա, թէ՛ Զոր քս և չէ հայրենի ժառանգութիւն՝ թող և կաց խաղաղութեամբ ի քս բամնիդ, և չի խափան աննէր իմ ճանապարհին որ ի Պարբիկս։ Այլ նա ոչ անուր յանձն. լնուոյ առաբէ զՂաթարբիս՝ զոր յառաջ սակաւ մի յիշեցար, զեղիսկոպոսն Վաղարշակերտոյ. որոյ երթեալ և հասանական բանիւք պարտեալ զԳեղորդի, որում յանձն անուտ, և գրէ առ Թագաւորն տալ զոր խնդրէրն. որոյ անուր պիրն զարծաւ օրսխովեամբ։ Եւ եկեալ օրսպնաց մի ճանապարհ, ի յիշեաննս՝ յոր սթևանս անեկոց էր, փութանակի հասին զկնի նորա սուրհանդակք ի խնդիր զրոյն, բանդի զղացաս անմիտն. և առեալ դարձան անդրէն։ Իսկ եւ Երթեալ հանդիպի Թագաւորին, և պատմել զընդալսն. ապա հարցանէ Թագաւորն վասն զօրացն և վասն կազմ լինելոյ նոցա ի պատերազմական հանդէսս։ Պատասխանի տուեալ Զարարիայն առէ, թէ՛ բազում զօրս ունի որպէս ոչ այլ

³⁵ Ասողիկ, էջ 266—267.
³⁶ «Պատմութիւն Արևտակեայ Լաստիվերցույ, աշխատասիրութեամբ Կ. Մ. Տուրցաշյանի, Երևան, 1963, էջ 28:

որ, և հօգոր զօրութեամբ և պարտաստ առ ի պատերազմելը Զոր լուսալ թագաւորին, ի բարկութիւն շարձեալ առէ, թէ՛ Եւ դու յապատարժիցն ես եկեալ, ա՛հ արկանես ինձ, և հրամայէ խաղաղացանել զեա ի Կոստանդնուպոլիս, առելով՝ Երթ գագարեա անդ, մինչև ես փախտասական ի բեզ եկից։ Եւ հրամայէ տարողացն հասանել զընդու նորա։ Որչ կրթեալ ոչ ևս զարձա ի սեղի իւր, այլ մնաց ի նոյն մինչև ցօր մահուան իւրոյ»³⁷։ Ներկա դեպքում մեզ հետաքրքրողը Զարարիայի նակատագիրը չէ (պատմիչը սխալում է նրա կյանքի ավարտը ներկայակնիս), այլ՝ որ Վաղարշակերտում վրաց եպիսկոպոսություն է եղել Հաղորդման ճշմարտացի լինելը հաստատվում է «Փարթիս ցեովբերայի» մի տեղեկությամբ ևս, ուր թեև չի հիշատակում Զարարիայի անունը, բայց վկայվում է երկրությունը³⁸։ Ավելին՝ վրացական մի այլ փաստագիրում, ուր թվարկվում են «Սմանցիս-ասաթարագիյի քահանայապետներն ու հովիվապետները», կարդում ենք.

Վաղարշակերտի եպիսկոպոսի հոտն է Կաղզեանից վերև, Վաղարշակերտից այս կողմ Նուռան ու Գեարդիշ-կո ևս ընդգծուոնն այնտե...
 Եմ ցնիսկոտնոնցն Մաշտոտեցցւո ևս լլցրոնն չարտուոնն յտաւուոյնուս։
 Իմնն յլլտու արնոն ցցւա...³⁹

Յոլա՛ճքրտեղոնն իմնցստ ցոլեց-
 ցնն Նոյտո, յոլա՛ճքրտեղն օթտ ինոյ-
 կո ևս ընդգծուոնն այնտե...
 Եմ ցնիսկոտնոնցն Մաշտոտեցցւո
 ևս լլցրոնն չարտուոնն յտաւուոյնուս։
 Իմնն յլլտու արնոն ցցւա...³⁹

Այսպես, ուրեմն, մեզ հետաքրքրող Չանգլիի մերձավոր շրջաններում հաստատուպես եղել են քաղկեդոնական հայեր, զուցիս մասամբ նաև վրացազգի բնակչություն։ Նշանակում է՝ Լաստիվերցու և վրացական այս աղյուղի վերջ եպիսկոպոսություն» արտահայտությունը պետք է հասկանալ նաև քաղկեդոնական հայոց եպիսկոպոսություն, որ վրաստանի կրթական շրջաններին մերձակա միջավայրում ընդունված էր այլևս վրացական կողմի վրացադավանություն հասկանալով⁴⁰։ Որ այդ եպիսկոպոսությունն⁴¹ իրոր մերձավոր անույնություն է ունեցել վրացական կրթական կենտրոնների հետ՝

³⁷ Արևտակեա Լաստիվերցոյ, էջ 36:
³⁸ Տե՛ս Յ. Օ., I, 285, 288.
³⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Բակրաձե, Археологическое путешествие по Гургии и Аджаре, էջ 81—82, Հիմա, չգիտ. նամ. ժողովուրդ, III, 245—246.
⁴⁰ Ին կրթականից էր սեզվել քաղկեդոնական հայոց կուսակալը Վաղարշակերտում և մերձակա գավառում՝ զմիտը է անել Քերես կարելի է ենթադրել, որ Մալթիկի Կայսեր Ելա-
 մավոր հրամանից հետո (Վարդգէլ զմտոյով Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի և միաւորն հաղորդութեամբ ընդ զար իւրոյ)։ Երբ Հայաստանում հուսիսիկ հակաթու կաթողիկոսություն հիմնվեց, Վաղարշակերտի և շրջակա արևմտայն մի քանի այլ գավառների քահանայութեանը համեմատաբար ավելի հանգրվող գտնվեց։
⁴¹ Արևտակեա կուսակալն ստույգ սահմանները, քան ինչպիսի վրացական աղյուղի, չեն ընդ-
 արկում, ինչպես երևում է՝ բնագիրը կարծու է՝ Նշարտման։ Բագրեանի և Արարտայոց եպիսկոպոսությունների վող շրջանի վիճակի մասին տե՛ս Ն. ԱՃՈՒՄ, Армения в эпоху Юс-
 тиниана, Е., 1971, էջ 330—331:

Հնարավոր է, որ Չանգլիի տաճարն էլ երբևէ Հայաստանում գոյություն ունեցող վրացական երեք եպիսկոպոսություններից մեկի առաջնորդարանն է եղել: Ներկա վայրում առավել էջրտակին այն է, թե ո՞ր եպիսկոպոսության, որովհետև մեր առկշած վրացական աղբյուրներում կա նաև Կարսի թեմ:

Կարսի [եպիսկոպոսի] թեմ՝ որը Կարսն ու Կոչիք և Օղթխիք սահմանից այս կողմ՝ Գոչևանն ու Կաղզվանը:

Կարճելու համար—սղա կարծիքով և օգտակար լինելու համար—սղա կարծիքով և օգտակար լինելու համար...

Չանգլիի իր դիրքով կարող էր այս թեմի մեջ մտնել, այդ պարագայում տեղի 14-րդ դարի վրացիներն արձանագրությունն ավելի պատճառաբանված կլինե՞ր վրաստանի հետ ունեցած տերիտորիալ և մշակութային մերձության առումով:

Այժմ տաններ, թե ինչ հույություններ կան Չանգլիում՝ տաճարի կառուցման և հետագայ շրջանում: 1922 թվականին Ն. Մուսի օւղարկած հուշվածում Ե. Թաղալվիլիի գրում է. «Кругом церкви, кладовые с крестами и другими надгробными камнями. Более старое кладбище находится в 200 саж. к юго-востоку от храма, на горе, где видны и остатки деревни. Здесь на одном надгробном камне с изображением креста заметна армянская надпись. К северо-востоку в 80 саж. от храма большой источник ключевой воды, выходящий прямо из подножья возвышенности. У начала источника нагромождены большие камни от надгробных плит. На одной плите армянская надпись в 6 строк. Надпись была снята нами фотографически и вместе с другими армянскими надписями из упраздненной армянской церкви в Фанаскертте была послана для разбора Н. Марру, который теперь, надеюсь, присоединит свой разбор к этой статье»⁵⁰.

Ակադ. Ն. Մուսի արժիվում մեզ շնորհվեց դանել հիշատակված լուսանկարները: Տարիներ անց (1954 թ.) պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեհեր վերծանեց ու հրատարակեց Չանգլիի հայերեն արձանագրություններ՝ ձեռքի տակ ունենալով նրանց լուսանկարային պատճեններ և Ե. Թաղալվիլու 1938 թվա-

որի առաջնորդարանը որոշ շրջանում գտնվում էր Թիֆլիսում, կամ Կարնս թեմը, որի առաջնորդարանը նույնպես գտնվում էր Մուսուրիսի ս. Լուսավորչի վանքում: Հմմտ. Հ. Ռոկոսան, Կարնս և Կարնեյի և Կարնեյ վանքերը (երկու գրաստություններ), Վիեննա, 1950, էջ 37:

⁴⁹ Տե՛ս Ըմ. Բակրաձե, նշվ. աշխ., էջ 81—82, 13-րդ դարի առաջին կեսի գործիչ Սարա Սիմեոնյան վրացական Ա—85 մնացորում (XIII, XVI դդ.) ներկից կուլում և յոթնական շրջանի ներկից (տե՛ս «Հայաստանի քաղաքային կառուցման և զարգացման օրինակներ», Ա—1, (1974), 85, 288, 290): Մայրենի պարզ լեզու կարծիքով կարճ պիտի նախադասել թե՛ արքայազնի (ինչու՞րքան եպիսկոպոս), թանի որ առաջին գիտությունը կարճ լեզու էր օգտակար (հմմտ. Գ. Բակրաձե, Կարնս, 1960, 83, 329):

⁵⁰ E. Takahyan, նշվ. աշխ., էջ 8:

կանի Փարիզում հրատարակած նմանահանույթները⁵¹: Ի դեպ, Չանգլիում անցյալ դարի վերջերին եղել է նաև հայադեա Գ. Խալաթյանը, որը և ընդարձակել է այնտեղ գտնվող արձանագրություններից մեկը և արամազդել Կ. Ալիշանին⁵² (վերջինիս հրատարակությունը ևս կարող է սրբագրության): 1878 թվականին Չանգլի է այցելել Կյուրեղ վ. Սրապյանը⁵³, նրա տեղեկությունով, 28 տուն բնակիչ ունեցող այդ գյուղի եկեղեցին Աստվածածին անունով է կրում, որպես երբեմն կիմ անպատի միաբան Կազար Բամպուղ մականվանյալ րազմահմուտ վարդապետ այս գյուղ այցելած առնի սարը Հովաննիս անունով ավանդ է նմա և գյուղն ալ՝ հին Ագաճա քաղաքն⁵⁴: Գծաբանաբար, սոսկերիս հեղինակին հայտնի չէ, թե Կազար վարդապետը ինչ տղայու է անկեցի ձեռքին: Հավանաբար լրացուցիչ պրոպագանդային կոչարգեն այդ ուսուցիչը ալ հարցեր: Կ. Սրապյանը նկատել է վրացիներն արձանագրությունների գոյությունը, միաժամանակ հաղորդելով չափազանց ուշադրով մի տեղեկություն, թե «եկեղեցի մեզանի վիճարարի վրա տեղաված խաչքարի վրա կգտնվի 418 թվական»⁵⁵: Նի՞ն վերծանությունը ստույգ լինի, ուրեմն խաչքարը 969 թվականի է: Չենք կարծում, թե այն կարող է կովան ծառայել եկեղեցուս կառուցումը 10-րդ դար տեղափոխելուն, թանի որ այժմյան կանգուն կառույցի համար դա շատ վաղ է: Համախ հին խաչքարերը սպուցվում էին նրբակաշտույ շինանյութի պատերի մեջ, այս դեպքում վեճարարի վրա է գրված: Այնուամենայնիվ, հիշյալ խաչքարը կարևոր վկայություն է, թե բնակչությունը հայազգի է եղել: Կ. Սրապյանի մոտ կան ևս այլ տեղեկություններ, որ անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել: Յիտղիս հարավակողմ թերթումն անուն բերող մեր ավերակներ կգտնվին, որուն ստորտող կա ավերակ եկեղեցի մը մնացորդներ և դերեղմանոց: Գյուղիս արևելակողմ մի ժամու ճանապարհի չափ հեռու ժայռի մը մեջ եկեղեցի մը և թանի մը խուցեր

⁵¹ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Некоторые памятники армянской эпиграфики на территории Турции (по материалам археологической экспедиции Е. С. Такайяна 1907 г.), «Эпиграфика Востока», IX, 1954, էջ 78—82:

⁵² Ցալոր, վերծանությունները լուր ևս տեղեկ ասանց հեղինակային սրբագրության, այդ պատճառով էլ նրանցում կարկից ավելի շատ են վերցված-աղավաղումներ, ուստի մեր վկայությունները սրբագրել ենք ըստ նրա իսկ վերահրատարակած նմանահանույթների:

⁵³ Տե՛ս Կ. Ալիշան, Արարատ, էջ 545:

⁵⁴ Նրա ժամանակահատվածները համաստարար օգտված է Սեբաստա Նանգլիում (1879 հուլիս—սեպտ.)։ Վերջին Մուստանայրանի աշխատակից Ավ. Արամյանը հրատարակեց անդադական բնագիրը, որից և օգտվում ենք այստեղ (տե՛ս ԵՊՈՒՐԻ Հայաստանի արժիվների, 1970, № 2, էջ 89—124):

⁵⁵ Նշվ. աշխ., էջ 97: 1896 թ. սեպտեմբերի 1-ի ժամանակում Չանգլիի ունեցել է 47 ծուխ, 527 բնակիչ, որոնք էլ հայ-լուսավորչական (տե՛ս Ս. Խելմուկի, Карсская область, военно-статистический и географический обзор, Тифл., 1897, էջ 18): Մենք կգտնենք՝ ինչ է իրենից ներկայացնում և որտե՞ղ է գտնվում այն հավանաբար ժամանակ, որի համաձայն, ըստ Գ. Հակոբյանի ժամկետի (նշվ. աշխ., էջ 29), Չանգլին 1915—1916 թվականներին տեղեկ է 127 տնտեսություն, որից 10-ը վերարևելիչ:

⁵⁶ Անգ:

փորված կան, որ կամփի «Ազնազարա»։ ...Ասոր բոլորգրի գլուղի ավերակներ կան... Գլուղիս կես ժամ հեռավորությամբ, արևմտյան հարավարևմտ, «Առու-րաձ» անուն եկեղեցվոյն ավերակներ և զերեզմաններ կգտնվին... Գլուղիս հարավակողմ 1/4 ժամ հեռավորությամբ, Երասիս գետի եզերք Շամի անուն բրդաբնակ գլուղի մեջ եկեղեցիք մը ավերակ և զերեզմանց կա, որուն խաչքարեր... Գլուղիս արևելակողմ մի ժամ հեռավորությամբ Քարձոր անուն բրդաբնակ գլուղի մեջ ավերակ եկեղեցիք մը մնացորդներ կան... այստեղ ես փորելի պատատի մը նշաններ կանս Գլուղիս արևելակողմ, 1/4 ժամ հեռավորությամբ կանգնի Գարադալե անվանյալ բերդաբաղար, որուն միջնաբերդի պարիսպներ զեն կանգուն կմնան, այստեղ երբեմն 1000 տան շափ բնակչու-թյուն եղած կկարծվի, իսկ այժմ 30 անակ բրդաբնակ գլուղ մի է, և այս զեղի մեջ կգտնվի հայկական եկեղեցիք մի պարիսպներ... Գլուղիս արևելյան հյուսիսարևելակողմ, մեկ ժամ հեռավորությամբ, Գարադուշ անուն բրդաբնակ գլուղի մեջ կա ավերակ եկեղեցի մը և զերեզմանց, այստեղ կգտնվի բերդի մի պարիսպներ ևս և նորա բոլորգրի շինությանց ավերակներ...»⁵⁶։ Ավելորդ է ասկի, որ հիշատակված բնակավայրերի, եկեղեցիների, զերեզմանոցների և ամրությունների ավերակների գոյությունը պերճաբար ապացույց է երբևէ Չանգլիի ու շրջակայքի խիտ բնակավայրությանը 4. Մրադյանի վկայած է 999 թ. խաչարարի գոյությունը պատահական չէ։ Չանգլիում եղել են (և կան) հայերեն սրիշ արձանագրություններ ևս։ Նրանցից մեկը վիժազրված է 994 թվականին և կարդացվում է այսպես. «նև՛ Գ թուա[կ]անութեան ևս Միմէլան [և Սկր]ախը [կանգնեցար զ] նշանս Ի բարեխ[աւտու]թիւն Գագի[աւ] թ[աղաւորին] ևս հայոց թագուհոյ, ևս ինձ, իմ ծնողաց և ամենայն հավատացեցեալ Քրիստոսի»⁵⁷։ Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է Գագիկ 1-ին թագավորին (989—1020)։ Զարմանալի չէ, որ արձանագրության մեջ խոսվում է Անիի Բագրատունի Գագիկի մասին. դա չի նշանակում, թե անուղղակիորեն այստեղ ժխտվում է Կարսի թագավորության գոյությունը. 994 թվականին Կարսի թագավորը Մուշը Կարառունու (964—984) որդի Արսեւի թ (984—1029), որը թագավոր էր Կարգիկը Սմբատ Տիեզերակալի համաձայնությամբ ու ազգայնետությունը։ Ե՛վ Աբասը, և՛ նրա հայրը իրակա-նում ճանաչում էին Շիրակի Բագրատունյաց զերազուհությունը, իբրև ողջ Հայաստանի թագավորի, այդ պատճառով էլ արձանագրության մեջ խոսվում է համայն հայոց զերազահ թագավորի մասին։

⁵⁶ Առաջ, էջ 97—98։
⁵⁷ Տե՛ս Ս. Մеликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 81։ Դ. Ալիշանի մոտ աչպես է վերծանված. ընձ, ևս Միմէլտոս կանգնեցի զնշանս [ի] բարեխաւտութիւն Գագիկայ... իշ... անութեան ևս հայոց թագուհոյ, ինձ, իմ ծնողաց և ամենայն հաւատացեցեալ Քրիստոս» («Արարատ», էջ 545)։ Սա, ակնհայտ, վերծանություն է լուսնակարի բացակայության պատճառով։ Անիի սրտալայտ է 4. Մրադյանի վերծանությունը. ընձ ևս Միմէլտոս. 4. ՆԳ... իշ նշանս բարեխ... իթ Գագիկայ... իշամութիւն ևս հայոց թագուհոյն ինձ իմ ծնողաց և ամենայն հաւտացեցեալ թագ [նշվ. աշխ., էջ 98]։

Երկրորդ արձանագրությունն ուշ շրջանի է՝ 1282 թ. «Թվիս ԶԱԱ, կա[խ]իկ[ի]նցաւ Ի բարեխաւտութիւն սուրբ նշանս Սափն, ամէն»⁵⁸։ Արձանագրություններից մեկը գտնվում է տաճարից ու հեռու քնկած հին գերեզմանատանը, մյուսը՝ աղբյուրի մոտ։ Նրանց բովանդակությունից ու հայերեն զրված լինելու փաստից հետևում է, որ գլուղու հայաբնակ է եղել և ի պիտրեն, նաև՝ վրացիներն արձանագրությունների վիժազրման ու հետագա շրջանում։ Հետեաբար, Չանգլիի տաճարն ու նրա արձանագրությունները պոլյոցեղ են հայոց միջավայրում։ Ամենեկն էլ պարտադիր չէ, որ տեղիս միաբնակությունը վրացախոս լինի, թեև երկու արձանագրություններն էլ վրացիներն են։ Վրացիները, ինչպես արդեն նշել ենք, հայ բաղիկորականու-թյան միջավայրում (մանավանդ հոգևորական որոշ շրջաններում) նույնքան հասկանալի ու մաշոյնի էր, որքան բուն հայերենը։ Վրաց հոգևոր կենտրոն-ների հետ ունեցած պաշտոնական ու զավաճարանական անընթացներն արևելաբար պետք է գործածության մեջ պահելի լիզում՝ վրացիները։ Գուցե տաճարիս արձանագրությունը նույնիսկ հասկանալի լինի ազգա-բնակչությանը, ինչպէս միաբնակության համար որոշիչը այդ չէր, այլ՝ պաշտո-նակարգը։ Կարելի է չկասկածել, որ նաև մեր ձեռքին լինի տաճարու «Սամանաբը», ապա նրանում ևս հայազգի հոգևորականները իրենց «վրացի» պիտի կոչեին, վրացազավան հասկանալով⁵⁹։

Վերևում արդեն խոսք եղավ Կարսի մասին։ Այժմ պետք ավելանենք, որ վրացիներն արձանագրությունների գոյությունը տարբ չէ նաև այդ բաղաբի ու նրա մերձակայքի համար։ Ն. Սարգիսյանը ժամանակին Կարսի ամրոցի աշտարակներից մեկի վրա տեսել ու բնագործնակել է «Խառն ի վրացիներն» (այսինքն՝ հայերեն և վրացիներն) մի արձանագրություն։

Յը յարնոս օծօմօմօն Բօ... | օջօմ օջ<Օջնց>... Սիլլըթօնօս | Մըլե...»⁶⁰։

1875 թ., «Կովկասի քրիստոնեական հին հուշարձանների» մասին խոսելիս, Գ. Բարբաձեն Կարսի վրացիներն արձանագրություն հիշատակում է փաստորեն Ն. Սարգիսյանի վերծանությունից բաղկավորված, Բայց տարիներ անց (1881 թ.), նա եղել է տեղում և բնորոշնակել Ե. Թաղալըվլիու տեղեկու-

⁵⁸ Ս. Меликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 80. 4. Մրադյանի վերծանությամբ՝ «Թվին ԶԱԱ կանգնեցաւ Ի բարեխաւտութեան սուրբ նշան... ամէն» (տե՛ս)։
⁵⁹ Ի զեպ պատմական չէ, որ վրացիներն «թաղօնեթ» բարբ վիժազրվ գարգիտը սուրբ է օգնել իր տեղական արտասանությանը և պատկեր Յ-ի փոխարեն չ փոխարեն միշտ նույն արտասանության կնիքն անկա է և մեր վկայադրած հայերեն արձանագրության մեջ՝ «Կանկնեցա», եթե մի կողմ թագնեց բարբառայնության մյուս հետքերը։
⁶⁰ Ն. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 103։ Հայերեն մասից պաշտոնակեր է՝ «Կառտուցալ քըլեւս մ[խաւթ...]»։
⁶¹ Д. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, «Записки Общества любителей кавказской археологии», кн. I, Тифли., 1875, стр. 79.

և սոմերուտագա: ցարն շքլտո միւր ճրօճս ցոլոլոսն ցանմաթրցե-
նելոսն և մսն տան շքլտոցանցն
շքլտոլ-սանթրտատն արոն ճրոլոն
ըց ցոլլլլլլլլ և ար Մեցնոլո
ճրոլոլոլոլ մոտն, ճլլլլլլ արճրլլլ-
լլլլլլլլ ճրոլոլոլ, ճլլլլլլ ճրոլոլոլ
լլլլլլլ ճրոլոլոլ ճրոլոլոլ ճրոլոլոլ
լլլլլլլ ճրոլոլոլ ճրոլոլոլ ճրոլոլոլ

կա, սակայն ժամանակի ամենավեր
ձևերով և միաժամանակ՝ նաև շար-
սպասավորաց ձևերով, այս դրերը
կրճիվ են, և անկարելի է նրանց
ընթերցումը: Իրենց նախնիներից
սեղեկացած էրդրում-կարսեցի հա-
յերը այս եկեղեցին Քամար թագու-
հու կողմից կառուցած են ասում:

Եկեղեցու կանգուն վիճակն ու անդացի հայերի կողմից շինարարությունը
Քամար թագուհու անվան հետ կապելը վստահություն են ներշնչում, թե
կառույցն ու արձանագրությունը կարող էին իրոք նրա թագավորության
տարիների (1184—1207/10 թթ.) գործը լինել:

Գ. Բաբբաձի տեղեկությամբ, իրեն հայտնի են Կարսի շրջանի անտառ-
ներում ընկած կառուցարկորներ վրացերեն արձանագրությունների պատա-
սիկներով⁶⁶: Թե իրականում ինչ պատասիկների մասին է խոսքը, հայտնի չէ:

⁶⁶ Գ. Բաբբաձի, Մեջնորտաձ, ցամ, ըլլ. ճլլլլլլլ, տն., 1957, թ. 336. Կ. Մեյլիքի-
Քեղ մի ցանկ բառով վրացատուն է այս համոզման բովանդակությունը (տե՛ս նրա՝ Վրաց
պարսիկներ..., Գ. Գ. Երևան, 1955, էջ 218):

⁶⁷ Տե՛ս Գալուստի, Նախնադրոլոլ ճլլլլլլ, ըլլլ, 1883, թ. 150.

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Զվարթնոցի շինարարության պատմությունը հիշատակող սկզբնաղբյուր-
ներում նկատվում է, որ այն գտնվում է «մերձ առ սուրբ եկեղեցիացն որ
ի Վաղարշապատ քաղաքին», կամ ուղղակի՝ «...լաշխարհն հայոց, լաշխա-
րատեան գտանն ի Վաղարշապատ քաղաք...»⁶⁷, իսկ եթե թիչ էլ մասնավո-
րեցենք⁶⁸՝ աի Վաղարշապատու ստապարիս⁶⁹: Այս անդեկություններից ենևելով,
սխալ գործած չենք լինի, եթե Զվարթնոցի հետ կապված հարցեր արծարծելիս
այն վեճեցներ «Վաղարշապատ» խորագրի տակ, մասնավորապես որ նրա
անդադրությունը բուն Վաղարշապատի եկեղեցիների հարտարտեղեղեղ
պարտից գուրս չէ⁷⁰:

Գարսիցի ձևերով ղեկավարված պեղումների շնորհիվ Զվարթնոցում հայտնա-
բերվեցին մի քանի շինարարական կամ միաբանական արձանագրություններ,
գրված այնպիսի լեզուներով: Այդ արձանագրությունների պատասիկների
հրատարակման և վերծանության անդամիկ փորձը կատարեց Մ. Ես-
մովսեսյանը: 1903 թ. լույս տեսավ նրա «Раскопки развалин церкви св-
Григория близ Эчмиадзина» աշխատությունը⁷¹, որը չորս տարի անց, որս
լրացումներով, թարգմանվեց հայերենի⁷²: Երկու հրատարակություններ էլ
ստանում են համապատասխան տախտակներով, ուր և հրատարակված են մեզ
հետաքրքրող արձանագրությունները: Անդրադառնալով նրանցից մի քանիսի
գտնված տեղին, Մ. Եսմովսեսյանը գրում է, որ բացի շինարարությանը

¹ Վերլուսի եպիսկոպոսի Պատմություն, ի ձևն Սո. Մայիստոնց, Երևան, 1939, էջ 120:

² Մ. Կաղանկավազի, Պատմության Աղուսից տշարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 187:

³ Ասողի, Պատմության տեղեկական, Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 89:

⁴ Վատահաչատ Ք. Քորմանյանը գտնում է, որ հին Վաղարշապատը «ծածկված է
Զվարթնոց շրջապատը մեծ ու փոքր բլուրների ներքե, տե՛ս նրա՝ «Հայկական հարաբա-
ղաբանություն», Բ, Երևան, 1948, էջ 85: Վաղարշապատի սահմանների մասին ավելի հանգ-
մանորեն խոսում է հայագետ Ք. Ավգուստիանը (տե՛ս նրա՝ «Հայագիտական հետազոտու-
թյուններ», Երևան, 1969, էջ 148—155):

⁵ Տե՛ս ՄԱԻՆ, Կն. VIII, 1903:

⁶ Մեսրոպ վարդ. [Եսմովսեսյան], էջմիածնի և հայոց հեղուցի եկեղեցիներ, «Ազգ.
հանրաս», գիրք 15, Քիֆլիս, 1907, գիրք 16, էջ 130—204:

ժամանակակից հինգ հայերեն և հունարեն արձանագրություններից, երեան են կել և ուրիշները. «Սորա գրվել են եկեղեցին ավերվելուց հետո, ամեն ազգի պատահական այցելուներից, որոնք երկհայիս սովորությամբ պատերի ձեփերը ծածկել են իրենց անհայտ անուններով: Այդ տեսակ ձեփերով բարեր հաշիկ վարդապետը հաճախ է և պահում է արևմտյան կամարի բեկորի տակ, մի բանի գրություններ հարափային կանգուն սյան վրա են, ու՞ր որի հարափային սյան վրա եղածները անձրևի ազդեցությունից մաշվում են, կտրվում և շուտով անհետ կլինեն: Գոչա լուսանկարները պահված են... բ) երեք բառերը սյան բեկորների վրա. 1. «Ես Շուշա» (նկար XII, 9), 2. «ՃՄՆ Ես...» (նկար XII, 9), 3. «Կացեբեն գուրյուն, բավական անհուշ, պոփ. Մտար կարգում է Ես Կրստոսեյա եմ» դարձվածը (նկար XII, 9)»: Ինչպես նշեցինք, երկու հրատարակություններն էլ օժտված են արձանագրությունների գծանկարներով, որոնց մասին ուսուկներն հանդեսի խմբագրությունը ծանոթացրել է. «11—13-րդ տարիակներում ներկայացված արձանագրությունների պատկերները պատճենված են լուսանկարներից՝ հնարարի ճշտությամբ»: Ամենեկն կասկածի չենթարկելով պատճենման սուտագույնը, հարկադրված ենք խոստովանել, որ վրացերեն արձանագրության որոշ ստուգանքը առհասարակ անձանաչելի են, ուստի ն. Մտար վերծանած Ես բրիտանեյա եմ» (Յը յ՛ճոն Ես Ես Ես) արտահայտությունը խիստ պայմանական է: Արձանագրությունը վից տող է, գրված Եսուստարիս գրչության մի այնպիսի տարրերով, որ երբեմն դժվար է լինում տառապատկերը ճանաչելու համար զուգահեռ գտնել: Ն. Մտար, հավանաբար, Յը յ՛ճոն Ես Ես Ես է կարգացել երրորդ տողի երկրորդ կեսը: Հնագրական ուսումնասիրությունից պարզվում է, սակայն, որ նման ընթերցման իրական հիմք չկա: Երրորդ տողի 5—6-րդ ստուգանքները թերևս ավելի ճիշտ կլինի Յը կարգով, մասնավորապես որ նրանից առաջ պահպանվել է սեռական կամ տրական հոլովով արված անվան վերջավորությունը— օջև Յը . Կարելի է անգամ կասկածել, թե իրո՞ք վերջին գիրը միայն յ է, բանի որ այն երկու տառապատկերի տեսք ունի: Թյուր պիտի համարել և հաջորդ տառաշարքի յ (ճոն Ես Ես) կարգավոր. արձանագրության սկզբում ունենք խիստ ճանաչելի ձևով գրված յ, որ ամենեկին նման չէ այստեղ ենթադրողին. իբրև յ է ընկալվել մի տառապատկեր, որ ավելի շուտ հանդիպում պատկանող նիշ պիտի լինի: Կասկածելի է նաև հաջորդ տառի յ ընկալումը: Վերջին (6-րդ) տողում ունենք որոշակի յ (ՅՅՅ տառակազմություն մեզ), որ բոլորովին այլ է, թերևս ավելի մոտ Յ կամ Ծ կարգավոր: Մի խոսքով, ն. Մտար առաջարկած բառերի ընթերցումը խիստ պայմանական է եղել և հնագրական ընթերցումը չի հաստատվում:

Արձանագրության ակա գծապատկերի միջոցով (Ազ. IV, 1) հնարավոր է ստույգ վերծանություն առաջարկել միայն առաջին տողի համար. ավանդական յ-ից հետո այստեղ կարող ենք անջլոստ[օ] լոստ[օաօ] (Վ. I (19),

որ նշանակում է՝ «Հանուն աստուծո»): Կարելի էր մտավոր իմաստավորմամբ կարգավ հաջորդ տողերից մի բանի բառ ես, բայց մեք ձեռնպահ ենք մնում, հուսալով, թե երբևէ կհաջողվի լուսանկարը գտնել և բառ այնմ վերծանել: Վերջին տողում, օրինակ, կարելի է կարգավ ճՅՅՅՅ ի(Յ)Ե, բայց դրանով վիճակը չի փոխվում: Գատնելով արձանագրության տեղից ու համանման այլ գրությունների ակազություններ, կարելի է վստահ ստել, որ այն ես բովանդակությամբ միաբանական է⁹: Ինչ վերաբերում է թվագրությանը, ապա առաջ են գալիս տեղեկամային բնույթի որոշ հարցեր. վրացերեն արձանագրության ներքևում կա հայերեն երկու մակագրություն՝ «Ես Շուշա» և «ՃՄՆ Ես», գրված նույն գրչությամբ: Արդ, առաջին երկրորդ գրիկի վրացերենն արդեն եղել է, ուստի անկարելի է եղել «Շուշա» անունից հետո միտքը բարձրանալից կամ նույնիսկ ավելին՝ վերջի ս-ն և պիտի լինի (իմա՞ Շուշան), բայց տեղ չլինելու պատճառով երրորդ տեղերը միացել է վրացերեն արձանագրության վերջին տողի առաջին տառանիշին: Այս ամենը գրությունների սեղանագրությանը նկարագրելու համար չենք բերում, այլ՝ որ ՃՄՆ թվականը գրիկի վրացերենն արդեն ակա է եղել: Բայց ինչպե՞ս հաշվել ՃՄՆ (155) տարին, գումարելով մե՞ծ, թե՞ փոքր թվական հաշվարկին (551+155=706 թ., թե՞ 1084+155=1239 թ.): Թվական ունի հայերեն մեկ այլ մակագրություն ես՝ «Ես Սամել մալ յմակ լմաստ սրբոյ Գրիգորի ՃՄՆ» (551+150=701 թ., թե՞ 1084+155=1234 թ.): Սակայն տեղում պահպանված ասարերեն արձանագրություններից մեկը կարծես ցրում է կասկածը. հիշատակարարով Մուհամեդը իր այցելության տարին վկայել է հիշրիի 259 թվականով (=872/73)¹⁰: Ուրեմն, հիմք կա ենթադրելու, որ այսպիսով մակագրություններ կարող էին երևալ այն շրջանում, երբ Ջվարթագի դեռ կանգուն էր (խոստակումը ենթադրվում է Հովհ. Գրասխանակիրտցուց հետո, բայց մինչև Ասողիկը):

Հայերեն արձանագրությունների մի մասը 8—9-րդ դարերին վերադրելու հնագրական մեծ զգոյություններ չկան, մասնավորապես Շուշայի հետազոտության արդյունքները նկատի առնելով¹¹: Բայց աս այսօր որևէ կողման չունենք 8-րդ դարում Եսուստարիս գրչության գոյության վերաբերյալ (եղած հնագույն նմուշները 10-րդ դարից այն կողմ չեն անցնում), ուստի բարդաբանված հանդեպություն կլինի Ջվարթագի վրացերեն արձանագրությունը

⁹ Տե՛սում կատարած որոնումները ցույց ավելցին, որ Մ. Մոսկովսկիի մասնագրությունը արդարապես է եղել. «անկերի ազդեցությունից մաշվել» և անհետ են եղել հայերեն ու այլ լեզուներից գրված շատ մակագրություններ, որանք թվում և մեզ հետաքրքրող վրացերենը:

¹⁰ Համարելով մակագրություններ կան և թուրքի աստարի հրատարակյալից գրված գրությունները (սե՛ն Գ. Գ. Чубинашвили, Вопросы истории искусства, т. I, Тб., 1970, էջ 198):

¹¹ ՀմԺԹ. «Раскопки развалин...», էջ 29, նաև՝ Ս. Մ. Мурадян, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам («Армянская эра», «Вестник общ. наук», 1976, № 1, стр. 60. Թվականների խախտումը խիստ կասկածելի է:

¹² Թվականի վերծանությունը պատկանում է ակադ. Վ. Բարսեղյանի (սե՛ն «Раскопки развалин...», էջ 30):

¹³ Տ. Տաշևե, Ակնարկ մի հայ հնագրական վրայ, Վիեննա, 1888:

⁷ Ազգ. հանգուս, գիրք 16, էջ 162, հմԺԹ. «Раскопки развалин...», էջ 28—29:
⁸ «Раскопки развалин...», стр. 28, прим. 2.

7-րդ կամ 8-րդ դարի հուշակույց, մասնավորապես, երբ նրա վերածանության խնդիրը դեռ ամբողջությամբ լուծված չէ¹⁴:

Զվարթնոցում պահպանված արչակերպ մակագրություններն ուսումնասիրելիս Մ. Մովսեսյանին ծանոթ բարի ձեփի վրա, թեք կարվածք ունեցող նեղ կողին, նկատվեց վրացերեն երկրորդ հիշատակագրությունը: Պահպանված ներքին իմաստավոր ամբողջական ընթերցում չեն ապիր, որով է միայն օձն (ՎՊՆ) 3 (Ֆոս Ծ) ց (Վ II (20) արտահայտության առկայությունը (Աղ. IV, 2): Վրացերեն երկու հիշատակագրությունների գոյության փաստը ինքնին ուշագրավ է: Զվարթնոցը, ինչպես երևում է, հայ ու այլազգի (հույն, ասորի, վրացի և այլն) բաղկերանականների շրջանում պահպան շերտնագրությամբ չեն կապվել, բան բուն հայ միաբնակիների միջուկայնություն: Անհնար բան է, որ իրոք այստեղ տեղափոխված լինեին Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները, և շրջապատի յուրապիշականները՝ մուսուլմանական առաջին այդ սրբարանը, նրա հետ կապված ավանդություններն ու զրույցները շղատվանեին: Գարսնիկի պեղումներին մասնակցած հայագետների վկայությամբ՝ «բուն ժողովուրդը, որ բնօրինակապես հարուստ է եկեղեցիների վկայություններով՝ որոնք նախնական սրբավայրեր և ուխտատեղիք, հակառակ այդ բնօրինակացած սովորության, անտարբեր է եղել միշտ դեպի հանգաբար եկեղեցի (իմա՞ Զվարթնոցը—Մ. Մ.): և ոչ մի բարեկամական ձգտումն չէ ամսից դեպի այն: Այնտեղ չէ վստիում մամ ու ճրագ, չէր ծխում խոնկ ու կնդրուկ, ոչ էլ թողնում են բարեբի ծիրարկում կամ մայրանների վրա հանգրծեց ձվներ, որոնցով բնօրինակապես դարգարված են լինում խաչքարերն ու ավերակ եկեղեցիների ժոռ եղած մատուցաները»¹⁵: Հազիվ թե նման իրողությունը պատահական լինի, ինչպես որ պատահական չէ նաև այլաբնույթ արձանագրություն-մակագրությունների մեծ քանակության առկայությունն այստեղ: Տեղացիների «ստանությունը» բացառելի է բաղկերանականների սեփականությանը՝ զեպի այդ հուշարձան-սրբարանը¹⁶: Այլ առիթով ասել ենք, թե հայ-վրացական եկեղեցական բաժանումից հետո ուխտագնացության երթիվերը սահմանափակվեց, բայց միաժամանակ այն սերտացավ դավաճանից-

նելի շրջանում: Ինչպես որ վրաստանի բաղկերանական սրբարանները հարազատ ու բնույթի էին հայ երկաթեկաններին, այնպես էլ վրացիները համար բնույթի էին Հայաստանում և հայոց կառուցած բաղկերանական կենտրոն-աղոթարանները: Այս ստույգ ուշագրավ է Ավանի եկեղեցու արձանագրություններում պահպանված որակույթը, Իվանե Երկայնաբազուկը (1219 թ.), Դավիթ թագապար վրաց և հայոց-ը (1285 թ.) և հուլիսյան արձանագրություններում պահպանված որակույթը (1287 թ.) արտանույթությունների չեն շերտում ավանցիների՝ օվանս միաժամանակ սոցա»¹⁷, որ այստեղ տեղափոխված «համատեսություն», «գովանակություն» է նշանակում: Թեև այսպիսի «միաժամանակյան» վրացիներով էլ պետք է բացատրել վրացիներն, հունարեն, ասորերեն և արաբերեն արձանագրությունների կուտակումը Զվարթնոցում, թեև, իհարկե, նրանց սպասելի վերածանությունը անակնկալ փաստեր շրջահայտվեն:

Վաղարշապատի երրորդ վրացիներ արձանագրությունը էնպիսից Աննալի համառոտ տապանագիրն է: Նրա գոյությունը նկատելի էր պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը 1924 թ. արշավայամբային այցելությունից մասնակցելով և հրատարակել է 1930 թ.¹⁸, Երկրորդ անգամ գրողական այդ արձանագրության անդրադարձել է 1958 թ., հայ-վրացական բանահյուսական կազմերի ուսումնասիրության առիթով¹⁹, Այն եղել է «շեփոխիմի վանքի արևելյան պարսպից դուրս գտնվող գերեզմանատանը, երկու թղթով. մեկն անգլերեն և չարսպան՝ հայերեն, և մյուսն համառոտ և արձակ վրացերեն: Տապանագրություն... ինչպես նորերս ստույգցիքը, իր տեղում այլևս չի գտնվում»²⁰: Հիշյալ տապանագրությունը գտնվում մեր շանքերը ևս սպաղարչուն անցան, ուստի այստեղ երկուվայան տապանագիրը վկայախոշում ենք բոտ է. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակության (վերածանության շուրջ որևէ կատակ չունեն):

Այս է տապանագիրը Աննա անուն կնոջ բարի, կողակցի Գարեթ Բեյլի և մայր երկուց հարազատի, նախկինը Գաբի վարդապետի, նաև՝ կրտսերազգյն Բարսեղի: Եր ևս երկուս վրաստանցի- բնիկ սեղեպ՝ էնպիսից, հեղով ի ձեկը, կրպաբ բարի, ուր հանդիպի՝ տպ պարմի. Ու վախճանի ի ՌԱՎ բուղ սակ անբերի] ԻԲ:

¹⁴ Անիկոլեյի էր, որ կառույցի նարատրուցական վերածությունը զրազովո մասնագետները կարողանաին ճշգրտապես, թե արձանագրության ունեցող սրբարանները չենք մի մասում է կել: կորսված է կել, թե՛ կողակց, երբ արձանագրվել է, պեղումների ժամանակ որտեղ է հայտնաբերվել, Ի՞նչ հաստատվեց հեղափոխության և այլն: Սրբոց մատերերն չեն, աստվել ես, կր մեքի տակ լուսանկար իսկ լուսենք՝ հնագրական վերածությունը ճշգրտա մասնագրագրական սահմանները որոշելու համար: Ափսոսանքով պիտի նշենք, որ Մս. Մնացականյանի ներքև (այս տեսակ գրքում («Զվարթնոցը և նուխտանոց հուշարձանները», Երևան, 1971) օտվաղի վրա և խիստ անհանձն է (է II) արձանագրությունները վերանշյալ ստույգ ընտրության չեն ենթարկված):

¹⁵ Լուսինի Եղու., Վաղարշապատի Առաքարի կամ Զվարթնոց եկեղեցին («Քրտառա», 1903, էջ 874), Հմմտ. Մուսուր Վ. Մովսեսյան, նշվ. աշխ. («Աղբ. հանդես», 1907, դերք 15, էջ 94):

¹⁶ Մենք լիովին բավական ենք տեղա. Ե. Մանրի կարծիքը Զվարթնոցի բաղկերանական կառույց լինելու վերաբերյալ, միաժամանակ կակես ունենալով այն, որ 7-րդ դարի հայ

բաղկերանականները նույնպես նախնականները էն պղպային մշակույթի հարստացմանը, որպես նրանց հայտնոց և պաշտոնականության վաղեմ միաբնակները: Ն. Մանրի գրությունները տե՛ս նրա՝ «О раскопках в работах в Ани летом 1906» (ТР. X, 1907):

Զվարթնոցի վերաբերյալ գրականության տեսությունը տե՛ս Սու. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 10-25:

¹⁷ Մ. Մ. Мурадян, Армянская надпись храма Джавари, «Երասեր», 1988, № 2, էջ 78-79; ¹⁸ Կ. Վախագրյան, Ավանի երկուվայան ժանկապի արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 17-21:

¹⁹ Տե՛ս լուս. Ձեռնարկ-ձեռնարկ, Երևան-Մոսկով, 1930, 25, 14-15.

²⁰ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Մի էջ հայ-վրացական ֆուլիտային կապերի պատմությունը, ՀՊՁ. ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 7, էջ 59-60:

²¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 59:

Վրացերենն այս է.

+ ეს სავლავი ენაველი ზერთან მუვულე ანსია. შენღობა ზმანეთ.

Վ. III (21)

Քարգմանություն. Այս տապանը Էնագերքի Բերոյի ամուսին Աննայինն է, ուրմի ասեմ²²:

Որէք մեկնարանություն տալոյ ասոջ հարկավոր է նկատել, որ հայերեն չափածո տապանագիրն ունի ներքին հանգավորում և այն կարելի է սուղատել և այսպես.

Այս է տապան դամբարանի
Աննա անուն կնոջ բարի,
Կողակցի Գարեան Բերոյի
և մայր երկուց հարագատի.
Նախկնոյն Գալիք վարդապետի,
Նակ' կրտսերայոյն Բարսեղի:
Էր սա երկուս Վրաստանցի,
Բնիկ տեղևա՝ Էնագերքի:
Խնդրէ ի մէնջ, եղբարք բարի,
Որք հանդիպի՞ ապ ուրմի.
Որ վախճանի ի ՌՄԼՔ քառջ սեպ[տեմբերի] ԽԲ:

Լ. Մեկերսթ-Քեկը նկատել է, որ Աննան Գալիք Էնագերքցու մայրն է. արդեն տապանագրում էլ սափած է՝ «նախկնոյն Գալիք վարդապետի»: Վերջինս «գործնեամբ խանին Երևանայ և աճացուցեալ զմիարանսն այլազգի զինուորք» ի 28 ապրիլի 1801 ամի օծաւ կաթուղիկոս լեպիսկոպոսայ անտի Աթոտոյն²³: Ինչպես Երևան է, Գալիքի վարդապետության շրջանում մայրը տեղափոխվել է Էնագերքին, որտեղ մտաւ, և այստեղ էլ մահացել է 1784 թվականին: Տապանագրի վրացերեն «ամփոփման» պատճառը նրա նեղակիցի լինելն ու վիրահայոց և վրաց շրջանում տունի ունեցած ճանաչումն է: Քե ով էր Աննայի ամուսին «Գալիկան Բերոն» կամ նրա կրտսեր որդի Բարսեղը, մեր խնդրի հետ անընդունելի լուծի, ուստի և քննության հարց չենք դարձնում: Վարդարշապատում կա և չորրորդ վրացերեն արձանագրությունը. այն գտնվում է Գալանի վանքի բակում, որված «զեղնագույն եղջարարի» վրա: Նախորդի պես երկրիզվան տապանագիր է, հայերենը՝ Երկայուն, զլխատատ, վրացերենը՝ «միկորուլի» գրությունամբ, հայերենի տակ և իբրև շարունակական

²² Աննանվան վրացերեն ուղիղ մեր եղի է ներուս. — Բերոս, ուստի և՛ ներուսն. Բայց մեկը ևս նախորդեցինք հայերենում տպագրված Բերուսն:
²³ «Գիտան հայոց պատմութեան», գիրք Ա.Բ., խմբագրեց Գիտ բաճ. Աղանեանց, Քիֆլիս, 1893, էջ 93, հմտ. Մալախյան արևոսպ. Օրմանան, Ազգայնատան, հ. Բ, գիրք Գ, Պէլլոսթ, 1960, էջ 3289: Գալիք կոնդակներն ու թղթերը հրատարակված են «Թիֆլիսի» 2 և է գրքերում:

տեքաւ: Տապանագրի անդրանիկ վերածնությունն ու հրատարակումը կատարել է պրոֆ. Լ. Մեկերսթ-Քեկը²⁴: Հայերենում կան կապերության մի բանի զեպեր, իսկ վրացերենը փորագրված է ուրուսն ու զեղազիր տասերով: Երկուսն էլ չափածո են, հրատարակչի բնութագրամբ՝ տապանագիրը «միաժամանակ բավականին հետաքրքիր նմուշ է հայ-վրացական ֆոլկլորային ստեղծագործության»²⁵: Ստորև բերում ենք այդ չափական բնագրերը՝ սուղատմամբ.

Ի ամին տապանի /հանգուցեալ// զնի
Մարմին մա/նախ այն// Քինարինի,
Որ /եր կողակից// պարոն Գրիգորի՝
Ի Յալիքիչ/ևնան ազգլ անու/անի.
Նան էր գո //հանց Ալալո/ բեկի,
և մայր //սրբաւեր Գեօգ/ալ խանումի:
Ը//նրեցույ չ/իշման արա// արժանի,
Ձի լի/ցի բնակու լի/բից կայանի/
Ի 1822 օգոստոսի 6²⁶:

Վրացերենն ըստ տապանագրի վրա եղած սուղերի.

- 1 Ճ. օղցեսրուլը ց(ցայել) մոսղուլի, ե(ո)րուցի մոյսլը, արա տղ սղուլի. ար մլց[լ]անդա մ(ց)նի, ե(ոլո)լը²⁷ ասղուլ;
- 2 Մե ցլայց ցց(ր)եո ն(ա)տ(լ)ը ն(ա)ե(լ)ուլի, ևսեղ մ(լ)լուդա մոլլուլն տոնտոն, սողուլը ցլոլոլը ք լ(ա)մլոն.
- 3 ցլուլըտ յրնո լլցեոլոլմո, օց(ր)եոլը ցլոմնո ևս ևոլոլսեղնո. մլլոնդա ձ(ա)լլոլուլ ց(լ)եոլոլոնոմանի;
- 4 տլ(լ)ընց Մ(լ)լի(լ)ը(լ)միս ևս ցն(ր)եո լլ(ա)մնի: ց(ր)ուց ց(ո)լն(ա)լ տլլցն ևս ցրո-մ(ա)նի. օլլ ևս(ո)լլցլ մ(ո)լլ(ա)լ մ(ո)լլանի.
- 5 օղց(լ)սրուլը օցցեսրոս ց-և լլուլս լլրեսլցես իլլլե-և

Վ. IV (22)

Աղ. IV, 3

Տողատված.

Ճ. օղցեսրուլը ցլայել-մոսղուլի,
եոլուցի մոյսլը, արա տղ սղուլի.
ար մլլցանդա տնի, եոլոլը ասղուլ

²⁴ Տե՛ս Լ. Մեկերսթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 60—67:

²⁵ Անց: Լ. Մեկերսթ-Քեկի վերածնության մեջ կան նկատելի անհարմարություններ, ինչպես, օրինակ՝ ձլլըտոնս փի. սոլլըլը մանի փի. ժնոլ ցլոլոլը փի. ցլոլոլը և սլլլն:

²⁶ Նույնանակագրության սկզբնորոշ կենտրոն կարելի էր կարգալ՝ 1822 6 օգոստոսի: Հայերեն տապանագրի մեր ընթերցման մասկ սարքերությունն այն է, որ օղջանդա-ի փոխարեն օղջանդ ևնք կարգում և զեղիս ու սարքակը բառերի մեջ ը.գալոստականը չենք բացում:

²⁷ Լ. Մեկերսթ-Քեկը անհրաժեշտ է նկատել կարգալ լլլլոլը. Կարծում ենք, որ բոնաձեպան այդ արտահայտության մեջ սրբագրության անելու հարկ չկա:

Քվականներին այդն է Քավրիզում³⁴: Ներկայացնելով Աղալո-բեկի (Հեռագրում՝ Աղալար-բեկի) կին Գյոզալ խանումին, Գ. Շերմազանյանը գրում է. «Արգարե Աղալար-բեկի կինը մեծ ժանգակ եղավ յուր ամուսնո վարին ու հարբ բարձրացնելու մասին, նամանավանդ որ՝ Գոզալ-խանումը խելացի, ճարտարախոս և երեկի տանտիրեն էր, վաստոր և Արբաս-միրզան հրամայեց նրան արձակ-համարձակ ելևուտ ասնել յուր կանանցը, ուր և սիկինները կընդունեին շատ սպասով և հարգանքով...»³⁵: Ահա այս «Աղալո-բեկն ու սորբասը Գեօզալ խանումն» են հիշատակված մահուսի Քինաթինի տապանագրում՝ իբրև փեսա և գուտար Աղալո-բեկի զորանչի՝ էջմիածնում զանվեն ու թաղվելը զարմանալի չի դառնա, եթե հիշենք Գ. Շերմազանյանի տեղեկությունը, թե 1812 թ. «աթուալին գործերի համար» Քավրիզ ժամանած ներսև Աշտարակեցին իջնանում է Աղալո-բեկի տանը և «այնուհետև, կրք էջմիածինը մեկ զործ ունենոր տերության հետ (իմա՝ պարսից—Պ. Մ.) կղիմեր Աղալո-բեկին, որ և կհաշտներ Արբաս-միրզային և նրանեց հրամանայիր կասնել»՝ կըրկեր ուր որ հարկն էր: Երկրացի Հայրեն էլ նրան՝ Աղալո-բեկին, կհնազանդեին, ինչպես սղզապետի, և կըր օրհնեց բողոք ունենալին, կղիմեին նրան, և նա կոչաշապաներ նրանց թե Արբաս-միրզային հայտնելով և թե օրհնեց նահանգապետի գրելով³⁶: Այս պարագաներում զժվար չէ նկատել, թե Արբաս-միրզայի խնդրանքով էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսը (1809—1830) կարող էր Քիֆլիսից Քավրիզ վերաբնակելու թույլտվություն ստանալ թե՛ Աղալո-բեկի կնոջ՝ Գյոզալ-խանումից³⁷, թե՛ նրա մոր՝ մահուսի Քինաթինի համար: Վերջինս, պիտի ենթադրել, մահացել է մեկնումի ճանապարհին՝ էջմիածնում, ուր և թաղվել է: Աղալո-բեկի գործակցությանը պարտավորված էջմիածնի միաբանները իրենց հարգանքի ստորք մատուցել են Քինաթինին՝ Գալանն վանքի հյուսիս-արևելյան սնկյան մոտ թաղելով ու երկկազվան տապանագրով օժանդելով³⁸:

Հայրենին արքեթեր վրացերեն կրիտ տապանագիր ժամանակին եղել է Երևանի Կոնդ թաղամասի «Կոզեռի գերեզմանոցում»։ Պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանը 1934 թ., ի թիվս այլ արևմտաարևմտյանների, ընդօրինակել է և այս երկուսը, սակայն, գրեթե մաշված լինելու պատճառով, վերջին տողերը մնացել են առանց վերծանությունից³⁹: Քանի որ վրացերենը հայերեն տապա-

³⁴ Գալուստ Ներմազանյան, Երեկի հայկազունք ի Պարսկաստան, Թոտով, 1890, էջ 311—323:
³⁵ Գ. Շերմազանյան, Եջմ. աշխ., էջ 315, հմտ. Լ. Մելիքսեր-բեկ, Եջմ. աշխ., էջ 65:
³⁶ Նույն տեղում, էջ 314:
³⁷ Նույն տեղում, էջ 315:
³⁸ Սնեգորանական համապատասխան տախտակը աճ՝ Լ. Մելիքսեր-բեկ, Եջմ. աշխ., էջ 67:
³⁹ Տե՛ս Կարո Ղաֆազարյան, Երևան (միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները), և., 1975, էջ 47, 185, 188:

նադրի թարգմանություն է ներկայացրել, կարելի է հշտալիամբ կուհեկ վերականգնելքը:

1. «Կոնդի գերեզմանոց, Կոզեռի մատուռի ամ մուտքի մոտ, պատի տակ».

- 1 Այս է տապան Քիվիզ-
- 2 Էջի Անդլենեց
- 3 Անշափին, որ է օրդի
- 4 Նախմանի: Քվ: ՌձՆԿ (—1714 թ.)

- 5 Ճ. յեց ևտղ [եց] յո ճարձո-
- 6 Յ[ա]ն Յեղո ճննայ <ձ>
- 7 [Եղոլեղեղևն օրն.
- 8 Բլլևն հեղև-ևլ.

Ե I (23)

Քարգմանություն այստեղ ավելորդ է, որովհետև վրացերենն ինքնին թարգմանություն է հայերենից, մասամբ համատոգված (չիս կամ չի եղել Անդլենեց—ճեղճեոտ տոմանունը):

2. «Կոնդի գերեզմանոց, ...տապանաբարի հարթ կերպն».

- 1 Այս է տապան Քիվիզ-
- 2 Էջի Խէլկենց Թա-
- 3 Բիլիին, որ է օրդի Ռն-
- 4 անին: Քվ: ՌձՆԿ (—1715 թ.)

- 5 յեց ևտղև [եց] յո յե-
- 6 և յեց Եղի յ[ա]ն Յեղ [լո]
- 7 և յ[ա]նն յ[ժև]ն Նաթիսևն.
- 8 [Բլլևն հեղև-ևլ].⁴⁰

Ե II (24)

Հայրեն մասի համեմատությամբ վրացերենում կա երկու ուշադրավ ինքնատիպություն. Քիվիզցի-ի փոխարեն այստեղ գտնում ենք մուխալե (բաղաճախ), իսկ Խէլկենց տոմանունը փոխանցված է Խէլիկաշվիլի (սպասելի էր՝ Եջմ. յեց ևտղ—Խէլկանթ): Այս եզակի օրինակն իսկ մատնացուցում է, որ 17—18-րդ դարերի վրահայոց պատմությանը վերաբերող վավերագրերը թարգմանելիս կամ մեկնարանելիս անհրաժեշտ է պահանջվելիք զգուշություն ցուցաբերել՝ տոմանունը, հայրանունն ու ազգանունը միմյանցից հստակ զանազանելու համար:

⁴⁰ Երկու արձանագրության Անտաքի ընդօրինակությունը տե՛ս Եջմ. աշխ., էջ 164 և 185:

Կ Ո Շ

Կոշի եկեղեցու պատին եղած վրացերեն արձանագրության թելադրանքով է պայմանավորված Մ. Բրուսեր մոտ կառույցս «Փյունըխիս» կոչելու պարագան¹։ 1893 թ. Հայաստան այցելած Ն. Մաոբ նկատում է այդ արձանագրության գոյությունը, բայց հանգամանքների բերումով ստիպված է լինում նրա ընդօրինակությունն ու ուսումնասիրությունը հետաձգել։ Տասնամյակներ անց նա գրում է. «Վրաց ազդեցության տակ աճած ուշ հայկական քաղկեդոնականության նկատմամբ զոյացած հետաքրքրության կապակցությամբ անհրաժեշտ էր ընդօրինակել էյմիսանից 18 կմ հեռավորության վրա գտնվող Կոշի հայոց եկեղեցու վրացական արձանագրությունը, որ նա նկատել էի տակավին 1893 թվականին, բայց չէի ընդօրինակել հիվանդության պատճառով։ Շտապելով Սվանեթ, [1913 թ. պեղումների ընթացքում] ես անձամբ չէի կարող այդպիսի ուղեորություն ձեռնարկել [ղեպի Կոշ], նրա կատարումը հանձնարարեցի Հ. Ա. Օրբելուն² Ա. Վրույրի և ուսանող Գ. Չխատյայի հետ միասին։ Չափազանց հետաքրքիր են այդ ուղեորության արդյունքները. միայն լուսանկարահանումները հասնում են 85-ի»³։ Հ. Օրբելու թողած ձեռագիր մասնագրվածը ծանոթ մասնագետները տեղյակ են, որ հանգուցյալ գիտնականը վերձանել է Կոշում գտնվող բոլոր արձանագրությունները և մտադիր է եղել ապագայում հրատարակության պատրաստել⁴։ 1913 թ.

պոստուսի 4-ին Ն. Մաոբն հասցեագրած նամակում Հ. Օրբելին ընդօրինակում է Կոշի վրացերեն արձանագրությունը և հաղորդում, որ երկրորդ արձանագրությունն նա կա՛ն Այծի, Խհարկե, Խմաստ շունի անդրադատելու Հ. Օրբելու վերանուսխան լավ ու վատ կողմերին, քանի որ այն նախնական աշխատանք է։ Նա ինքնուրույն միավոր է գիտել արձանագրության առանձնակի փորագրված մի հատվածը։ Գիտնականի արխիվում գտնվեց և այդ վերձանության տպարանային շարվածքի սրբագրական օրինակը, որը էական տարբերություն չունի նամակում եղած տեքստից և հետո է հեղինակին վայել վերձանություն կոչվելուց⁵։

Կոշի վրացերեն արձանագրության վերձանությունն ու հրատարակումը վիճակված էր իրականացնել ակադ. Ա. Շանիձեն։ 1924 թ. մայիսին Թրիխիի պետական համալսարանի նախաձեռնած զիտարշավի կազմում⁶ նա լինում է Կոշում, ընդօրինակում այն և տասնամյակներ անց, անհրաժեշտ ներածականով ու ծանոթագրություններով, հրատարակում է ՄՍՀ ԳԱ ձեռագրերի ֆնաստիտի «Տեղեկագրում»⁷։ Հենց սկզբից ստե՛նք, որ Հայաստանի տարածքում պահպանված վրացերեն արձանագրություններից ամենահազոդ ու ամփոփ հրատարակության արժանացած Կոշին է։ Խոսքը ոչ միայն լուսանկարի ու զբանկարի առկայությանն է վերաբերում, այլև ընդդրինացական նկարագրությանը, տեքստում գործածված տերմինների քանակությանը և պատմա-բանասիրական օժանդակ նյութի վիպակոչմանը։

Վրացերեն արձանագրությունը վիժագրված է դուռդվերի միանավ աղբյուրատան-եկեղեցու հարավային պատին, արևելյան վերին անկյունում, բիվին հարող երկու շարքի վրա⁸։ Այս եկեղեցու շրջապատում է եղել Կոշի հանդառարանը, իսկ բուն դուռդվերի ընկած է նրանից հարավ-արևելք։ Այդ հետաքրքրող արձանագրությունը լավ է պահպանվել, ամբողջական է ու Տեսուխ։ Վնասված է երկրորդ շարքի մի երկու տասանիչը, որտեղ հեշտ վրականգնելի են⁹։ Ինչպես հիշտ նկատել է Ա. Շանիձեն, արձանագրության

⁴ Այդ նամակը, ինչպես և Ն. Մաոբի ու Հ. Օրբելու ոչչ գրագրությունը մենք հրատարակել ենք՝ «Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ Ա, էջ 282—306։

⁵ Օրբելին զգացել է այդ, ուստի և ձեռնդած է մնացել հրատարակուցից։

⁶ Այն է՝ Գ. Չխատյայի (Նախագահ), Ա. Շանիձե, Ա. Մելիքթե-Քեկ և Հարատարակու Ն. Սևերյո։

⁷ А. Г. Шанидзе, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош, «Методы», I, 1929, стр. 7—19։

⁸ Ա. Շանիձեի հոգովմում վերլուծումը գրված է եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա (նշվ. ախտ., էջ 7)։

⁹ Կոշում տեղի ունեցած հայ-խորթական, իսկ «Նաագայում» քաղաքացիական կռիվների ժամանակ այս ու մյուս եկեղեցիները պատարար են մտնայել, ուստի նրանց պատերին հրաձեղությունից զրոյացած վնասվածքներ կան։ Վրացերեն արձանագրության երկու տասանիչի կորուստը նա փամփուռայից ստացած փոսիկով է պայմանավորված։ Սույն եկեղեցուներին ժամին տուրբերա հեղինակին պատմեց ս. Գևորգ եկեղեցու պահպանություն ինքնակամ ստանձնած 86-ամյա մի կոչեցի, որը այդ ամենին ակնատես է եղել։

¹ Տե՛ս «Mélanges Asiatiques», t. V, p. 118. Կոշի նուսխանները հրատարակող Հ. Շանիձեյանը նման անուն չի հիշում, ինչպես որ ծանոթ չէ և արձանագրության գոյությանը (տե՛ս նրա՝ «Մտորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւուսցն Արարատ», հ. 2, էջմիածին, 1842, էջ 62—65)։ Կոշի մասին խոսելիս Պ. Ալեկյանի հիմնական աղբյուրը Հ. Շանիձեյանի լախատությունն է (տե՛ս նրա՝ «Այլարատ», Վննտիկ, էջ 145—146)։ Գարակոչբի նաև գոյություն է ունի և վրացերեն արձանագրության առկայությունը հիշատակել է Ք. Վեյսելը (տե՛ս նրա՝ «Материалы для истории грузино-армянских отношений» СПб., 1904, էջ 73)։

² Н. Я. Марр, Ашх, стр. 123. (տեսնակարների թվի մեջ վերջում կա. այդ ուղեորության մասնունկ, բայց Օրբելու նամակի, «сняты в общем 57 фотографий») (տե՛ս «Հայագիտ. հետազոտ.», Ա., 200)։

³ Արձանագրությունները ընդօրինակված են մատուցով և նրանց հրատարակություն պատրաստելը այժմ տեղում վերձանելուց պակաս շանք չի դասնեցում։

ա) Կոշի արձանագրության մեջ Նաճեցցլո է և ոչ Յլտօնօ. Որևէ հրաշխիք չկա, որ այդ տերմինը անպայման գուրան հասկանանք և ոչ՝ առաք, մասնավոր իր օրավար շափի միավորի հիմքում արտավարն է ընկած, գրեն վաղ շրջանի համար¹⁸:

բ) Արձանագրությունը գրված է Արագածոտնի Կոշ գյուղում, այն էլ, ինչպես Ա. Շանիձեն է նկատում, Քերես վրացիներին ոչ շատ հմուտ հայի կողմից¹⁹ (այդ վիպակում է առկա ռճական անհարթություններից), ուստի տերմինի իրական նշանակությունը ճշտելու երակեա պետք է ունենալ սակում գործածական նորմը, որով անհավանական է դառնում գուրան և այտակոցի²⁰ մեկ օրվա գուրանավար մեկնարանությունը: Արագածոտնում շափական միավորը օրավարն էր, արորով հաշված:

գ) Ա. Շանիձեն գրում է, որ էթև Նաճեցցլո տերմինը հասկանանք իբրև հողի շափի միավոր և հավասարեցնենք նրան փոխարինած Յլտօնօ և Ջլտօսօ տերմիններին, այսպես նրա տարածքը Կոշի պայմաններում կլիներ, հավանաբար, շուրջ 0,7 հեկտար²¹: Արցախ հնարավոր բան է, որ Իվանենն ու նրա կենդ կոշեցիներին ազատին երկու ժամը հարկից՝ շարխարից ու ցորենի զալայից, դիմացը ստանալով ընդամենը 0,7 հեկտար հող, կր վերջինիս բերած եկամտաբ Կոշի պայմաններում պարզապես շնչին էր լինելու²²: Այդ մասին նույնիսկ զգվար պիտի լինեն հատուկ արձանագրություն Քոշեկը:

դ) Արձանագրի հեղինակները մասնավոր կարգով շեշտում են, որ այդ սեռի օտարները մշտապես իրենց համար է լինելու: Հազիվ թե Զարբախաները առիթ ունենային մեկ-երկու տասնամյակ առաջ իրենց ազտագրած գյուղում կամ գավառում 0,7 կամ նույնիսկ 1 հեկտար հողի համար հարկային նման զիջումներ անել: Այդ հողը առանց զիջման էլ որպես իրենց սեփականություն էր ճանաչվում. էթև խոսքը հողային միավորին վերաբերել, այսպես մշտապես իրենց համար լինելը չէր շեշտվի, քանի որ այդ իրերին հասկանալի է:

ե) Մեկ օրավար հողի մշակումը մեկ գյուղի համար ընդամենը ժամերի աշխատանք է, ուստի նման մեկնարանության պարագայում անհասկանալի է մնում «ճեր կզով ու իր օրավարով» (սարբով)՝ արտահայտության անհրաժեշտությունը: Շատ բնական է, որ գյուղացիներն իրենց լծկանով ու գործիքներով էին այդ անելու: Նշանակում է, արձանագրությունը ավելի մեծ աշխատանք պետք է նկատի ունենար՝ այդ պարագան մասնավորապես շեշտելու համար:

զ) Եթև Նաճեցցլո տերմինի տակ օրավար հող հասկացվել, այսպես գյուղացիներին պատկանող լծկանի ու սարբի հետ միաժամանակ պիտի

¹⁸ Հմտ. Թ. Հ. Վարդանյան, Օրավարը որպես հողի մեկնարան շափի միավոր, ՊՁԷ, 1962, № 2, էջ 195:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Շանիձե, նշվ. աշխ., էջ 9:

²⁰ Նույն աղբյուր, էջ 16:

²¹ Օրավարի շափերի քննությունը բոս տպագրության նյութերի տե՛ս X. Вермишев, Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказ-

կողմից և գուրանը կամ առաք, որովհետև լծկանի սարբի մեջ մտնում են լուրը, սամիք, փոլը և այլն, բայց ոչ ամենահիմնականը՝ արքը կամ գուրանը: Ա. Շանիձեն օրինակներ է բերում խնտարական բառարանից, Գուրխայի երկրագործական տերմիններից և հավաստում « Քոժոն օճճօլօս (եզան սարբ) արտահայտության գուրանները՝ զուխան իմաստով: Բայց գիտելու է, որ խնտարական կամ գուրխական տվյալները զգվար է համարձակեցնել կամ նույնացնել Կոշում եղածի հետ և այսպես՝ արձանագրության ինտետե քլեճլտօս - ն վերաբերում է Նաճեցցլո - ին և ոչ թև չօնօ - ին:

Այսպես պատմաաղբարանություններով է, որ արձանագրության Նաճեցցլո - ն մենք հասկանում ու թարգմանում ենք առաք և ոչ օրավար կամ գուրանավար²³: Դրանով իսկ բուրյովին փոխվում են կոշեցիների սահմանած պարտույթի բովանդակությունն ու շափը: Նրանք պարտավոր են եղել ոչ թև մեկ օրավար հող իրենց եզով ու սարբերով միշտ պատրեմ համարձակել, այլ մեկ առաք իրենց եզով ու սարբով մշտապես գործել է պատրեմների համար: Ինչ խոսք, մշտապես գործող այդ մեկ արորը (մեկ մանը) անհամեմատ ավելի շատ հող կմշակել, եկամուտ կտար, քան որևէ շափի օրավար հողն է:

Արդարության դեմ շեշտելու համար պիտի ասել նաև, որ Ա. Շանիձեն վերագահություն է ստաշարել Նաճեցցլո - ն օրավար հասկանալու, իսկ հողվածի վերջում անհրաժեշտ է նկատել անդադառնալ, թև հիշյալ արտահայտությունը կարելի է մեկնարանել և այլ կերպ, թարգմանելով՝ а вы установили, чтобы один пflug с вашими быками и его (плуга) привадежностями был для нас²⁴:

Վերևում փորձեցինք ապացուցել, որ իրականը հենց այսպիսի ընկալումն ու թարգմանությունը պիտի լինի, միայն մեկ անհրաժեշտ սրբագրությամբ՝ пflug-ի (զուխան) փոխարեն բառ տերմինը գործածելով (վերջինիս կարող է ն՝ առաք նշանակել, և՛ գուրան կամ վեցկի):

Կոշի վրացիներ արձանագրությունը, ինչպես որոշ այլ նման հուշարձան-հիշատակարաններ, թվական չունի, ուստի նրանում հարորդված տեղեկությունները դեհաստելու համար հարկադրված ենք գրության ժամանակը ճշտել բոս օժանդակ աղբյուրների: Ակազ. Ա. Շանիձեն հիմնականում այդ արև է՝ վիտագրման ժամանակը սահմանելով 1214 թվականից հետո (Զարբախայի մահը)²⁵, բայց մինչև 1219 թ. (Իվանիկի ամբարնի լինելու

ского края, Тифл., 1887, т. IV, в. I, էջ 234—236, հմտ. Թ. Հ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 191—196:

²² Թարգմանության մեջ գուրան (գրաբ. գուրաչ) տերմինից խոսափում ենք այն պատճառով, որ բառս միջնադարյան աղբյուրներում հազվադեպ գործածություն ունի (տե՛ս ՆՁԲ, II, 1049), ինքն էլ արորի մի արարատեսակն է:

²³ Նշվ. աշխ., էջ 17:

²⁴ Վարդանը Զարբախայի մահը հիշում է հայոց 661 (1212) թվականի տակ (տե՛ս նրա՝ «Հատարան պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 140), իսկ բոս Ստեփանոս կարևոպոսի (Օրբելյանի) այն տեղի է ունեցել 1213 թ. (տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Կ. 1, Երևան, 1951, էջ 38, հմտ. էջ 55, ծան. 22):

վկայությունը Ավանի արձանագրության մեջ²⁵։ Եվ, հիբալի, Կոչում Իվանին իրեն կոչում է մանդատարիությունց, որին նա արժանացավ Զաքարիայի մահից հետո, իսկ դրանից առաջ մատարիությունցն էր²⁶։ Որ Ավանի 1219 թ. արձանագրության սախարիկը²⁷ որևէ առումով կասկածի ենթակա չէ՝ հաստատվում է Անիի Ասարիոց եկեղեցու 1220 թ. վիճադրով, ուր Իվանին կոչված է արարիկ, իսկ Զաքարիայի որդի Շահնշահ Ավագ-Ասարգոս՝ ամիրապետալար²⁸։ Իվանի արձանագրությունը 1213—1218 թթ.վականների ամսերում էլ զրգած, թերևս 1214/15 թվականներին, էրը Շահնշահը դեռ պատանի էր ու հիշատակելի՝ իրեն խոշարի սնուցած որդի²⁹։ Ընդ որում արձանագրության «Յեմնց և Յեմնա ժմտա յ լըլա ժմաճ» արտահայտությունը (բառացի՝ Շանշի ու նրա եղբայրների մայրը) պիտի հասկանալ իբրև pluralis majestatis, իմա՝ Յեմնա ժմտա — նրա եղբու, քանի որ Իվանին ու խոշարը մեկ որդի ունեին՝ Ավագը³⁰։ Հիշյալ արտահայտության փաստից ելնելով, Ա. Շահինին վարկածի կարգով այն միտքն է հայտնում, թե «Սիրենն խոշալթը ինչ-որ հիմք է ունեցել, մեկ ստույգ անհայտ, իրեն կոչելով Շանշի ու նրա եղբայրների (ընդգծումը՝ Պ. Մ.) մայր (Ավագի և Աղբուլայի ?)»³¹։ Նման հարցադրման պատճառը Թալինի 1267 թվականի

(իրականում 202—1307) արձանագրության³² վրիպյալ մեկնաբանությունն է Աղբուլայն (զրգված է Աղբուլազ) թողնել է պիտանյալ գինյ խալէլ վանս արեւտաորեան ամիրապետար Շահնշահի՝ կըրար ինյ և...» հոսսը վերադարձնել է ոչ թե Շահնշահ Ա-ին՝ Զաքարիայի որդուն (հիշված Կոչում), որ մահացել է 1261 թ., այլ Իվանի Բ-ի որդի Շահնշահ Բ-ին, մահացած 1320 թ., որ իբր իր եղբայրն էր (մյուս կերպարները՝ Վահրամ, Արտաշիլ...): Արձանագրության մեջ նա սուղակի առում էլ, որ ինք «թոնս մեծին Շահնշահին», է, որդիի Իվանիկ» (Իվանի Բ)։ Գիտնականը «Շահնշահը» տիպոս է ընդունել և վերագրել Ասարիս երկայնարադուկին, մինչդեռ այն իբրև տիպոս առաջին անգամ Զաքարիա ամիրապետալար կրեց, ինչպես վերջուր պարզվեց Կոչում Պետրոս Ականատարի արձանագրության վերածանկությունից, 1196 թվականից սկսած (կրկար ժամանակ այդ տիպոսը կրելու սկիզբն էր համարվում 1199 թվականը՝ Անիի պառտադրումը)³³։ Այնպես որ Կոչի վրացիներն արձանագրության «Յեմնա ժմտա»-ն միայն լեզվական իրադրություն է և նրանից Զաքարյան տան տունածուրս վերանայելու անհրաժեշտություն չի բխում։ Ի զույգ, մեր արձանագրության Շահնշահը Սանահնի վանքին տված իր հաստատագիր-նշիրագրում Զաքարին և Իվանին հավասարակու ծնողներ է կոչում. «...հրամանաւ ծնողաց իմոց ամիրապետալար Զաքարէն, ամբարակ Իվանի արարի զղանձագին հայրենիքս մեր...» (ԱՆ. № 3031, էջ 32է)։

Կոչի արձանագրության մեջ հիշատակված անձանց ինքնությունը պարզելու որևէ անհրաժեշտություն չկա, որովհետև նրանք բաց հայտնի են և այլ աղբյուրներից։ Գիտնելու է միայն, որ Իվանի կինը այսպես իրեն կոչում է խոշա և ոչ՝ խոշալ կամ խոշալ³⁴։ Գուցե լավ կլինեք գիտական գրականության մեջ հենց խոշա էլ կոչել՝ կանխելու համար նրա և նրա թոսան՝ Ավագի աղջիկ խոշարի նույնանունությունից բխող հնարավոր շփոթը³⁵։

Անդրադանումով Կոչում վրացիներն արձանագրության թողնելու փաստին, հարկավոր է նկատի առնել Զաքարյանների զործարքած ջանքերը՝

²⁵ Եզլ. աշխ., էջ 10 և 13։

²⁶ Ամիրապետալարյան աստվադուց հետո էլ Զաքարիան շարժանկում էր և մանդատարաբարությունց մնալ, ինչպես այդ վիպված է Լազարաթի 1210 արձանագրության մեջ (ան՝ս Ա. Պախաբալյան, Լազարաթ, Երևան, 1963, էջ 163)։

²⁷ Տե՛ս Ա. Պախաբալյան, Ավանի երկեղեցւան ժամկազի արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 17։

²⁸ «Իվան», 1, 16—17։ Ափսոսանքով պիտի նշեք, որ նույն Ասարիոց եկեղեցու կիսատ դատակնիված և Իվանին վերաբերող մեկ այլ արձանագրություն հրատարակելիքների կողմից բրայվել է ոչ ճիշտ. Աթն Իվանին արարել է (այդ սիշու է կասկած նրա՝ առաջին հիշատակված լինելու փաստից), այդ ամիրապետալար Զաքարին (Զաքարիա) լինել չի կարող (նա վրացուց մահացած էր), այլ՝ նրա որդի Շահնշահը, որ հաստատվում է վերևում սակարկած արձանագրությունում։

²⁹ Վարդանի տեղեկությունը՝ 1212 թ. Շահնշահը սուղայ մի Նեղամանյ էրս (Եզլ. աշխ., էջ 140), որեմն 1207 թ. ծնված Լազիվ թև 1220 թ. 13-ամյա Շահնշահը ամիրապետալար դանաբու Վարդանի զրչազրում կրկին վրիպում կա։ Անտուն Աերասաուցու «Տարեգրությանց համանայն» Շահնշահը սուղա մի է ասացո էր (ան՝ս «Մեր ժամանակագրություններ», 11, 136)։ Սրմեն, Վարդանի մեկարում է՝> չմի է անկի անցելու Այդ նստատող կարծիքն որ վկայություն ունեց Լառմայի 1206 (ՈՅԵ) թվականի արձանագրության մեջ, ուր այսպիսի է. «...յամիրապետալարեան Զաֆառի և որդայ իրոյ նանկայնի»։ Սակայն Լառմի 1201 թ. (ՈՅ) արձանագրության շնորհիվ հայտնի է դառնում, որ Շահնշահը ավելի շուտ է ծնվել Զաքարիան որում է. սես Զաքարիա մանդատարիությունց ամիրապետալար հայոց և վրաց, որդի Անիի Ասարգի, գանձագին արարի գողակաուտ սուրբ ուխտս Լառիկա ի իր բնական հայրենասիրացն յալգարս կնկարտեմնան սնասն իմոյ բարեխալցս Քամար թաղուն և և փրկութեան ինձ և հարգազա կըրար իմեյ Իանիկ և զսակալց մեղց նանկայնի և Ասղին և ծնողաց մերոց...» (Հ. Նիկոլաբալյան, Լառիկա վանքը և նրա վիճադրությունը, «Էջմիածին», 1957, Ա, էջ 59)։ Սրմեն՝ Վարդանի մյուս պիտի ունենային «սն (կամ ժե) ամանայ։ Ամիրապետալար գանձագին Շահնշահը կել է 23—25 տարեկան։

³⁰ Հմմտ. Ա. Գ. Շամաձե, Եզլ. աշխ., էջ 11—12։

³¹ Եզլ. աշխ., էջ 13։

³² Հրատ. ան՝ս «Վիճակն ասրիկեր», կազմեց՝ Ա. Կոստանյանց, Մանկա-Պետերբուրց, 1913, էջ 110—111)։ Կան սխառներ, այդ թվում՝ 202-ն կարգադրել է ԶԺԸ. սղպում ենք վիճադրացես Ս. Ավագյանի սրտմտագրած լուսանկարից։

³³ Տե՛ս Ա. Ա. Շահինյան, Կոչի կրթողը և նրա արձանագրությունը («Մատնա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 198 և 201)։ «Շահնշահ» տերմինի զույգությունը ժամանակին կատարել է Մխ. Տեր-Սիրաչյանը (ան՝ս նրա՝ «Մեր քանի հին արձանագրություններ», «Zeitschrift für armenische Philologie», B.-d. II, Hef. 1, Marburg, 1903, S. 44)։ Հիշյալ 1199 թվականը ամենին վերանայելի չէ, քանի որ Անտուն պատկանելի է Սուլթան Շեղադուկի պորտիներն արձանագրությունը զրգված 1198—1199 թվականներին (ան՝ս Լ. Ե. Գյուզալյան, Персидская надпись Кей-Султана Шеддани в Ани, «Академику Н. Я. Марру», М.—Л., 1935, էջ 633, 641)։ Որոշ շեղումներն ան՝ս V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, թ.թ. 74—106)։

³⁴ Եզլ. աշխ. — խոշա զրոթյան բուցադրությունը ան՝ս Ա. Գ. Շամաձե, Եզլ. աշխ., էջ 11։

³⁵ Կրակց մասին ան՝ս Գ. Լովսեկյան, Զաքարյանի ժողովրդատյանը, Էջմիածին, 1913, էջ 22—25)։

Արագածունք ազատագրելու համար: Զարբրիա և Իվանն եղբայրները այստեղ հայերեն բազմաթիվ հիշատակարաններ են վիժարել: Երանք Արագածունքի առաջին անգամ տիրացել են 1191 թվականին, որի վիչայու-
թյունը այդ թվականին Փարսիում Զարարիայի թողած արձանագրությունն է³⁶: Ա. Շահինյանի արդարացի կռահմամբ, Զարբրյանները այդ ընթացքում չեն կարողանում գրավել Անրեղը, ուստի ետ են բաշխում³⁷: Այդ ամբողջյան նվաճումը տեղի է ունեցել «հին տարի անց» 1196 թ³⁸: Եիշա է, Ա. Շահինյանը փորձեց վերանայել այս թվականը, հիմք ունենալով Կոչում Պետրոս Ակնախտեօի կանգնեցրած կոթողի արձանագրության տվյալները (1195 թ.³⁹), բայց դա պարզապես սխալ հաշվարկման արդյունք է: Պետրոս «Նոզո ակամբ» պառարաններին տեսել է ՈՒԻ (1175) թվականին, իսկ «եմ մին այդ [տար] իսուարեցաւ արև[գահի]», որ նշանակում է Նաչուր տարին 1176: Եվ իբրք էլ այդ տարին խափարում է եղել⁴⁰, լրիվ խափարում (1176 թ. ապրիլի 11-ին), որի մասին խոսում է Գ. Քորայրեցին⁴¹: Պետրոս Ակնախտեօս այնուհետև ճշտում է, թե սղորդեցաւ երկիր, և յլես Ի (20) ամի տեսի Զարբաէ և [Իւանէ]», երբ սարեցաւ երկիրս մեր և պայծառացան եկեղեցիք Լաչաւս-տանանցս»: 1176 թվականից անցել է 20 տարի (=1196) և Զարբրյանները ազատագրել են երկիրը՝ Արագածունքն⁴²: Թերևս այս անգամ էլ, պարզա-
նների թիվադրանքով, նրանք երկուսը չեն նմացել զավառում և Արագածունք նորից անցել է ազախնայածին որդան Տարբարոս⁴³, վերջնականապես առաւ-
վելով միայն 1199—1200 թվականներին, ինչպես հավաստում է Անրեղոյի մատուցներում կանգնեցված խաչքարի արձանագրությունը⁴⁴: Իհարկե, Զարբրիան կամ Իվանեն նշանակալիորեն պիտի թեթևացնեին տեղիս ընտելությունից դանձվող հարկերը, բայց ոչ վերացնեին: Վերջին կարգի արտոնագրեր նրանք կարող էին տալ եկեղեցականներին, ինչպես որ դեռ 1191 թ. Զարբրիան «էր ազատ արարել զՓարսոյ իրբցանիրս յամենայն հարկէ»⁴⁵:

Արագածունք ազատագրելուց հետո Երկայնաբազուկ եղբայրները հարկերից ազատել ու նոր կալվածներ էին նվիրել և Կոշավանքին, առ այդ թողնելով այսպիսի մի արձանագրություն. «Ես՝ ամիրսպասապարս Զարբրիա

և Իւանէ կամար և ողորմութեամբն Քրիստոսի առաք զերկիրս Լաչոց ու տակեցանք հայրենի աշխարհս մեր: Յայս ժամանակիս տեսա՛մ զվարդապետս Պետրոս՝ սպասաւոր սրբաց ճշմարիտ և... և աղարարաւ, և տեսա՛մ ի սուր ուխտս գեղեցիկ՝ որ իւր բով և հանդովն և լեւամբ և զաշտով, և... վիստին դարձուցա՛մ ի սարբ եկեղեցիս և աղբիւրն Աստու: Եւ զինչ հայրենիք կա ի զատախ՝ ազատ յամենայն յարկէ և [հաստատակեցա՛մ] հայրենիք սմա և հողերս զալակացս, որ առ յաիտեան: Եւ վարդապետս միաբանս հաստատակեցի... ինձ և ի յիշումն հողից արքս զառաջ խորանն ինձ Զարբրիայի և այլն՝ հասարակաց պատարազել զՔրիստոս»: Զարկերի թիվնայումը տեղի էր ունենում աստիճանաբար, երբեմն այս կամ այն հարկատեսակը վերացնելու (իմա՛ թողնելու), երբեմն էլ այլ հարկով փոխա-
րինելու: Ինչպէս Կոչի վրացիներն արձանագրության մեջ առկա են հիշյալ երկու եղանակներն էլ, Իվանեն կոչեցիններին թողու-ազատել է Վերին հանգամանի շարխաթից, իսկ Վարի հանգամանի անշուքյանք միայն ցորենի զալաթից է ազատել, այդ երկուսի դիմաց սահմանելով մեկ արտը մշտապես իրենց համար զործելու պարտույթ: Թեև վերջինիս ստույգ նյութականացված արժեքը մեղ հայտնի չէ, բայց, անշուշտ, նշանակալիորեն պակաս պիտի լիներ, քան Վերին սահմանի շարխաթն ու Վարինի՝ ցորենի զալանն էին միասին վերցրած⁴⁶: Ն. Մատի, Հ. Մանանդյանի, Ս. Եղիազարյանի, Ս. Հակոբյանի և այլք ուսումնասիրությունների շնորհիվ շարխաթ արկատե-
սակի հետ կապված կարևոր շատ հարցեր լուծված են⁴⁷. այն հողից, հացից ու հացարույցից, ալգիններից, անասուններից, բամբակից, յուղից ու մեկից ավատատիրոջը արդյունքով կամ դրամով արժող հարկ էր, արդյունքի 1/10-ը լափով (գրեթե 13-րդ դարում այդպես էր, քանի որ Սահմադիրը 1284 թ. մասնավորապես հիշում է, թե «թողար զՄերենոյ տասնակն հացին, որ է շարխաթն»)՝ Պիտի ենթադրել, որ Իվանեն ու Խոշան կոչեցիններին ազատել են «Վերին հանգամանանի» հալային շարխաթից, այսպես նրանք կրտսնափորեցնեին, թե խոսքը հողից ստացվող որ արդյունքի մասին է, ինչպես այդ արել են «Վարի հանգամանանի» անշուքյանք: Բայց այս պնդումը ազդեան երանք այլ հարկանում են սալխա՝ դրախտ, որի հետ կապված որոշ հարցեր դեռ պարզված չեն՝ նոյս դրամներ, որ վրացիներն արձանագրու-
թյան ԾՁԾԶ ընթերցումը որևէ կասկած չի հարուցում: Թեև Ծ -ի գոյացած փոստրակից վիսալի է, բայց պահպանվել է նրա վերին հատկանշական կիսաղիզը, և Ա. Շանիձեի վերականգնումը միանշանակ ճիշտ է: Ինչ վերաբերում է բառուվերջի կրտսնայն ա-իս (հյ. յ), այդա թերևս դրոմ ունենք ոչ այնքան վրացիներն օ—ա հնչյունափոխության, որքան հայերենում

³⁶ Նոր հրատ. տե՛ս Ա. Ե. Շահինյան, Եղվ. աշխ., էջ 200—201:
³⁷ Տե՛ս անդ:
³⁸ Վարդան, Եղվ. աշխ., էջ 138, «Մանր ժամանակագրություններ», II, 136:
³⁹ Ա. Ե. Շահինյան, Եղվ. աշխ., էջ 201—202:
⁴⁰ Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 494:
⁴¹ Տե՛ս Վ. Զակարյան. Գալիթ Փորայրեցու հիշատակարանը (սենդիագիր, 1952, № 8, էջ 115 և 119):
⁴² Որեմն, արձանագրության թվականը պիտի վերականգնել ոչ թե Ուե՛ր, այլ՝ Ուն:
⁴³ Ուշագրավ է Ա. Շահինյանի այն ենթադրությունը, թե Արագածունք պատկանել է Անիի Շեղադյաններին (Եղվ. աշխ., էջ 202):
⁴⁴ Նոր հրատ. տե՛ս Ա. Ե. Շահինյան, Եղվ. աշխ., էջ 199—200, մատենագրությունը՝ անդ, ծան. 12:
⁴⁵ Անդ:

⁴⁶ Այդ պարզորոշ բխում է արձանագրության շարադրանքից, որ ավելի շատ խոսվում է լողնելու մասին, քան սահմանելու:
⁴⁷ Գրականությունն ու բնութագրերն տե՛ս Ա. Ե. Զակարյան, Լաչ գյուղացիության պատմու-
 րան, Երևան, 1957, էջ 402—409:
⁴⁸ Ի. Օրբելի, Надписи Мреца, «Հայագիտ. նշագրատ.» Ա, էջ 39:

բառավորելի բաց վանկի ա-ից հետո յ կիսաձայն գրելու ընդհանրական այլանդրվիք հետ⁶¹: Այս տերմինը եւ, 11-րդ դարից սկսած, անձանոթ չէ Հայաստանի վիճագիր արձանագրություններին: Պրոֆ. Ս. Հակոբյանը մասնագրություն է բաղդա արձանագրության վեց վկայություն⁶²: Երանցից մեկը Աբու Անիզի՝ Անիի մզկիթի պատին թողած պարսկերեն արձանագրության Ղ. Ալիշանի թարգմանությունն է⁶³, որը, ինչպես Անիի արձանագրությունների մասին խոսելու Ենչեցիքը, ամենակին ստույգ չէ: Պարսկերեն բնագրում սոված է՝ *دانشگاه جزی جزی و طرح و تاجری* — *ս ոչ մի արարածից դպանի, նեմարի, թարճի ու այլ պարսկակով ոչինչ չուզեն*: Ուրեմն խոսքը դպան հարկի մասին է և ոչ՝ խալա-խալե⁶⁴: Սրբազրելի է նաև Սահմանի 1273 թ. Մրենում վիճագրված արձանագրության խալալը. «Վիճական տարեգրում», որից որսվել է Ս. Հակոբյանը, անկա է «ի խալալ և յերթոյ հարկէ»⁶⁵: Ակազ. 2. Օրբելու հիշյալ վերձանության մեջ ունենք. «ի հալալ և յանկուղ հարկէ»⁶⁶:

Բարբախտաբար, Մրենի արձանագրությունների ախտակներինց մեկում պահպանվել է այս նշանակալի հիշատակարանը, որի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ սրբազրելի են անկա բոլոր վերձանությունները. այնտեղ վիճագրվում է «...այսինքն Մրենս ևս Անշականս ի խալալ և յրղ հարկէ...»⁶⁷: Խալ և անմինի նշումային հետո նկատվում են, որ յրղ կրճատարության բացումը իբրև յանկուղ չի պահանջարկնում: Ե. Սարգսյանը զգուշության թևկարաներով այն չի բացել (թողել է՝ յրղ), Ղ. Ալիշանը կարդացել է յեռուղ, որ ավելի ընդունելի է, քան Հ. Օրբելու առաջարկած յանկուղ-ը⁶⁸: Մի խոսքով, խալը տերմինը հայերենում վկայված է

⁶¹ Երբեմն եռյնիտի հրամայականով գրված կարգու-ն գրվում է կարգալ: Մրենաների վկայությունները տե՛ս Ս. Ա. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների հայտնաբերումը, Երևան, 1973. հայտնաբեր. առիտակ

⁶² Ս. Ե. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 419-421: Կրճատան այբուբենում ճառն տերմինի անդրակցի գործածության հանդիպում ենք 893-918 թվականների միջոցին գրված Վերմոզիմի հարկադրում (տե՛ս «Վերմոզու կանոնակարգի փայլագրում», Խ. տե՛ս, 1966, թջ. 4):

⁶³ «Տիրիազ», էջ 56:

⁶⁴ Ա. Տանինի հոդվածում հակասակ է տեղի ունեցել. Քալինի 1267 թ. (resp. 1307) արձանագրության բնագիրը վկայակոչվում («...թող գիմ հայրենի գեղիս՝ զՔալան գեղու խալէ վան...») հայրենի որոշյալ աման ե-ն ընդունել է իբրև արձատիան, ուստի թարգմանել-ստուգարակ է կալալ-ը յեռուղ — ճալ (նշվ. աշխ., էջ 13), մինչդեռ դա խալալ-խալի հարկն է:

⁶⁵ «Վիճական այբուբեն», էջ 116, նույնի է՝ Ե. Սարգսյան, Տեղագրություններ..., էջ 198, Ղ. Ալիշան, Երթազ, 139:

⁶⁶ «Надписи Мрена», стр. 39.

⁶⁷ Խալալը ընթերցումը խալալ է սրբազրելի գեղ Քազ. Ավագյանը նշում է (տե՛ս նրա՝ «Հայտնական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 394, ծան. 122): Հմմտ. «Հայագիտ. հետազոտ.» Ա, էջ 381:

⁶⁸ Քազ. Ավագյանը նշում է սրբազրելի իր խոսքերով թե՛րևս անբռն է կարգալ (տե՛ս նրա՝ «Երթազ», որ Անգրի տակ յուսանկար յանկանալ պահանջով առաջացած թյուրիմացություն է (նշվ. աշխ., էջ 395, ծան.):

Անիում (Արլագրիի եկեղեցի, 1036 թ.)⁶⁹, Քալինում (1307 թ.)⁷⁰, Մրենում (Սահմանի 1273 և 1288 թվականների արձանագրությունները)⁷¹, չորս անգամ⁷²: Սահմանի վիճագրերում խալէն վերաբերում է այգիներին («այգիքն Մրենս ևս Անշականս ի խալալ...») համ այն և՛ ստացած գինուն («...թողար վեկեցն գինս և խաղողի խալէն»), ինչպես որ Արլագրիում Քալինում («...թող յ...գՔալանց գինոյ խալէն...»): Այստեղից Ս. Հակոբյանը իրավացիորեն եզրակացնում է, թե խալէն այգիներից, պղպատած ծառերից, սղեկից խմիչքներից գունեղու հարկն է⁷³: Ես միամտամանակ նկատում է, որ ըննությունից դուրս է մնում Անիի արձանագրության սեղեկությունը, ուր սոված է... հալած եղև ինձ՝ տեսան Պճարոսի հայոց կաթողիկոսի տալ վաչգին Աշնիկ... Արզ, տուար (դաչգիս-Պ. Մ.) որմով և ծառով՝ պղպարերով և անպղպար, և խոտագինով և Գ արբ չուր՝ սպառս ի խալալ և ի գեղզէ յամենայն հասուց...⁷⁴: Փաստորեն այստեղ էլ խալէն (հիշար՝ խալա-ն) այդու է վերաբերում և ոչ երբևէ ջրին, ինչպես, հավանաբար, թվացել է հեղինակին: Հիշյալ ըննարկումից պարզ է արդեն, որ կոչի վրացերեն արձանագրությունը դպալ-ն բոլորովին այլ բովանդակություն է վկայում: Երանում պարզապարզ սոված է «...վարի լահայսահմանի միայն գրենց դպալից է պահանջված կոչեցի մարդը: Ենդրի արձար-ծումը շատ կհնչուանար, եթև ենթագրիները, թե խալա-ն ու պալանը (խալանը) նույն հարկն են, ինչպես կարծել է Քազ. Ավագյանը, խալա բառը խալանի (նույն՝ դպալն) աղճատված ձև համարելով⁷⁵: Հ. Անտոյանը բնութայն է այս ստուգարանական նույնացումը⁷⁶, Սա. Մալխասյանը՝ հարցականով⁷⁷: Իրականում նման ստուգարանական նույնություն չկա. խալա-ն (վրց ճալա)

⁷¹ «Գրիտան», I, 48:
⁷² «Վիճական այբուբեն», էջ 110-111:
⁷³ Մ. Օրբելու, նշվ. աշխ., էջ 38-39:
⁷⁴ Մեր համոզված չենք, թե Ս. Հակոբյանի վկայությունը (նշվ. աշխ., էջ 420) նորավերջի 1296 թ. արձանագրության («...պատ յամեն աշխարհական հարկից՝ ի գեղանե, ի խալանէ և յամեն յարե...» (տե՛ս, Գրիտան, III, 216) ի խալալե-ն խալէ պիտի հասկանալ (արար. ձև է) և ոչ դպալն (պարսկ. ճալ):
⁷⁵ նշվ. աշխ., էջ 420:
⁷⁶ «Գրիտան», I, 48:
⁷⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 395:
⁷⁸ Տե՛ս Հ. Անտոյան, Հայերեն արձատիան բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1930, էջ 317-318:

⁷⁹ Տե՛ս Սա. Մալխասյանը, Հայ. բաց. բառարան, II, 228: Այս երկու հեղինակների մոտ խալայի անկայությունը վերադի է Ա. Տանինի ուղադրությունից, ուստի կարծել է, թե բաց հայերեն բառարաններում գրանցված չէ (նշվ. աշխ., էջ 13, ծան. 11): Խալայ-խալէ-ն գիմորզ հոդով հայտնաբերությունը Քազ. Ավագյանը նրանում համեմատում է ծառ-ծառն, փխտ-փխտն փոփոխությունների հետ (նշվ. աշխ., էջ 395, ծան. 122): Ես և միևնույն պահով տերմիններ (տե՛ս Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ.): Ճ-Վ-Պ-Ջ-Վ-Ս նույնացումն փորձ կատարել է գեղ. Ե. Չարիբաշիկյանը (անցյալ դարի կեսերին (տե՛ս նրա՝ «Վերմոզու կանոնակարգի փայլագրում», տե՛ս, 1961, թջ. 418):

զայն է արարեբնից— شـلاغ (հոգն. غلات կամ غلال)⁶⁶, որ նշանակում է արդյունք, հավառում, եկամուտ, հունձ, բերք, հատիկ, հացահատիկ, մինչև խալաթը (զայանք) ուլաթերեբնում վիայված գալաթ-ն է (այստեղից էլ անցել է պարսկերենին— سلاطه ու արաբումսում դուել մոնղղական շրջանում) և նշանակում է «калан, основной налог (преимущественно натурой) с земледельческого населения в пользу государства»⁶⁷, Տերմինս երկու անգամ հիշատակվում է Ռաշիդ-ալ-դիհի մոտ, ինչպես նաև Անիի հիշյալ պարսկերեն արձանագրության մեջ⁶⁸, բայց դա արդեն մանրուրական շրջան է, մինչև Կոչի արձանագրությունը նախամոնղղական վավերագիր է, 1213—1218 թվականներին զրաված⁶⁹: Այնպես որ խալաթ-ն խալաթ-ի և վերջինս էլ բավ-ի հետ նույնացնելը ճիշտ չէ, ոչ էլ նրա՝ ապրանքից մինչև վաճառելը կամ իրացումը անվող ակցից համարելը⁷⁰: Կոչեցիներին «մարի հանդատանանի ցորենը» գինու կամ այգեպուրչի պես վաճառելիք չէր: Մնում է եզրակացնել, որ 13-րդ դարի հայ-վրացական իրականության մեջ խալաթ-ն ունեցել է ավելի լայն կիրառություն, քան այդ հայտնի էր այլ աղբյուրներից, գանձվել է ոչ միայն այգուց, պտղից, գինուց և այլն, այլ նաև՝ ցորենից իրրև բնահարկ: Կոչի արձանագրությունը հիշյալ բովանդակությունը վիայելու ասպին հայտնի աղբյուրն է մեզանում, որանով իսկ խիստ նշանակալի՝ վիճապետան ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրման տեսակետից:

Կոչի նույն եկեղեցու պատին պահպանվել է նաև երկրորդ վրացերեն արձանագրություն, որի գոյությունը այստեղ այցելած գիտնականները չեն նկատել⁷¹: Այն ներկադիր է (զեպագիր) և շրջանակում է հարավային մուտքի բարավորի պակի, մասամբ հիշեցնելով Անիում Հունկեցի եկեղեցու՝ սաղմոսից բաղված ներկազիր արձանագրությունը (Ազ. Վ. 2, 3): Ժամանակին, զույցի եկեղեցու հիմնարկումից շատ շանցած, այստեղ հարակից փոքր

կառույցներ են արվել՝ մեկը հարավային դռան առջ իբրև մուտք-զավիթ, մյուսը՝ արևելյան միակ խորանից հյուսիս՝ որմնափոր դուռ բացելով: Հետագայում այդ հարակից կառույցները բանվիլ են, ուստի մեզ հետաքրքրող արձանագրությունը հայտնվել է բաց տեղում և խիստ ներկաթվիկ-խոնարհելու Ալվոմ ընթերցելի են միջամտաբ՝ սիր քանի բառեր կամ բառահամարաններ միայն, որոնք, անուամենայնիվ, նշանակալի են. լավ պահպանված [...] ցցցցց-ի սկզբի վերականգնումը դժվարությամբ էլ ներկայացնում՝ պիտի լինի [ա՛ղվ(ս) ցցցցց — կառուցեցի: Նրան նախորդող բառի ներկաշեռքի շեռքերով վերածանկ է թճ տառաշարը, որ օղցցցցցց-ի թեյալգրանբով լրիվ իմաստավորվում է՝ պատմողական հույժի ցուցիչն է— ԹճԵ. Գումարիով հաջորդ պահպանված ընցտօնց և ց՝...]⁷² բառն ու շարկադր, կունենանք

[...]թ(ս)ճ [աղվ(ս)ցցցցց ցվղ] ց(ո)տօնց և ց [...]
 Այ II (26) Ազ. Վ. 2, 3
 Թարգմանություն. [...] և կառուցեցի երբ այս և...

Գրության տեղը (մուտքի պակ) և ընթերցվող մասի բովանդակությունը հուշում են, որ արձանագրությունը շինարարական է եղել: Նախորդ արձանագրի ուսումնասիրությունից պարզեցինք, թե վիճաբլվել է Զարաթիայի մահից հետո և Իվանիի՝ աթաբեկ զանալուց առաջ, 1214—1218 թվականներին: Ուրեմն, եկեղեցու կառուցումը տեղի է ունեցել մինչև այդ արտոնագրի հրատարակումը, բայց ոչ 1199—1200 թվականներից վաղ, երբ Զարաթյանները ապստամբեցին զավար: Շինարարական արձանագրության վրացերեն լինելը արդեն լիովին սպացույց է, որ կառուցողը Իվանին է (զույցի նորից կնոջ հետ), իսկ վերջինս այս տիրույթներն ստացավ եղբոր մահից հետո՝ իրրև Շահնշահի խնամակալ-հորեղբայր Ուրեմն՝ եկեղեցու կառուցման ժամանակ ևս Զարաթիայի մահից հետո պիտի հաշվել նույն 1214—1218 թվականների միջև⁷³: Գառելով արևելյան խորանում մեկ լուսամուտ ունենալու և շրջապատի տապանագրերում վրացերեն զրավմբների բացակայության փաստից, կարելի է հետևեցնել, թե կառույցն միաբնակ հաստատություն է եղել, թեև ճարտարապետական ինչ-ինչ նորամուտությունների հետքեր կան: Իվ, հիբալի, Իվանեն Արագածոտնում զավանակահ համախոհները չէր կարողանա փնտրել, կոչեցիները «միամտոր նորա» չէին: Մոռանալու չէ և մեկ այլ պարագա. Կոչում եկեղեցուց փոքր-ինչ հյուսիս-արևմուտք գտնվում է մասենագրությունից լավ հայտնի Կոչավանքը՝ ս. Սահիախոս մենաստանը,

⁶⁶ Ընդհանուր հարկային անբմեր ծառեթ է փրց բառարանագիր Ս. Ս. Օրբելյանին (ա՛ն՝ նրա՝ տեղեցական, տ.՛, 1966, ց. 1V, 2, ց. 246), իսկ Գ. Զարաթիայիցին (կամ նրա խորագիր Մ. Քոստե) գրան և բառեր արարերն լինիլը— Ընց (ա՛ն՝ նրա՝ կազելգու բառարան է 524):

⁶⁷ ՏԿ՝ «Древнетюркский словарь», 7I-а, 1969, էջ 416: Ուլաթերեբնում այդ բառից կազմված են՝ qalan-kes, qalanči, qalanıs. Մ. Նեֆիտին և Կիրիակոս Գան՝ Բակուրյան լեզուի, մի տեսակ հարկ, որ Շիրվանում են վերցնում (فهرست نقیسی 1743 ց. 173) ևս արարերենի հետ չի կապում նաև պարս. Ընց, որից շատ բառարարություններ կան:

⁶⁸ ՏԿ՝ В. Бартольд. Персидская надпись на стене мечти Мануче, էջ 30—32:

⁶⁹ «Երանան անբմեր ցործաված է Գրեգոր Անկեղցու (երեք անգամ) և Կիրիակոս Գան՝ Բակուրյան երկրում, բայց հարկապակի և փեսապետարյան իմաստով (հմմտ. «История монголов внока Магакин», СПб., 1871, էջ 12 և 75), Բառս երկու անգամ էլ ՎՋրաց մասնահարություն մեջ է պատահում (ց. Ս., II, 235, 272):

⁷⁰ Թագ. Ավգուրեգյան, նշվ. աշխ., էջ 395:

⁷¹ Վերսում արդեն նշեցինք, որ համարում եկել արձանագրության մասին խոսելիս, 2. Օրբելյան իրրև երկրորդ անանին միավոր է ընդունել Իվանին ու եղբայր արձանագրի փո-

րագրից վերջամբ տեքստից դուրս մնացած և այդ կողմն վիճաբլված հատվածը, որ մեկը միաբանեցինք բնագիր:

⁷² Սարելի է տարր բառապատկաններ առաջաբեկ ըն(ց)ց(ո)տօնց և ց (այսպես և), ըն(ց)ց(ո)տօնց և (այսպես) և ըն(ց) ցտօնց և ց(երբ այս և): Նախորդակներ համարում վերջինս Մխամանակ չենք կարծում, թե գրության շրջանում ընց ցուցականը նոր վրացերենի նորեմով կարող էր չի կարգապղել:

⁷³ Այն փոքր կառույց է, և շինարարությունը հեշտությամբ կավարտվեր 1—2 արում:

որի միարանկերից էր Զարբյանների գալուստը երազող և որմնափակ խաչքարի արձանագրությունը այն ավետոց Պետրոս Ականատես վարդապետը: 1172 թվականին այստեղ է գրվել Եղիշեի Պատմության, այժմ բանասիրությանը բաց հայանի, ձեռագիրը (Մատենազարան, ձեռ. № 1890), Գալիթ գրչի ձեռքով, որ հիշատակագրել է. «գրեցի զստի վանս Կոշա, ընդ հովանեա սրբոյ Ստեփաննոսի, ի մէջ սիրելի եղբայրսեանց»⁷⁴: Իվանէն զանց շէջ ասնի այդ հեղինակավոր «եղբայրության» (իմա՛ միարանություն) գոյությունը, մանավանդ որ իր կառուցած եկեղեցուց մի բանի մետք ներքև, այժմյան ս. Գևորգ եկեղեցու տեղում, նշանավոր սրբարան կար՛ ս. Գևորգի, ինչ Գևորգ Մարգարետունու (այժմ այդպես է մեկնարանվում) նշխարների մասնացուցումով: Այս ամենը, ինչ խոսք, նկատի պիտի ունենար Իվանէն՝ նոր ազոթարան կառուցելիս:

Զարբյան ասն շատավիզները հարյուրամյակից ավելի տիրեցին Կոշին ու զավտին՝ ստատրելով անդին գրիչների մշակութային գործունեությունը: 1333 թ. «ի սուրբ ուխտս Կոշայ» գրված ճաշոցի գրիչ: Հախորք արևշատություն է մաղթում Արագածունի վաճառ իշխանին՝ «սրբոյ Մեծին Իւանէիս (իմա՛ Իվանէ Բ), «զոր ևւ էր Յիսուս պահեսցէ զսա խաղաղական կենօք և կրկար ժամանակօք՝ ամենայն հեծնադօրօքն իւրովը, փառաց ի փառս բարձրանալով, և զարացուցէ զսուր եռա ի վերայ քչնամեաց իւրաց»⁷⁵:

⁷⁴ Գ. Լավսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1950, էջ 412:
⁷⁵ Գ. Լավսեփյան, Խաղաղականք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1925, էջ 21, ժառ.:

Թ Ե Ժ Ա Ռ Ո Ւ Յ Բ

Ժամանակակից Մեղրաձոր գյուղից ոչ հեռու (հնագույն անունը՝ Թեժառույժ, որ օտարազգիների կողմից ազավազվել ու դարձել է Թաշա-րուխ), բարձունքի վրա կա մի եկեղեցի, որը մերթ կոչվել է Գյուրջիբլիթա (վրաց եկեղեցի), Փետաժայի եկեղեցի, ներքեմ էլ Թովս մանուկ կամ հուշիակ՝ Պղնձահաճի: Նրա անդրանիկ կերպարությունը կատարել է Հ. Եանճաթունյանը. «Շեխի յեկեղեցեացն Կենտուաց ընդ արձնական հիւսիս ասելի բան զմի ժամ՝ հանդէպ Թաշարուխի զեղջ, ի հարաւակողմն զետակին՝ ի հիւսիսային լանջի անդ անտառախիտ առաջարին ի տափարակ դիրս է եկեղեցի բարձրակամար և անսին օրոցաձև, կառուցեալ միջակ մեծութեամբ, որ հետախոյզ եղեալ մեր՛ շրտաք զարժանաւոր գրուած ինչ հայացքի, այլ ի բարձրութեան անդ եկեղեցույն արտաբուստ յստորե բան զբուխն ասնեաց տեսանէր միակարգ գրուած շրջապատեալ զեկեղեցեան վրացի տափք, ունէր տաճարն շուրջ դիրե զաւերակա բտակուտի պարսպի և առ նովա սննեկաց թաղեալ ի մացառուտս և ի թուփս, ուտի և եղեալ է յառաջացոյն մեծաստան՝ թերևս յիշխանութեան վրաց ի ժամանակա Զարբրիա մեծանուն սպասադարի հայազգոյ: Աստի ի վեր անդր ի ձորամիջի, ուր փոքր ինչ հողի յարեմուտս, է Պղնձահաճին, որ այժմ կա անգործ, և առ նովա տերակը շինուածոց՝ թերևս գործաւորաց նորին»¹: Սույն անդեկանքը տասնամյակներ անց կրկնված ենք գտնում Ղ. Ալիշանի «Այրարատում», որը լրացումներով՝ կարևոր է դիտել, որ Ղ. Ալիշանը հրապարակել է «Կիրճի գիլիսէի» հաստակագրիժն ու հարավային ճակատի չափագրությունը՝ Այս վերջինից կարելի է հավատարմաւ, որ 90-ական թվականներին, երբ հուշարձանը չափազորում

¹ Յովանէն Լպո. Եանխարունեաց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ ցատուաց Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842, էջ 200—201:
² Վենեակի, 1890, էջ 255—259: Այսպես, Հ. Եանճաթունյանցի անգլիկոսյանք Թաշա-րուխ գյուղը ունեցել է 44 տուն (Նշվ. աշխ., էջ 203), իսկ Ղ. Ալիշանի մոտ՝ շուրջ 50 (Նշվ. աշխ., էջ 279):
³ Նշվ. աշխ., էջ 276—279:

էր, հարավային պատի արձանագրությունը կրող երկու շարքերից միայն մեկ բար է ընկած եղել (առաջին շարքի 6-րդ բարը):

Եկեղեցու հաչորդ և ավիլի հանգամանակից նկարագրությունը պատկանում է Ե. Լալայանի: Նա փորք-ինչ մանրամասն էլ է եկեղեցու ներքին ու արտաքին տեսքի նկարագրությունը և կատարել րոշ լրացումներ: Նախորձ Հնդիկաների մոտ խոսք չկա արհնչում ճակատի մասին, մինչդեռ Ե. Լալայանը գիտել է, որ «Երեկոյան ճակատին կա մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերև երկու բարձրարանգակ աջաձիթ, կողքերին մի-մի առդաս: Փորք-ինչ ներքև վրաց խուցուրի տառերով մի եղովմած արձանագրություն» և սպա՝ «Տաճարի մեջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որ նիցից երկուսի վրա կան խուցուրի տառերով ապականադրոներ»⁴:

Անցյալ դարի վերջերին կամ 20-րդ դարի սկզբներին Քեթաույր է այցելել և վերծանություն կործարել Հին վրացերենին ու զրուսկյան ու լավաճանոթ ինչ ու մեկը (նրա «վերծանությունը» պատկանել է ՎՄՍԷ ԳԱ և, Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի S-3863 ձեռագրում): Այդ փորձը, սակայն, այսօր որևէ նպաստ չի բերում՝ զիմ ընկած բարերի վրա լինելիքը վերականգնելու նիվադրելի է, թե ձեռագրում պահպանվածը առնչություն ունենա Մ. Սմբատյանցի՝ տեղում 1895 թ. կատարած ընգործիչակության հետ, որ նա փորձում էր կարգալ Սվեթոխցիովիլիի սպասավորների օգնությամբ՝:

1920-ական թվականներից Քեթաույրի վրացերեն արձանագրություններն ու եկեղեցու հետ կապված հարցերը սկսում են զբաղեցնել հանգուցյալ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկին: Տակավին 1925 թ. (14/12) նա «Պղնձաճանք վանքի տեղագրության հարցի շուրջ» թեմայով գեկուցում է կարդացել Կովկասի պատմության և հնագիտության ինստիտուտում, իսկ մի քանի տարի անց ծանոթություն հրատարակել, ըստ որի «այս վանքի մասին մասնավոր հոգովանք են պատրաստվում պրոֆ. Ա. Շանիձեի և մեր կողմից»⁵: 1936 թվականին տպագրվեցին նրա նախնական կոաճումներն ու զրուսկները այս եկեղեցու վերաբերյալ՝ Պղնձաճանքի մասին պատմիչների հարողած տեղեկությունները վկայակոչելուց հետո, որոնց նշանակալի մասը այս վերագրում է «Բշնիի Պղնձաճանքին» (իմա՝ Քեթաույրին), Լ. Մելիքսեթ-Քեկը գրում է. «Բշնիի Պղնձաճանքի վրացերեն արձանագրությունների այն լուսանկարները, որ մեր տրամագրության տակ են, տալիս են մեզ որոշ հիմք արտահայտվելու, որ այն ոչ միայն բաղիկոնիկ վանք է եղել, այլև, իր օք,

⁴ Կ. Լալայան, նոր-Քաջգետի գուտա (եկգ. հանդես, գիրք 24, 1913, N 1, էջ 60): Ֆալօր, այցելության ժամանակ, Ե. Լալայանի իսկ խոսքով, բառատվի շուրջ թույլ ավելջ լավ լուսանկարկուտ:

⁵ Ձեռագրի նկարագրությունը ան'ս յնաճուղը ելունիցրտա՝ զըրիճուլոճա՝. Տ.—Մ., տծ., 1967, ցց. 285, 286ա. Մ. Սմբատյանց, Տեղեկագիր Գեղարունի ծովադարը գուտափ... Վաղ., 1895, էջ 366—369.

⁶ Լուրն ձեռնոցիտ ձեռք, «Խնդուլու ննաճուտ ևոնիկուտ Յովղըճաճ» ևճ Լուտ յոնոնա, ևոնից-լոնոցըլուտա լոնոցըլոնոն ևլոնոցըլոնա լոնոցըլոնոն, ցց., 1928, ցց 58—59, Միջ. Տ:

⁷ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, վրաց աղբյուրների Հայաստանի և հայերի մասին, Բ, Սրեան, 1936, էջ 64—69:

Պարսիայի և Ավագի շրջանի կառուցվածք⁸: Ազա Ղ. Ալիշանի, Ե. Լալայանի և այլոց նկարագրությունները բերելուց հետո, նա այսպես է ամփոփում իր ծանոթագրությունը. «Բայց և այնպես, այս մանրամասն նկարագրությունն էլ, որտեղ վերևում առածի հետ, միանգամայն բավական է, որպեսզի Քաջաուրի (քառ Ալիշանի՝ Ռեստմայի) եկեղեցին մենք բաղիկոնիկ գավանության հուշարձան ընդունենք, որը հնարավորություն է տալիս Միսրպրճեներ Շովհանի (Սվանի) և նրա որդի Ավագի անվան հետ կապել ինչպես Չորագետի Պղնձաճանքն, այդինքն այժմյան Ախտատի, նույնպես և թեյի Պղնձաճանքն, այդինքն այժմյան Քաջաուրի (Ռեստմայի) եկեղեցիները: Հարցը միմիայն այն է, թե երկուսից ո՞րն է իսկական Շովհանի (Սվանի) և Ավագի գերեզմանների տեղը: Քաջաուրի վրացերեն արձանագրությունները դեռևս կարոտ են ստույգման, որ մենք մտադիր ենք անհայտոր կատարածի, սպա և արձանագրությունները հրատարակել մեր աշխատության մեջ՝ «վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում»⁹:

Գիտելու է, որ այս սողելը գրիչիս Լ. Մելիքսեթ-Քեկը զեռ չէր վերձանել Քեթաույրի արձանագրությունը, այլայպես նրա բովանդակության իմացությունը հասակություն կմտցներ վկայակոչված զրուսկների մեջ, զոն չէր ստի, թե «Ջաքարիայի ու Ավագի շրջանի կառուցվածք» է, քանի որ նրանք փաստորեն ժամանակակիցներ չեն, իսկ արձանագրության մեջ արդեն ասված է, թե ով է կառուցել: Հայանի է, սակայն, որ դիտանկարը 60-ական թվականներին ևս այցելել է հիշյալ վանքը՝ անշուշտ խոստացած ստույգումն ու հրատարակումը քի կատարածելուս համար: Փե ինչ արդյունքի հասավ շուրջ 40 տարի այս արձանագրության վերծանությանն ու մեկնաբանությանը հետամուտ գիտնականը՝ չդիտենք¹⁰:

Այսպիսին է Քեթաույրի շուրջը եղած դիտական հետաքրքրության համառոտ պատմությունը: Այս ու աշխուղ կան ուրիշ հիշատակություններ և, որոնք եղածի վրա որևէ բան չեն ավելացնում, ուստի և անհրաժեշտ չեն համարում զրանց անդադառնալ¹¹: Փաստական իրողությունն այն է, որ առ այսօր Քեթաույրի արձանագրությունները մնում են վիերձանված կամ լրատպարակված:

Գլխավոր արձանագրությունը, ինչպես ասվեց, վիերձարված է եկեղեցու հարավային պատին, բիմին հարող երկու շարքում, պատի ողջ երկարությամբ: Առաջին շարքում գեռեղված է մեկ, երկրորդում՝ երկու սող: Վերևում արդեն

⁸ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, եղվ. աշխ., էջ 68:

⁹ Եղվ. աշխ., էջ 69:

¹⁰ 1963 թ. ընդոտներին, նրբ սկզգ. Ա. Շանիձեի Քրիթիի համալարանում հրատեղի խոսք էր առած անձամանակ վառանված պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկի հիշատակին, նկատեց, թե իրենք (Ա. Շանիձեի և Լ. Մելիքսեթ-Քեկը) մտադիր կն հրատարակել Քաջաուրի արձանագրությունը:

¹¹ Նկատի ունենք՝ Յ. Տաշևան, Մատնագրական մանր ուսումնասիրությունը, 1, Վիեննա, 1895, էջ 30, 2. Ուղեյակի մոտ (Վերջայի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 244—245) Պղնձաճանքի ս. Աստուծածախ վանքը չիսովմած է Մաթուավանքի հետ, ուստի յրեք հրատարական բերված է Հորգոտանի մեջ ձանոթ արձանագրությունը՝ Վճամաև ստույգում ևս Չորագետնա շինեցի գեկեղեցիս ի բվ. ՈՂ...ս, այն բաղիկ Վերձանեցից (1888 թ., էջ 363, խա 101):

է terminus ad quem-ին, այս ևս կհետաքննէ և Իվանի հաղորդած տեղեկութիւնը իր գրաված երկրների մասին: Նրա առաջխաղացումը հարավ հասել է մինչև Կեշառեցիների երկրից կամ սահմանը, իսկ այդ նշանակում է, թէ նա զեռ չի հասել Գեղարքունիք, Արարտայան գոշառավայր և այսպէ՛ Անի, այսպէս զրանք թվարկումից զուր շէին մնա կամ իբրև հարավային սահման կ'հշշառակակէին: Այդ նշանակում է, որ արձանագրութիւնը վիճարկւել է Անիի գրավումից ոչ ոչ, որինմ' մինչև 1199 թվականը: Իհարկե, Հաբարչյան ստան նվաճումների տարեգրութիւնն և տեղագրութիւնն մենագրական ազգայն ուսումնասիրութիւնը առավել ճշգրտութիւն կարող է մտցնել այս խնդրում, բայց 1196—1199 թվականների միջոցին գրված լինելու փաստն ինքնին զոհանցնում է արձանագրութիւնն բրնձիկոն որոշելու մեր մտահոգութիւնը: Այստեղից բխում է մի կարևոր եզրակացութիւն. Իվանի քաղեկոնական դառնալը տեղի է ունեցել մինչ այդ, որովհետև Թեմաուցիի նրա կառուցած եկեղեցին կրում է այդ զավանթիւնը բնորոշ կառուցվածքային տարրեր: Մինչև այժմ էլ կապու էր ծառայում 1205 թ. ուշացումով Անիի ժողով ներկայացած Մխ. Գոշի գիւմումը, թէ ս'ուր հոգայք վասն ազգիս, զի մի այդպիսի սովորութեամբ խառնեցին ընդ վիրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի լիցի սա վրացի, իրև զեղբայր իւր, որում սպասեն վրիւ...»¹⁶: Ինչպես երևում է, հիշյալ զավանթափոխութիւնը բավական վաղ է տեղի ունեցել, զեռ նրա՝ մասխորթութեանցնայան շրջանում:

Վերագտնայով արձանագրութիւնն սկսվածքին՝ «արտրիշ, որդ կար Գոգրթա՝ մեղ փրկելու համար, քո խաչափայտով հանգրծն նեղյալներիս», պիտի նկատենք, որ այն թեկադրված է Սաւա՛հաղիի կողմից նրտապղծող գրավելու փաստով (1187 թ.), սչրում յաղթեցան քրիստոնէայրն և անչայտ եղև սուր խաչն»¹⁷ կամ, Մխ. Գոշի արտահայտութեամբ, «զերի վարեցաւ նշանն սուրը հանգրծն թագաւորաւ և բազում զարարաք»¹⁸: Քրիստոնէյա շատ այլ երկրների նման մեղանում էլ հավատացած եև եղել, թէ խաչադրաց արշավանքները «սիրող զերկզմանքս», «նեղյալներին» ու «խաչափայտըս փրկելու համար եև ձեռնարկում, որ ակնարկված ենք գտնում և Իվանի արձանագրութիւնն մեջ: Երկու տասնամյակ անց, 1223—1224 թվականներին, Իվանն այլևս ոչ թէ ակնարկում, այլ ուղղակի նամակ էր գրում Հռոմի պապին (Ռուստանն թագուհուն պիտուիմք մեր ու նրա հետ միախառնանկ) և Անյունում, որ էս անձամբ պատասաւ եմ սուր վայրերը ազատագրելու զճալ 40 հազար զորակալեով, որ էլ զո՛ւ կամենա՞» և պատասխան ստանում, թէ «այնպէս

պատրաստվիր քո ողջ զորով, ինչպէս պատշաճ է մեծութեանդ»¹⁹: Արդ, խաչակրութիւնն հանդէպ Իվանի, և առ՝ասարակ վրաց թագավորութիւնն ցուցարեւած հետաքրքրութիւնն ու շահագրգռութիւնը արդյունք էր ինչպէս երկրի ուղղմական կարգութիւնն, այնպէս էլ արտաքին քաղաքական հարաբերութիւնների լայն ծավալի:

Թեմաուցիի եկեղեցու նույն հարավային պատի վերինից 5-րդ շարքում, մտաքի (գավթի) արեւելյան պատի բարձրութիւնն ուղղութեամբ կա պատկան շրջանակ ունեցող մի բար, որ շինութիւնն ընթացում իսկ նախատեսված է եղել արձանագրութիւնն համար: Թեև տասերը մասամբ հողմահանարված է, այնուամենայնիվ, ոչ մեծ արձանագրութիւն լինելու պատճառով կարգացելով է.

Ճ(ՌՆԸ)Յ, Յ(ՇԵԳԵՄԸ)Ն
Ե(ՇՂ)ԸՈ յ(ՌՌՈՅ)ՆԵՈ.

Յ II (28)

Ադ. VII, 1

Քարգմանութիւն. Քրիստոս, ողբումս՝ Կյուրիկի (-Կիրակոսի)

հոգուն:
Այստեղ, հարկով, անձնանվան բացման մեջ պայմանականութիւն կա. յի հապովման կարող էր ենթարկվել Ա՛ յՕՐՈՅՅ-ն, Ա՛ յՕՐՈՂԵ-ն, Ա՛ մեկ այլ անուն, որ լրացուցել այդպիսի շտապութիւնն պատճառով անկարելի է ճշտել: Արձանագրութիւնն տեղագրութիւնը և նրա համար նախապէս տեղ հոգալը հիմք է ապին կարծելու, թէ այն վերաբերում է կառուցող վարպետին, ավելի ճիշտ՝ ճարտարապետին, մանավանդ որ Հաբարչյան զեղապատնում նման անուն կրող անձնագրութիւնն չկար, իսկ վանհայր կամ մեկ ուրիշ հոդեղական զմիւր է ենթադրել. այդպիսիք ունենալու համար եկեղեցին արդեն կառուցված պէտք է լիներ, մինչդեռ, կրկնում ենք, ներկա արձանագրութիւնն զոյալութիւնը հոգացել է տակաւին շինարարութիւնն ընթացում: Թէ ով է եղել այս Կիրիկն (Կիրակոս) կամ Կիրիկն (Կյուրեղ) կառուցողը, սրբիշ ի՛նչ հիշատակարաններ ու կառուցներ է թողել՝ ոչինչ չգիտենք, նրա անունը այս շրջանի աղբյուրներում առաջին անգամ է հիշատակվում, Եթև

¹⁶ «Տե՛ս Տ. Սամաթացուց, ունճորոս ցատուլույնմնն յնորոցլուս Մուտիւ... ՅՅ. Գ. քնոգիրք՝ էջ 564—667: Ի զիս, ուշագրով է այն իրողութիւնը, որ Իվանն իր նամակում անհրաժեշտ է նկատում արել թէ ի՞նչ կարողորդի հանչել (հանչար)՝ 15 մեծ քաղաքների անը, համեա-տարեն զոյի է խոնարհում մեր առաջ և մեր օրհնութիւնը խնդում: Պարզ 1224 թ. մայիսի 12-ին զրա՛ս պատասխանում հղում է իր օրհնութիւնը (անց, էջ 9 և 12): Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, թէ Իվանն շահագրգռված էր արտաքին հարաբերութիւնների դրոշմով ճանաչելի գարննել կրիտասարց կարողորդու անց ու զերը: Տասնամյակներ հետո (1255 թ.) Անիում (շտանհինգ մեծ քաղաքներէջս ամենամեծում) Տահշահի ու նրա ընտանիքի անգա-ներին հետ քրոջուց հետո, Ուլջամ Քարուրը գրում է «Նրանք ինձ ստացին, թէ ինքն հողմիական եկեղեցու զավանքն էին և կէն պողոք մի քչի օրհնութիւնն ուշադրի ինքն, նրանք արցնց բոլոր սրբերն պիտի նկարակեն եկեղեցուս (սո՛ւս Լովի. Հակոբյան, Ուղղութիւնն-ներ, հատ. Ա. երեսն, 1932, էջ 26):»

¹⁶ Կ. Գանձակցի, էջ 177: Իվանի զավանթափոխութիւնը անհնգրտութիւնն էր առաջա-րկ է Կիրիկոսում: 1204 թվականին Հաբարչյան ծխաղագմանական մի քանի հարցերով գրում է Հովհաննէս կաթողիկոսին և Անի թագավորին: Նորոշում կաթողիկոսը շտապում է Ասում ժողովը հրամարել՝ Հաբարչյանը պատասխանելու համար՝ զսի մի կիջ եւս ստաուոյ ուղղաթառ ետաուոյև, որպէս կըրաք իւր: ¹⁷ Մանր ժամանակագրութիւններ, II, 60, նմամ, էջ 83, ծան. 91: ¹⁸ Մ. Մ. Մուրադյան, К хронологии некоегох событий в Грузии и Армении (Երևան-իւր Մատենագրարան, X 9, էջ 130—131):

հաշիկ շառնեք Պղնձահանքում պահպանված մի տապանագիր, որ, սակայն, գրված է ընդ և ու՛ մը՝ մը.

Քեժառույթի պաշտամունքային կառույցն ունի երկրորդ գոտերոյ խոշոր արձանագրութիւն՝ փորագրված արեւելյան ճակատին: Այն սկսվում է պատի հարաշուշյան եզրից և շարունակվում ամբողջ երկայնքով, պատահանի հաստվածում բարձրանում նախորդ շարքը, իսկ այդ նորից իջնում է եր տեղն ու հասնում հյուսիսային եզրը: Արձանագրութեան շտեղծվորված ավարտամասը երկատիղի տեսքով զետեղված է այ թևի տակի շարքում: Պատկերով գրութեան հնագրական նկարագրից, կարելի է վստահանալ, թե այս արձանագրութիւնը ևս շինարարութեանը ժամանակակից է: Ի դեպ, այն ևս փորագրված է մեծագիր տառերով, բառանշատման նույն երկինք նշանով, առանիշերի ոչ ակնկալելի համաչափութեամբ: Ափսոսանքով պիտի նշել, որ վիճակի շուրջ կեսը հողմահարված է, և մեծ զծվարութեամբ ու բազմակի փորձերից հետո միայն հաջողվեց վերծանել նրա մի մասի բովանդակությունը: Միջամասի հատվածը այլևս մնալու է անհայտության մեջ, որովհետև այն հիմնովին հողմահարվել-վերացել է: Այլ կիսի ընթերցումը մասամբ բարդանում է որչ կտագրերի անկալութեամբ, որոնց գիմել է փերագրողը՝ ասելիքը տեղավորելու անհրաժեշտութիւնից թեկադրված: Վերծանվող տեքստը այս է.

1. + ւը(ո)ւը(ց)ն լը(մըրտմ)ն ի(շ)լու ը(ո)րտ-մ(ո)րոնա ծըծ(ա)լսո մը[... ..]տ(ց)ն ևս Մ(ը)փյալըց զ(ա)ւը(ո)Յնա (?) ի(շ)լու(ո)ն(ա)տ(ց)ն լը(ց)ւը(ո)նա
2. լը(մրտո)ն(ա)նա, լը(մրտո)նա
3. մ(ո)նա մ(ո)ն(ո)նա.

Ք III (29) Աղ. VII, 2

Քարգմանութիւն. Աստված փառավորի ամիրայից-ամիրա Բուրայի հոգին...ին և ողորմա Պաղիչին (?)՝ հանուն հոգու, Աստվածամօր, նրա աստված-նորու:

4) Եկեղեցու ներքում կան տապանաքարեր, որոնցից հինգի վրա պահպանվել են վրացերեն արձանագրութիւններ, նույն շարքում:

ա) ի(շ)լուս | սնն մ(ո)լուսն(ա) Մ(ը)լը(ն)ն լը(մըրտմ)ն
Ք IV (30) Աղ. VIII, 1

Քարգմանութիւն. [2]սանն Բուրայի հոգուն ողորմի աստված:

բ) Նախորդի աջ կողքին, տապանագիր ներկայացնող բարձր ձևով է վերին նախից գծին՝ մի տեսակ դարգամոտիվ ծառայելով: Երկու ծայրերից հողմահարված է: Այժմ կարգազրկում է ռոյնՅ տառախումբը, որ, թերեւ, ընկալվելու է իբրև

[...]րն Մ(ը)փյալըց

Ք V (31) Աղ. VIII, 2

Քարգմանութիւն. [. . .] ըին ողորմա՛:

գ) ի(շ)լու[ն] | սնն | մ(ո)լուսն(ա) Մ(ը)լը(ն)ն լը(մըրտմ)ն

Ք VI (32) Աղ. VIII, 3
Քարգմանութիւն. Նրանց որդի Սամազավայի հոգուն ողորմի աստված:

դ) Ք ի(շ)լուս | լուլուսն ծըծ(ա)լ(ո)ն | Մ(ը)լը(ն)ն լը(մըրտմ)ն.
Ք VII (33) Աղ. VIII, 4

Քարգմանութիւն. Մեժն Բուրայի հոգուն ողորմի աստված:

ե) Տապանագրերի երրորդ շարքում, երկրորդ տապանի վրա, միջին երեք տողերում օ հիշեցնող նշանի գործածութեամբ.

ցնց ի(շ)լը(ն)ն | օրն կ(ա)լ(ա)ր(ո)ն | Մ(ը)լը(ն)ն լը(մըրտմ)ն.
Ք VIII (34) Աղ. IX, 1

Քարգմանութիւն. Այս է տապան Սպարի (?), ողորմի աստված:

5) Արեւտան գավթի աշակերտան տապանի պատահանի պատկի վրա (այժմ անկից ընկած է ու գտնվում է գավթի դիմաց).

լ(ա)մ(ա)լ(ն) Մ(ը)լը(ն)ն լը(մըրտմ)ն.
Ք IX (35) Աղ. IX, 2

Քարգմանութիւն. Լազարին ողորմի աստված¹⁵:

Որնք բնութեան անցեցույց առաջ, անհրաժեշտ է վերծանութեան հետ կապված որոշ բացատրութիւններ տալ.

1) Պատկերով երկրորդ տապանաքարի ետև գրութիւնից, որ, անշուշտ, լեւոյն (հոգի) բան է, հաստիկ անուններում (Յոլա, Յոնա) ավանդված օ-ն պետք է անհրաժեշտաբար լը կարգով (իժա՛ հաղավված է երկրորդ բաղադրիչ Ջ-ն), իսկ բանի որ արդի վրացերենում հին վրացերենի ու-ի երկու բաղադրիչները ձուլված են, վերականգնումը հնարավոր չէ համապատասխան նշանով արտացոլել:

2) Ա և Բ տապանագրերի արձանում կա մեկ տապանաքար ևս, որը, ինչպես երևում է, նույնպես տապանագիր է անեցել: Եթե Բ-ում ասվում է ռերանց որդի Սամազավայի...», այդ Հասնն Բուրայի կողքին թողված պետք է լիներ նրա կինը, որոնց որդին է Սամազավայան:

Վերևում արդեն ասվեց, որ որոշ հայագետներ Քեժառույթի սույն եկեղեցին նույնացնում էին Պանծակեցու, Վարդանի և Օրբելյանի հիշատակած Պղնձահանքի հետ, ուր, ըստ պատմիչների տեղեկութեան, թողվել են Իվանն

¹⁵ Անձնակնան Լազար բացումը պայմանական է:

ու նրա օրդի Ավագը: Եթե այդ հաղորդումը իսկապես Բեժառույթին վերաբերելը, այս ասպանազրերի զոհն մեկ մասը ներկայնարարողների բաղկեղանակառուցումն ընդունած հնչյունն պետք է վերաբերի: Մինչդեռ վերժանությունից պարզվում է, որ առկա առուններից և ոչ մեկը ընտանի չէ նրկայնարարողների համար և առհասարակ բոլորովին այլ ստան է ներկայացված: Գծրախառքար, ասպանազրերում հիշատակվող Հասան Բուզան, Աստազավան ու Բուբան շատ հուրովիմ զինքեր չեն, ուստի հիմնականում վերկոչ են այդ գորաշրջանի պատմությունը գրազվող մասնագետները ուշադրությունից: Այժմ, առկայն, ասպանազրերը կարգալուց հետո, անհրաժեշտություն է դրսևցվում բառ կարելույն լուսաբանել նրանց ինքնությունն ու գործունեությունը, անհյուսիսը եկեղեցին կառուցող նրկայնարարողների ստե՛մին Բնականարար, ստանունաբերությունը «Մեծն Բուբայից» պետք է սկսել, սրովհետև այդպես հորբրջվելու համար զիրքի ու պաշտունավարության նշանակալիությունը էր անհրաժեշտ, և՛ թե շատերը նաև բառ ասպանազրերի անզադրության, առաջինը նա է այն եկեղեցում թաղվել: Նրա անունը հիշատակված ենք գտնում Գեղարքունիայի Հայր Օհաննա վանքի կամ Հայրավանքի հարավային պատի (արտարտառ) հետևյալ արձանագրության մեջ. «Ի թվ հա[յոց] ՌԿ (1211) նորոգեցաւ եկեղեցիս յառաջնորդութեան Յովառափի և և Ներսիսի. մեծ սպարապետն Բուբայն՝ աւր Երկիս, Ես յԱրիթի գայիցն Անկրախ, որ է առա Քանակեա, Բ ահն զազայ ի նորաշիկ: Տր Վանքիս ևս պետանի ծանց, որ բերդամուղվուրը զանիցս. կարգեցար զ[յ]այտնութեան հրազարուցն և ք[զ]ղատիկ ժամն Կասան տան: Որ խափան է կամ չեկեղեցոյս հան՛ մասնակից Յուրայի և ստամանա[լի] լիցի, ամէն Վանքիս իմ մ[ու]լին տիներ վախմն: Ով խարանի՛ [յ]այ գատն»²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, ասպանազրի «մեծ» հորբրջումը այստեղ կրկնվում է և միաժամանակ ճշգրտվում, որ Բուբան սպարապետ է, տերը այդ գավառի («Երկրի»): Եվ որովհետև արձանագրությունը գրված է 1211 թ., երբ Հայաստանի այլ գավառների թվում Գեղարքունիքը ևս աղտաազդվել-նվաճվել էր նրկայնարարողների կողմից, այս «մեծ սպարապետ Բուբայն» երկրի տեր կռվելու համար ինչ-որ անշուշտյուն պետք է ունենար նրկայնարարողների, մասնավորապես, Իվանի հետ, թերևս նրա «զորձականերից» մեկը լինելու: Դեռ Մ. Մկրտաչյանը սրամիտ կասում է կատարել, ենթադրելով, թե օրդից ինչուս սպարապետը՝ Ստ. Օրբելյանի մոտ հիշատակվող «Բուբա իշխանը» լինի²¹, Այս կասումը հետազոտում կրկնել է և Գ. Հովսեփյանը²², բայց րապտցել է պրյուր շունենալով՝ խնդրի քննությունը չի գրազվել: Օրբելյանը գրում է. «Ապա ի 665 թուականին մինչ կայր ամբարէկն Իվանէ ի խարս ի վերայ բերդոյն որ Զարէն կոչի, գնայ տէր Սարգիս հրամանաւ և

²⁰ Ս. Բարխուդարյան, Գիվան հայ վիճակագրության, հ. IV, էջ 69, արձ. N 261: Հմմտ. Մ. Մկրտաչյան, Տեղագիր Գեղարքունի ժողովապոց զամօտի, էջ 435—436:
²¹ Անգ.
²² Գ. Հովսեփյան, Խաղաղական կամ Պոռոշոնք հայոց պատմության մեջ, 1969, էջ 163:

գրով բնուցն իւրոյ տէր Ստեփաննոսի առաջի Աթարէկին ի խնդիր աստուածրեկոյ սուր խաշին: Եւ զի էր նոր գործակալ և հրամանատար ի վերայ ամենայն իշխանութեանց իւրոց, և առգ ճնշուպոց մեծ և բարեպաշտ իշխանն Բուզակ կոչեցեալ. և էր սա անը կրպարո՛ւ՝ որդւյն Ելիկոմի՛ն, և կրպարիւն յայժ սիրեցեալ էր յայն Իվանէի. և ի խաշն կայր ի պահեստի ի Պղնձահանէն»²³: Օրբելյանի «Պատմության» որոշ ձեռագրերում Բուզակի փոխարեն գրված է Բուզա, որտեղից և անցել է հիշյալ աշխատության Մոսկվայի 1861 թ. հրատարակությունը (էջ 258 և 261): Ավերիխ, Ստ. Օրբելյանի մոտ նույն անձնավորությունը հիշվում է և մեկ այլ կազակցությանը. բայց արդեն իր իսկական Բուբա անունով (էջ 396—397): Այս պարագայում այլևս պարզ է, որ 1216 թ. անցյուրթանքի կազակցությանը հիշատակված Բուզա-ն (Բուզակի) նույն 1211 թ. արձանագրության Բուբան է²⁴: Այժմ արդեն կարելի է լրիվ պատկերացնել նրա տեղն ու դիրքը: Նա հրամանատար է (արձանագրության մեջ՝ սպարապետ) «Ի վերայ ամենայն իշխանութեանց», որ նրկայնարարողների էր պատկանում, Իվանի զորձակալը, Շերշուրների սպազը, «մեծ և բարեպաշտ իշխան», ուստի այլևս ո՛չ նրա կատարած նվիրատվություններն են առեղծվածային և ո՛չ էլ ասպանազրում «Մեծն Բուբա» կռվվելը: Ինչպես տեսնում ենք, իրարից անկասկապ գրառված բոլոր աղբյուրները եռյուն են վկայում: Այս եռյուն Բուզան (resp. Բուբան) Օրբելյանի մոտ հիշատակվում է և այլ տեղերով: 1223 թ. Նա ներկա է եղել նորավանքի նորակառույց եկեղեցու օծմանը. «Ընդ որում էր և մեծ իշխանն Բուզակ (կարդա՛ր Բուզա—Պ. Մ.), որ և շեծալ պատր և նորակերտ քառարանի յիւրոց հուլալ արդեանց և հարկենեաց սուրբ բուրնուտառ դադարակի Աղբրիս»՝ իւրով օսե՛մանօքն, ջրարքի և անշրդի վաշտօք, մեծ ձորովն, որ Թմաձոր կոչի, և Գեղեւոց օսե՛մանովն մինչ: ի Գանձակայն, որ Հայրենացն տափ կոչի: Եւ հրամայէլ գրել վճիտ արձանի անխախտ պայմանաւ և հաստատակ ինքեան իշխատակ յամեն ատրի տանն տասն պատարագ մօր իւրոյ... Եւ էր օրինակ վճիտն ուշադլս. «Ի ժամանակի թագաորութեանն որդւյ Քամտարին Լաշայն, յամիրապատալարութեանն Հայոց և Արաց Շահանշահի, և յաթարկութեան Իվանի հօրեղբոր նորին, ևս մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի Բուզակ (կարդա՛ր Բուզա)՝ իշխանաց իշխան, եկի ի նուալախոխ... և ընծայեցի ի հալայ հարկենեաց իմոց, զոր իմ բողոքստ տեսել էի յայլազպեաց և իմ արեւմտա թափեալ, և իմ պարունայրն մեծ սրեղելով այլ ինձ էին որոշեալ, զկորեթիս գիւղ իւր ամեն սա՛ճմանաւ...»²⁵: Սույն վկայությունից լրացուցել մանրամասնություններ են պարզվում, որոնք կարող են օգտակար

²³ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 352—353:
²⁴ Այդ նույնանձնությունը նշու է կասե՛ված և Լ. Բաբայանի կողմից (տե՛ս նրա՝ «Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках», М., 1969, էջ 25—26):
²⁵ Ստ. Օրբելյան, Նշվ. աշխ., էջ 356—357: Օրբելյանը միակ աղբյուրն է, որից բողոք են՝ Ղ. Աբրիանը (Սիսական, էջ 186), Գ. Կոստանյանը (Վիսական տարեգիր, էջ 67), Գ. Հովսեփյանը (Նշվ. աշխ., էջ 163):

լինել և մյուս տապանագրերի հետ կապված հարցեր քննելու: Հայտնի է դառնում, որ Բուրան «սպարապետ» կամ «հրամանատար» կոչվել է ոչ միայն Զաքարյանց տիրույթների հանգևոլ ունեցած վերականգնության, այլ նաև իրականում ազդեական ժառանգյալունների համար, որոնք մասին անցողակի հիշատակում է իր ընծայագրում. «Ընծայացիք... զոր իմ բազկատ անեալ էի յայլազգեաց և իմ առևանքս բարիեալ (իմա՛ ազատեալ)»: Ընդ որում՝ նա այս ամենի մասին խոսում է տակավին իր պարտի՝ Իվանե Երկանյանցորդի օրոք, որի ամբարնաթխումը էլ նա վարել է այդ մարտերը: «Իշխանաց-իշխան» հիշատակվելը այստեղ չպետք է դիտվի իբրև կառույն և հատուկ ծառայություններով իմաստավորված տիրույթ, այլ իբրև արժանի հատուցող մեծարանք, համազոր այլուր պահպանված «մեծ» մակդիրին²⁶:

Բուրային վերաբերող մի տեղեկություն էլ պահպանվել է Կենտուրչի ժամատան հյուսիսային պատին (ներքուտ) և հրատարակվել Գ. Հովսեփյանի կողմից²⁷: Երախտավոր հայազետը գրում է. «Քուցն նա (իմա՛ Բուրան կամ Բուպայան—Պ. Մ.) նույն լինի և բիշ հետո հիշվելիք Հայրածայի արձանագրության «պարտն Բուպայի» հետ, երբ հայր Օհանես վարդի արձանագրության «Աուրինքը» եղծումն է կամ նույն՝ «Աուրնք» անվան հետ, որ հավանական ենք համարում, և մի գլուղ է Կոտայքում»²⁸: Հիշյալ գլուղի Կոտայքում արձանագրություն է ոչ միայն անկազրույթյամբ ու պատկանելության, այլև տեղանվան ստուգանքովում²⁹: Ինչ խոսք, Աուրնքում գտնվող Սահբակ այգին 1211 թ. Հայր Օհանես վանքին տվող Բուրան նույն այն Բուպան է, որից ուն Հայրածայն 1206 թվականին (ՈՍՍ) հող է գնում նույն Աուրնքում, վիճաբանելով. «ես Հայրածայն գնեցի հող յԱուրնք իմ պատրոն Բուպան, բարում արդևամբք անկեցի այգի եւ ետու օր ուլանս Կենտուս... թվիս ՈՍՍ»³⁰: Նույն Բուրան Աուրնքում ունեցած այգի է նվիրել և Սանահինին, այդ կապակցությամբ թողնելով հետևյալ արձանագրությունը. «Ե թրսի ՈԿ (1211 թ.), անուամբն աստուծոյ եւ՛ Բուրայս, քուն Զարե[...]> <հուս յԱստուս> ծածինս զՄամախարունին այգին յԱուրնք իմ անե...»³¹:

Այսպիսով, տապանագրի սկիզբը Բուրանն այլ արդյունքներում հիշատակված Բուպան-Բուրան է, որի գործունեությունը կարելի է հետևել 1206-ից մինչև 1223 թվականները, անվանի իշխանավոր, Զաքարյանց գործակալ, մեծ

²⁶ Այս օրինակով որից հաստատվում է մեր այն կոսմոսը, թև Սարգիս Երկանյանցը որ «Երևմտագու-Երևմտի» է հիշատակվում իբրև նշանավոր իշխան, մեծ իշխան և ոչ չենց այդ տիրույթ կրած լինելու համար:

²⁷ Եղվ. աշխ., էջ 315 (Հավելված Ա, 42):

²⁸ Արձանագրության գիտական վերանայության մեջ Աուրնքը է, որով վերահամ է քրե-նարիմտ անհրամբելությունը: Բուպայ ընթերցումը Բյուր է:

²⁹ ՏՍՍ Ս. Մ. Мурадян, Винительные формы в именительном по данным топонимики Армении, «Вестник общ. наук» АН Арм. ССР, 1971, № 4, էջ 23.

³⁰ Գ. Հովսեփյան, Եղվ. աշխ., էջ 316: Արձանագրությունը ստեղծել ու սրբագրել ենք տեղում:

³¹ ՍՍՍ Կ. Կաֆադյան, Սանահինի վանքը..., էջ 129: Հրատարակի Բուրայս ազգավոլ ընթերցումը հնուկ և առջերիս հեղինակի ուղղորդությանը և տառարկել Ս. Ավագյանը:

սպարապետ, պատրոն, իշխանաց իշխան և այլն: Մահացել է, հավանաբար, 1230-ական թվականներին, բավական առաջացած տարիքում, քանի որ ավագին 1200-ական թվականներին կապրելու Օրբելյանին «հիտապացոյ իբրեան», ապով նմա դամենորհնեալ և զգեղեցիկ օրիորդն զԱտիայն (resp. զԱսփայն), ընդ որ առ ժամ մի ցատուցեալ Ամբարեկ Իվանեի³²: Ինչպես երևում է, Իվանեի գաղտնյաք ընդամենը «առ ժամ մի» է եղել, որից թիշ անց նրան՝ «ի մեծ զղկտուցացն ուն Բուրա անուն» դարձնում են «գործակալ ամենայն տան Աթարեկին»: Հենց Իվանեի կառուցած եկեղեցին էլ դառնում է նրա ու ժառանգների տապանատուն-պարտությունը: Բայց հնցքը սրտով չի ավարտվում. ինչպես տեսանք, արևելյան ճակատի արձանագրության մեջ Բուրան ամբարայից-ամբար է կոչված (իմա՛ ամբարակետ), որ իրական բովանդակություն անկողջ տրտղու է, որպիսին կրում էր միայն Թիֆլիսի կառավարչը: Ամիրանոյց ունեին և Քուրթիան ու միմյանք: Աղայիսիք կղել են նաև Գրանիսում ու Թուսթավում, բայց զրանք ամբարներ են և ոչ՝ ամբարայից-ամբարներ³³: Առաջ է գալիս բավականաչափ անըզմվածային մի խոհոր. ինչպես կարող էր Բուրան Իվանե Երկանյանցը որևէ տիրույթների վերականգնում-մեծարելը լինել, միտածանակ Թիֆլիսի կառավարիչ հանդիսանալ՝ մեծուրճիկախոցեան ենթակալության տակ: Գրանք ըրյորովին տարբեր պայտուներ են: Ամբարայեանի նստուցը Թիֆլիսում պիտի լինեք, իսկ Բուրան թուզված է Թեմաուրյում: Ակզբնաղբյուրներով հայտնի Թիֆլիսի ամբարայեան ամիրանոցը Քուրզ Աբրուինին է, որը Գեարդ Յ. րդ թագավորի հանձնարարությամբ նշանակվել զեր խաղաց 1176—1177 թվականներին՝ Օրբելյան տունի ապստամբությունը ճնշելու: Իրադարձություններին ժամանակակից Քուրալեցին նրան կոչում է «բարեկալտ ամիրանոց Եփեսաց»³⁴:

Մի քանի տարի անց, 1185 թվականից սկսած, վրացական արյուրենիում Թիֆլիսի ամիրանոց է վկայվում Աբուլ-Հասանը, Քարթլիի եպիսկոպոս Բարսեղի եղբայրը, որը Կապտավանի (լուծախ Յոնեսկոցո) շինարարական արձանագրության մեջ կրում է «Երևմտագու-Երևմտի», Քարթլիի ամբարայից-ամբար, տեք Թուսթավի և յոթ լիանագլաններին՝ տիրույթ³⁵: Ակազ. Ս. Երևմյանը հանդամանորեն ուսումնասիրել է այս Աբուլ-Հասանի

³² ՍՍՍ Օրբելյան, Եղվ. աշխ., էջ 396—397, հմտ. էջ 351—352, հմտ. «Գիտան», III, 148, 206:

³³ Ինտիտուտուսի մասին տե՛ս «Հայոց Թեղեցուցեան, տնտեսական-մշակութային օրնախոսությունները», Երևան, 1966, ջջ. 199—221: Գրանիսի նորաստան մի արձանագրության մեջ հիշվում է ամբարայեան պաշտան ունեցող ամե հոր Միրիբեկի որդի (տե՛ս ջ. Յ. թղթածոց, Եղվ. աշխ., էջ 160—161):

³⁴ Հ. Հակոբյան, Գաղթի Քուրալեցու հիշատակարանը («Տեղեկագիր», 1958, № 8, էջ 119—120): Սանահին 1181 թ. արձանագրության մեջ (ՈՒ թվականը միտ չպետք է լինի պաշտել իր ՈՒ—1185 թ., հմտ. Ս. Երևմյանի ստորև վկայախոսվող աշխ., էջ 408): Քուրզը կոչված է ամբարայից և ոչ՝ ամբարակետ, սակայն զրանից պայտուների իշխում չի ենթարկվում (տե՛ս Կ. Կաֆադյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 104):

³⁵ Ե. Такашвили, Об Новоно-Богославской церкви в Тифлисе, СМОНИК, вып. XLIII, Тифл., 1913, стр. 145.

127

արգել, որ նրա պաշտօնական կաշիքան ավարտվում
 նա զրկվեց իր տիտղոսներից, իսկ տիրույթների
 զին նվիրեց Զարբրա Երկայնաբարգուկին³⁰: Մե-
 ների միևնույնը՝ զարձամ Արուշ-Հասանը հարկավ
 րում էր և ամիրայից-ամիրա մնալ³¹: Ուրեմն Բուրայ
 րում կարող էր հիշյալ թվականից հետո միայն, բայց
 զմամբ, թե՛ ժառանգական իրավունքով: Թամարի երկու
 ր հիշատակում են Արուշ-Հասանի մեկ որդի՝ Գուլան, սրբ նախ
 րակա՝ Կյարբբի ու Շավչբի տերն էր, հոր պես Գրգրի Ռուսի
 րտակից, այդ պատճառով էլ կուրացյան գաղապարովից³²:

Կապտավանի վրացիներն արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ
 Արուշ-Հասանի անդրանիկ որդին Գավիթ էր կոչվում³³ (նրա մասին ուրիշ
 րինչ չգիտենք), զուցի Արուշ-Հասանը ունեցել է և երրորդ որդի՝ Քեժաուշի
 րձանագրության Բուրա³⁴: Ճիշտ է, Արուշ-Հասանը միաբնակ դավանության
 էր պատկանում, այդ պատճառով էլ «Քաղաքիքների պատմական և գովա-
 անք» երկի հեղինակը նրան կոչում է «Տավառով բարբարոս և վանուճարով
 տարբարոս»³⁵, բայց այդ պարագան մեր հարցազրույցում չի լսանալում,
 րանի որ նրա Բարսեղ եղբայրը նույնպես քաղկեդոնականություն էր ընդու-
 նեց: Բուրան կարող էր հետևել նրան, ինչպես Զարբրայան ընտանիքում էր
 տեղի ունենում: Արուշ-Հասանի ժառանգ լինելու ղեկըրում լրիվ հասկանալի
 է դառնում Բուրայի «ամիրայից-ամիրա» տիտղոսը, Զարբրայան տանի
 ստանձնած ժառանգությունը և այլն (հոր տիրույթները այս տունին անցնե-
 լիս, Բուրան կարող էր պահպանել իր ժառանգական իրավունքները՝
 Զարբրայան տան ձեռնավոր-գործակից գաճակով): Այս ղեկըրում Բուրայի
 ամիրայեությունը Արուշ-Հասանից ժառանգած տիտղոս է, որին վրաց
 արքունիքը շնորհակց այդ պաշտանի իրացումը՝ Արուշ-Հասանի ու Գուլանի
 ընդհիմապի գործունեությունը նկատի ունենալով: Այս աշխատանքային
 վարկածի պարագայում բացառելի է դառնում Բուրայի կողքին թաղված-
 ների մեջ Հասան-Բուրա անձնանվան տոճմակեությունը: Եթե աղբյուրներից
 դիտենալիք Արուշ-Հասանի հոր անունը, իսկ Բուրայի պապի անունն էլ

լրիվ պահպանված լիներ «Քարե»[...], թերևս կարելի էր խնդրիս մեջ
 որոշ հասակություն մտցնել:

Թե ազգակցական ինչ հարազատություն և հաշորդականություն կա
 Մեծն Բուրայի և նրա կողքին թաղված Հասան Բուրայի ու Սամաղավայի
 միջև, կարելի է ճշգրտել բոս այլ աղբյուրների: Թանաթիս Ա. Ստեփանոս
 կիկեղցու «արևմտյան պատի հարավային մասի կենտրոնում... արտաբուն»
 կա մի այսպիսի արձանագրություն. «Յանուն աստուծոյ, ևս Բուրայիս, բունս
 Սամաղային, աղիս [...] Յանուն աստուծոյ: Ես Սարգիս, որ ավի Թանաթի
 վանից ս. Ստեփանոսի զՍամաթիայ վարին հոգի նայան հաշորդիքը՝ նարան
 ավին ինձ պայտնութեան Ե ար Ք Խարան: Ով խափանէ՛ ՅԺԸ հարսպի-
 սացն նդովեալ եղիցի»³⁶:

Արձանագրությունը փաստորեն երկու ինքնուկա մասերից է, առաջինը
 կիսավարտ, թեև վիճարումն ամբողջական է: Բայց ներկա ղեկըրում
 կարևորն այդ չէ. Գ. Հովսեփյանն ու Ս. Բարխուդարյանը այն թվագրում են
 14-րդ դարի առաջին կիսով, որ արդարացի է թե՛ հնագրական, թե՛ լեզվա-
 կան տուճով³⁷: Կարևորն այն է, որ 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներին
 գործող Բուրայի³⁸ պայքը Սամաղայան է: Այս նույն անձնավորությունը
 հիշատակված ենք գտնում և Կեչառույի վիճագրիցի մեկում. «[...]ան
 րուպակունրեանս հայոց, ի հայրապետութեան տն Դիզորիսի և բազաուր-
 րեանն վրաց Գարգէ և մերս իշխան... իս հայր Պետրոս և եղբայր իմ տէր
 Յուսէփ ևս Սարգիս կրանտար և միարան [Բ] ուխտ [ի]ս հաստանցախ
 անտոն Ստեփաննոսի Աղուանից կարողիկոսին Ի տարին ... Ես Խաչատուր
 ևս միարան կղարցա վերստին ճարոցեպ գեկեղեցիս ևս ասմանեցախ
 գտան սրբա խաչին, որ ասմեայն եկեղեցիս ժամ Գիշուկին անենն միշ-
 անաղ [դ]ուրեամբ ամիր Բուրային...»³⁹: Մ. Ամրապյանը իր ընդգրկնակության
 մեջ թվագրել է ՇԿԳ (-1114 թ.)⁴⁰, որ թյուրիմացության արդյունք է: Գ.
 Հովսեփյանը ստուգելուց ու վերածանելուց հետո եղբակցացրել է. «...արձանա-
 գրություն թվականը հաստատուն կերպով պետք է նշանակել 1161—1166,
 երբ կենդանի էր Գրգորիս Պահլավյանին»⁴¹: Սակայն դիտելու է, որ հիշյալ
 թվականներին ոչ մի «ամիր Բուրայի» տեղիս նկատմամբ իշխանություն
 ունենալ չէր կարող Վերևում սեանք, թե «Մեծ Բուրային» Զարբրայանների

³⁰ С. Т. Еремян, Юлий Боголюбовский в армянских и грузинских источниках (Եր. պետ. համալսարանի աշխատություններ, հ. 22, 1946, էջ 359—421):

³¹ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 414—415: Մենք այսուղ չենք անըրգազանում Արուշ-Հասանի և Քրդի նույնանունական ինդիքի, որ տապաղրել է ակադ. Ս. Մրնճյանի և որի սիմ տարբերում է Բ. Մրնճյանն (ան՝ս նրա՝ սիմոնի Իշխել-Նեխոստլյան տնտեսութունն օկտոբրո-վան, տն., 1965, թ. 147—148): Այդ նույնանունակ աղբյուրները վերջերս տպագրուցից է Մարցարայանը (ան՝ս Վրացերը, 1975, թ. 11, էջ 35—60):

³² Հմմտ. Ե. Յուլեղոսիցու, նշվ. աշխ., էջ 263:

³³ Յ. Օ., II, 38, 49, 81, 141:

³⁴ Տե՛ս Ե. Такайшвили, անց:

³⁵ Յ. Օ., II, 48: Արուշ-Հասանի մասին ան՝ս նույն՝ Ա. С. Хаханов, Положение армян в грузинском царстве. «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1897, էջ 658—659:

³⁶ Տե՛ս Վիվլան Հայ վիճագրության, որակ 3, կարմնջ՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 82 (արձ. № 224, լուս. 80), հմմտ. Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 241 և 339:

³⁷ Տեղագրությունն էլ այդ է հուշում. որովս էլ 1348 թ. արձանագրությունից վեր, թերևս և ժամանակակից նրան:

³⁸ Վանանի քակում (էջ 409) սխալմամբ ուղիղ մեջ գրված է Բուրայիս (ս-ն ղեմքի ցուցիչ է): Ս. Բարխուդարյանը Բուրայի հոր անունը կարգացրել է Հասան (Վիվլան, III, 82), ինչպես վիճարում նման անուն չկա, ինչպես ցույց է տվել վիճարագետ Ս. Ավագյանը:

³⁹ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 163 և 313: Արձանագրությունը սրբագրի ենք տեսում:

⁴⁰ Տե՛ս Մ. Ամրապյանց, նշվ. աշխ., էջ 351—352: Քրդուն սխալմամբ տպված է 1116 թ.: Վերջումը նկատված է և Գ. Հովսեփյանի կողմից (նշվ. աշխ., էջ 162):

⁴¹ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

գործունեությունը³⁵ և պարզել, որ նրա պաշտոնական կարգիչան ավարտվում է 1191 թվականով, երբ նա գրվելը իր տիրույթներից, իսկ տիրույթների կյանակալի մասը թաղուհին նվիրել Զաքարիա Երկաշխարհազուկին³⁶։ Մեծուրճենթությունն (Փինանունների միխատը) դարձում Արույ-Հասանը հարկավոր մինչև 1191 թ. շարունակում էր և ամիրայից-ամիրա մնալ³⁷։ Արեմն Բուրան այդ տիրույթն ստանալ կարող էր հիշյալ թվականից հետո միայն, բայց ինչպե՞ս նշանակվածը, թե՞ ժառանգական իրավունքով։ Թամարի երկու պատմիչները հիշատակում են Արույ-Հասանի մեկ որդի՝ Գուլան, որը նախ հալքի, ապա՝ Կղարջի ու Շավշի տերն էր, հոր պես Գիտրգի Ռուսի կուսակից, այդ պատճառով էլ կրթացման դատապարտվեց³⁸։

Կապտավանի վրացիներն արձանագրությունից հայտնի էր դառնում, որ Արույ-Հասանի անդրանիկ որդին Գավիթ էր կոչվում³⁹ (երա մասին ուրիշ ուշի՛ն չգիտենք), զույց Արույ-Հասանը ունեցել է և երրորդ որդի՝ Բեժատուչի արձանագրության Բուրա՞ն միջև է, Արույ-Հասանը միաբնակ դավանության էր պատկանում, այդ պատճառով էլ «Թաղակիրների պատմականն ու զովասանքը երկի հեղինակը նրան կոչում է «Շավառով բարբարոս և վարձուներով տարաարտ»⁴⁰, բայց այդ պարագան մեր հարցադրմանը չի խանգարում, քանի որ նրա Բարսեղ ներառյալ նույնպես քաղկեդոնականություն էր քնդունել Բուրան կարող էր հետևել նրան, ինչպես Զաքարյանը քրեատներում էր տեղի ունենում։ Արույ-Հասանի ժառանգ լինելու զեպրում լրիվ հասկանալի է դառնում Բուրայի «ամիրայից-ամիրա» տիրույթը, Զաքարյան տանն ստանձնած ժառանգությունը և այն (հոր տիրույթները այս առճմին անցնելիս, Բուրան կարող էր պահպանել իր ժառանգական իրավունքները՝ Զաքարյան տան ձեռնամուր-զործակից գաղտնալով)։ Այս զեպրում Բուրայի ամիրայությունը Արույ-Հասանից ժառանգած տիրույթն է, որին վրաց արքաները շնորհատեց այդ պաշտոնի իրացումը՝ Արույ-Հասանի ու Ռուզուլի ընդդիմացի գործունեությունը նկատի ունենալով։ Այս աշխատանքային վարկածի պարագայում բացարարել էր դառնում Բուրայի կողքին թաղվածների մեջ Հասան-Բուլա անձնանվան առճմականությունը։ Եթև աղբյուրներից գիտնայինք Արույ-Հասանի հոր անունը, իսկ Բուրայի պապի անունն էլ

լրիվ պահպանված լիներ («Ջարն»[...]), թերևս կարելի էր խնդրիս մեջ որոշ հստակություն մտցնել։

Թև ազգակցական ինչ հարազատություն և հաջորդականություն կա Մեծն Բուրայի և նրա կողքին թաղված Հասան Բուլայի ու Սամազավայի միջև, կարելի է ճշգրտել ըստ այլ աղբյուրների։ Թանաթի ու Սանիանոս եկեղեցու արձանագրան պատի հարավային մասի կենտրոնում... արտարուստ կա մի այլաբան արձանագրություն. «Յանուն աստուծոյ, ևս Բուրայիս, բունս Սամազավային, որդիս [...] Յանուն աստուծոյ, ևս Սարգիս, որ տղի Թանատի վանեց ևս. Սանփանոսի դժատրեայ վարդի հոդի նայան Նայրիների նաքան տղին ինձ դաշտնութեան և ար Թ խորան։ Ով խափանէ՛ ՅժԸ հայրապետացն նշովեալ եկեցի»⁴¹։

Արձանագրությունը փաստորեն երկու ինքնակա մասերից է, առաջինը կիսավարք, թեև վիճաբանում ամբողջական է։ Բայց ներկա զեպրում կարևորն այդ չէ. Գ. Հովսեփյանն ու Ս. Բարխուդարյանը այն թվագրում են 14-րդ դարի առաջին կիսով, որ արդարացի է թե՛ հնագրական, թե՛ լեզվական առումով⁴²։ Կարևորն այն է, որ 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներին գործող Բուրայի⁴³ պապը Սամազավայն է։ Այս նույն անձնավորությունը հիշատակված ենք գտնում և Կելառուչի վիճաբարից մեկում. «[...] Նան րուակնորբանս հալոց, ի հայրապետութեան ան Գրիգորիսի և քաղաառութեան վրաց Կառգէ ևս մեր իշխան... ին հայր Պետրոս և կրայր իմ տէջ Յուսէի և Սազիս կրանաւոր և միարան [Բ] ուխա [ի] սուստանեցաւ անառն Սանփանոսի Աղուանից կարողիսսին Խ աւրին ... ևս խաչաուր և միարան եղարֆս վերստին նորոզեցաւ զեկեղեցիս և սանմանեցաւ գտան սքր խաչին. որ ամենայն եկեղեցիս ժամ Գիշուկին առնէ միշտ [ի] ուրբանոր ամիր Բուրայիս...»⁴⁴։ Մ. Սմբատյանցը իր ընդգործնակության մեջ թվագրել է ՇԿԳ (-1114 թ.)⁴⁵, որ թյուրիմացության արդյունք է։ Գ. Հովսեփյանը առաջնելուց ու վերձանելուց հետո կերակացրել է. «...արձանագրության թվականը հաստատուն կերպով պետք է նշանակել 1161—1166, երբ կենդանի էր Գրիգորիս Պահլավունի»⁴⁶։ Սակայն գիտելի է, որ հիշյալ թվականներին ոչ մի ամիր Բուրայիս տեղիս նկատմամբ իշխանություն ունենալ չէր կարող Վերևում տեսնել, թե «Մեծ Բուրային» Զաքարյանների

³⁵ С. Т. Еремян, Юрний Боголюбский и армянских и грузинских источниках (տե՛ր պետ. համալսարանի աշխատություններ, հ. 23, 1946, էջ 389—421)։

³⁶ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 414—415։ Մեկը այսպեղ լինը անդրադարձում Արույ-Հասանի և Փրոզ Եռլանանության ինչդրին, որ առաջգրել է ակադ. Ս. Երեմյանը և որի զեմ առարկում է Բ. Ռինչյանն (տե՛ս նրա՝ «Մոլանոն հնչյուն-և-գրությունը լեզուաբանական և քերականական», 1965, թ. 147—148)։ Այդ նույնացման անկարելիությունը վերջերս ապացուցեց Հ. Մարգարյանը (տե՛ս «Էթնոսեր», 1975, №11, էջ 55—60)։

³⁷ Հմմտ. Ծ. Չրեցեղոսեցու, նշվ. աշխ., էջ 263։

³⁸ Ճ. Ս., II, 38, 49, 81, 141։

³⁹ Տե՛ս Ե. Такайшвили, առջ.

⁴⁰ Ճ. Ս., II, 48։ Արույ-Հասանի մասին տե՛ս նաև՝ А. С. Хаханов, Положение армян в грузинском царстве, «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1897, էջ 638—659։

⁴¹ Տե՛ս «Գիվան հայ վիճաբանության, պրակ 3, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 82 (արձ. № 224, լուս. 80), հմմտ. Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 241 և 339։

⁴² Տեղագրությունն էլ այդ է հույում. գրված է 1248 թ. արձանագրությունից վերև, թերևս և ժամանակակից նրան։

⁴³ «Գիվանից ցածկում (էջ 409) սխալմամբ սուղի մեջ գրված է Բուրայիս (ս-ն զեմքի ցուցել է)։ Ս. Բարխուդարյանը Բուրայի հոր անունը կարգացրել է Հասուն («Գիվան», III, 82), մինչդեռ վիճաբանում նման անուն չկա. ինչպես ցույց է տվել վիճաբան Ս. Ավագյանը։

⁴⁴ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 162 և 313։ Արձանագրությունը սրբագրել ենք տեղում։

⁴⁵ Տե՛ս Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 351—352։ Գրքում սխալմամբ տպված է 1116 թ.։ Վերջումը նկատված է և Գ. Հովսեփյանի կողմից (նշվ. աշխ., էջ 162)։

⁴⁶ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 162։

գործակալը դարձավ 12-րդ դարի վերջերին կամ 13-րդ դարի սկզբներին, իսկ նրա հիմնական գործունեությունն ընկնում է 1206—1223 թվականների միջև Գ. Հովսեփյանի ենթադրած ասորիների Կելատույքի միաբան խաչատուր (նույն է՝ Նաչատուր) շխարհը և այլն Կարծում ենք, արձանագրության հիշատակությունները լիարժեք կդառնան, եթե այնտեղ վկայակոչված մարդկանց 13-րդ դարի վերջերին կամ 14-րդ դարի սկզբներին փոստերը ենք հիշարժի, Գրիգորիա հայրապետը նույն Գրիգոր Անավարդիցին է (1293—1307 թթ.), Վրաց Գարգել թագավորը Գեորգի Պալման է, որին մեղուները 1299 թվականից թագավոր էին ճանաչում⁵⁷, Նաչատուրը՝ Կելատուցին (13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներ), իսկ Ստեփանուր՝ Աղվանից այն կաթողիկոսը, որի օրոք, 1297 թ., Սու. Օրբելյանը ավարտում էր իր պատմությունն ու գրում հիշատակարանը⁵⁸: Ուրեմն արձանագրության ամիր Բուրան նույնանուն է ոչ թե 1206, 1211, 1223 թվականներին հիշատակված Բուրայի հետ, ինչպես կարծվել է, այլ Թանատի 14-րդ դարի արձանագրության վկայած Բուրայի, որի պապը Սամաղալյանն է:

Ոչ միայն անձնանունները նույնությունը, այլ նաև Օրբելյանց ձևանարկումներին ունեցած մասնակցությունն ու երբեմնի Ջաբարյան տիրույթներում պատրան լինելը իրավունք են տալիս կարգադրելու, որ 13—14-րդ դարերի դարապահին սպրած Վրայային Թեմատույքի տապանագրի «Մեծ Բուրայի տոհմից է, ամվելի հիշա՝ ծոռը, որի պապ Սամաղալյանն ևս թաղված է Թեմատույքի եկեղեցում: Այս անձնավորության մասին առաջին օրել այլ տեղեկություն հայտնի չէ, եթե չհաշվենք «Վրաց ժամանակագրության» մեջ եզրած վկայությունը՝ «Սամաղալյա էրիսթավը, ամենայն ուղղման շնորհով օժտված, բնտիր նետաձիգ...»⁵⁹: Անանուն պատմիչը նրա մասին խոսում է 1297 թվականի դեպքերի կապակցությամբ, երբ Ղազան խանը Հորդա էր կանչում վրաց Գավիթ 6-րդ թագավորին⁶⁰: Հայտնի է միայն, որ այս Սամաղալյան խիստ ազդեցիկ անձնավորություն էր, ուստի պատմիչը «Հեր-Կախեցի դիդերույների ու ազնույրների» զեալը ընդհանուր ձևով առելուց հետո, անհրաժեշտ է համարում հատկապես շեշտել Սամաղալյայի ներկայությունը: Այս և մեր տապանագրի Սամաղալյանները նույնացնելու ամուր կրված շունենք, թեև հարավոր է, որ նրանք իր-բ նույնն են:

Տապանագրերի հաջորդականության մասին խոսելիս ասվեց, որ Սամաղալյան Հասան Բուրայի ու նրա կողքին թաղված կնոջ որդին է, ինչը վկայված է «Նրանց որդի...» արտահայտությամբ⁶¹: Նշանակում է Հասան

Թուրան «Մեծն Բուրայի» անմիջական հաջորդն է, նրա որդին Այս պարագան համարել է գտնում և առացած տոհմածառի անունների հաջորդականությամբ. Մեծն Բուրա > Հասան Բուրա > Սամաղալյա > [...] > Բուրայի: Գտնելով ժամանակագրական հաջորդականությունից, Հասան Բուրայի գործունեությունն ընկնում է 13-րդ դարի 30—50-ական թվականներին, բայց թե նրան պատմությունից հայտնի բազմաթիվ Հասան-ներից որի՞ հետ պետք է նույնացնել, դժվարանում ենք ասել: Քերես մասնավոր բնությունը Նաարավոր լինի պարզել և այդ հարցը⁶²:

Այսպես, ուրեմն, Թեմատույքի եկեղեցում թաղված անձինք հայոց ու վրաց պատմության մեջ նշանակալի գեր խաղացած գործիչներ են, երբեմնի վրաց մեծ դիդերույ Բուրան ու նրա ժառանգները, որոնց պաշտոնավարությունն ու տիրույթները Ջաբարյան իշխանության սահմաններում էին գտնվում: Իշխանական այս, կարելի է ասել, նորահայտ տոհմը սերտ ազդակցության մեջ էր Օրբելյանների հետ և մեկը այն տներից, որոնք ամբողջ 13-րդ դարի ընթացքում վարում էին կրկին բաղաբական ու անասական կյանքը՝ վերստին անունների բարդ իրադրության մեջ:

⁵⁹ Այնուամենայնիվ, առկոծվածային է մնում կելատույքի արձանագրության ք...ան թուականության հայոց սկզբածառի իրական բովանդակությունը: Մեր մեկնարանության պարագայում այն չի կորցր ս՜ 610, ս՜ 710 և ս՜ էլ 810 լինել:

⁵⁷ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 186, հմտ. օչ. գ 2 ջ 2 6 0 Յ Յ 0 0 0, նշվ. աշխ., էջ 245—246: Թ. Ժորգանյան ժամանակին ենթարկել է, թե Գեորգին երկու անգամ է թագավորական գահ լարարացել (Վեմոնոյցժո, II, էջ 180): Մեր արձանագրությամբ այդ գրույթը փաստարկում է ստանում և առավել ուշադրով դատում:

⁵⁸ Սու. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 507:

⁵⁹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 167, բնագիրը տե՛ս յ. լ., II, 301—302:

⁶⁰ Հ.մ.տ. օչ. գ 2 ջ 2 6 0 Յ Յ 0 0 0, յ. ր. 111, տմ., 1966, ց. 242.

⁶¹ Նոյր տապանագրը տարբերվում է մյուսներից իր ունեցած պակասով:

Քե ուժքեր են հիշատակված Բեզիլը, Ղուզիրը (?) և Հորդանանը՝ որն էր արդյուրից հայտնի չէ: Քերես կարելի էր վարկած առաջադրել, թե այս Հորդանանը նույնն է 1247 թ. Մաթուսափանքի արձանագրության մեջ հիշատակածի հետ, որը ըստ Պղնձահանքի արձանագրության տեղեկության, այնտեղի «անգործածական սեղը պիտանի դարձրեց»¹: Բայց, միայն անունների նույնությունից կենելով, դժվար է նման վարկած առաջարկել նկատելու է սակայն, որ Լեոնանցքի արձանագրության հնագրական նկարագիրը այն 13-րդ դարի գործ համարելուն ամենևին չի հակասում: Տառանշեղեր մասնակի սնական քնդհանրություն են ցուցաբերում և Լուսի վրացերեն տապանագրի գրություն հետ:

Հայաստանի տարածքում պահպանված մյուս բոլոր վիմագիր հիշատակարաններից Լեոնանցքի արձանագրությունը մեկ կարևոր հնագրական տարբերություն ունի. դա տառանիշերն իրար ազուցելու (բայց ոչ կապարկելու) ձգտումն է, փաստական մեկ նիշի զբաղեցնելից հասվածում 2—3 տառապատկեր տեղավորելով: Առհասարակ փորագրույր շատ լավ է պատկերացրել «աստվածավորով» գրչության հատկանշական կողմերը, ուստի առույցումից պատկերի խաթարում չի առաջացել (համառ. Պղնձահանքի արձանագրությունը):

Պատկերվ Բեզիլ և Ղուզիր (?) անձնանունների ոչ տոնացուցային լինելու հանգամանքից և հոգևոր աստիճան մասնացուցող տերմինի բացակայության փաստից, կարելի է ենթադրել, թե նրանք երկուսը աշխարհական անձինք են (մանավանդ որ Հորդանանի կուսակրոն-թահանա լինելը ասված է): Բայց թե ի՞նչ դեպքի առևտրվամբ են նրանք թահանայի հետ միասին հիշատակվել և Լ՛րբ՛ հայտնի չէ: Քերես նույն կոթող-հուշատախան վրա հիշատակվելը միաժամանակյա վախճան է հուշում: Ի դեպ, արձանագրության շարունակության մեջ կարող էին այլ անուններ ևս լինել: Այս ամենը (ներառյալ բարի կանգուն դիրքը) իրավունք են տալիս մտածելու, թե գործ ունենք միջնադարյան կոթող-հուշատախան հետ:

Վրացերեն լեզվով արձանագրված լինելը ինչ-որ շահով արդեն վկայություն է, որ այնտեղ հիշատակված անձինք Լեկարեակ զավատության պիտի լինեին (այստեղ ազգային պատկանելության հարց չենք արժանանում): Բայց կա երկարնակույթություն հուշող արտաբեր մի մանրամաս. արձանագրության վերևում պատկերված է խաչ՝ ուղղահայաց թևի վարի մասում կրկին հորիզոնականով երկրորդ խաչ՝ ձևացնելով: Սա արդեն հատկանշական երևույթ է: Հիշենք, որ նմանատիպ մի խաչ էլ բանդակված է երկայնաբազուկների կառուցած Հնեվանքի զավթի հարավային պատին:

Անկասկած, ս. Մխեոս եկեղեցու շրջապատի հնագիտական ուսումնասիրությունը կարող է երեսն քերել նոր նյութեր, որոնք կնպաստեն կոթողիս

¹ Տե՛ս այստեղ, Պղնձահանքի վերաբերող հատվածը:

Լ Ե Ռ Ն Ա Ն Ց Ք

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիժմագրական արշավախումբը 1966 թ. օգոստոսի 24-ին Սպիտակի շրջանի Լեոնանցք գյուղում (ս. Մխեոս եկեղեցու մոտ) գրանցեց վրացերեն արձանագրության առկայություն: Արշավախմբի ղեկավար, այժմ՝ հանգուցյալ վիժմագրագետ Ս. Քարխուղարյանը հիշյալ փաստի մասին սիրալիք հաղորդեց տղերքիս Տեղեկանակին (12)X1 1966 թ.): Եկեղեցու մոտ կան չին շինությունների հետքեր, բառակող կոթող և տապանաբարեր: Վրացերեն արձանագրություն ունեցող բարի այժմ իր տեղում չէ, գտնվում է ճանապարհի կողքին: Այն կանգնեցված է եզել խաչքարի տեսքով, բայց ժամանակի քնթացքում քարի ներքեի մասը կտրվել է, գրանով իսկ դատվել պատվանդանից: Արձանագրության վերջին տողը, հավանաբար, այդ անջատված մասի վրա է մնացել, որը եղած քարաբեկորների մեջ չգտնվեց:

Ճիշտ է, առանձին տառապատկերներ ու նույնիսկ տառաշարքեր զգալիորեն հորմահարված են, բայց եղած տառահետքերի շնորհիվ, մանավանդ շարագրանքի բանաձևանություն պարզազյում, ամբողջությամբ վերծանելի է:

- 1 Ք Լ(ղ)ԼԵԱ Ն(ց)ԵԼԵԱ Մ(ց)ՄԵԼԵՅՆ Ը(ձ)ԵՐՏՅՈՅԻՆ.
- 2 Լ(ղ)ԼԵԱ Ը(ղ)ՅՈՅԻՆԱ Մ(ց)ՄԵԼԵՅՆ Ը(ձ)ԵՐՏՅՈՅԻՆ.
- 3-4 Լ(ղ)ԼԵԱ ՄԵԼԼԵԼՈՅԱ-ՄԵԼԵ(ձ)ՅՈՅԻՆԱ ՕՐՈՐԸ(ձ)ԵԼԻՆԱ Մ(ց)ՄԵԼԵՅՆ...

Լ 1 (36)

Ազ. IX, 3

Թարգմանություն. Բեզիլի հուզում ողբով ասավ: Ղուզիրի հուզում ողբով ասավ: Կուսակրան Բանան Հուզանանի հուզում ողբով...

Հիշյալ անձնանուններից բոլորովին անծանոթ է Ղուզիր-ը, այդ իսկ պատճառով էլ Մ ձայնավորի վերականգնումը խիստ պայմանական է, մասամբ վրացերենում Ը Պ Յ օ սեփան գոյությունը թելադրված: Պայմանականությունից դեբո չ է Յ -ից հետո օ կարգավը, Քերես այն կարելի է ընկալել իբրև 3 (այս դեպքում Պ կարդալը արգարացված կլիներ) կամ նույնիսկ յ: Բայց այդ ամենից փժմակը չի փոխվում, և անուրը մնում է անծանոթ:

Նետ կապված հարցերի լուսարանմանը։ Ուրեմն, անտեղի կլիներ այժմ սուկ կեթադրությունների հիման վրա բացատրություններ առաջարկել։

ՅՑկ նկատի ունենանք Հայաստանում եղած վրացերեն արձանագրությունների մասագրությունը, ապա կունենացը զյուրը նրանց տարածման ուրարթը մտածիք դրա է. այն ավելի շուտ Շիրակին է անվճում, քան Տաշիր-Չարագեղան։ Ճիշտ է, առ այսօր Շիրակում (նկատի ունենք գաղափարային մասը, բայց ոչ Անին) քաղկեդոնականների քել թե շատ նկատի դավանական-մշակութային կենտրոն հայանի չէ, բայց արդարացի էր Ե. Մարը, երբ գրում էր, թե «Грузинские надписи той эпохи (т. е. XIII века — П. М.) в крае (т. е. Шираке—П. М.) не все еще известны. Они находились не только на монастырских церквях, но и на других, раскопанных по области, культовых сооружениях»².

Կունենցում գտնված հիշատակարանը հուշում է, թե Չարարյոն տիրապետության այս միջավայրում ես երկարեակ օչախներ եղել են։ Այսպիսի անհրաժեշտ է հիշել ժամանակին արժարժված մի արձանագրություն գոյությունը, որ Հետագայում դուրս մնաց գիտնականների ուշադրությունից ու հանդուրժումից։ Ի ապացուց իր գրություն, թե «Տոչ ժողովրդու ինքն պինծությունը է վերաբերվում ղեպի ամեն մի գոյությունը քարերի վրա։ Ինչ չեղավ էլ այն լինի», Ե. Մարը վկայակոչում է այսպիսի մի փաստ։ «Ախրանդարադի գավառում բաց դաշտում գտնվել էր բարե խաչի մի բեկոր՝ վրացերեն հետաքրքրաշարժ արձանագրությանը, հետաքրքրաշարժ ինքնին իր գտնված տեղով։ Եվ վրացերեն արձանագրությանը այդ բարբ վերցվել էր ու գիտության համար հոգա՞ծու ձևով փրկվել հայի կողմից։ Մենք այդ տեսլ ենք սեփական աշխարհով»³։ Ափսոսանքով պիտի նշել, որ հեղինակը արձանագրության տեքստը չի բերում, թեև, չնք կասկածածու, տեղում ընդօրինակած կլիներ։ Այդ բեկորը գտնելու մեր ջանքերը արդար ղուն անցան։ «Գիտության համար հոգածու փրկողը», ինչ խոսք, կաշխատիք այն որևէ թանգարանի սեփականությունը դարձնել, բայց ո՞ր թանգարանի, հայանի չէ։ Նկատելու է, որ Ե. Մարը արձանագրության կրող բեկորը տեսել է մինչև 1898 թվականը, երբ Հայաստանում եղած թանգարանները դուրս էին լայն հարաբերական աշխատանքի⁴։ Նախկին Ալեքսանդրապոլի գավառը ընդգրկում էր բովանակել նշանակալի տարածք, որի մի մասը այժմ ՍՍՀՄ է անհամաններից դուրս է։ Եթե Մարը գովառի այդ մասում է բարբ տեսել,

այդ այն գիտության համար այլևս կորած է՞։ Գիտնականի վերորդալ խոսքերում արձանագրության բովանակումն, անընդունելի ինչ-որ ակնարկ կու. «Յետաքրքրաշարժ ինքնին իր գտնված տեղով» արտահայտությունից կարելի է մակարեղել, թե նրա տեքստը մի տեսակ բանաձևային է եղել, ինչպես հանձան պատահում է (հիշենք Պլինտասների խաչի վրայի արձանագրությունը)։ Ինչևէ, Շիրակի տարածքից (բացառությամբ Անին) գիտությանը հայանի է գտնում երկու վրացերեն արձանագրություն, թեև մեկի բովանակությունը անհայտ, իսկ մյուսինը սակավախոս, բայց այնուամենայնիվ՝ բրենց գոյությունը արդեն նշանակալի։

Թեևս Շիրակի հետ անընդմիջ վիճադիք մեկ այլ հիշատակարան ես. 1881 թ. էջմիածնի կեղեղցական թանգարանի այլ նյութերի հետ նրան ակցափոխվեց նաև վրացերեն արձանագրություն ունեցող շարվածի ճակատային մի բար։ Տարիներ անց, 1967 թ. մայիսի 10-ին Հայաստանի պետական թանգարանի տնօրինությունը այն նվիրեց Ս. Ջանաշյանի անվան Կրաստանի պատմության թանգարանին⁵։ Վերջինս հիմնադրության հարյուրամյակի կապակցությամբ Ցավք, ոչ որի հայանի չէ, թե բարբ որտեղից է և՛ որբ է կեղծովն տեղափոխվել։ Շահենայն ղեպ, ո՞չ Արարատյան գավառից, որովհետև ծանոթ տեղագրական աշխատություններում նրա մասին խոսք չկու, ո՞չ էլ Գուլաքքից, որովհետև տեղի կանգուն հուշարձանները արձանագրի նման քարի պակաս չունեն (խոսքը մեզ ծանոթ է այժմ պահպանվող հուշարձանների մասին էլ)։ Կրկնում ենք, թեքստ այն Շիրակից լինելու Ամենեկի շնորհիվ սույն վարկածը, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել նրա վերծանությունը⁶.

1,2 Լօնջըտօ ռ(մօ)տօսա<տօ> | մչ, մօճօան, ռ(օ)ճն ջօմ-

3,4 մ<յն> | Պօնցծ(օ)լ ձ(օ)Յոտկլկխօ<նօ | յլլլնցօօս...>

Շ (37)

Աղ. X, 4

Թարգմանություն. Հաճուն սասուծս ես՝ Մերիան, արժանագա կատուկու պատվական կեղեղցիս...

Արձանագրությունը շարունակվելիս է եղել ներքևի շարքի բարբ վրա⁸,

² Գտնությունը դու չի նաևի մշակութային արձեղների այն աճելի քանակությանը, որ սասուխ համայնաբաշայն կատարածի տարիներին կորցրեց մեր ժողովուրդը։ Ե. Մարտի կարևորեցությունը 1916 թ. կազմակերպված արշավախումբը միայն առանձին նշանակելու կարողացավ փրկել։

³ Քարե հուշարձանների ֆունդ. № 693.

⁴ Արձանագրությունը կատարել ենք 1967 թ. դեկտեմբերին, Քիֆլիսի թանգարանի արձանագրանում, Վճարի կեղեղցու խաչի պատվանդանի արձանագրությունների ուսումնասիրելու ժամանակ։ Մեկ տարի անց, պրոֆ. Ա. Տանինի հրատարակեց արձանագրության դեռ 1960 թվականից պատրաստած վերծանությունն ու լուսանկարը, անհրաժեշտ ծանոթություններով (տե՛ս՝ Ա. Տանիազե, Գրայնսկայա անլիտ. XI—XII вв. из Армении, «Հանդես նս. զնն. արդյունքները մշգղ. յնոս. ջնոս. յատկան Մոտեղն», Ծ. 11, «Հանդես մշգղ.», 1968, թյ. 143—144).

⁵ Չարքող տողի վերին կողմում առանձին տառակարք նկատելի են պահպանված քարի վարի կարեք.

² Н. Я. Марр, Аян, стр. 131.

³ Н. Марр, Грузинский поэт Акакий об армянах, «Новое обозрение», 1909, № 484—4842; ճճԼ. X. А. Вермишев, Материалы для истории грузино-армянских отношений, СПб., 1904, էջ 73:

⁴ Հայաստանում թանգարանների հիմնադրան համառոտ պատմությունը գրել է պրոֆ. Կ. Կախաթյանը (տե՛ս նրա «Հայաստանի թանգարանների պատմությունը», «Երաբեր», 1972, № 10, էջ 20—35):

ուր, ինչպես Ա. Շանիձեն է նկատում, պիտի լինեն կառուցմանը վերաբերող այլ հանգամանքների թվարկում և մանավանդ՝ դուցև և վիմագրման թվականը: Միտն (Նույն՝ Միրիան) անունը 13-րդ դարից սկսած մեզանում հաճախ է հիշատակվում⁹, բայց մեր արձանագրողին րբեմն էսկի հետ նույնացնելու կովան չկա: Նույնիսկ դժվար է ասել, թե նա 11-րդ դարի երկրորդ կամ 12-րդ դարի առաջին կեսերի սեղական ավատատեր է¹⁰, որովհետև արձանագրության հնագրական ավյալները այդքան որոշակի կովան չեն տալիս: Հիշյալ թվագրումը ընդունելի կարող է լինել Կյուրիկյան թագավորության սահմաններում վիմագրվելու դեպքում, իսկ Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում մինչև 12-րդ դարի վերջը, կարելի է ասել մինչև Անիի 1199 թ. նվաճումը Զարաթյանների կողմից, վրացերեն արձանագրության երևան գալը պատճառարանություն չի գտնում:

Արձանագիր այս բարի՝ թանգարանից-թանգարան անցնելու ճակատագիրն ինքնին հաստատումն է ն. Մադի այն հետևություն, թե «Տալիական ինտելիգենցիայի մեջ, որ հասարակության ազն է ու նրա ղեկավարը, զեզդի օտարի, թե իրենց հնությունները ստանած հարգանքը կազմում է նորսանգամների ամենահամարելի գծերից մեկը»¹¹, եվ, հիրավի, էջմիածնի եկեղեցում ապաստանած մշակութային արժեքների թվում պահպանվել ու պետական թանգարան է հասել շարվածքի սովորական մի բար՝ վրացերեն արձանագրությանը: Գուցե պահպանողները ծանոթ իսկ չէին նրա բովանդակությանը, բայց արձանագիր լինելը երաշխիք էր հոգածության:

⁹ Տե՛ս «Գրվածք», II, 16, 169, IV, 344, Լ. Ա. Խաչիկյան, «Գ՝ դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ», էջ 268—269, նույնի՝ «Ժն գրքի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ», Բ, էջ 128, 213, 416 և այլուր: Հմմտ. Հ. Անադյան, Հայոց սեմն. բառարան, Գ, էջ 349.
¹⁰ Տե՛ս՝ Ա. Շանիձե, հշգ. աշխ., էջ 144.
¹¹ Իրիկ. Մուր, Հայ-վրացական հարաբերությունների մասին անցյալում, Քիֆուս, 1958, էջ 12:

Հ Ն Ե Վ Ա Ն Ք

Հնեվումքի կառուցման ժամանակի մասին օտակվին ստույգ որևէ տեղեկություն հայտնի չէ: Անցյուզակի դիտվում է միայն, որ վանքը հունական է կամ վրացական, որովհետև արձանագրությունները գրված են վրացերեն, իսկ գավթի հարավային ճակատին «Տունական ոճի» եռահարկ խաչ է պատկերված: Ինքնին հասկանալի է, վանքի հիմնարկությունն ու ազգային պատկանելությունը որոշելու համար այսօրվա ըստարքը չէ: Նույն հաջողությամբ այն կարող է համարվել հունագրված կամ վրացագրված (=երկաբնակ) հայոց պատկանող վանք, մանավանդ որ պատմական այս շրջանի համար միակը չէ: Նշված հարցերը չէին կարող ընկունվան լուրջ ստարիա դառնալ, բանի դեռ այստեղ պահպանված վրացերեն արձանագրությունները ուսումնասիրված ու հրատարակված չէին:

Հնեվումքը այժմ գտնվում է անհամեմատ ավելի կործանված վիճակում, քան անցյալ դարի վերջերին կամ 20-րդ դարի սկզբներին է եղել, երբ նկարարվել է Իս. Հարությունյանի՝ և այգա՝ Ե. Կուլաչյանի՝ կողմից: Իս. Հարությունյանի մոտ կարգում ենք, «...ճանապարհ՝ քնկանք և կես ժամ գնալուց հետո բարձրացանք այն փոքրիկ բլուրը, որի վրա շինված է մեկվանք կոչված ավերակ եկեղեցին... Սրբատաշ բարից շինված եկեղեցու արտաքին ձևը չէ դանդաղանվում հայոց եկեղեցիների ձևից, բայց գմբեթից, որ տարբեր է: Եկեղեցու շենքի անսյուն է, և կաթողիկեն կանգնած է շար խաչածե կտրող կամարների վրա. նման է Սանահնու սր. Գրիգոր եկեղեցուն: Արևելքից և հարավից ունի երկիրորան գավթիթներ՝ սրբատաշ ան բարից

¹ Պրոֆ. Լ. Մելիքանի-Քեկը 1928 թվականին նշում է, որ 1926 թ. ամառը եղել է Հնեվումքում և գիտաբանի նշումները պատրաստում է ազգություն (տե՛ս նրա՝ «Ինքնուրույն մեթոդով նամակներ» ևս Ցետոյում, էջ. 34, նմտ. «Նույնի՝ «Об экспедиции в Лори-Ташир и по ущелью р. Машавери летом 1926-г.», «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, էջ 135—136). Եզոն Ձղաթվեղ-ձեզո, «Երկր-Ձեզո»-հուն լեռնաշղթա ընդհանրությամբ, տեղ Միտնից, էջ. 108 (սըմ. կրոն), տմ, 1964, էջ. 317—319.
² Իս. Հարությունյան, Աշխարհի հուշարար, «Լուսավ», 1897, էջ 233—234:
³ Ե. Խաչյան, Որոշյուրի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 1901, էջ 436:

շինված. հարավային գավթում կա նաև պատարագամտույց սեղան-
 հորաններն ասանց դռների են և բացվում են եկեղեցու մեջ երկու սյունա-
 դարը կամարներով Եկեղեցու կաթոլիկի և հարավային խորանի ճակատին
 կան հունարեն և հին վրացերեն (խուջուրի) տառերով արձանագրություններ,
 այլ վերջին արձանագրության ճակատին քանդակված է հունական խաչ:
 Եկեղեցու ձեյք և արձանագրություններից կարելի է ենթադրել, որ վանքը
 նախ հունական է եղել, իսկ հետո վրաց տիրապետության ժամանակ ընկել
 է վրաց ձեռքը: Վանքի արևելյան կողմը գտնվում է մի բառանկյունի մեծ
 շինություն, որի տանիքն ավերված է, իսկ որմնքը շինված են ոչ սրբատաշ
 քարից, ի նկատի ունենալով շենքի անկանոն լուսամուտները և ոչ սրբատաշ
 քարից շինված լինելը, կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցի չէ եղել, այլ
 հյուրատուն կամ սովորական բնակարան: Վանքի շրջակայքում երևում են
 ընդարձակ քարակույտեր, որոնք շինությանց հետքեր են և ապացույց են,
 որ այդտեղ երբևէն բազամարդ բնակության վայր է եղել¹:

Թեև Հենկվանեն այստեղ Չենկամբ է կոչված, անկասկած է, սակայն,
 որ խաչքը պաշտամունքային նույն կառույցի մասին է: Հայագետ Շ. Ոսի-
 յանը, հավանաբար անունների այս գանադանությունը նկատի ունենալով,
 վանքը կոչում է «Նեկ կամ Չեկ»: Շրջապատի բնակչությունը Հենկվանե
 անունը ասուպարանում է իրեն հունաց վանք, որ խիստ պատշաճ է վանքի
 զավանսությունը: Կուրթանում պատմվում է նաև, թե վանքում միաբանած
 այլազգի հոգևորականները «կակալ են կտորել» անցորդ տեղացիների գլխին:
 Եթե այս ավանդության մեջ որևէ իրական արձագանք կա, ապա կարելի է
 նույնիսկ վանքի անվան Հեն բազադրիչը ասել՝ «հէն» բառին, որովհետև
 այլազգի հոգևորականին այդպես որակելու օրինակ գիտությանը հայտնի է:
 Ինչ վերաբերում է Հեն—Չեն գանադանությանը, ապա Իս. Հարությունյանի
 գրառումները հրատարակելիս պարզապես Չ-Չ գրչական վրիպում է տեղի
 ունեցել:

Ինչպես արդեն նկատվեց, վանքի երկրորդ նկարագրությունը պատկա-
 նում է Ե. Լալաչյանին, որը հզամին սյուն նոր տեղեկություն չի ավելացնում:
 Նրա աչքից վրիպել է գմբեթի վրայի վրացերեն արձանագրությունը, ուստի
 անդրագրված է միայն մեկին. «գավթի հարավային, կամարակաղ դռան
 վերև կա վրաց խուջուրի տառերով մի արձանագրություն, որ չկարողացա
 ընդօրինակել»²:

¹ Իս. Հարությունյան, անթ.
² Ի. Ոսիյան, Պոպոլյարի վանքերը, Վրենա, 1960, էջ 31:
³ Տե՛ս 2. Բարթիկյան, Narratio de rebus Armeniae հունարեն թարգմանությամբ մեզ
 հասած մի Հայ-բաղկերեցական սկզբաղբյուր, միանրի Մատենադարան, № 6, էջ 461, ծան.
 27: Գրե՛նու է, որ հայ մասնագրություն մեջ մի քանի անգամ հիշվում է Հունի (ս...և անը
 Քլադուրո ի Նովին), Հայնի (ս...տը Թորոս ի Հայնի), Հենի (այլընթացում), Հիբի
 (Հիս Վեդալուր Սքրիվ... Կոբնապոս... Հինու և Արչուս) տեղանունը նույն տեղանվան
 շատ արտերախանները կարող են հարց առաջացնել՝ արդյոք Հենկվանքի մեջ էլ այդ նույն
 բառահիմքը չէ:
⁴ Ե. Լալաչյան, նշվ. աշխ., էջ 436:

18-րդ դարի վրաց նշանավոր պատմաբան Վախուշտի Արքայազը
 «Վրաստանի թագավորության նկարագրություն» (օղմորա ի սոմցվեսա ի սեփարտեց-
 վոլոս) աշխատության «Ժամանակակից Քարթլիի նկարագրությունը» բաժնում
 համառոտակի թվարկում ու ներկայացնում է Լուսու հուսիյանները Այսու
 հիշատակվող Չելի Նեշմարիտիսա (ժելու յեջմարտիտես — կենարար փայտ,
 իմա՝ ս. Խաչ) վանքը, բոտ ամենակի, նույն Հենկվանեն է: Վախուշտին այս-
 պես է նկարագրում.

...լայալալ յաճալալալ ամենս արև
 մոնակտերու ժելու յեջմարտիտես, Մըց-
 նուրու, Զըրալալալ մոնարալես Նըլա,
 Բիբուլալ գետի ափին, նույնպես
 լայալալալ լայալալալալ, Եթա արև մա-
 լալակ յալալալ Նոնա յեջանի մրալալու,
 լա մալ յալալալ Նոնա մըլալալալ յոլալ-
 ոն մրալալալ ժելուլալ, օրալալ յալալալ
 Ելալալալալալ յեջմարտիտես³:

...Գարձալ՝ սրանից (Քորայից
 — Պ. Մ.) արևմուտք կա [հանուն]
 կենարար փայտի վանք՝ գեղեցիկ,
 Բիբուլալ գետի ափին, նույնպես
 հայերն են օրհասել: Այստեղ բար-
 ձր ժայռի մեջ կան բազում այրեր,
 և այդ այր[խր]ում գտնվում են
 բազմաթիվ հին գրքեր, սակայն
 [սեղանքի] անմատչելի լինելու
 պատճառով անգործածելի են:

Թե զրավոր կամ բանավոր ինչ այդպիսի հիման վրա է Վախուշտին
 վառքս «Չելի Նեշմարիտիսա» անվանում, հայտնի չէ՞: Տեղիս այլ շինու-
 թյունների մասին արած նրա գիտություններից երևում է, որ ձեռքին սրել
 են և վառանելի արչուր չի ունեցել:

Հենկվանքի վերաբերյալ երկրորդ տեղեկությունը վրաց մասնագրության
 մեջ հանդիպում ենք 1837 թվականին գրված «Տփղիսի և Սամխիթի հուս-
 րությունների նկարագրությունը» երկում⁴: Սակայն այստեղ Հենկվանքին
 վերաբերող տեղեկությունը նույնպես բացված է Վախուշտի հիշյալ
 աշխատությունից⁵:

Ճարտարապետական այս ոչ երկրորդական կառույցին պատշաճ ուշադ-
 րություն դարձվից միայն վերջերս՝ ակադ. Գ. Չուբինաշվիլու հանգամանակց
 նկարագրության հրատարակումը⁶: Նա Հենկվանք է այցելել մի քանի

³ ԵսեթՅու, օղմորա ի սոմցվեսա ի սեփարտեցվոս, տն., 1941, ցջ. 35, հատ՝ 3, ց. IV, 308, Թարգմ.
 համա. Լ. Մկիթեր-Բեկ, վրաց արդյուրիցը, Գ. Նրան, 1955, էջ 79:
⁴ Պրոֆ. Կ. Լաֆադյանը ժելու-ի հակված է հույնացնել վրացերեն ժելու - ի հետ, որոնք
 իրականում ոչ մի ընդհանուր բան չունեն (տե՛ս վերաբեր., 1966, № 5, էջ 99):
⁵ Բնագիրը հրատարակել է Լ. Մկիթեր-Բեկը, տե՛ս նրա՝ «Մասնալու լեզուներ» և
 ինքնուրու լեզուներ, լեզուի շեղումներ, Երև., 1923, №1, ցջ. 61—96:
⁶ Կալ. Թարգմ. տե՛ս Լ. Մկիթեր-Բեկ, վրաց արդյուրիցը... 3. Գ. էջ 270, Այս
 հեղուկ է, որ ՎՄՆուսի հայտնի այս աշխատության հեղինակը Իգն. Իսահյանն է
 (Գ. Յանցյու, օղմորա ի սոմցվեսա ի սեփարտեցվոս յեջմարտիտես, Կ. ՄԱՍՍՈՒ-
 ժիս ՆԱՆ. Խընալալալալ օղմորա - Կ. ՄԱՍՍՈՒժ, V, ցջ. 57—65):
⁷ Տե՛ս Գ. Ի. Կլոպասիան, Разыскания по армянской архитектуре, ԿԹ, 1967, էջ
 71—79:

մեկ բառ, այն էլ զգվար է սասել՝ ինքնակա՞մ անուն է, թե՞ նախորդ սողից փոխանցված բառակես:

[ցեց նաջլացոց]
նչհ(ո)ն(օ)ա (Գ)
Հ VIII (45)

Ազ. XII, 3

Քարգմանություն. Այս [է] տապան Զյուլիի (?):

Տապանագրերը, իհարկե, նույն շրջանի չեն, բայց նրանց հիմնական մասը (ա—դ), բառ զբաղման, 13-րդ դարից հին կամ նոր շախտը է լինի, թերևս մասամբ հին է վերջինը՝ գ տապանագիրը, բայց ոչ վաղ 12-րդ դարից, և հայտնի չէ, թե ինչ կովաններից երևելով է Գ. Զուրիճաշվիլին այն 10-րդ դարի համարում²⁷; Կարծում ենք, ե տապանագիրը, ինչպես արդեն նույն հեղինակն է նկատան²⁸, համեմատաբար նոր է, բայց 14-րդ դարից այս կողմ բերելու հնագրական կովան չենք տեսնում, ուստի 15-րդ դարի վերջի կամ 16-րդ դարի զբաղման համարելը հիմնավոր չէ:

Է. Մեկբսեթ-Քնկի այցելություն տարիներին դավթի բարերից մեկի վրա եղել է երկու արձանագրություն:

ա) խոնճց, Զիգֆյալլ | օտեցմ—Քրիստոս, ողորմյա՛ Հովսեփին:

Հ IX (46)

բ) օտեցմն—Հովսեփին:

Հ X (47)

Հենվաներից ոչ հետո, Կուրթան դուղի ծայրից սկսվող ձորում պահպանվել է կիսավեր մի եկեղեցի, որ տեղացիները կոչում են «Ճնմալոր»։ Այն կառուցված է ժայռերի աստիճանավոր շարունակության արանքում եղած նեղ ճարձակում։ Պատերից պահպանվել է միայն հյուսիսայինը (վերին ժայռի ուղղությամբ)՝ հենարան դարձած անկման ենթակա ժայռաբերաններին։ Ժայռի բնական փորվածք-խորշը գործածվել է իբրև դմբեթի մեկ մաս (հյուսիսային)։ Պատի դրսի շարվածքը սրբատաշ բարից է, ներսին՝ հասարակ ձեփվածքով։ Հարավային պատը, որից միայն հետքեր են պահպանվել, կառուցված է եղել ճիշտ ժայռաբերանին՝ եկեղեցին, հավանորեն, ունեցել է երկու դուռ՝ դեպի արևմուտք և հյուսիս։ Վերջինս, փաստորեն, երթևեկի միակ ճանապարհն է եղել՝ ժայռի փորվածքը իբրև մուտքի դավթի գործածելով։ Փյվածքից պահպանված բարերից մեկի վրա կա վրացերեն արձանագրություն՝ բնկված երկու մասի²⁹։ Կտրվածքի եզրերին ընկած տառապատ-

²⁷ Г. Н. Чубинашвили, Եզգ. աշխ., էջ 79, ծան. 2:
²⁸ Անդ.

²⁹ Այս արձանագրությունը վիճարկական արշավներից մեկի ժամանակ լուսանկարել է մեզ և արձանարել Ա. Շահինյանը։ Տեղում այդտառախ (12/9 1967 թ.) արձանագրության հատվածները ի մի բերեցին:

կերները մասամբ խաթարվել են, իսկ ստորին մասում՝ 3—4 տաս ընդգրկմամբ, փշրվել, որի հետևանքով նկատելիորեն տուժում է արձանագրության ամբողջականությունը։ Այս ամենին զումարվում է և երկու տեղ հոգմահարված լինելը, որ դրան ամբողջությամբ անհետ են դարձել, ինչպես նաև՝ բարի երեք անկյունների կտրվածությունը, եվ, այնուամենայնիվ, արձանագրության վերձեռնությունը հնարավոր է։ Հենց սկզբից սասնը, որ վիճարկող հայավումներ ու ձայնավորների սղումներ հանատ է կատարում, բայց համապատասխան պատիվի չի գործածում:

Առաջին սողում վերականգնելի է վերջին մեկ-երկու բառը, ավանդական «Հևնուն աստնո՞՛ հոր, ո[...]]» ունենալուց հետո դժվոր չէ կասնել և շարունակությունը, մանավանդ որ հաջորդ սողն սկսվում է սարսի հոգուց գարձվածքով։ Ուրեմն, պիտի ունենայինք՝ [ծօնօ Ը]: Երկրորդ սողի շարունակության ֆոնաետո բառի ընդգծված նիշը հիմնական մասով ընկել է կտրվածքի մեջ, բայց վերին ձայնահայկ կիսադերի տակայությամբ միանգամայն վերականգնելի է։ Հաջորդ բառի չորս տառանիշ՝ կեսից ներքև, հոգմահարված է, իսկ վերին կուտաների ու բովանդակության թվայնությունը ընթերցելի է մեծ. Երրորդ սողի կեսից սկսած հոգմահարված է, բայց ամբողջությամբ վերջնեթեր սող դրերի չենց այս երկու դրի ու բերրորդ սողի սկզբի թընստո անկալությամբ հավաստիորեն կարելի է վերականգնել [ե]տը[նց]թընստո — Մկուշի բառը, որից ասաջ, անշուշտ, պիտի ունենայինք «սուրբ» և «Հովհաննես»՝ ծանոթ հայավումներով ֆօնօ օց. Զուրորդ սողի հաջորդ բառը ֆօնօ է, որ պատահելային տեսքով է պահպանվել և-ն, իսկ օ-ի վերին հարկզոնական գծի աջ մասը հոգմահարված է։ Ի՞նչ պետք է ունենայինք շարունակության մեջ. որոշ թայլաշվածություն այստեղ ունենք միմյանց հաջորդող երեք նիշ՝ [թձֆ], իսկ բարձր ավարտը հաջորդ սողի սկզբում է՝ ատո. նման բառահամալծաները, մեք հաստատ համոզմամբ, կարող են ամբողջանալ հանձին [թցց]թձֆ- [թնօ]ատո-ի, հայավումների բացմամբ՝ թտօցօթձթօթնօնատօն-նինտօ-վկա³⁰ տերմինով։ Հաջորդ սողում այս բառը կրկին գործածություն ունի, համեմատաբար ամբողջական տեսքով պահպանված թցցօթթձթնօնատօն։ Առաջին դեպքում շվերականգնված է մնում «մեծավայի» անունը, որ անպայման պիտի հիշատակված լիներ, այն էլ զատելով առ այդ մնացած առիցը, երկուտասնի հայավմամբ՝ Ըտ (Ըօցօտ), օց (օտօց), թե մեկ այլ բան՝ ղովար է սասել։ Բառիս երկրորդ գործածությունը ես անվան ուղեկցություն է եղել, որից պահպանվել է միայն սկզբի դիրքը— Ը. Հոգմահարված մաս արարածքում (Ը-ի և հաջորդ բառասկզբի թ-ի միջև) զնտեղելի է 4—5 տառայականք (նրա զիմաց հաջորդ սողում ունենք 4—5 տառանիշ):

³⁰ Ի դեպ, թոցցօթթնօթցց բառը անմանթ է Ա.—Ս. Օրբելիանի և վերջին տարիներին (ույս տեսած ուխտաորանց բացատրական բառարաններին, բայց ունի Գ. Զուրիճաշվիլին (1887, էջ 720)։ Թոցցօթթնօթցց—հրեշտակապետ բառի նմանությունը թտօցցօթթնօթցց կարելի էր «վարպետ» թարգմանել, բայց հայերենում նման բառ չկա, և հնչում էլ խորթ է մասի զերպասցիքը «մեծավա-ն»:

Ուրեմն վիճաբարձ սիրտի լինելը [օջոտ] կամ, առավել հավանա-
կան է, [աճեցել], որի անունը և կրել է այս եկեղեցին (հիշո
կլիներ ասել՝ ազոթարտեր): Ուշագրավ է, որ այդ անվամբ էլ կոստանի է
դասնում, թե ո՞նեմավկա ասելով մեր արձանագրության հեղինակը ում
նկատի ունի. խոսքը բրիտանացի եկեղեցու կողմից արբերի շարքը
դասված Գավիթ կամ Գանիկ մարզաբնի մասին է³⁰։ Հաջորդ տողում եղած
բառերի վերծանությունը զմայրություն չի ներկայացնում, բանի որ վերա-
կանգնումների անհրաժեշտություն չկա: Այստեղ ուշագրավ է տողավորելի
պահպանված նշանը, որը մի անասկ տողագրածի նշանի կիրառություն ունի.
և(ա)նցլա [նցլա]-ն իբրև ամբողջություն է դիտված, ուստի հարկավոր է
եզկվ փորագրության մեջ հուշել այդ իբրև կանոն նցլա -ն պիտի գրվեր
Ն՞՞ Հապատումով, սակայն նախավերջին տողի սկզբմերի կտրտվածու-
թյան պատճառով պահպանվել է միայն օ -ի վերին հորիզոնական գծի աջ
մասը: Վերականգնումը, սակայն, որևէ կասկած չի հարուցում: Նույն տողում
ը(ս)նցլա-ից հետո սպասելի է ք (խմ՝ ք՞նըօք), որի երկրորդ
ատանիքը ընկել է բարի կտրվածքի շրջանում: Չի պահպանվել
նաև արձանագրությունը վիճաբարձի կամ հենց եկեղեցին կառու-
ցողի անունը, որի սկզբնատանն է Յ (ճ ռ օ ճ ռ լ, ճ օ ճ ռ օ ճ լ,
թ՞՞ մեկ այլ բան, հայտնի չէ): Բայց վանանա-վաների արձանագրությունից
դիտանք, որ արևելահայեր Գիմիտրի մարզպանի որդի Վերգին էր, ուստի
վերականգնելիքը դնարին է: Ինչ վերաբերում է պատմողական հուշվի
վերջավորության առկայությանը, ապա XI—XII դարերից սկսած զբաղակ
վրացերենի նորմերի այս կարգի խախտումներ արդեն ունենք, ուստի պիտի
կարգալ ճ օ ճ ռ օ ճ ռ³⁰: Համեմատարար վստահությամբ կարելի է ամ-
բողջացնել հաջորդ բառը՝ ը(ս)ն(օ)ք(ո)ր[օ]։ Շարունակության մեջ պետք
է ունենալ հաջորդ բառի սկիզբը կազմող մեկ տառանիշ, որի ինչ
լինելը մակարեկում է վանանա-վաների արձանագրությունից, ուստի ար-
ձանագրությունը կարգացվում է.

- 1 + (ս)ն(ց)լ(օ)տա ը(մրտօս)աա, թ(ս)ն(օ)ա, ժ(օսա ը-]
- 2 օ կ(ց)լօնս ք(նը)ն(օ)աա, լ(նր)ն(ց)ն(օ)ա լ(նը)ն(օ)ա ը(մրտօ)-
- 3 ն(թ)ն(օ)ն(օ)աա, լ(քնը)ն(օ)աա, լ(քնը)ն(օ)ա ը(մրտօ)ա ը(մրտօ)-
- 4 թ(ց)լ(օ)ն(օ)աա, ք(նը)ն(օ)աա, լ(քնը)ն(օ)ա ը(մրտօ)ա ը(մրտօ)ա
- 5 աա ըա ք(նը)ն(օ)ա ը[...]
- 6 ը(քնը)ն(օ)ն(օ)աա, ը(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա
- 7 լ(նը)ն(օ) ը(քնը)ն(օ)ա լ(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա . ք(ց)ն-

³⁰ Ընթացիկ կատարմանը ընկալալ արբերի ցուցակ տե՛ս Մազախա առֆ. Օրմանևն, Հայոց
եկեղեցին, Պնրոթ, 1961, էջ 166—167:

³¹ Պատմական հուշվի վերջավորության կիրառության հանդիպում ենք նաև Ստեփան
XII դարի վրացերեն արձանագրության մեջ (Ռիշտան), տե՛ս Ե. Երզնանցի, Նախ. Երզնանցի,
Երև., 1929.

8 [...]ն(օ)ն ը(ս)ն(օ)ք(ո)ր[օ] լ(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա ը(քնը)ն(օ)ա

ԿՆ (48) Ազ. XIII, 1

Քարգմանություն. Հանուն ասածն, հոգ, որդու և սուրբ հոգու,
օմանադակությամբ սուրբ Աստվածածնի, սուրբ Հովհաննու Մկրտչի,
սուրբ [...] Մեծավկայի և սուրբ Գ[...] Մեծավկայի, հանուն որի
հիմնադրվեցավ այս սուրբ եկեղեցին: Ես Ք[խորգի]ս եմ գրել՝ հին-
վանեցի արևելահայեր:

Ինչպես տեսնում ենք, արձանագրությունը առանձնապես մեծ ու կարևոր
տեղեկություններ չի հաղորդում. նրանում միայն հիշատակված է եկեղեցին
կառուցողի (?) ինքնությունը: Նրա որտեղացի հորերը չեն խմանալով, կարող
ենք որոշ նոր տեղեկանք հավաքել՝ հաստատական Գիմիտրի մարզպանի և
կրա արևելահայերու որդու հետագա գործունեության մասին, դրա-
նով իսկ որոշել և արձանագրության ժամանակը: Բայց հարմար
նկատեցինք այդ անկ վանանա-վաների արձանագրությունն ուսումնասիրելիս
(տե՛ս սուրբ): Կուրթանի արձանագրության տառապատկերները առանձնա-
նուն են վաղ շրջանին հատուկ հանդիպություններ ու հատակությանը,
խոստացույն և սկանոնիս, նույնպես փորվածքով, կապության իսպառ
բացակայությամբ և այլն: Կարևորը, սակայն, այլ իրողություն է: Բուշո
ստեղծների ծայրերն ու կուտանները ավարտվում են ուժեղ մեկ կիսա-
ուժեղ սլաբով, իսկ այս երևույթը հատուկ է վրաց վիճաբարձի օրոշա-
կի շրջանին միայն նմանորինակ վիճաբարձի նմուշներ պահպանվել են
Սկտիցիայից տաճարի, Շիտովի վանքում գտնված իսայի պատվան-
գանի, Սամբավիսի, Այվիցույի և Գևորգ եկեղեցու, ինչպես նաև Ջեղազների
որոշ արձանագրություններում³¹: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ
գրության այս տեսակը ամենին էլ զուտ սեղալին չէ, ուստի այդպիսի
կան թև Քարթլիում ու Կարսիում, թե՛ Ափսղազում և թե՛ Տաշի-Ջորաղի-
սում, Ընդ որում, Կուրթանի ձորում գտնվող մեր արձանագրությունը
նշանակալի ոճական ընդհանրության ունի Բուզասար շրջանի Անուխա
գյուղում հայտնաբերված քանդակագրար պան արձանագրության հետ³²,
Այստեղ ուշագրավ է Յ -ի ոճավորումը. սուրբին աջ կուտան վարձանակ
պղեղ է, որպիսին չենք տեսնում ի վարձանակ մյուս արձանագրություններում:
Ինչքան, սակայն, որ Անուխայի արձանագրության 7 և 9-րդ տողերում Յ-ի
գրությունները նույնական չէ, իսկ երկուսը միասին տարբերվում են և մերից՝

³¹ Համեմատության աղյուսակ տե՛ս Վախուսի Երզնանցու մեջլիսի Վահագնյան,
Երևան, 1961, էջ 166—167:

³² Անուխայի ու ընկերայում տե՛ս X. Բրաճեմ, Из истории письменности в Аб-
хазии, Тб., 1967, էջ 15—16:

աղեղից աջ գծիկ ունենալով³⁰: Քե գրությունն այս տեսակը որքան տարածուն է եղել, կարելի է դատել և մեկ այլ փաստից. Անտիոքի վրացական կամ, հիշտ ես՝ հայ-վրացական սր Թովմաս և սր Միքայել եկեղեցիներում պահպանված վրացերեն արձանագրությունները նույնպես գրված են ստեղծածայրի ուճովոր այս նույն գրությունամբ³¹:

Վկայակոչված բոլոր արձանագրություններն էլ վերաբերում են 11-րդ դարին, հատկապես այդ դարի առաջին կեսին (կան և 10-րդ դարի վերջերին վերաբերող ենթագրություններ): Նրանց մի մասը ուղղակի թվագիր է, ինչպես, օրինակ՝ Սամթավիսինը (1030 թ.), Սվետիցխովիխինը (11-րդ դարի 20-ական թվականներ՝ ըստ Մելիքսեղեկ կաթողիկոսի հիշատակության) և այլն: Նշանակում է՝ Հնեվանքից ոչ հեռու գտնվող արձանագրությունը 11-րդ դարի առաջին քառորդի է, որով ճշտվում է և մատուռ-եկեղեցու շինարարության ժամանակը (նույն արքեպիսկոպոսի երկրորդ արձանագրությունը (Վանանա-վանը) գրված է 1022 թ.): Ինչպես տեսնում ենք, այն Հայաստանում պահպանված հնագույն վրացերեն արձանագրություններից է, միանգամայն ուրույն գրությամբ: Սույն արձանագրության հնարական վերլուծությունը բավականաչափ ընդլայնում է մեր պատկերացումները այսպես կոչված «այբագիր» գրության անհնյաժող տարածության դարձածության վերաբերյալ³²:

³⁰ Գիտեք, որ 7-րդ սուրբ ձ-ի տառադարձության ժամանակ հիշյալ հրատարակության մեջ վրիպում է տեղի ունեցել: Յ-հնչող -ի փոխարեն արտաստական-թվական համարներ է անգագրվել՝ և-հնչող, որ կարող է Յ-ի դիմաց 200 կարգադրվել:

³¹ SK's Jean Mécérian. Expédition archéologique dans l'Antiochène Occidentale, Beyrouth, 1964, pl. LXXXIII.

³² Տառերի այբօրինակ սնամբոսան զեպրեր կոն և մնացրերում, մասնագրադես գլխագիր-գարդարդաների ստիթով (հմտ.՝ ցըցըց Ձօջօգօհոհո, սնամտարդըլը լամբօրտու՝ ձօձ մնեցըլըլը տայնեցըրեմնո լեհտըլու ելըմբըրդեղնե Յեճըլըլու (V—VIII ե.է.), «Մարտի» տպոգր., II, 1973, թ. 236—260.)

Ծ Ա Հ Ն Ա Ա Ջ Ա Ր

Ե. Լալայանի անդեկությունը «Գլուզը իր անունն ստացել է Մելիք-Շահազարից, որի ամուսնացն (յալյա) է եղել անցյալ դարի սկզբին, իսկ թուրքերից կոչվել է Ղոշ-Քիլիսա, այստեղ կզամ կրկու եկեղեցիների պատճառով»: «Ղոշ-քիլիսան» նույն «Տոշարքիլիսան» է, որից կարելի է վերականգնել բնիկ անունը՝ իտալականը (?): Անկասկած է, որ միջնադարում այստեղ բաղկան շեն բնակավայր է եղել. այդ են վկայում գյուղում պահպանված պաշտամունքային կառույցները, հին հանգստարանը և, մասնավանդ՝ դապի մատուցների մոտ գտնվող ընդարձակ բնակատեղին իր կիսավեր եկեղեցիով: Շահազարիցները այս բնակատեղին այժմ կոչում են «Տարաբա», ծանոթ շինվելով նրա երբեմնի անվանը: Տապանադարներից միայն մեկի վրա է արձանագրություն պահպանվել. «Այս է հանգիստ Մանկասարին... ԹՃԾ», որից կարելի է եզրակացնել, թե բնակատեղին տվյալացել է 17—18-րդ դարերում: Գլուզամիջի գերեզմանոցում պահպանվել է Ակորի տապանագիրը, գրված 1716 թ.:

Շահազարի նոր բնակեցումը կայացավ անցյալ դարի 20-ական թվականներին, երբ Ալաշկերտից ու շրջակայքից զանգվածային գաղթ անելի անհնյաժող զեպի Շիրակ ու Լոսի՝ Տեղում հին բնակություն չգտած ալաշկերտցիները, բնականարար, հնարավորություն չունեցան ժառանգելու նախ-

1 Ե. Լալայան, Բուշայովի գավառ, «Ազգ. հանդես», 7 և 8 դրքեր, 1901, էջ 334, հմտ. «Ազգ. հանդես», դիրք 9, 1902, էջ 201—202:

2 Վերաբնակության պատմությունը շարադրված է Անտոնյան ուխտի միաբան Մարգիս վրդ. Յազընյանի կողմից: Աշխատության մտագիրը գտնվում է Երևանում (ըստ անդրադրվածների հաղորդման), իսկ մեքենագիր օրինակին մենք ծանոթացանք Շահազար մեղնակարգ զորքի սեփական ձեռ (11/9—1907 թ.): Ինչպես երևում է Ալաշկերտից գաղթածների մի ժամ էլ բնակություն է հաստատել Ջալալբեկում: Բարալթի գյուղի հայոց եկեղեցու բաղնու (հետագայում կառուցած պարսպից դուրս) պահպանվել են սելաշկերտցի Պողոտի օրթի Գրեգորի (ԹՄՁԵ—1836 թ.) և Ալաշկերտցի Պետրոսի կին Մարգարիտ (ԹՄՁԸ—1839 թ.) տապանագրերը:

գտել, ուստի եկեղա - քի փոխարեն ունենք միայն եւ, ետեւը ...-ի փոխարեն՝ ետեւը. Հին վրացերենում բնականն էր գրել և կարգով լմբոտոնեմժոնլոսնա կամ լցե օսնեմժոնլոսնա, մինչդեռ արձանագրութեան մեջ լտ օսմժոնլոսնա [...] ունենալու քիչադրանքով հարկադրված ենք լմբոտոնեմժոնլոսնա փերմանել (բառ Մեկերսեթ-Քեկեթ՝ լմբոտոնեմժոնլոսնա օտա) :

Հիշյալ երկու արձանագրութեաններն էլ քվական շունեն, ուստի թե՛ արձանագրութեաններին, թե՛ բարբա իրեն բարաժոր ծառայած կատուցին (անշուշտ՝ եկեղեցու) շինարարութեան ստույգ ժամանակը որոշելու համար անհրաժեշտ է հիշատակված անձնավորութեաններին վերաբերող այլ աղբյուրների քննութեանը դիմել: Ըստ այսպես կոչված «Ափխազաց ժամանակագրութեան», 1222 թ. Քաթարի որդի [Լաշա]-Քեռոզին մահացավ և նրա բույր Ռուսուզանը թագավոր նստեց¹⁰: Այս քվականը հաստատվում է և «Լաշա-Քեռոզին ժամանակահիշ պատմագրի» վկայությամբ¹¹, Ինչպես երևում է, Ռուսուզանի թագավորութեան ստանձնելը տնքան էլ հաշտ ու խաղաղ չի ընթացել: Եթե համասանը Անանուն ժամանակագրին, ապա սերը վախճանվեց թագավորը (թա՛ լաշան—Պ. Մ.): Հավաքվեցին նրա թագավորութեան բույր ավագանիները, իմերացիք ու ամերացիք, երկու կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները, նիկիոսից մինչև Փերքենդ՝ բոլոր նրանց հապատկույթեան տակ գտնվեցին, և Ռուսուզանին թագավոր կարգեցին, նստեցրին թագավորական գահին, կարգի համաձայն օրնելով թագավորութեանը¹²: Ենդերն այսուկ Ռուսուզանի օժիվ-շօժվելու իրողութեանը չէ, այլ այն, որ Լաշա-Քեռոզին կտակի համաձայն Ռուսուզանի թագավորութեանը տեղել էր մինչև Լաշայի որդի Պավիթի չափահաս դասուարը (թիսկ քրոշա՝ Ռուսուզանին, հայտնում եմ սառսոն սառչ և ի յուր ձեզ բուրբիք, որպեսզի մեծացին իմ որդի Պավիթին, իսկ երբ կկարողանա թագավորել ու գինաժարել՝ թագավոր դարձնի»¹³:

Աղբյուրների միաձայն վկայությամբ¹⁴, Ռուսուզանը օրացում հնարիք շանարը կորուստն էր գնաց, որպեսզի թագավորութեանը իր որդի Պավիթին ժառանգի: Ահա մեր արձանագրութեան մեջ խոսվում է հենց այս Պավիթի մասին, ընդ որում տակավին Ռուսուզանի օրը, մասնավորապես ակնարկելով, թե՛ հայցումը վերաբերում է «Ռուսուզան քաղաճու ժամանակներից հետո»-ին, երբ թագավորութեանը Պավիթին կտրվի: Արձանագրողի ակնարկն ու մտահոգությունը հասկանալու համար նորից պիտի հիշենք, որ Լաշայի

կտակով Ռուսուզանը թագավորելու էր մինչև Լաշայի որդի Պավիթի կատարելահասակ դառնալը: Հիշյալ ասումով բացառիկ արժեքավոր տեղեկություն է պահպանվել 1232 թ. Քեռոզինը զրկված մի հիշատակարանում. «Արք, գրեցաւ սա ի թուխ Լաշոց ՌՁՄ, ի դաւադիս Կաչեոյի, ի գերահոչակ սուրբ օխտոս Քեռակայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Լուսաւորչիս Գրիգորի, ձեռամբ մեղապարտ Ստեփանոսի, լիշխանութիւն իշխանաց իշխանի ամբարակ Խաննի և որդոյ նորա Ասպիւնի, և վասն զի Կրաց քաղաւոր ոչ գոյր, ունէր գարառակարորինն դուստր Քամարին [Ռուսուզան], և ի հայրուպետութեանն Լաշոց տէր Կոստանդին և յԱղսանից հայրապետութեանն տէր Յովաննիսի»¹⁵: Այստեղից բխում է, որ շատերի աչքին Ռուսուզանը «աթոռակալ» էր, ինչպես որ Լաշան էր պատվիրում, իսկ գահին օրինակուն ժառանգորդը շարունակում էր համարվել Լաշայի որդին: Որքան էլ փորձեր մեկուսացնել Քանձակեցու, Օրբելյանի և վրաց Անանուն ժամանակագրի հաղորդումները Ռուսուզանի՝ երբորդու նկատմամբ ձեռնարկած խտուրթի մասին, ինչպես հակված է Իվ. Ջավախիշվիլիին¹⁶, այնուամենայնիվ, փաստ է, որ նա շտապեց իր անշուքահաս որդուն թագավոր օժնել՝ երբորդու ակնկալություններին ու իրավունքներին վերջ գնելու համար: Պատահական չէ, որ վրաց մեծավորներից ընդր մասնակցեցին այդ պահակարութեանը, և այդպես կատարվեց հազիվ թե նրանց «անպարտապ» լինելու պատճառով, ինչպես փորձում է ժամանակագիրը բացատրել (նկատի ունենալով խորեզմացիների ներկայությունը)¹⁷:

Ահա արձանագրութեանը վիտարված է այս եզրույթություններից հետո, երբ Պավիթին մոր գահակից թագավոր էր, ուստի կարելի է ճշտել, թե երբ էլ այդ տեղի ունեցել: Իվ. Ջավախիշվիլին գտնում է, որ Պավիթին ծնված պիտի լինի 1225 թվականին, իսկ բանի որ թագադրվելիս, ըստ ժամանակագրի, հինգ տարեկան էր¹⁸, ապա թագակից է դարձել 1230 թ.¹⁹: Բայց, կարծում ենք, այս հաշվումներից ոչ մեկը իրական չլիցաք է լինի: Պիտի ընդունել աղբյուրների վկայությամբ, թե՛ Ռուսուզանն իր որդուն թագադրեց այն բանից հետո, երբ երբորդուն ուղարկեց Աղսանիին հետ ամուսնացած աղջկա մտո, իսկ վերջինս, Ջավախիշվիլու հաշվումներով, կարող էր ամուսնանալ 12—13 տարեկան դառնալուց հետո, ասել է՝ 4236—1237 թվականներին (բառ Արուշաբաբի հաղորդումների)²⁰: Վրանից շատ հիմք չունենք Պավիթին օժնված ենթադրել: Ինչպես երևում է, հավասար պիտի լինի «Ափխազաց ժամանակագրութեան» տեղեկությունը, թե՛ Ռուսուզանի որդին (իմա՝

¹⁰ «Այստեղ լմբոտոնեմ», ընթ. Գ. Գալստյան, Մեծապետ Մարտիրոսի և Վրացի Մարտիրոսի լմբոտոնեմ ժողովածու, Երևան, 1964, գլ. 25, հմտ. էջ 96: Աղբյուրների ու գրականության քննությունը տե՛ս օգ. ԲազանՊետլու, Կարտեզ, Երևան օկտոբր, III, 1966, գլ. 28, 37—43:

¹¹ Մ. Գ., I, 37.

¹² «Կրաց ժամանակագրութեան», էջ 58:

¹³ Անգլ.

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 81—86, Կ. Պանոսյանի, Պատմ. հայց, էջ 289, Ստ. Սերկյան, Պատմ. նահանգին Սրախան, էջ 420—421 և այլն:

¹⁵ Վարդևի Ա կաթողիկոս, Միշտակարանից ձեռագրաց, Ա. Անթիլյան, 1931, էջ 882—883:

¹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 167—168:

¹⁷ Տե՛ս «Կրաց ժամանակագրութեան», էջ 68:

¹⁸ Տե՛ս նաեւ, էջ 67—68:

¹⁹ օգ. ԵզեմիՊետլու, Նշվ. աշխ., էջ 166:

²⁰ Այս լույսի տակ, թերևս, սրբազան է և Անանուն ժամանակագրի «հինգ տարեկան» օտեղծությունը. սառսնիցը Լաշայի որդի Պավիթին այդ ժամանակ 10—11 տարեկան էր (ծնված 1216 թ., տե՛ս մեր արձանագրությունը, I, էջ 33):

Ինչպես երևում է, քրոնիկոնն արտահայտող նիշերը վիճակների փոփոխում է անդի ունեցել, առկա ց-ի փոխարեն ն ոչ ն-ի (ինչպես առաջագրում է Լ. Մ.-Բ.) պիտի ունենայինք Ծ (=300), որով ակնհայտ է դառնում և-ի հույովական վերագրություն լինելը՝ յճ ԵՄՅՇՆՇՆՇ ԾՅՉ ՕՅՇ. Ընդ որում՝ փրիզուտը առաջացել է աստուծավարության գրություն լ-ից (ա—ա) հիշերի արտաքին նմանության թելադրանքով։ Փորագրողը ձևերին նախապես կազմած անբաժնի է ունեցել, որի Ծ-ն շրջանի դիրքի պատճառով ց է բնկալել։ Նշյալ ուղղումից հետո արձանագրության քրոնիկոնը դառնում է 315 (-1095 թ.) և ոչ 1135, որպիսին ստանում է Լ. Մելիքսեթ-Քեղերճ կաթողիկոսին Գիմիտրե 1-ի հետ շփոթելով։

Համաժամանակյա Արաս թագավոր և Գիմիտրե կաթողիկոս դռնեղու համար պիտի դիմենք միայն Կյուրիկյան Արաս 1-ին թագավորին և 1030—1090 թվականներին վրաց կաթողիկոս Էզրած Գիմիտրեին²⁴։ Արասի թագավորության սկզբնավորման թվականը զիտ փերջնականապես ճշգրտված չէ, քանի որ ստույգում կարոտ է նրա ձոր՝ Կյուրիկի մասձան թվականը։ Ղ. Մոփսեսյանը գրում է, թե Կյուրիկեն վերջին անգամ կ՛հիշվի 1098-ին, ուստի համանակաբար մահը 1098—1100 թվականներուն պատահած պիտի ըլլա՝ քանի որ իր հաջորդն 1105 թվին կ՛հիշվի²⁵, Գ. Հովսեփյանը Կյուրիկին մահը հարցականով 1082 թվականի ասել է դրում²⁶։ Թե երկուսի համար էլ ինչ կովաններ են Լչակհա ծառայել՝ դժվարանում ենք ասել, սակայն հայանք է, որ Կյուրիկեն կենդանի է 1083 թ., երբ նրա եղբայր Մմրատը Հաղարատն եկելովցի է շինում՝ «վանս իմ և Կյուրիկի արեղատու-թևան»²⁷։ Քանի որ մեր արձանագրության տեղեկությամբ Արասը թագավոր է վրաց Գիմիտրե կաթողիկոսի օրոք, ապա Ղ. Մոփսեսյանին կառնումք մա-

²⁴ ՏՃ՝ ա. ք. ցրնեճնո, յճ ԵՄՅՇՆՇՆՇ, Լ. ՅՇ, հմմտ. «նախն լվլղլոն լվլղլոն», 1866, ՅՇ. 129. Անբանաչան նոց կնամտ ծանթագրել ճակալոր, արձանագրության մեջ Գիմիտրեի կուլած է ՅՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇ օ (բասաթի բանանայալոս), որ, առշուտ, կարողինո թմառով պետք է հասկանալ, մասնավոր որ հիշատակվում է թագավորի հետ նույն առիթով 11-րդ դարի վրացական աղբյուրներից միայն մեկ դեպք է հայտնի, երբ քրահանայաթուռ է հարչըրլում նախնողողոր (ՅՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇՇ օննյն յնեկլոմոն, «յճ ԵՄՅՇՆՇՆՇ», 11, 194)։ Բայց դիտելու է, որ հիշատակարանի ճեղքանք (կրպարիտ—Անտոն) հարկ է համարել հիշել նրա կայիտողոս լինելը, այսպես կաթողիկոս պիտի հասկանայինք, և ապա, ինչպես արքա-րագրի նկատմամբ է սովոր. Ս. Երեմյանը, Արեւելյան կրաստանում՝ կրպարիտ կրպարիտյանն էր կատարողը (հուպեր պետք՝ Անդուրի կայիտողուք), Արեւմտյանում՝ Բագրատ 4-րդը (հուպեր պետք՝ կաթողիկոսը)։ ՏՃ՝ ա. Ս. Նեմսյան, կրպարիտ Ջրագրության և նրա նախորդները (ն. Մատի ակվան կարեհներ աշխատություններ, Մ Չ, Երևան, 1947, էջ 146)։ Արեւն կայիտողուք փաստորեն կաթողիկոսի իրավասության ունեյր և նրան քրահանայաթուռ կուլելը (1053 թ.) պատահական չէ։

²⁵ Հ. Վևուղ Մոփսեսեան, Լոտիի Կյուրիկեան թագավորներու պատմութիւնը, Վիննա, 1923, էջ 55.
²⁶ Գ. Հովսեփյան, եղվ. աշխ., էջ 1164.
²⁷ ՏՃ՝ ա. Գաղաթալայան, Հաղարատ, Երևան, 1963, էջ 150։

ասմը հշտում է, և Արասի թագավորության սկիզբը զեռեղելի է դառնում 1083—1089 թվականների միջև Գանձակեցու հաղորդած տեղեկություններից այն տպավորություն է ստացվում, թե Կյուրիկի մահվանից հետո Արասն ու Գաղաթալայանը գրեթե միշտ շունեցան հոր թագավորության սահմաններում իշխելու, սեւ չետ մահուան նորա (իմա՝ Կյուրիկի—Պ. Մ.) որդիք իւր՝ զակալոր ի վրաց, Կիւալը ի տանը հայրենեաց, զնացին ի պարսիկս, Գուրթ և Արաս, և առնուն ի նոցանը ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄամնարեբզ և զայլ տեղիս»։ Վարդանը գրեթե նույն է հաղորդում, մասնավորեցնելով, թե այդ «պարսիկներն» կուլածները ասո տեարսն Թանայս պիտի հասկանար²⁸։ Շահնագարի արձանագրությունը անդրաշեղի վկայություն է բնակնու, թե Կյուրիկեն հաջորդած Արասը ինչ-որ մի ժամանակավորեցում ծառայեց է հոր թագավորությունը՝ իր տարածքով ու Լոսն նստացով, որից բնդամենք 30 կմ հեռավորության է բնկած արձանագրության տեղը։ Ինչպես երևում է, հետագա պատմիկները իրադարձությունների միջև բնկած ժամանակադրական սահմանները խուսալել են։ Մեր այս ձգրակազմությունը ստովել համոզել կզանես, եթե նկատի ունենանք, որ Հովհաննես Խմատուսի թիկ վկայությամբ ևս Կյուրիկի որդի Գաղաթալ 1110 թ. թագավոր էր և անսկիսկա հարձակման ենթարկվեց Սանահնում²⁹։

Վրաց թագավոր Գաղաթալ Շինարաքը նախ ձեռնամուխ եղավ Կախեթ—Ներթի միավորմանը և, օգտվելով 1102 թ. թագավորություն ստացած Աղաթալի 11-ի սողինը թագավորական շնորհք՝ ունենալուց³⁰, 1104—1105 թվականներին հնչաութայամբ նվաճեց այն, իսկ «բրերիկոնի 330-ին» (~1110) նա ստավ է Սամշվիլիե՛ն³¹, որ գրավել էր Սուլթան Մեկիթրաշը³²։ Լոսն ամրոցը՝ Արասի նստոցը, նա գրավեց 1118 թ.³³։ Եթե Արասի՝ Տավուշ տեղափոխվելը իրար կապված է վրաց զորքերի առաջնադրացման հետ, ապա 1118-ից հետո պետք է տեղի ունենար Այսաեղ նկաստանի է մեկ պարագա ևս. Գաղաթալ Լոսն գրավում է Մեկիթրաշի հաջորդից, և արդյուրում («Գաղաթալ արքայից-արքայի պատմություն») Արասի մասին խորք չկա։ Մի խորքով, էթե եղելությունների մասին գատենք մեր ձեռքին եղած արդյուրների համագրությամբ, Արասին մինչև հիշյալ թվականը Լոսն ամրոցի ու շրջակա պավտի փաստական տեղ պետք է նկատենք։ Թեև ևս մասնավոր

²⁸ Կ. Գանձակեցի, Պատմ. հայրց, 1961, էջ 151—152։ «Հաւարուն պատմութեան Վաղանայ վարացիտեա, Վենետիկ, 1862, էջ 106.
²⁹ ՏՃ՝ ա. Պ. Արեւմտյան, Հովհաննես Խմատուսեի մասնակարգությունը, Երևան, 1956, էջ 156։
³⁰ Յ. Ը., 1, 326.
³¹ Նույն տեղում, էջ 322.
³² Ի դեպ, երբ հայրական աղբյուրները խոսում են այն մասին, թե Կյուրիկեն ինչպես էր օգտվումն ժամանակս իր կոցնու ընդվզ վրացը (Գանձ., 151), կհարկ ունեն ամենից առաջ Սամշվիլիեի շուրջ մզվող պարտքը։ Գիտուցի 2-րդ թագավորը ասն նկիթեց կրպարիտի հայր Իվանեն՝ նրան խաղաղեցնելու նպատակով։ Նախորդ շրջանի պատմության հանգամանակից բնությունը ա՛՛՛՛ Ս. Նեմսյան, եղվ. աշխ., էջ 302—149.
³³ Յ. Ը., 1, 335 հմմտ. օջ. թագսեՅթողու, Նշվ. աշխ., 11, էջ 198—199.

քննությունից այլ իրողություններ բացահայտվեն, բայց մեր խնդրի համար միանգամայն բավարար է հավաստիանալ, որ 11-րդ դարի 90-ական թվականներին Լուսի Կյուրիկյան թագավոր Աբասն էր (նրա եղբոր՝ Գավթի Բ-ի հետ կապված հարցերի քննությունը ևս մեր նպատակից դուրս է): Ուրեմն՝ վրաց Գիմիարեն կաթողիկոսի օրոք կառուցված եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ Աբասի թագավորության հիշատակությունը միանգամայն բնականոն է: Ընդ որում, դա Աբասին վերաբերող վիճադրական հիշատակություններից ամենահինն է, որված 1095 թվականին: Մինչդեռ ցարդ կարծվում էր, թե Գիմիարենի կաթողիկոսությունը սակ է մինչև 1090 թ., որին հաջորդել է Բարսեղ 111-ը: Շահնագարի արձանագրությունից պարզվում է, որ վրացագիտության մեջ ընդունված զահակություն այդ սարիկները վերանայելի են: Գիմիարեն կաթողիկոս է եղել մինչև 1095 թ. ներառյալ, և Բարսեղի կաթողիկոսության սարիկները դրանից հետո պիտի հաշվել:

Թե ովքեր են եղել Չնեկայի որդի շորս եղբայրները՝ այլ աղբյուրներից հայտնի չէ. թերևս վրացական վիճադր արձանագրությունների ու միջնադարյան վավերագրերի զիվաններ հրատարակելուց հետո երևան գան այդ սահմին ու նրանց ինքնությանը վերաբերող այլ հիշատակություններ ևս: Թ. Փորզանիայի հրատարակած աղբյուրներից մեկում, օրինակ, հանդիպում ենք Չնեկասաշվիի Ասաթ սողանվանը²⁴, իսկ թե որե՛ք փաստական կապ կարելի է՝ և աննեկ այդ և շորս եղբայրների ազգանվան միջև՝ զժվարանում ենք ասելու Ավեխին, մենք նույնիսկ հնարավորություն չունենք ճշտելու, թե ինչպես պետք է հասկանալ արձանագրության «Չնեկայ-նեկ եղբայրներ» որակումը՝ իբրև Չնեկայի շորս որդիներ՝ եղբայրներ, թե՛ պարզապես նրա սահմին պատկանող շտապիղներ այդ ազգանունով (և թե՛ հայերենի վերածենք՝ Չնեկյաններ), ինչպես որ ունենք Աբուլեթ, Աբուլեթի որդի և Աբուլեթիսաններ (իբրև՝ հայ. Աբուլեթյան) կամ Լիպարիա, Լիպարիաի որդի, Լիպարիայան-ներ:

Այս հարցերը ինչպես էլ լուծվեն, Կյուրիկյան թագավորության սահմաններում 11-րդ դարի վերջերին (Աբասի օրոք) վրացերեն արձանագրություն ունենալու փաստը ինքնին ուշագրավ է, մանավանդ որ, ինչպես նշեցինք, այն գտնվում է հարստության երկրորդ նստոց Լուսից ոչ հեռու: Ինչ խոսք, Կյուրիկյան թագավորության սահմաններում վրացագրի բնակչության առկայությունն առանց սուղակի աբյուրս ունենալու էլ ենթադրվում է, հատկապես, եթե խոսքը նրա հյուսիսային մասին է վերաբերում: Հիշյալ առումով պատահական չէ, որ վրացերեն ստպանագիր կա և Լուսի միջնաբերդից դուրս գտնվող հին գերեզմանոցում: Այստեղ կարգում ենք.

+ ձերնո ան(ս)կտսոսն Ս(լրնեղո)ն և (մեր)տ(Յ)ն.

Ա (52)

Աղ. XIII, 2

²⁴ յրուհույցո, 17, 242. Չնեկայց ասմն ու նրանց ներկայացուցիչները կրկից հիշատակված են Սահահի հայերեն արձանագրություններում (տես Կ. Կաթողոսյան, Սահահի վանքը..., էջ 139, 153—154):

Փարզմանություն. Անաստափա արեղային պորմի աստված²⁵:

Չնեկայ-նեկ եղբայրների թոգած շինարարական արձանագրության նույն պատի շարքերում պահպանվել են հին կառույցի այլ բարձր ևս, որոնց վրա գարձյալ վրացերեն որություններ կան: Այսպես, հարավային պատի ներքինց երրորդ շարքում (պատահանի տակ) կա արևի խամացուց՝ վրացատա ժամանկչերով (Աղ. XV, 2): Նույն պատի հիմնաշարային բարերից մեկի վրա պահպանվել է միարանական կարճատա արձանագրություն.

յ(հոնժ)ց Ս(լրնեղո)ց մե(լոս)ս Ս(ն)ո(ս)մ²⁶.

Շր IV(53)

Աղ. XV, 3

Փարզմանություն. Քրիստոս, ողորմյա՛ Չնեկայ Միխանին:

ՃՁ հապավումը ժճլոս բացելիս ելախեոր այն է, որ Չնեկայ-նեկ շորս եղբայրներից մեկը կարող էր նման առանձին հիշատակարան թողնել (թերևս սվա՛գը): Եթե այդ իրական է, ապա կարող էինք ճշտված համարել կեկեղեցին կառուցող եղբայրներից մեկի անունը: Ի դեպ, արձանագիր այս քարը իր տեղում չէ, որովհետև այն ետակողմյան շրջանակ-քիվ ունի, որի շարունակությունը հաջորդ շարքերում էր լինելու: Գիտենք նաև, որ ներկա գտնված տեղով կիսված շրջանակի առկայությունը իմաստագուրել է: Արձանագրությունը փորագրված է քիվից դուրս, բարի ստորին կզրին և պահպանվածություն վիճակն էլ առանձնապես վատ չէ:

Հարավային պատի 3—4 կիսաշարքի բարերից մեկի վրա նույն կարճատաության ուրիշ արձանագրություն է եղել, որ այսօր խիստ հոյանահարված է: Պահպանված տառահետքերից կարծես կարելի է երբ բառ կապվել.

յ(հոնժ)ց Ս(լրնեղո)ց և(ն)ց(ս)ոս...

Շր V (54)

Փարզմանություն. Քրիստո՛ս, ողորմյա՛ Գավրին...

Քանի որ վերոբերյալ երեք արձանագրությունները (ժամացույցը ներառյալ) գրված են Չնեկայ-նեկերի կառուցած եկեղեցուց մնացած բարերի վրա, պիտի ենթադրել, որ դրանք ժամանակակից են շինարարական արձանագրությանը: Այդ հուշող երկու պարագա ևս կա. նրանցից մեկում ինչ-որ Չնեկայ Միխան է հիշվում, օրին կարելի է, ինչպես ասացինք, կառուցող եղբայրներից մեկը համարել, իսկ պատերի վրա պատկերված ժամացույցները գերազանցապես շինարարության ժամանակակից են՝ նախապես սահմանված, արեղես տեղում ու համապատասխան բարի վրա (Աղ. XV, 2): Եթե այդպես է, ապա Շահնագարի ս. Գեորգ եկեղեցու պատերին պահպան-

²⁵ Տպանագրի տառերը իրենց հնարական նկարագրով շատ նման են Չնեկայի տպանարարի գրերին, թերևս և նույն շրջանի՝ 12—13-րդ դարերի:

²⁶ Է. Մկրտչև-Քեկը միջև է կարգում (sic):

ված մյուս արձանագրությունները ևս վերաբերում են 11-րդ դարի վերջերին և Հայաստանում եղած վրացերեն արձանագրությունների մեջ առավել հնագույններից են:

Շահնագարից ոչ հեռու, Ջուջարենից կաշվոց գյուղի եզրին, բարձուրի վրա առանձակներ առաջ կար կիսավեր միանավ եկեղեցի, որի հյուսիսային պատի սյուներից մեկի վրա, ներքուստ, է. Մելիքսեթ-Քեկչ տեսել ու ընդօրինակել է հին վրացերեն մի արձանագրություն՝ «նուսխուրի» գրչությամբ²⁷: Տեսական որոնումներից հետո տողերիս հեղինակին հաջողվեց գտնել արձանագրություն ունեցող բարբ (այն զործածվել է իբրև շարքի բար՝ հանրային կառույցներից մեկի արևմտյան պատին, եկեղեցու գտնված տեղից շուրջ մեկ կիլոմետր հարավ): Արձանագրությունը պահպանվել է անխաթար և կարգացվում է.

ն(ս)ե(ց)լուտա լը(մոտուսա)տա յեց
ն(յց)ն, ջտոռայլուտա
ը(ո)նու(ս)նտա լուց(յ)ր(ց)տ:
յո(ն)ցա տփոնա մոյ(յ)լըն
՞ լըլը յամո տփոտոլ[ն]
յ(ոյց)լուտա.
Շր VI (55)

Աղ. XVI

Բարդամուրյուն. Հանուն ստուռն, այս մենք՝ զարակեցի Փիշուսան և զեցիեք. սվ առաջ մահանա՝ բոլորը նրան 10 օր պատարագ տան:

Հաղիվ թև արձանագրությունը 13—14-րդ դարերից հին լինի: Շահնագարի վրիճարների ժամանակակից համարելու է. Մելիքսեթ-Քեկչի գրույթը չի ապացուցվում: Բայց թերևս հիշտ է նրա կոսհումը, թև հանձին Փիշուսանց՝ լոռու քաղկեղոնականներ ևն հիշատակվում: Պակաս ուշադրամ չէ Գուսակ տեղանվան հիշատակությունը, որից է՝ զորակեցի:

²⁷ ՏՆ՝ա Լ. Թյուլոյեղ-Նոյս, Նշվ. աշխ., էջ 372:

ՔՐՈՒՅՐ

Քորայրին վերաբերող հնագույն տեղեկությունը պահպանվել է Վարդանի մոտ. սէին և կանայք թագատրագունք՝ կոստատրեար կուսութեամբ ի Քորայրն, Խորասու և Մարիամ, առ որս գրէր սուրբ վարդապետն Սարկաւագն զգուշական խրատա՝: Նույն տեղեկությունը կրկնված ենք գտնում և Մխիթար Այրիվանեցու մոտ. «Խորասու և Մարիամ ի Քորայրին կային կուսութեամբ»: Հովհաննես Սարկավար մահացել է 1129 թվականին, ուրեմն Խորասուն և Մարիամը «կուսութեամբ ի Քորայրն» կլինեին դրանից առաջ: Այս վիճակություններից կարելի է եզրակացնել, որ Քորայր մենաստանը 11-րդ դարի վերջերին կամ 12-րդի սկզբներին արդեն հիմնադրված է եղել: Հիշյալ տեղեկություններին անզրպարձած հայագիտները Խորասուին և Մարիամին, իբրև թագավորացունք, նույնացրել են Կյուրիկն 2-րդի ազգիկների հետ: Հիշյալ նույնացումից ելնելով, է. Մելիքսեթ-Քեկչն առաջարկում է Խորասու անունը Ռուսուլան սրբազրել, իբրև՝ Խորասու >տո-սուսու> [տո]-սուսու > Ռուսուլգան > Ռուսուլան: Խորասուին ու Մարիամին Կյուրիկն 2-րդի ազգիկների հետ նույնացնում են և ն. Ակիլյանն՝ ու Ղ. Մովսեսյանը:

Կասկածի տակ չառնելով Վարդանի հաղորդման ստուգությունը (մանավանդ որ Խոսար Սարկավագի նման հայտնի անձնավորություն է վերաբերում), մենք Խորասուի և Մարիամի նույնացումը Կյուրիկն 2-րդի ազգիկների հետ ժամանակագրականորեն անկարելի ենք համարում: Վարդանը նրանց մասին խոսում է մինչև 1129 թվականը, Այրիվանեցին՝ 1131-ի տակ՝ Հարց է առաջանում, 12-րդ դարի առաջին քառորդում կուսակրոնության շարժանա

¹ «Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 122:
² «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 63:
³ Լ. Թյուլոյեղ-Նոյս, Գլուխի և Սուրբ Կոստանու և Սուրբ Կարապետի մասին, Երևան, 1923, էջ 64:
⁴ Ն. Ակիլյան, Գովիթ վարդապետ Քորայրիցի («Հանդես ամսօրնայ», 1908, էջ 139—140):
⁵ Ղ. Մովսեսյան, Լոսի Գիւրիկեան թագատրեար պատմութիւն, Վիննա, 1923, էջ 64:
⁶ Հմմտ. Միք. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. 9, Վենետիկ, 1786, էջ 40:

Մարիամը, օրինակ, կարող էր Հաղրատի Մեծ դավթում 1212 թվականին արձանագրության թողնել: Կարծում ենք, որ այսպիսի շուրջ հարյուրամյա գործունեություն վերագրելը չի պատճառարանվում: Վարդանի հիշատակած նորասուն և Մարիամը (եթև պատմիչը չի շփոթում) 11-րդ դարի վերջի կամ 12-րդ դարի առաջին բառարկի անձինք են, հետևաբար, Քորայրի մասին առաջին անգամ խոսվում է ոչ ինչ Կյուրիկի 2-րդի (1145—1185) գլուստրեյի կապակցությամբ, այլ գրանից բավական վաղ: Գիտելու է, որ հիմք չի նորասու անձանունը կասկածելի համարել և Ռուսուլան արքային, որովհետև այդ անունը, իրոք, գործածական էր Տաշիր-Ձորագետի: Նրան հանդիպում ենք Հաղրատի Մեծ դավթի (արևմտյան պատի ստորին մաս) արձանագրության մեջ, որ Տավղը, Գեղը, Վանակները, Խորիշար և ուրիշները պատարագ են անում իրենց ծնողներին՝ «Մաթուհին, Ախյուրանն և Խորասուլ»: Հ. Արմինցու տեղեկությամբ, Սանահուն գրանվելու է կղզի Խորասուի սազանագիրքը: «Այս է հանգիստ Խորասուի, թուին ՉՍ»: Ուրեմն, Խորասու անունը աղբյուրներով ավանդված է և արքայրելու անհրաժեշտություն չկա:

Քորայրի մենաստանին վերաբերող կարճատև հիշատակություն կա նաև Կիրակոս Գանձակցու մոտ: Իր Զարարիս որդու սպանությանը տեղեկացած Շահնաշը 1261 թ. «Ի նեղ սրտովն անկեալ՝ ի տրամուխենէն մեռաւ ևւ տարեալ թաղեցին զնա ի Քորայրն, զոր առ կինն նորա ի Հայոց»⁷: Ուրեմն 13-րդ դարի կեսերին Քորայրը միաբնակ հայերից անցել էր երկաբնակներին՝ այլ բազմաթիվ անհանդիման Ստորև կոտեններ, որ տեղիս հայերեն ու վրացերեն արձանագրությունների ուսումնասիրությունը ևս հաստատում է նման անցումը:

«Քորայրեցի» անունն է կրում 12-րդ դարի հաղրատյան դպրոցի ներկայացուցիչ Գավթի վարդապետը նրա մասին խոսում են Կիրակոս Գանձակեցին¹⁰, ներսա կամրոտացին¹¹ և ուրիշներ: Կարծիք է եղել, թե Գավթիք Քորայրեցի է կոչվել այնտեղ կրոնավորելու պատճառով: Ն. Ալինյանի համոզմամբ, նա «Իր միանձնական կենցաղ սկիզբն բրած է Ձորագետոյ օրինակ իրա՝ Այգեճատ գիւղի կից Քորայր (Քորար կամ վրացերեն Քորեր) ժՐ դարու անուանի զեղեկագիրք մենաստանն»¹²: Նման կրակացությունը ժամանակին աուրկել է Լ. Մեխրեան-Բեկը¹³, իսկ վերջերս էլ՝ Չ. Ոսկ-

⁷ ՏՃ՝ Կ. Վախագորյան, Հաղրատ, Երևան, 1963, էջ 165: Նույն անձանունը հմտ. էջ 240:
⁸ «Յովհաննու Արմինցու Պատմության հուշակատր վանից Հաղրատայ ա. նշանին», Հրատարակիչ Համադասակ Ոսկեան, Արևմտ, 1965, էջ 161:
⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 393:
¹⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 171:
¹¹ Ընթրուտի կամրոտացույ Տարսնի եպիսկոպոսի՝ Առնեարտուսի և Քուլթի և Զարգ, Վենետիկ, 1865, էջ 223:
¹² Ն. Ալինյան, նշվ. աշխ., էջ 139:
¹³ Լ. Մեղվեջու-Նեցո, «Իրավուն մնաճըն և Լոմելոն Թովմեհին» և մասն զմեծով, թ. 193,

յանն՝ ու Վ. Հակոբյանը¹⁵, 1281 թվականին ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում ուղղակի ասվում է, որ Գավթիք Քորայրեցի է կոչվել այնտեղ ծոված լինելու պատճառով: «Գրեցաւ, որ է հանգիստ նորա ի դերահնչակ ստոր ուխտն Հաղրատ և մակակեթ Քորե[ր]ցի կոչեն, վասն ծնողանց անոր լինելոյ և նույն իճն անոր ծննդեանը»¹⁶: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Քորայրը ոչ միայն մենաստանի անունն է, այլ նաև բնակատեղի: Քորայրը 12—13-րդ դարերի Տաշիր-Ձորագետի նշանավոր մենաստաներից է: Մասնագիտական գրականության մեջ դիտված է, որ այստեղի կառույցները երբեք ոչ պակաս լավի են բաժանվում: Առաջին կամ հնագույն մասը գտնվում է վերևում և վիմագոր է, այլևս անհնգանելի: Գրեցի երևում են առանձին պատերի հատվածներ, իսկ տեղացիների վկայություններ՝ այնտեղ տակավին պահպանվում են հնագույն սրմանակարների հետքեր¹⁷: «Քորայր» (հետագայում Քորե) տեղանվան ստուգաբանությունը ևս հավաստում է նշված այլ-մենաստանների սկզբնականությունը: Հայագիտության մեջ դիտված է, որ «Քոր-այր» բառի առաջին մասը վրացական ծագում ունի՝ յժԾԾ—յժՅԾԾ, որ նշանակում է «անձավ, այր»¹⁸, իսկ երկրորդ մասը հայերեն այր բառն է, որ 13-րդ դարի վերջերից այլևս հնչյունափոխությամբ դարձել է Քորեր: Ս. Տեր-Ավետիսյանը հակված է եղել հիշյալ եր բաղադրիչը հնգնակի ցուցիչ համարելու, այսինքն՝ յժԾԾ-եր¹⁹: Նման ստուգաբանությունը համարել չէ թիկուղի այն պատճառով, որ Գանձակեցու և Վարդանի մոտ տեղանունը «Քորայր» է, կամրոտացու «Թղթում»՝ «Քորա», 1281 թվականի հիշատակարանում՝ Քորե[ր] (նաև «Գիրք պատճառաց»)։ Հավանաբար, դործ ունենք «այր» բառի հետ²⁰:

¹⁴ Հ. Ոսկեան, Գուգարի վանքերը, Վրենա, 1960, էջ 54:
¹⁵ Վ. Հակոբյան, Գավթի Քորայրեցու հիշատակարանը (Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ «Ճեղքակաղթ», 1952, № 8, էջ 113):
¹⁶ Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 113: Քերում էլ բառ Ս. Տեր-Մովսեսյանի Ձեռագրերի ցուցակի (Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 4, էջ 254): Նույն հիշատակարանը գտնում ենք նաև Արտաշեսի Մ 1758 ձեռագրում (էջ 491), գրված 1281 թ. (սև՝ ա. ն. կա. Պողոտյան, Մայր ցուցակ..., Կ. Մ, էջ 92): Գավթին այստեղ կոչված է Քորեցի:
¹⁷ Հմտ. Մեղվեջու-Նեցո, նշվ. աշխ., էջ 63:
¹⁸ Եթե յժԾԾ-ի երկրորդ՝ կարու, ամսն, նշանակությունը ևս ժաման է եղել հայերին Հաղրածում էր հայա թերթով կաթույի արձանագրության մեջ գործածված է «քոր» ամսն, կարու նշանակությունը Այլ կապակցություն սկսյա. Ն. Մարտ գրում է, «Котел снабжен армянской надписью 681 г. (1232 г. н. э.)», в которой одно слово, в литературе встречается именно котел, qob kotel представляет несомненно заимствованное из грузинского Կյանո գաւ-1) котел, проникшее к армянам, по всей видимости через халкедонитскую армянскую среду» (Н. Марр, Ани, стр. 104):
¹⁹ Վերջերս Քորայրը տեղանվան ստուգաբանությանն անդրադարձավ Գ. Գաբրիելյանը՝ ին (սև՝ ա. ն. կա. Ներսիս), 1971, 261, 30, 184—185):
²⁰ Լ. Մեղվեջու-Նեցո, նշվ. աշխ., էջ 60—61: Լ. Մեխրեան-Բեկի հիշա ստուգաբանությունը տե՛ս «Վրաց աղբյուրները...», Կ. Մ, էջ 88, 3-րդ, 13:
²¹ Հմտ. Լոմոսյան: Քերես 1281 թվականի «Քորեցի» մեջ պատահական եր-ի անվան

Քորալի երկրորդ հուշարձանախումբը, ինչպես պրոֆ. Լ. Մկիթսեթ-Քեկն է արձանագրել, բաղկացած է շուրջ յոթ կառույցից²¹: Երրորդ մասը համեմատաբար նոր է, հայտնի «Զիթխանյան եկեղեցի» հորջորդումով: Հիմնական հուշարձանախմբի «բուրբ կեղեցիները, առանց սպիտակօթյան, ներկայացնում են միանավ, անգմբ թաղիկիս, միայն սարբեր շափտերի ու համամասնությունների: Նրանց մեջ ամենից հետաքրքիրը պիտավոր եկեղեցին է ժամատնով, որը որմնակարներով է զարդարված եղել»²²: Անըրա-գանալով պիտավոր եկեղեցու ճարտարապետական նկարագրին, գիտնականը իրավացիորեն դիտել է, որ արևելյան ճակատը (արտիզ) «արտասովոր տպա-վորություն է թողնում՝ ընդհանրապես հայտնի մեկ պատուհանի փոխարեն հինգ պատուհան ունի. մեկ խոշորը կենտրոնում, մեկական փոքր նրանից աչ ու ձախ, իսկ երկուսն էլ՝ վերինը...»²³: Վերջին երկուսի անհրժեշտու-թյունը թելադրված է զուտ կառուցադրական նկատառումներով, աստիճանա-ճարտարապետները պիտի այն բացատրեն, իսկ ինչ վերաբերում է խորանի երեք պատուհաններին, ապա երրորդությունը խորհրդանշող քաղկեդոնական կառույցների բնորոշ առանձնահատկությունն է²⁴:

Քորալի մասին եղած գրականությունը մեծ չէ: Այն հիշատակվել է ասարբեր առիթներով, սակայն առանց համակողմանի ու ամփոփ բնության, միտումնալից վախճանի Արքայապետ մի նախաշառնակում է անդրադարձել Քորալին: «Սրանից (իմա՝ Հայրապետ ու Սառահնից—Պ. Մ.) վերև (ճիշտը՝ ներքև—Պ. Մ.) կա փոքր վանք, սակայն սեծաշեն՝ Քորեիի, հայոց ձևերն է»²⁵: Վարուշտին, ընկան է, հարքը չի մասնավորեցրել և եթե Հայրապետ ու Սառահնը «վրաց թագավորների կողմից կառուցված» է գիտել, այդա Քորալը առավել հեշտությամբ «հայրչ ձևերն է» պիտի ասեր, թերևս միայնակ հայոց մենաստան լինելը նկատի ունենալով: Այս անդեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ 18-րդ դարի կեսերին Քորալում գործող եկեղեցի է եղել, այն էլ միայնակ զավանդության: Թերևս մեր հետազոտությունը կատկա-ծելի թվար, եթե լրացուցիչ այլ աղբյուր չունենալինք: Մաշտոցի անվան մասնապարտանի N 1473 ձևագիրը 1676 թ. քնդորինակվել է Քորալում: Գրչի՝ Ծմավուն Արևելենց Դսեղեցու, հիշատակարանում կարդում ենք (Լջ 294է).

Նետևանք լինի, այլ Փոք անկանուից (+ եջի): Այնուամենայնիվ, դրանց երկրորդ բաղադ-րիչ նշանակությունը չի փոխվում: Կարելի է նույնիսկ մտածել, թե Փոք-ի ասի արդյոք հայերեն կա՞ն-ի յուսուցիմքը չլիտի՝ որակել (իմա՝ կախարհ-Քորալը, Նմա. Ըարակոփ բարդ): Համեման զեպ՝ անկանուն Պաղտնիստ մառ հիշատակվող Նոյնը—Քորալի Նեա անկությունը չլիտի ուսուսու Վերջինի մասին անըրաման ա՛ն J. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, S. 138, 146.

²¹ Ը, Պղտնիցը-ձցը, Կզվ. աշխ., էջ 63:
²² 23 Անդ.
²³ Անդ.
²⁴ Ա. Զմա. Ա. Բ. Սեկյան, VII գարնա հափական հուշարձանների կրած մի փոփոխու-թյան մասին, ՊՁ, 1966, N 4, էջ 151—172.
²⁵ ԶեքեՅԹ, շղմբն ևսնլցնա ևնխոսլլցնա, տն., 1941, ցց. 35, Հայ. թարգմ. նմա. Լ. Մկիթսեթ-Քեկ, Վրաց պոբյուրներ..., 4, Գ, էջ 79:

«Սաացօլ Մուլուրանց գոյա՝
 Ոգեալ Շմաուն վարանելոյ,
 Ի յեկեխ Լոսի կոչեցելոյ,
 Ի յանպապա Քուպայոյ,
 Ի հայոց թվականի շրջան եկեալ Ռ-որդի,
 Հարբու եռոյ թիւ յանլցի
 եւ Բա զկն ներա յիցի»:

Ապա՝ «Ի հայրապետութեան տեսն Յակորայ երջանկոյ Ջուզայեցոյ և ի թագաւորութեան պարսից Շահ Իսմայելին... եւ այժմ ասարտուն եղև ի յանապատս Քուպայոյ բարձրաբերձ սուրբ Աստուածամէրս, գոր նոր սկսեալ եմ հաստատեալ, գոր աէր Յիսուս աղօթիլք ձերովք հաստատուն պահեցէ զսուրբ տունս Արք՝ աղչանք զամենայն ազգատունն իմ յիշատա-կել... և զՅօգու եղբարձն իմ տաես միաբանալ տէր Սրապիտնն, աէր Բար-սեղն, մահգառի Կիրակոսն» (Լջ 320Կ): Պարզ է, որ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Քորալի եկեղեցին, հավանաբար ինչ-որ շրջանի լուծվածից հետո, նորից վերակազմվել է՝ «նոր սկսեալ եմ հաստատեալս Վերջին արտահայտու-թյունը կարելի է երկակի մեկնարանել՝ զրիչն է այնտեղ նոր հաստատվել և՛ Ծմավուն Դսեղեցին ինքն է մենաստանիս վերակենդանացնողը: Բոլոր զեպ-բերում, շորս հոգեորականների առկայությունը այլևս ինքնին սպացույց է նորոգված գործունեության Վարուշտի արտահայտությունը բերված հիշա-տակարանի լույսի տակ լիովին ընկալելի է դառնում:

Համեմատաբար մանրամասն է Ս. Ջալալյանցի նկարագրությունը՝ հայերեն արձանագրության հիշատակմամբ²⁶: Առավել ծավալուն նկարագրու-թյունը տրված է Ե. Հայրապետի և Գ. Աղայանի աշխատություններում²⁷: Տարի-ներ առաջ հիշյալ նկարագրություններն ի մի բերեց հայագետ Հ. Ոսկանը, հիմնականում ճիշտ ուղղվածով մենաստանի հետ կառավրված զավանդան արդիփոխությունները²⁸: Եվ այնուամենայնիվ՝ ամբողջական և պատմականորեն սրբաբանի բնության համար պահանջվում էր սեղիս հայերեն ու վրացերեն արձանագրությունների ստույգ վերծանություն և պատմա-բանասիրական անհրժեշտ մեկնարանություն, մասնավորապես որ նման ուսումնասիրությունը մեծապես կնպաստի Տաշիր-Չորագետի Լրկաբանկ մենաստանների առաջադ-ման, որմնակարգարգումն ու այլ հարցերի ճիշտ լուսարանություն²⁹:

²⁶ Տե՛ս Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մենն Հայաստան, Ա, Տիգրս, 1842, էջ 102: Վրացերեն արձանագրությունների այստեղ լրրի հունական են նկատված:
²⁷ Տե՛ս Գ. ա. Բ. Աղայան, Հնից երից (Եւմաթ, 1900, էջ 43, 45): Ե. Կալան, Քորալում զոգառ (Եկզ-հանգա, 1901, էջ 419—422):
²⁸ Տե՛ս Հ. Ոսկան, Պապարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 49—50:
²⁹ Հանգացալ Լ. Գարնտուն մի երկու խոցով բնութագրել է Քորալի որմնակարները նա Քորալը դասել է այն մենաստանների շարքը (Տիգրան Հոնեցի եկեղեցի, Բախտաղ, Հաղատ (մասամբ), Արիմուշի վանք (վերին շրջ), Կիրանց վանք, որոնց որմնակարումը կառավրված է վրացական որմնակարչության սղիցությամբ, զուցն և նույնիսկ մրափ

Ինչպես Հայաստանում պահպանված վրացիներն շատ այլ արձանագրություններ, Քորալյում վիճադրվածը ևս առաջինը ակադ. Մ. Բրոսեի ուշագրության է արժանացել: Նա անձամբ չի եղել տեղում, բայց ձևերի տակ ունեցել է Հ. Վ. Աբիխի արձանագրած պատճենները, որոնց անվերապահ վստահ է²⁰: Նա վերծանել ու թարգմանել է երկու վրացիներն արձանագրություններ, բայց բանի որ ինքը չի եղել տեղում, տարբեր արձանագրություններն իրար խառնելու վտանգից չի կարողացել խուսափել²¹: Շփոթել այնքան որոշակի է, որ Ք. Փոլոգանիսն հնարավոր է նկատել առանց ձևերի տակ լուսանկար կամ պատճեն ունենալու վերականգնել ու որոշակի սրբազրկել նրա հրատարակությունը և այսպե, իբրև Վրաստանի պատմությանը վերաբերող աղբյուր, գեանգիլի որ նշանավոր «Փամանակագրություններում»²²:

Կարելի է գտաճորդն ենթադրել, թե Քորալյի հայերեն և վրացիներն արձանագրությունների նկատմամբ պատշաճ հետաքրքրություն է ցուցաբերել ակադ. Ն. Մտոբ: Նրա հանձնարարությամբ Ա. Քայանթարը Bibliotheca Armeno-Georgica մատենաշարի համար պատրաստած է եղել աղբյուր արձանագրությունների վերծանությունը: Այդ մատենաշարի երրորդ գրքի²³ վերջում ներկայացված է գալիք հատորների ծանուցումը, ուր իբրև քերչ մամուլից գանձվող գրքից հիշատակված է «Արձանագրությունը վանուցն Քորալյի հայկական և ի վրաց լեզու, Ա. Լուսու Քայանթար», Պ. Գոթարտարար, Ա. Քայանթարի սույն աշխատությանը վիճակված չէր հրատարակվել, իսկ այժմ Տեղիյնակիս հայանի չէ, թե որտեղ է գտնվում (Ինարկի, Լեի որն օրինակ պահպանվել է):

4. Կոստանյանցի «Վիմական տարեգրում»-ն ասպարիզի գրականությունից բաղված ու ժողովածու է մուծված Քորալյի երեք հայերեն արձանագրություն²⁴, նախորդ վերծանությունների վրիդում-պակասավորությունը նույնու-

թյամբ այս աշխատություն փոխանցելով: Միայնիքը մասամբ էլ ավելացել են այն պատճառով, որ Կ. Կոստանյանցը կամեցել է իր ձևերի տակ եղած ասպարիզի օրինակներից որոշ ընտրություն կատարել՝ մեկի վրիդյալ վերծանությունը մյուսին գումարելով:

Քորալյի հայերեն և վրացիներն արձանագրությունների միակ ամփոփ և տեղում կատարված վերծանություն-հրատարակումը պատկանում է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկիին²⁵: Նա Քրիլիսիի համալսարանի գործողամար Քորալը է այցելել 1924 թ. մայիսի 18-ին, իսկ մեկ տարի անց երկրորդ անգամ է եղել տեղում՝ այս անգամ Ս. Տեր-Ավետիսյանի և Գ. Գորգեի հետ: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի վերծանությունները նախորդների համեմատությամբ առավել ճշգրիտ են ու ամբողջական, բայց ոչ առանց սրբազրկիչ և լրացնելիք տեղիների:

Մինչև Քորալյի վրացիներն արձանագրությունների վերծանությանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում ապ հայերենները՝ տեղում կատարված սրբազրկություններով:

Քորալյի կառույցների հնագույն մասը, տեղի անմատուց լինելու պատճառով, առկալին ոչ նկարագրված է և, առավել ևս, ոչ էլ ուսումնասիրված: Թերևս վիմափոր այդ հատվածներում սպասելի էին հայերեն արձանագրություններ՝ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից 12-րդ դարի առաջին կեսին վերաբերող: Այժմ պահպանված հայերեն հնագույն արձանագրությունը գտնվում է գլխավոր եկեղեցուց արևելք ընկած մատուռ-սպորթարանի մուտքի պատի և բարավորի վրա.

ա) + Փ(րխա)ս ա(ստու)ծ, յիշև զՄարիամ և զԹուսուգան ի զպստեան Գու:
 բ) Փւ[իէ] Ու (=1171) /Նս Մարիամ՝ դուստր կիսիկի/ բազաւ-
 րի, յազզվ Բագրատունի, յիւ/եցի զ(ու)ր կարոյիկէա արեւոր(եամ)ր
 Բեր իմ Թուսուգանա՝ յիշատակ մեզ և ձեզ/աց մեզց և ճարաբեր
 մնա Թուսուգա/նա ևս եղբար՝ մերս Արասա: Ու՛ Երկրպ/զէ՛ Փ(րխա-
 սա)նի ի ս(ու)ր) բաւասանիա՝ յիշեցի ի/ Փ(րխա)ս, զի վասն նեղու-
 (ա)նի տեղոյս բաւ աշխտանց[աւ]:

Չանդրագանայով Գ. Ազյանյանի, Ս. Հայրապետի, Կ. Կոստանյանի և Լ. Մելիքսեթ-Բեկիի մաս եղած այլընթացումներին, պիտի նշենք, սակայն, որ տեղում թվականը հասարկորեն՝ Ու է կարգացվում և ոչ՝ ՈՐ, ինչպիսի

վարդաների կազմից» (Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, стр. 33). Լ. Գուրնափոյի գրույթը, հայ բազիլիզանականության պատմության նկատմամբ լուսատեսական գիտություն, մեր հանդիսում, որոշ սրբազրկության կարգի կանոնադրումով վերանայել է Ն. Տոմաշևսկոյայի մեկնությունը (Н. Голмачевская, Фрески древней Грузии, Тифлис, 1931, стр. 17—18). Քորալյի արձանագրություններն ուշագրույթ արձանագրություններում կան հաշվարկության նկատմամբ, իսկ այդ նշանակում է, թե վարդանի համար ընտանի է եղել հայերեն արտասանությունը:

²⁰ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, St.—Petersbourg, 1851, p. 134. Գ. Բարբառյան Քորալյի մասին ունեցած համաստ տեղեկանքը բաղել է Իմեականուս Բրոսեից՝ վերապատկելով (ան՝ Վ. Բարբառյան, Кавказ в древних памятниках христианства, Тифлис, 1875, էջ 83):

²¹ Տե՛ս M. Brosset, նշվ. աշխ., էջ 136—140:

²² Ն. Մտոբ, «Պատմություն», II, 163:

²³ Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме*, издан М. Марр, СПб., 1914:

²⁴ Անտանյանցը, ինչպես երևում է, բովանդակել է ընդերք (Քորալյանցի վրացիների հանդերձ) և ուսումնասիրություն, սրբվեճակ ցանկում միայն ընդգրկել ենքիայանցից գրքերի ասպարիզով տարբերակված նա:

²⁵ «Վիմական տարեգրում, կազմից՝ Կ. Կոստանյանց [խմբագրությունն ու առաջաբանը՝ ակադ. Ն. Մտոբ], Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 30 (1153 թ.), էջ 35 (1155 թ.), էջ 36 (1158 թ.):

²⁵ Ը. Թեղլիջե-Յոզ, լրմունյու եւ նոս Լուսնայու լուս., 83, 60—73. Մտոբյանցի տեղեկանք էնք, որ Գ. Գորգեի Քորալյի նախադասարկական նկարագրության վերաբերող տեղեկանքները վերծանված են, որ, որքան մեզ հայտնի է, չի հրատարակված: Գ. Գորգեի հուշագրություն տե՛ս Լ. Գորգե, Об экспедиции ИКАИ в район Дебелд-ван в конце 1925 и начале 1926 гг., «Известия Кавк. ист.-арх. института», т. IV, 1926, Тифлис, էջ 129, 135—136: Կազմակի պատմաճանապարհական ինստիտուտի նկատմամբ Ս. Տեր-Ավետիսյանը հանգու է կել ընդարձակ հաշվառությամբ Գ. Գորգեի տեղեկությամբ, Ս. Տեր-Ավետիսյանը առաջադի է և լրմ +այր ասպարիզությունը:

կատար, բայց այս իմաստը ամենևին հարիւր չէ արձանագրութեան մէջ առկա գործածութեանը: Ավելին, ց-ի վրա գրված է պատիվ, որով կրճատագրութիւն է վկայվում, բայց թէ ինչպիսի՞ն կարող էր լինել նրա բացումը, անվան, թե՞ սովորական բառի հետ գործ ունենք՝ հայտնի չէ:

5. Տապանագրեր դիտավոր եկեղեցու հրատիսային գավթում:

ա) Ք ցեց սաղլ(ա)ցի օց(ա)նց
ձ(ա)նձ(ա)տ(ը)րտ(ը)ն(ը)ցցեսնա
ժննա և օտ(ա)ն(ա)ցննա
Ձ(ա)նՁ(ը)ն ժննա օտ(ա)ն(ա)-
ցննա ց(ա)ն-
ր(ա)նննա: Ձ(ըլնըլը)ն
լ(մերտմա)ն:

Ք IV (60)

Ադ. XIX, 2

Քարգմանութիւն. Այս [է] տապան Խվանն մանդատուրբութեան որի և արարեկ Շաննշանի եղբայր արարեկ Վանրամի: Ողորմի ստոված:

Վանրամը Խվանն Բ-ի որդին է, Շահնշահ Բ-ի եղբայրը: Կննդանի է հիշվում Անիի՝ Արլոարիք Պահլավունու եկեղեցու 1342 թվականի արձանագրութեան մէջ²⁴: Ուրիմն սույն տապանագիրը գրված պիտի լինի 1350-ական թվականներէջ ոչ վաղ:

բ) Ք ցեց սաղլ(ա)ց-
ո և օլլոցլոցն²⁵
լ(ա)ց(ո)տ(ո)ննա: Ձ(ըլնըլը)ն
լ(մերտմա)ն:

Ք V (61)

Ադ. XIX, 3

Քարգմանութիւն. Այս [է] տապան Լոկեյի (?) Պավրի: Ողորմի ստոված:

դ) Ք ցեց ս(ա)ղլ(ա)ցի օց(ա)նց ձ(ա)նձ-
ա(ը)րտ(ը)ն(ը)ցցեսնա և ձ(ը)լոցնա և ցըրլըն-
լոցնա ս(ը)լոցնա մըլըլոցնա
տամ(ա)րոննա: Ձ(ըլնըլը)ն և(մերտմա)ն:

Ք VI (62)

Ադ. XIX, 4

²⁴ Տե՛ս Գրիգորեան, I, էջ 44, հմտ. Ղ. Ավիզան, հշվ. աշխ., էջ 28, 86: Եկատանք, որ Հոտումիսի տեքստում նա իր մանդատութիւնը գրել է Երեկայեցեան, իսկ Արլոարիքի վիճակագրում պատր փոխարեն (Շահնշահ Ա) պատր հար է հիշում (Մենն Ջաբորիս):

²⁵ Լոլլոցլոցն - ն կարելի է կարգալ նաև օլլոցլոցն: Երկու դեպքում էլ անուցը մնում է անձանոթ:

Քարգմանութիւն. Այս [է] տապան Խվանն մանդատուրբութեան որի և Կուրեկեկի Սալայի ամուսին Քամարի: Ողորմի ստոված:

դ)

Ս(ո)ղլ(ո)լոցնա Ձ(ա)նն-
Ձա Ձ(ա)նձ(ը)րտ(ը)ն(ը)ց-
ցննա ժննա մըրոցն
ց(օտը)րոց(ա)ն, և(մը)տ(ո)ն(ա)տ(ց)ն և(ո)ցց-
ննա Ձ(ո)ննց-
նցնցտ:

Ք VII (63)

Ադ. XX, 1

Քարգմանութիւն. [Այս է տապան] Շաննշան մանդատուրբութեան մեղուցյալ որի Կեռոց (Կիւրոցի) արեղայի: Ի սեռ սատունո, հազարս հիշեցի:

ե) Ք ցեց սա-

ղլ(ա)ց ձ(ո)-
րոցնն օ-
սլոցնա
ցցանո-
ննա: Ձ(ըլնըլը)ն
լ(մերտմա)ն:

Ք VIII (64)

Ադ. XX, 2

Քարգմանութիւն. Այս [է] տապան Միւրիանի դատար էգանրայի: Ողորմի ստոված:

Եգանտա անձնանուցը, ընդդժմած ց և տ նիւրիի վատ պահլածութեան պատանառով, կարելի է կարգալ իբրև Լեգանցա, որ անհավանական ենք նկատում:

զ) ց(ա)ննց(ը)լոցն սլոցն(ա)ն ցըրլըն(ո)-
[լ]նն և ցամ(ո)նցրտ(ա)լոցն,
ցլոցն ց(ը)լոցն ձ(ո)ննցննա,
ձ(ո)ննցնն փորտ ալոցն,
և Լեգան Ի(ը)մտա Ձցց(ա)տ[ա] ց(օտը)րոց(ա) և(ա)ն-
նիւրի և օլլոցն և ցըրտ(ա)լոցն.
և ք(ը)րտն(ը)լոցն և(ա)ն, ք(րոց)ը և(մը)րտո, Ձ(ը)ն և օ(ը)ն
նն սամտալոցն.
. . . օլլոց . . . ճնն (?) և ցցանն
Ձ(ըլնըլը)ն և(մերտմա)ն:

Ք IX (65)

Ադ. XX, 3

Տապանագիրք հանգավոր է և տողատվում է այսպես.

Գամոջեւոտ Եղլուսեգան Երտլիմնիլնի և Գամոմքրտալնի,
Գլուսա Եղլուսի Մոմլեմնի, Մոմլուսն Սիրոտ Ելնի.
Ելլուսա Իլլուսա Մլլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա,
և Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա Ելլուսա,
. . . օրլ . . . Ելլուսա? և Ելլուսա Մլլուսա Ելլուսա Ելլուսա.

Քարգմանություն (բառացի).

Ելլուս Ի Նոյ յարված ու բարակյալ,
Սիրտ կրակով բռնված, բերանից բոցեր ցայտելով.
Խնդրություններից իմ մեծ՝ իբրև սեմի ծվեններ մնացին,
Ել օրնյալ ես, Քրիստոս աստված՝ դու և Բո դատաստանները:
. . . Ին և Խուսին (?) սղորմի աստված:

Եթե տապանագիրք անշուրթուն լուսնի Խվանի կին Խուսին (նույն
Խուս, Խուսի) կամ Ավագի նույնանուն սղջկա հետ, ապա կարելի է ասել,
թե Երկրաբանագիտության տապանագիրքն էլ այդ անունը կրող երբորդ անձնա-
վորությունն է («) Ինչ խոսք, առաջին տողի հոգնակիի դործածությունը
(Գամոջեւոտ, Երտլիմնիլնի, Գամոմքրտալնի) մեկից ավելի մարդ-
կանց տապանագիրք լինել չի նշանակում. այն թիվագրված է -նի (եր)
հանգավորանս դրգմար, երբորդ տողի ցուտարձա -ն կարելի է ընդունել
որպես հայկարանություն, համապատասխանելով հայերենի իբրև-ին:

է) Ք Ելլուս Ելլուս(Ե)լլուս
Մալուս Մլլուս
Ելլուս Ելլուս(Ե)լլուս
Մլլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս.

Ք X (66)

Աղ. XXI, 1

Քարգմանություն. Այս [է] տապան Շավայի որդի Գավրի: Ողորմի աստված:

ը) Ք Ելլուս Ելլուս(Ե)լլուս
Ելլուս(Ե)լլուս
Մալուս(Ե)լլուս Մլլուս(Ե)լլուս
Ելլուս(Ե)լլուս.

Ք XI (67)

Աղ. XXI, 2

Քարգմանություն. Այս [է] տապան Ելլուս(Ե)լլուսի (Ալլուս(Ե)լլուսի) Շավայի: Ողորմի աստված:

6. Գլխավոր եկեղեցու ավագ խորանի սեղանի առաջ, շարքի մեջ օգտա-
դրված է մի տապանագրք, որի վրայի տապանագիրք պահպանվել է.

Ք Ելլուս Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս
Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս
Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս.

Ք XII (68)

Աղ. XXI, 3

Քարգմանություն. Այս [է] տապան Գուրգայի որդի Մանուիլի: Ողորմի աստված:

7. Տապանագիրք տապանատուն-զանգակատան մուտքի առջև.

ա) Ք Ելլուս Ելլուս(Ե)լլուս Ինիս
Մալուս Ելլուս(Ե)լլուս. Մլլուս(Ե)լլուս
Ելլուս(Ե)լլուս.

Ք XIII (69)

Աղ. XXI, 4

Քարգմանություն. Այս [է] տապան Չալայի որդի Խվանի: Ողորմի աստված:

բ) Ելլուս Մանուստրուս Ելլուս
Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս
Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս.

Ք XIV (70)

Քարգմանություն. Սույն վանքի իկոնոստ (տնոս) և արժանավոր (Ե) Մամարավարի (Հարապետի) որդի Պետրի հուրմի սղորմի աստված:

Սույն տապանագիրք բաղուս ենք է. Մեկերսթ-Բեկի հրապարակումը:
Տեղում մեկ շարքովից գտնել (Թերևս հետագայում հավանաբար կիսով շինա-
բարական բարերի տակ է մնացել): 2-րդ տողի Ելլուս(Ե)լլուս Ելլուս(Ե)լլուս
կան սրբությունը է. Մեկերսթ-Բեկի մոտ այն ներկայացված է Ելլուս Ելլուս
տապանագիրքով և իմաստագրի է: Ուշագրավ է Պետրի (-Պետրոս) հարա-
նունը. վրացերենում միամտացարկ նշանակում է հարապետ, նաև՝ վանա-
հայր: Մ՛ լ 13—14-րդ դդ. հարապետ-կաթողիկոսը, ո՛ր էլ վանահայրը (հար-
կավ կուսակրոն) որդի ղեկավար էլին կարող, ուստի այդ բառի տակ ավելի
չուս հատուկ անուն պետք է տեսնել (տապանագրում սպասելի է հանդիս-
յալի հոր անունը և ոչ պաշտոնը): Վրաց իրավանդության մեջ միամտացարկ
անձնանուն վկայված չէ⁵⁷, մինչդեռ մեզանում նրա Քարգմանություն-համա-

⁵⁵ Միջնադարյան վրացական բնագրերում սեղանի վրա էր դրված և ծաղուկը ընդ տվող
անունը, մեր համոզմամբ, ավելի շուտ հարկանում էր, քան ազգանուն, ուստի փոխարեն ենք
Չալայի որդի և ոչ Չալալիլի: Լժժա, С. С. Карабадзе, Грузинские документы... էջ 5:
⁵⁷ Տե՛ս Ե. Լ. Լուրճյան, ինքնակրթության խնդիրները, Երևան, 1967.

պատասխանությունը (Հայրապետ) այսօր էլ շատ տարածված անուն և ազգանուն է⁵², Ուտի տապանադրում գործ պիտի ունենանք Հայրապետ Հայրանվան Յոննիստոսյան Երեմիայի Բարդամեոսյան հետ, ինչպես որ ուշ շրջանում է պատահում (Աստվածատուր— Լեզոսկյալոննա)⁵³, այդ պատճառով գերագույնց ենք Հայրապետ Բարդամեոս:

8. Տապանագիր տապանատուն-զանգակատան ներսում.

... ելց ձ(ո)մ(ց)լուլլց
... ժց յցտա ձո-
մ(ց)լուլլց.

Ք XV (71)

Աղ. XXI, 5

Բարդամեոսյան. ... էլ սպասի ինձ ... որդի, Գառվ (!) սպասի:

Տապանագրեր միտմասից կտրված է, իսկ արձանագրության սուղերի սղերնամար խիտ մաշված: Անշուշտ, սա պետք է լինի Շահնշահի որդի Մխարրզնի տապանը, ինչպես կառույցի հարավային պատի 1279 թ. արձանագրությունից տեղեկացանք՝ նախապես այդն այդ նպատակով շինված: Պահպանվել է և Սաղունի աղբի վանկի տապանը, բայց առանց արձանագրության:

Վրացիներ առաջին երկու արձանագրություններում հիշատակվում է Գեորգ արեղայի շինարարական գործունեությունը: Որքան էլ զարմանալի է, այս Գեորգի ինքնության մասին լրացուցիչ որևէ աղբյուր գիտություն զեռ չայտնի չէ: Նրա անվանը, փաստորեն, հանդիպում ենք միայն Քորյայի արձանագրություններում: Ընդ որում նա իրեն կոչում է «Շահնշահ ման-դատությունների որդի»: Քանի զեռ այս երկու արձանագրությունների վիճարման թվականը ճշգրտված չէր, հակված էին կարծելու, թե խոսքը Շահնշահ Բ-ին է վերաբերում⁵⁴, սակայն այժմ միանգամայն պարզ է, որ խոսքը Շահնշահ (նույն Շահնշահ) Ա-ի մասին է (մահ. 1261 թ.), որովհետև 1276 ու 1282 թվականներին նրա որդին կարող էր արեղա լինել, և ոչ նրա թու Շահնշահ երկրորդին (մահ. 1320 թ.): Գանձակցու տեղեկությունը Շահնշահ Ա-ի «որդիք բաղումք էին... Զարար է և Ասպ-Սարգիս, և Արտաշիր և Իվաննե»⁵⁵: Սակայն այս ցանկը լրիվ չէ. Անիի Առաքելոց կկ-

⁵² Հ. Անուշանի «Հայոց անձնանունների բառարանում» (Տ. 3, էջ 38—47) 10—13-րդ գրքերում վերաբերված է 110 անուն ճաշապետ (վերջինս իր հերթին առերևն ռաճնա բառ-անվան փարգանություն է):

⁵³ Հմմտ. Ս. Մ. Մուրադյան, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, էջ 167:

⁵⁴ Տե՛ս այսուհետ՝ Անիի վերաբերող բաժնի:

⁵⁵ Կ. Գանձակցի, Եղվ. աշխ., էջ 333: Ակադ. Գ. Մելիք-Յանշահյանի հրատարակության մեջ Ավան ու Սարգիսը կորյայի են նկատված. որ ճիշտ չէ (հմմտ. Գ. Ալիշան, Երևան, էջ 175):

զեցու 1289 թվականի արձանագրությամբ հայտնի է գտնում Շահնշահի մեկ որդի ևս՝ պարոն Աղբյուրան⁵⁶, Ինչպես երևում է, Գանձակցին նպատակ չի ունեցել թվարկել Շահնշահի բոլոր որդիներին, ուստի իր ցանկից զուրա է թողել թե՛ Աղբյուրային, թե՛ Գեորգ արեղային: Հնարավոր է, թե նրա, որ հոգևորական ձեռնարկելիս Գեորգ (Գիորգի) է հորջորջվել կերպ որդին-րից մեկը՝ Արտաշիր, Իվանն Բ, Ավագ-Սարգիս, բայց որը՝ հայտնի չէ: Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Շահնշահ Ա-ն ունեցել է մեկ ուրիշ որդի ևս՝ Մխարրզնի անունով: Հաղբատի արձանագրություն-ներին մեկում կարգում ենք. «...նա՝ Մխարրզնի, որդի Շահնշահի, որդի մեծին Զարարի, և ամուսին մեր Վանկի՝ դուստր ամբարակ Սաթունին... մին կանթիղ արծաթից վան արեւաուրբեան Իանեի եղբար իմ ու որդոց մերց...»⁵⁷: Քորայի զանգակատան վրացիներն արձանագրությունը գալիս է լրացնելու Շահնշահ Ա-ի որդի լինելու փաստը («...նա Շահնշահ մանդատությունների որդի անարժան Մխարրզնի և իմ կողակից ամբարակ և ամիրսպասալար Սաղունի աղբի վանկը...») և միաժամանակ թվագիր ամենավաղ վիսյությունները է նրանց շինարարական գործունեության մասին: Նման բնույթի մի ուշագրավ արձանագրություն էլ Մխարրզնից թողել է Սահահի Մեծ գավթում, վիսյազված մինչև 1280 թվականը, առանց որևէ կիրակոսի օրը⁵⁸: Անհրաժեշտ ենք համարում այս հիշատակա-րանից ընդարձակ վկայակոչություն կատարել. բանի որ այնտեղ ևս խափում է վրացիներում սուկա «մեծ նեղության ժամանակ» շինարարություն ձեռ-նարկելու մասին. «Ես»՝ ամիրսպասալար Մխարրզնի, որդի Շահնշահի, յայս ժամ զիս սարքանմիշ արար, և զերկիրս յար էր. էկի վանքս ու զտեղս անմարդ զտար, որ ի մուսուլաց և առաջնորդ է այլ հարկե աւերած էր և էկեղեցիքս փակած: Եւ զայս խաւարս տեսաք, մահու յափ տրտմեցաք. յաւազ զատկին զվարդապետներն ի բաշ ին արարել և այլ շատ նախատիքը ևս այց, ես՝ ամիրսպասալար Մխարրզնի և թագաւորացն մուսին իմ ևս վանենի, ուխտ դարս առուսուշ և Աստուածածինս և մեր պապերէ զմեծ արձանս փորեցաք և զեկեղեցիք ամեն հարկէ ազատեցաք, այսմ հետ ոչ մուսուլի և ոչ այլ հարկահան Սահահին շմտանէ...»⁵⁹: Եթե մի կողմ-ից շինեցնելու փաստն ինչնիս շատ բան է վկայում. նույն Մխարրզնիը նույն շրջանում իր ու կնոջ համար տապանատուն է կառուցում Քորայում

⁵⁶ Տե՛ս «Իրան», 1, 22:
⁵⁷ Տե՛ս Կ. Չափապուրյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 171: Ավիտր չէր լինի նկատել, որ այս ու սուրբ Սահահից վկայակոչված նախնի արձանագրություններում Վանկի անունը վրացական արտասանության կերպ է կրում, իսկ Քորայի վրացիներում հակառակ՝ հայերենի— ճե՛նք:

⁵⁸ Այս ամենը լրջորեն վերանային է դարձնում Երզնիսարազկների ձեռագրանության այն առիտով, որ Երզնիսարազկ Չ. Ալիշանի է կազմել (տե՛ս նշվ. աշխ.):

⁵⁹ Կ. Չափապուրյան, Սահահի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 125: Վանկին թագավորացն կողմը ստիճանավորված է Մահահարեղի Առաքելներից լինելով:

(որ հայրն է թաղված) և միաժամանակ շինացնում Սանահնի միաբնակ միաբանությունը, «մահու շափ տրամում» նրա փակված լինելու պատճառով: Ինչպես երևում է, մենք երբեմն գործունեությունը բնութագրելիս դավանական պատկանելությանը ավելի մեծ տեղ ենք հասկացնում, քան այն իրոք սննցել է: Ի դեպ, երկրի ավեր լինելով Սանահնի ու Քորալի արձանագրությունների տեղեկություններին պիտի ավելացնել և Իվանե Արուլեթի որդունը Բարանայում, որով պատմական իրական անցուղարձ է վկայվում⁶⁶:

Պակաս ուշագրավ չէ մեկ տեղեկություն ևս. Գեորգ արեղան երկիրչս արձանագրում է, որ Ռասին պատկանող այգին (իմա՝ խաղողի այգին, միջնագրայան տերմինով՝ նորբը) օտար տոհմից (կամ ցեղից) ազատել է և Քորալի եկեղեցուն վերադարձրել: Ո՛վ էր Ռասը, որից օտարները բռնություն Խելը են այգին: Նրա ինքնությունը սրտչելու այլ էլք չունենք, քան անձնական տոհմական պատկանելությունը ճշտելը: Սկսած 10-րդ դարի վերջերից այդ անունը կրում էին Բաղուաշի-Կոյաբիոյան տան ներկայացուցիչները⁶⁷, Վերջին Ռասը (Յ-րդ) էրիթմավաց-Էրիթմավ էր. աեր Թրիսեթի ու Արզվեթի Անժամանոց մահանալու պատճառով (1105 թ.) վրաց Գավթն Շինարար թագավորը նրա կալվածները հարբունիս դրավեց, սակայն այս տոհմի մի նոր ճյուղը շարունակվեց Արզվեթում՝ «Կախարբերիձն» անունով⁶⁸, 13-րդ դարի վերջին բառորդում Ռաս անունն էր կրում և Բեզա Սուրամելու որդին, որը Կիմիսրե Անձաուլացի թագավորության տարիներին (1271—1289) նշանակալի մասնակցություն էր բերում երկրում տեղի օնեցող անցուղարձերին⁶⁹: Թերևս այս Ռասը կարող էր նոր կալվածներ ստացած լինել երբեմնի Կուրիկյան կամ Կոյաբիոյանների տանը պատկանող տարածքում: Բայց թե որտե՞ղ էր գտնվում Գեորգ արեղալի հիշատակած այգին, իրո՞ք այս Ռասին էր պատկանում կամ ի՞նչ օտար տոհմ էր նրանից զրավել և նրկայնարագուհ Գեորգն ինչպե՞ս է այն ազատել՝ մնում է չլուսարանված:

Պիտի նկատել, սակայն, որ Ռաս անձնանունը 12-րդ դարում արդեն բավական լայն գործածություն էր գտել. Ռաս Երևանցին ու նրա Մրտան և Մեղսոր որդիները հիշատակված են Բազմալի 1210 թվականի արձանագրության մեջ⁷⁰: 1258 թ. մեկ ուրիշ Ռասի որդի, Միղտիլ անունով, հաճաններ է կատարում Արւանում և Փարսիում⁷¹: Ռաս անվան գործածության այս լայն շրջանակները ուսումնասիրողին զրկում են Գեորգի հիշատակած

անձնավորությունը որե՛կ մեկի հետ նույնացնելու հնարավորությունից, մահավանդ, էրբ դեռ անհայտ է նրանց կալվածների շահն ու տեղագրությունը:

Քորալի արձանագրությունները հնարավորություն են տալիս խնդրիս վերաբերող հարցադրում անել միայն, իսկ նրա ուսումնասիրությունը մնում է նոր աղբյուրներ երևան բերելուն:

Իր նշանավոր հնագիտական ուղևորությունների վեցերորդ տեղեկագրի «Հավելվածում» սկզբ. Մ. Բրոսեն, Արիխի տրամադրած տերտաի հիման վրա, վերձանում է վրացերեն մի արձանագրություն, նրա գտնված տեղի մասին տալով հետևյալ բացատրությունը. «Վանանա-վանը կոչված մենատանուն, Դերեզ և Բամբակ գետերի միախառնումից արևելք, հարավում՝ Քորերից ոչ հեռու, միանդամայն մեկուսի վայրում, կազդացվում է այս արձանագրությունը, զբված շատ գեղեցիկ, ամենամաբուր և ամենահաժախանդ ձևի թուրցուրի» տատերով, առանց կցադրությունների⁷²: Գծբախտարար, ո՛չ հանգամանակից բորակներով, ո՛չ էլ մասնացուցած տեղանքում անձանը լինելով շահողվեց պարզել, թե իբրևանում որտեղ է գտնվում հիշյալ Վանանա-վանը: Տեղացիները նման անուն չեն հիշում, ուստի այս վրացերեն արձանագրությունը գտնելու և տեղում ի նորո վերձանելու մենք շանքերը արդյունք չավեցին: Նթե Արիխի տրամագրած տեղեկանքում ինչ-որ վրեպում տեղի չի ունեցել, ապա մնում է ենթադրել, թե անցյալ դարի կեսերից հետո կատույցը փոստակվել է և աստիճանաբար ջնջվել տեղացիների հիշողությունից: Մա, ի՛նչարեկ, ի՞նչ հավանական վարկած է, բայց ասայմ դժվարանում ենք այլ բացատրության առաջարկել: Մ. Բրոսեի հրատարակման մեջ արձանագրության տեքստն այսպիսին է.

Յ. Անեղուտա մմնտտա մտտտա ևա ևլուտա ֆուտտա
մեծնտտա ֆուտտա ևլտտ մմտմուտտա մեֆֆնտտա ֆուտտ ամբլմտտա
մե ցուլեցնեմն մտտա-
ն ցուլեցնեմն մեմն ևլմեդ-
նը մննաննեմն ցեմն ցեց
ցեկտտա ևլլեցլե ևլտտա ևլմտտա
ևա մմտմտտա հտտա ևլտտա
ևլտտ ևլն ևլտտ ևլտտա յնրեցնտ ևլտտ
և ևա մմ.

Թարգմանկույ ատոյ գիտնականը բնագրային սրտ սրբագրություններ է առաջարկել. ա) Յ-րդ տողի ցուլեցնեմն ընթիցումը նա ուղղում է

⁷² M. Brosset, Rapports..., exccuté en 1847—1848, p. 135. Մասնակի արդյունքն էր իր արձանագրության վերաբարտարությունը տե՛ս «Գիտնական», 1, 243—244, նաև՝ և. մեղմեղմեղմեղմ. ևլտտ-ցեմնտտ ևլտտուլե ցեղմեղմեղմեղմ, էջ. 316—317.

⁶⁶ Մխարզանի ու նրա կին Վանեը հիշվում են նաև Արունի 1255 թ. արձանագրության մեջ:

⁶⁷ Մահարմանտ տե՛ս Մ. Նեմյան, Կոյաբիս գորավարի հաջորդները և Դանիշմանտ տոհմի ծագման խնդիրը, «Տեղեկագիր» Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1947, № 3, էջ 65—79:

⁶⁸ Մ. Նեմյան, նշվ. աշխ., էջ 79: «Վրաց ժամանակագրության» տեղեկությունը, Կախարբերիձեցի 13-րդ դարի կեսերին Ռանայի էրիթմավ էին (տե՛ս մեր հրատ., էջ 169):

⁶⁹ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 152, 154, 164:

⁷⁰ Տե՛ս Վ. Ավչյան, Տիրակ, էջ 117:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 29, հիմա, Նույնի՝ «Սեյախասա», էջ 145:

Քարգմանություն. Հանուն հոր, որդու և սուրբ հոգու, բարխոսությունը սուր Ասավաճածնի, օժանդակությամբ սուր Ամբակունի և՛ Հիովանի աբեղայություն, Գիմարե մարզպանի որդիս, կառուցեցի այս եկեղեցին՝ հազորս իմ հոգու և իմ ձեռներեի եղանակությամբ: Ասավաճ Գավթին ի քաղվորություն փասավորի: Քրեմիկոն 242 էր (=1022 թ.):

Սա, փաստորեն, Հայաստանի տարածքում պահպանված հնագույն վրացերենի թվագիր արձանագրությունն է, գրված Գագի իշխան, տաշրաց մարզպան Գիմարեի որդու ձեռքով: Վրացերեն գրված լինելու շարժակիցը հոր և որդու սնայրենի հայություն հավասար թողնել և վրացադավան դառնալն է: Որդին ստիպված էր հաշտվել հոր ճակատագրի հետ և իր արձանագրության վերջում փաստվորություն մազթել Գավթի Անհողինի թագավորությանը: Շուրջ երկուս և կես տասնամյակի ընթացքում, հնարավոր է, Գավթի ու Գիմարեի հակամարտությունը մոռացության էր արվում: Աղբյուրների շրջափայտության պատճառով չգիտենք, թե ո՞րն էր Գիմարեի հանդեպ սկսած հայածանցի բուն պատճառը. Ասողիկը հիշում է միայն «կասկածնալ ի նմանէ» ընդհանուր բնույթի շարժակիցը, որ Մ. էմինը թարգմանել է՝ «отложившись от Гагика»⁷⁷ (պիտի լինի՝ օտ Դավիդ): Թերևս ընդհարման իրական պատճառն այն էր, որ Տաշիրի մարզպանը՝ Գագ ամրացի տերն ու իշխանը, խուճրդոտում էր Գավթի թագավորության հզորացմանն ու ծավալմանը: Առանց Գագի ցմվար էր դիմադրել Գանձակի ամիրային, անմիջական սերտություն հաստատել Կախի թագավորության ու «Աղուանից» կողմերի հետ: Պակաս հետաքրքիր չէ նրա որդու մասին ունեցած մեր անդեկությունը. Ասողիկի վկայությունը կարելի է մեկնարանել այսպես՝ մարզպանը որդուն կարգում է Տաշիրի մամփալ՝ Հինձ-վանք նստոցով⁷⁸. Սակայն անհիմն չի լինի այլ մեկնարանություն առաջարկել. վրացիներին իրեն թիկունք դարձնող և քաղկեդոնականություն ընդունող Գիմարե մարզպանը Տաշիրի իր մամփալ որդուն հողերական է ձեռնադրում և միարանեցնում Հինձ վանքին: Եվ հիրավի, 1022 թ. արձանագրության մեջ, ինչպես տեսանք, նա ոչ միայն այդ վանական կենտրոնի միարանն է, այլև աբեղայությունը⁷⁹: Հայրաձայն մարզպանը, որից Գավթիցը գրավել էր «գամենայն ամրոցս նորս և գրուր հայրենիսն», չպիտի կարողանար որդուն մամփալություն տալ, քանի որ դա

ինքնին քաղաքական իշխանություն է⁸⁰, այլ մտահոգվել է նրա կենսաց պահպանությանը հողերական ձեռնարկով ու վանքի միարան դարձնելով⁸¹:

Արձանագրությունը, ինչպես ասվեց, գրված է եղել «շատ պեղեցիկ, ամենամաքուր և ամենահամալանց ձեռի «խուցուրի» (իմա՝ «աստվածություն») — Պ. Մ.) տաներով», որ շատ պատշաճ է առկա բրոնզիկոնին՝ 1022 թ.: Այն միաժամանակ սպառնաց է, թե զավանական ալլափոխությունը որքան շուտ է հաջորդում գրավոր հիշատակարանի լեզվի փոխումը:

⁷⁷ Մամփալության ինտիտուտի մասին հայտնական կառույցներ տե՛ս Պ. Նալբոյժ, «Եվրոպական հանրագրությունները և լեզվաբանական հանրագրությունները», 1965, էջ. 234—237.

⁷⁸ Որոշ մտաբանություններ տե՛ս այսպեղ, էջ 146—150:

⁷⁷ «Всеобщая история Степаноса Таронского—Асохика по прозванию», переведена с армянского и объяснена Н. Эммин, М., 1864, стр. 184—185.

⁷⁸ Մ. էմինը այդպես էլ թարգմանել է՝ «մամփալ» բառի օգտին Մ. Բրոսի, Մ. էմինի և Պ. Մալախյանցի ստուգարանությունները իշուր են: Ճիշտ լինությունը տե՛ս Գեորգի Մերչու, Житие св. Григория Хандзтийского (грузинский текст), введение, издание, перевод Н. Марра, ТР АГФ, VII, СПб., 1911, էջ LXXVIII:

⁷⁹ Այդ պարագայում Մ. էմինի «и сына своего назначил мамбулом таширским в Хвине-ванке» թարգմանության փոխարեն պիտի ունենանք «и сына своего—таширского мамшала определил [монахом] в Хвине-ванке»:

Ա. Արմենակարի ափսոսարանի բաց էջին՝ վրացերեն (verso) և հայերեն (recto).

Վրացերենն արդի դրությամբ.

მე ვ(ა)რ ნათელი სო-
ფლისა, რ(ა)ჟ შემ-
თმომივდეს მე
არა გივდეს (!)
ბნელსა, არამედ ა-
ქვწდეს ცხვრე-
ბაი საუკვნოჲ.

ԵՍ ԵՄ ԼՈՅՍ Ա-
ՇԽՆՐԶԻ. ՈՐ Ա-
Ռ ԻՄ ԸՆԳ ԽԱԻ.
ԱՐ ՄԻ ԳՆԱՍՅ-
Է, ԱՅԼ ԼԸՆԴԱԱ-
ԼՅԻ ԶԿԵՆՆ
ՅԱԻԻՏՆԵՐԻՑ՜:

ՀՄ I (73)

Բովանդակության առումով արձանագրությունը որևէ կարևոր բան չէ՝ ներկայացնում է Հովհաննու այնտալանի խոսքերը (Ը, 12): Հետաքրքիրն այն է, որ սույն քաղվածքը նկատելիորեն այլ խմբագրության է: Այլ խմբագրություն է ներկայացնում և վրացերենը՝ Ուշագրավ է, որ մականությունների հայերենն ու վրացերենը կատարելապես համապատասխանում են միմյանց: Կնդվական որոշ իրողությունից (աբ-ի գիտաց (րաձ) կարելի է կրթակացնել, որ նրանցից մեկը ժյուսի թարգմանությունն է: Վերջին պարագայի հետևանքով վրացերենում ունենք այն ժամանակվա խոսակցական լեզվի մի քանի արտացոլումներ՝ *սոլլեսա փխ*, *սոլլեսաձա*, *Մեմոմոմոզլես փխ*, *Մեմոմոմզլես*, *ցե՜՜րե՛՛ն փխ*, *ցե՛՛րե՛՛ն օձա*, *սալլկենոձա*, *փխ*, *սալլկենոձա*.

Բ. Նույն տեղը, բայց կողմում տամարին ընծայելու տեսարանի տակին՝

[Ճածան]սա մի՞(ը)մա.

ՀՄ II (74)

Թարգմանություն. Ընծայումն ի տամարին՝:

Գ. ընխորդի ձախ կողմում, Քրիստոսի ծննդի պատկերի տակինա:

Մեծաձ.

ՀՄ III (75)

¹ Մականության հայերեն մասի վերջին բառերն ընթերցված ու հրատարակված են Կ. Գաֆուդյանի Հիշյալ այնտալանի մեջ (էջ 154):

² Սովորաբար՝ նա իմ լույս աշխարհի, որ դալ վկնի իմ՝ ընդ խաար մի գնասց, այլ ընկալի զլոյսն կնեսց (տե՛ս 1805, 1817, 1860, 1895 թվականների հրատարակությունները): Նույնն է նաև՝ *լալլ. ավու...* էջ 191:

³ Սովորաբար՝ մե ցար նաղուկ խոլլեսաձա. րոմելու Մեմոմոմզլես մե, արա: ցիլոլուկ ծնդլեսա, արամլը անցլլես ճաղլուկ ցե՛՛րե՛՛ն օձա (DE և Գ. Սուրբարսեղյու խմբ.), *Ը-ի մեջ ունենք տարբերակներ*՝ *Մոմոմզլես ծնդլես արա ցիլոլուկ Մուլուկ (տե՛ս Գրիգորյան Խոստովանության Կրկնի ԸՄ շրջանում)*, նաև *Մեմոմոմզլուկ Խոլլեսա թոլլուկուկ, ցե՛՛րե՛՛ն օձա* (Մեմոմոմզլուկ, 1945):

⁴ Նույնի հայերենը հրատարակված է, տե՛ս Կ. Գաֆուդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 155:

ՀԱՂԲԱՏ-ՍԱՆԱԿԻՆ

Հյուսիսային Հայաստանի վանական հաստատությունների մեծ մասը 11—13-րդ դարերում կատարելապես մերժում էր եկեղեցական միության հնարավորությունը և կիլիկյան հայ գործիչներին մեղադրում հանցորժողականության մեջ: Վճարգրապես հայոց հիստորիայի կողմանց գայրոցի գոյությունը՝ զմայրացնում էր վրացադավան կամ հունադավան գործիչների գործունեությունն այս շրջանում: Այնուամենայնիվ, պատմական մի շարք հանգամանքների բերումով (մանավանդ Լուսու և Անիի 1204—1205 թթ. ժողովներից հետո), բազիկոնականությունը թափանցում էր առանձին վանքեր ու միաբանություններ: Պղնձահանքի, Քորաջրի ու Հնեվանքի գոյությունը ուղի էր հարթում երկարնակության համար, որքան էլ Հյուսիսային վարդապետները շարունակեին պաշտպանել ավանդական միաբանությունը:

Հազրատի վանքում վրացերեն արձանագրությունների (ավելի ճիշտ՝ մականագրությունների) անկալության մասին խոսում է պրոֆ. Կ. Գաֆուդյանը¹, ս. նշանի ավագ սեղանի պատին (ներքին ծածկ) պատկերված է «Հայր հատված» «Արարիչ երկնի և երկրի» մականագրությամբ: Ճանքի հետքն այժմ հասել է նշմարվում: Գառնելով ստորև բերվող մականագրություններից ու նույն վարդապետ գործ լինելուց, պետք է ենթադրել, որ նշված մականագրությունը եղել է նաև վրացերեն լեզվով, թեև նրանից որևէ հետք չկա: Ստորև բերում ենք Ավագ խորանի հիշյալ մականագրությունները.

¹ Նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Պեղովցյու-Չոյցու, *Անըրևուկ Մեծոցու Լումբետա Յոժով-ցանո՞ւ* ևս Սատ շեխոմա, Եջ., 1928:

² Այժմյան Թումանյանի, Մսիճյանի և Նույնի քաղվածքի շրջանների տեղանուններն ու կենդանի խոսվածքն ուսումնասիրելու առկալին նկատելի է պատմական այդ ժամանակաշրջանի կիլիկյ. Այսպես, օրինակ, Արարատյան բարբառի Լուսու խոսվածքում մեր կողմից ցրտով է 50-ից ավելի վրացաբանություն, որ թեև գրատ իմնագրության չեն, այսուամենայն ինքնին կործան փաստեր են:

³ Տե՛ս Կ. Գաֆուդյան, *Հազրատ, Արևան, 1963, էջ 155*: Ն. Կուլյանի մոտ՝ «Արարիչ երկնի և երկրի և... բնիկ... ի հանոյս (սե՛րբալուսի դավան), էջ 397—398», նույն նման, Թ. Նեգիլյան, *Հնախոս. սեղաբուրիք, «Արարատ», 1886, էջ 494*:

Քարզմանություն. Մեռնոց⁸:

Վերահիշյալ երեք մակագրություններն էլ կատարված են նույն ձևերով ու միաժամանակ: Չնայած նրանք թվագրված չեն, բայց կարելի է ճշտել գրության ժամանակը: Մասնագրտական դրականության մեջ նշվում է, որ ս. նշանի ալագ սեղանի ծածկի պատերի վրա պահպանվել են երկու շերտ որմնանկարներ⁹: Մեզ հետաքրքրող մակագրությունները պատկանում են վերին շերտին, որը «աներկրայուն պատկանում է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին և, ամենայն հավանականությամբ, նկարված են Խուրթուրուզայի կամ նրա վասալներից մեկի միջոցներով, որովհետև նույն սամարի հարավային պատին պահպանվել է Խուրթուրուզայի դիմանկարը, որ իր կատարողական արվեստով և ներկերով համընկնում է Ավագ Խորանի վերին շերտի որմնանկարներին¹⁰: Այս միանգամայն ճիշտ գիտողությունից հետո պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանը Խուրթուրուզայի պատերին առընթեր մակագրությունը թվագրել է 13-րդ դար¹¹, իսկ Ավագ սեղանի ներքնածածկի պատի տեսարաններին (վերին շերտ)¹² 11-րդ դար¹³: Փաստորեն մեզ հետաքրքրող մակագրությունները ժամանակակից են որմնանկարներին և, հետևարար, պատկանում են 13-րդ դարին:

Ն. Տոկարսկին, անգրադանայով ս. նշանի որմնանկարներին, գրում է. «Внутри ее кое-где сохранились остатки росписи на двух слоях штукатурки, покрывавшей чисто тесанную облицовку стен, что показывает, что монастырь довольно продолжительное время был в руках халкидонитов»¹⁴. Այս կարակցությունը ինկայան կորույղ է, և այդ ստույգ տեղին է պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանի առարկությունը¹⁵, առանձին սրբազրելի տեղիներով: Ս. նշանի որմնանկարները, որքան մեզ հայտնի է, իրենց ծավալով ու կշռով չեն նույնանում նրա թվարկած ալ կենդեցիների պատկերազրույցների հետ: Վերաբերյալ վրացական մակագրությունների առկայությունը կարելի է բացատրել նեխ ոչ «երկար ժամանակ քաղկեդոնականների ձեռքում» լինելու հանգամանքով, այդպես էլ այդ դավանների նկատմամբ ցուցաբերված որոշակի հանդուրժողականությամբ: 13-րդ դարի երկրորդ կեսին հայոց վարդապետների հյուսիսային դպրոցը, մասնավորապես՝ Հաղարտ-Մանահին, այլևս նախկին կարգին ու հետևողականությունը չունենր: 13-րդ դարի առաջին կեսից իրենց նշանակությամբ ավելի ազդեցիկ էին դարձել նոր Գեորգիի և Խորանաշատի դպրոցները:

⁸ Հայերեն՝ Մեռնոց Ք(րիստոս)ի (սե՛ս անոց):
⁹ Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ер., 1946, էջ 171: Հմմտ. նույնի՝ «Архитектура Армении IV—XIV вв.», Ер., 1961, էջ 282—283, նմտ. Կ. Ղաֆազարյան, Նշվ. աշխ., էջ 19:
¹⁰ Կ. Ղաֆազարյան, Նշվ. աշխ., էջ 19:
¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 132: Տե՛ս նաև Ն. Մանի հրատ. «Христ. Восток», т. I, вып. III, 1912, էջ 330—333:
¹² Նշվ. աշխ., էջ 154:
¹³ Н. М. Токарский, Նշվ. աշխ., էջ 171, նմտ. նույնի՝ Архитектура Армении IV—XIV вв., էջ 282—283:
¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 19:

ի զեպ, ն. Տոկարսկու կարակցությունը միակը չէ. դրանից արտինք տալով անոց. ն. Մանը գրել է. «Любопытны факты, указывающие на похищение в Ахпате за XIII в. едн не халкидонитов, то халкидонитского приема в украшении церкви»¹⁶.

Ինչպես երևում է, Ն. Մանի, Ն. Տոկարսկու և Կ. Ղաֆազարյանի ուշագրությունից վրիպել է մեր մասնագրության մեջ պահպանված մի հիսուսի հետաքրքիր վկայություն. նրանք (ամբողջապես իր Քրոնոլոգիա... կետում գրում է. «...իսկ ևս ունեկող զՔրիստոս վասն իմ որ քսա օրէ ասաշի աստուծոյ հօր պատարագ՝ խափանե՛մ զնորս սպասաւորին բահանայական սուր զզնախիւր, և բացաւ զխոյով, և պաշտօնէից սպասաւորութեան, զոր հրամայեաց աստուած Մովսիսին զզգեստացն կարգ, և Պաղտս կրանալ զխոյն, և սուրբ հարցն զպաշտօնէիցն դաս, և հազնի՛մ զիշա՛ որպէս Հաղարտայ կայսկոպոսն, և Երկու թիզ կենդ Վրացի ասուպայով, և պատաւազնի՛մ հաղբառնի սև փիլոնով, և փակե՛մ զդուռն ի վերայ, և ձգե՛մ զվարագայրն, և անհաղո՛րդ անենմ զգործուրդն յիւրեանց աստուծոյն Բախ՛ ձմեռանկէն»¹⁷: «Հիսուսային կողմանց» վարդապետներին վերաբերող այս փոխհանդիմանությունը, անկասկած, գրծ չէ որոշ շափազանցումից և նկատելի միտումնաւոր է, ինչպես այդ երևում է մի երկու էջից հետո եկող նրա խորքերից (անոց, էջ 223), բայց որ որեւէ հիմք ունի՝ նույնպես կասկածից դուրս է:

Խոսելով 1203—1205 թթ. եկեղեցական դանազան անցողորմերի մասին, Գանձակեցին նկարագրում է և ա՛յն անհամաձայնությունը, որ առաջացել էր արևելյան նշանավոր վարդապետների, մասնավորապես Հաղարտի միասնության և ամիրսպասալար Զարարյայի միջև: Վերջինս, կիրիկյան թագավորի ու կաթողիկոսի համաձայնությամբ, որոշ նորամտութիւն-սրբաբութիւն էր մտցնում արարողության մեջ, թեև ոչ լիովին բաղկեղձնականացնելով, բայց ինչ-որ շափով, ոչ առանց դրա ազդեցութեան. «Եւ այսպէս շփումն ունէր զեկեղեցիս արևելից, քանի որ ի բազում ժամանակ հետէ էին սովոր առնել, զոր խնդրէր նա (իմա՛ Զարարիան—Պ. Մ.) և ոչ պատան իւրաքանչիւր սուրբ, զի մի՛ պատճառաւ աստին լուծցին պահրն. և զպատարաքն սուրբ ոչ մատուցանէին սարկուսպաւ և զպրատ, այլ միմեանց բահանայցն սպասաւորէին: Կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կաւելալ ի բանութենէն սաճկաց, որ ոչ սայնս համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ և ո՛չ զզրունս եկեղեցեաց իշխէին թաղու ի բաց ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի՛ ոճիրս ինչ գործացնն այլազորն, և ոչ զպլան, զոր նա ասխոթէր»¹⁸: Զօրավարի հարկադրանքով այդ նորոգումները կատարվեցին (որոնց հետ ասրիված էր հաշտվել և Մխ. Գոշը), նկատելիորեն հեշտացնել-

¹⁵ Н. Марр, Ашх, стр. 132, прим. 280.
¹⁶ Տե՛ս «Ներսէսի ամբողջացող հարսանի կայսկոպոսի՝ Խոսեթրանութիւն և Թուղթ և ձագթ», Վենետիկ, 1865, էջ 217—218:
¹⁷ Սու կերպուս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 174:
 13—132

յով Իվաննի ու Հաջորդների օրոք քաղկեդոնականության փափանցումը Նուչն Պանծակեցու վիպայությանը, 13-րդ դարի կեսերին վեճեր էին ծայր առկ Հաջորատի ու Սանահնի միարանությունների միջև, որոնք, պիտի ենթադրեյ, միայն տիրության չէին: Շահնաշ՝ Երկայնաբազուկը (Ջարբրայի որդին) սվրվեժնդր կե... Սանահնին, ... գի Հաղրատի վրաց թագաւորացն հաչոխ Լու յայն՝ ամամանակի» (էջ 39): 2հնց այս տարիներից սկսած է Հաղրատում վրացիներն մահազրոյթւոններ ունեցող որմանեկարներ պատկերելու դուր-բութւոն ստեղծվեց:

Գ. Հաղրատի Աստվածածին եկեղեցու մուտքի առջև, հայերեն և վրացե-րեն լեզուներով գրված տապանապիք:

1 ՁԹՎԻՆԵՐԿՆ

2— 5 Խմ Լեղեպ յայսմ /տապանիս Հոփսի/մէս ողորմեկի և ամո/սին

6— 8 Բարեպաշտի տեղիս մովաւ Մարտիրոսի. յանժամանակ/կենաց կի

9—12 Խանեպ /իմոց, սուգ մեծ /րողի: Ուր հանդիպիմ այսմ արձանի ի 13 մի բեռն տուր /ուղորմի»:

1—3 ցև Եղև(ա)շտա (!) Մեցա լվեծնաբը զար լըծեղւորի | Կրտստեղևու-լամ լըջ-

4—5 ամոտ զամուսալմըթլու ըց, անձաճն

6—8 Թղըցրոցիս ըցըլըց | Յորոմսոնց. Յնիլըցլընո, զըցըլըծոտ զն/ց

9—11 Կաշոտեոտ տոտո Յօրի Մընըծոն Յոծմիլնոտ. օլընըրլըլըլը Ֆըլ-և 1812].

2Մ IV (76)

Ազ. XXII, 1

Թարգմանություն. Այս տապանում եմ գտնվում կյանքից անժա-մանակ հետագած դիբախտս ես՝ Հաղրատի մովրափի ամուսին Հուսի-սիմև. հանդիպողք, ազալում եմ՝ ով կարգա մեկպպան բերան ողորմի սան: Վախճանվեցի 1812 թվին¹⁷:

Տապանագրի վրացերեն մասը, աննշան տարրերությամբ, Համապա-տասխանում է հայերեն տեքստին¹⁸:

¹⁷ Վրացերեն Լուսնիսն-ն (գործածական է Քիֆիսի հայոց բարբառում) և հայերենի Հոփսիսնն տարբերակումներ են և ոչ տառադարձան հնեանք: Իրաց լըլըս ը զըլըծոպանկ կազմող Լաչնափը լոնի, սուտի այն պնոր է փոխարենը ու, ու կամ ի-ոփ: Ո-ի անժամա-նոյթամը հայերենից փոխադրվելիս տեղի է ունեցել ի-ս հեղանափոխություն: Նույն երևույթի արդյունք է և՛ փ-ս:

Հայերեն մասի կ-բ. հետադար է, սուս զիբոպկ է, բայց կարող է նաև տեղադրված արտասանության հետևանք լինել կամ վրացերենի արձնություն (վրացերենն ունի միայն և մամանակից արտասանությամբ):

¹⁸ Վրացերեն տապանագրի վրջին ճախարասությունը տնավարա է մնացել տեղի լըլը-բյան պատմաագրի Լրացմում ենք բառ հայերենի: Հայերենը ստացուել է, բայց շատ պայմա-նական լրփարկությամբ:

Սանահնում, Ջաջարյանների տունական հանգստարանում¹⁹, կան միա-ժամանակ հայերեն և վրացերեն գրված տապանագրեր, որոնք հետաքրքիր են իրենց երկվեզվայնությամբ և, առնուշու, անձնավորությունների ու նրանց պաշտան-տիտղոսների հիշատակմամբ: Մտեր ըկրում ենք այլ տապանա-գրքեր, անհրաժեշտ համարելով վրացերեն գրվածը («մախրություն» դըլու-բյամը) վերաբարգմանել հայերենի, որովհետև այն առկա հայերենի բառացի համապատասխանությամբ է:

Ա. Գիր հանգստան Մարգամնի Երկայնանև/ն մեծ իշխանի տուն/Արդուր(ան)ց, սույն մին/բաշի և սավաննիկ կալեժիկի, ու ուրն/ամնայ գոյգ ը(նդ) Բաա/անի կուչ գնա տև՝ յայսն ամենի: Քի վ(ա)ղ(ա)նի 1816, փետր. 3²⁰:

Վրացերեն՝

- 1,2 Եղևաշո ըց արև տաշտա մոննալմի, յոլըցկոյն Եղևեճնոյ
- 3,4 Եղևոմոն արղըտոնցկոյն(!) Եղևլըլըրըլըտոն, ասայտ զըցըց 48 ֆլոնս
- 5 զոննալըն լըլըմոտ զանըլ
- 6,7 Եղևոլոտան—գըծրալընթլըլըտ Եղ Մընըլոնն մոծըմանըն-
- 8,9 Եղտ. Եղևըրըլըլըլըլըլը Եղևա | Իցըց, տըմըրըլըլըլը 8.

ՀՄ V (77)

Ազ. XXII, 2

Թարգմանություն. Այս է տապան քավաղ (իշխան) միբաշի (հագա-րացան), կուլեժիկի տվաննիկ (կուլեգիական խաբուրական) Մարգամն Արդուրինցկի Գոյգուրկովի (Արդուրյան-Երկայնաբազուկի): Հասակով 48 տարեկան էի: Քանզի անժամանակ հետագա աշխարհից՝ գրացիք և ողորմի սան: Վախճանվեցի 1816 թվին փետրվարի 3:

Տապանագրի հայերեն մասի «երկայնանև»-ը (փխ. Երկայնաբազուկ) ոտսերեն Долгорукий-ի բառացի թարգմանությունն է: Վրացերեն Ֆնարըրըլը-լը-ն ևս Երկայնաբազուկ-ի ստույգ համապատասխանությունը է: Տարբերք

¹⁹ Կասկածված 1189 թ. Վարդաբ և Իսան, որքի Մեծիկ Մարգի շիկեցար գնացատա-րանս, իշխըլըլըլը Քա (տն Կ. Մարգարյան, Սանահնի վանքը և նրա արևմտադարձությունները, Երևան, 1957, էջ 178):

²⁰ Հայերեն տապանագրից կարելի է ստացուել:

Գիր հանգստան Մարգամնի
Երկայնանևն մեծ իշխանի,
Տոն Արդուրյանց՝ սույն միբաշի
և սավաննիկ կալեժիկի.
Ու ուրն ամնայ գոյց ընդ Բաաանի
Կուչ գնա տև՝ յայսն ամենի:
Քի վաղանի 1816, փետր. 3:

ասաջ հանգուցյալ պրոֆ. Լ. Մելիքյանի-Քեկր առաջարկում էր երկայնարգու-
կի կամ Զախարյանների փոխարեն այս տունը կոչել Խառովյան՝ Խոսրովի
անունով:

Սուղմոն երկայնարգուկի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղոր-
դում Հովհան Արքայազմը²¹:

Ք. Մատի, ով ան[ձ]ն, ի սոյն /տես(ա)ր(ա)ն, տես զի նեջ Շի/օյ մեծ
իշխան Սաղմոս/նեան երկայնա[րա]զուկ, հօրն /մասնագ սիրելի լ[ա]-
տ[ա]վ. Ի գո/լ Բան և ուրն ամեայ՝ երբ/ալ առ տե՛ր մեծ յառա/լ փութայ:
Թիւ վ(ա)խն(ա)նի /18 21 նոյեմբերի 19²²:

Վրացերեն՝

- 1—3 մց, և՛սքալօ յնօյ՛ն Միօ՛մ, յօղլեյէյէն | րճլէնտրճտրօ, ժց ևօղ-
- 4—5 օմնն արքայտնիցա-ճողլճողլեյցոյն, յոքայ 28 կ՛օլնա,
- 6—7 լքսքալօման ևօյցլլօման արլքճաճա. ձցցլլճրցնօ միլճո-
- 8—9 ձն մոճրճանօտ, կլլնա հց-, յն ևօղմննրն, -օտ.

Աղ. XVII, 3

20 VI (78)

Թարգմանություն. Ես, հանգուցյալ իշխան Շիօս, կոչեմսի ռեգիս-
տատու (կոչեցիական ասեմապետ), որդի Սաղմոն Արզուրիցցի-
Պոլսուրուկի (Արզուրյան-երկայնարգուկի), 28 աւրեկան էի. ան-
գուր մանր խլեց ինձ: Ազալում եմ ողորմի՛ ասն: Թվին 1819, 21 նո-
յեմբերի:

13-րդ դարի կեսերից սկսած երկայնարգուկների ու նրանց տունական
նշույթավորումների պետական-պաշտոնական ազդեցությունը թուլանում է:
18-րդ դարում Արզուրյաններին հաջողվում է ապացուցել, որ իրենք երկայ-
նարգուկների տունի շտաբիցն են: Պահպանվել է Հերակլ 2-րդ թագավորի
հրովարտակը, որով Արզուրյանները ձևաւզվում են իշխանական տուն՝ իրեն
երկայնարգուկների ժառանգներ²³: Անա այդ պատճառով էլ 18—19-րդ դա-
րերի Արզուրյան տունի տապանագրերում հատկապես շեշտվում է նրանց
երկայնարգուկ լինելը²⁴:

²¹ Եղմննօն, I, 1936, հմտ. 9. Մուրադյան, Սայաթ-Նոյան բոս վրացական աղբ.,
1963, էջ 91—92.

²² Տապանագրեր լատիներով.

Մատի, ով ան[ձ]ն, ի սոյն տեսաւն,
Տես, զի նեջ Շիօյ մեծ իշխան՝
Սաղմոննան երկայնարգուկ
Հօրն մասնոց՝ սիրելի յառախ.
Ի զոլ Բան և ուրն ամեայ
Երբալ առ տե՛ր մեծ յառա/լ փութայ:
Թիւ վախնանի 1819, 21 նոյեմբերի:

²³ Տե՛ս Լ. Меликсет-Бек, Сигель грузинского дара Ираклін II о князях Арзрум-
ских, «Христ. Востоку», т. VI, вып. III, էջ 341—343:

²⁴ Տունի համատու պատմությունը տե՛ս 202, 11:

Հաղբատ-Մանահնից ոչ շատ հետո գտնվող Օձունի եկեղեցում ևս բուն
կառույցին շտեղծող ոչ շրջանի վրացերեն հիշատակարաններ կան, միայն,
ի տարբերություն նախորդների, կարճատու միաբանական մակագրության
կամ անվանակոչության տեսքով: Օձունի եկեղեցու արևելյան պատն միջա-
մասում ապուշված խաչաքանդակի աչ ու ձախ հարթաքանդակում կան այլազան
մակագրություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում հողմնահարվել են, դարձել
անկարգելի Առկա պատուհիների մեջ, օրինակ, կարելի է կարդալ՝ [...]
էլ ԱՓԱՆԱՄՍ], մեկ ուրիշը՝ [...] ՅԻ ՉԱՆԱՅԱՅ, երբորդը՝ ՅՈՒՍ և այլն:
Նկածների մեջ առավել կարևորը վերին աջ անկյունում պատկերված սրբի
ոտների տակի գրությունն է, որից հաջողվեց կարդալ այս՝ ՍՈՒ [] Ռ
[] ՈՂԱ Ղ ՈՂՈ Դ Ր Լ : Կարծում ենք, որ ոչ վերագաղտնությամբ, տառահա-
քերից կարելի է սուր Քեղդուս, ազոմնա կարդալ Գրանով իսկ՝ եկեղեցին
Քեղդուս Տյուրնին ձուլված լինելու մեր հրապարակած դրույթները նոր
կուսին են տանում²⁵: Առկա մակագրությունների մեջ, իհարկե, միայն Քեղ-
դուսին անվտուր կարող է հին լինել՝ տեղագրությունից, գրերի համեմա-
տական խոշորությունից ու հասցեագրման փաստից դատելով:

Խաչաքանդակի ստորին ձախ հարթակում պահպանվել է մանրատառ
«տառմիավորութ» մակագրություն, որ նախապես երեք սողից պետք է
բաղկանար: Առաջինից մնացել է միայն սկզբի խաչանշանն ու սողախիչից
Ս տառը, երկրորդ սողը համեմատաբար բիշ է հողմնահարված Մեկ տառա-
տեղից հետո պատվի նշան կրող Օ ունենալը երաշխիք է, որ այսպեղ կելլ
Ծ(ԳՎ)Օ, իսկ վերջինիս թեղաքանդով վերծանելի է դառնում նաև հաջորդ
բառը՝ երկակի պատվի նշանով՝ ՅՂԼԵ, իսկ՝ Յ(Օ)Յ Ե(Գ)ՅԵ: Թե հաջորդ տո՛-
ղի Ծ(ՕՂ)Յ(Ե)Օ անունից հետո ինչ բառ է եղել՝ հնարավոր չէ վերականգ-
նել (թերևս սողավերջի երկու տառահարերը կարելի լինի ժց կարգալ): Հիշ-
յալ վերականգնումների դոմարը առախ է.

+ ... Ե Ս ... | Ծ(Գ)Վ)Օ, Յ(Օ)Յ Ե(Գ)ՅԵ | Ծ(ՕՂ)Յ(Ե)Օ...ժց(Գ)

20 VII (79)

Թարգմանություն. ... տե՛ր, հիշի՛ր Փիլիպիի (—Փիլիպոսի) ... որդի:

Փորը-ինչ ավելի նկատելի մի վրացերեն մակագրություն էլ գտնում ենք
արևմտյան մուտքի վերևում, բիվի տակ գեներոված Աստվածամոր (մանու-
կը գրվելն) քանդակի վրա: Այն գիտությունն արդեն ծանոթ է Գ. Չուրխնալի-
յու հրապարակմամբ՝

Ա(Գ)Վ Լ(ճ)Օ(Ե)Ն[Գ]²⁶.

20 VIII (80)

²⁵ Պ. Մուրադյան, Գրառություններ Օձունի արևմտագրությունների վերածնության արթիվ
(Եղարհր, 1973, № 6, էջ 73—76), հմտ. Պ. Մուրադյան, «Ճանաչ Սարկատար, ին՝ Ենան,
Գարհր, ՊՅ2, 1974, № 2, էջ 237: Անհրճած ենք համարում ավելացնել, որ նույն սրբի
անունն է կրել մեր հնագույն հարաբարակական մեկ ուրիշ կոթող և՛՝ Բազումբեր եկեղե-
ցին (կրա մասին տե՛ս՝ Քառս Թառամանյան, Նյութեր հայկական հարաբարակաթաթյան, II,
Երևան, 1942, էջ 232—236):

Քարգմանություն. Մայր աստուծո:

Եթե նախորդ զեպեում մակագրության ուշ շրջանի լինելը ակնհեր էր գրչության անզից ու պարագաներից դատելով, ապա երկրորդ մակագրություն ունեցող բանդակն ինքը հնաագայում է բիվին հարող շարք ազուցվել, որ ակնհեր է և՛ տեղագրությամբ, և՛ դարդամտություն: Կ. Չորինաշվիլին վերջինիս դոյությունը բացատրում է Օձունի՝ Երկայնարագուկների տիրույթ լինելու փաստով, հիշեցնելով Կ. Գանձակցու տեղեկությունը քաղկեդոնական Շահնշահի այստեղ դրնվելու մասին: Կարծում ենք, որ այս բացատրությունը բնորոշելի է և՛ սրաճատարանության, և՛ ժամանակագրության ասումով: Երկու մակագրություններն էլ 12—13-րդ դարերից հին կամ ավելի նոր համարելու կոպաններ չկան: Պիտի ավելացնենք միայն, որ այդ մակագրությունները ես կրում են ոչ վրացական միջավայրի ծնունդ լինելու կնիքը, այլապես անհասկանալի կմեա սովորական ԵՂՁ ԸՅԹՕՍԻՁ կապակցության շարագատությանը պահանջվող օ-ի չդրությունը: Անհարթություն կա և առաջին արձանագրության մեջ, բայց քննարկելուց ձեռնպահ ենք մնում, որովհետև ամբողջական վերձանություն չունենք:

²⁶ 34՝ Գ. Н. Чубинашвили, Разыскания по армянской архитектуре, էջ 61:

Պ Ղ Ն Զ Ա Հ Ա Ն Ք

Պղնձահանքը Հյուսիսային Հայաստանի ամենանշանավոր քաղկեդոնական կենտրոնն է: Պատմական սկզբնադրյալներում այն մի քանի անգամ է հիշատակվում: Կիրակոս Գանձակեցին Իվանի մահվան կապակցությամբ գրում է. «Վախճանեացա և Իանէ, կըբայր Զարարէի, և թաղեցա ի Պղնձահանքէ, ի դուռն եկեղեցոյն, զոր շինեաց ինքն, առեալ ի հայոց՝ վրացի վանս հաստատեաց»¹: Այս տեղեկությունը, զրեթե նույնությամբ, կրկնված է մի քանի էջից հետո. «Եւ զի յառաջ քան զսակա ժամանակս մեռեալ էր Իանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքէ, զոր իւր շինեալ էր վանս վրաց, առեալ ի հայոց»²: Այդ հիշատակություններից բանասեր-հնագետները եզրակացրել են, որ Պղնձահանքը, ավելի ճիշտ՝ Պղնձահանքի ս. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցել է Իվանն Երկայնարագուկը: Միայն ն. Ակինյանն է զիտել, որ «առեալ ի հայոց՝ վրաց վանս հաստատեաց» ասելով, «խմանալու է անշուշտ այն խմաստով, թե հոն քաղկեդոնիկ հայերու վանք հաստատեց»³: Իրոք էլ, և՛ թե ի սկզբանե վանքը կառուցվեր իբրև «վրացի վանս», ապա պատմիչը չէր բնորոշի «առեալ ի հայոց» արտահայտությունը՝ նշանակում է՝ արտահայտությունը ուղղակիորեն վերաբերում է վանքին՝ իբրև հոգևոր կենտրոնի և ոչ Պղնձահանք կոչված տեղանքին կամ Ախթալա դուռլին⁴, որ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմության հայոց, էջ 222:

² Նույն տեղում, էջ 233:

³ Ն. Ակինյան, Ախթալա Պղնձահանքի և իր Քարգմանությունները վրացերենէ, Վիեննա, 1951, էջ 4:

⁴ Զարբայանները Օրբելյանների համաձայն հետո՝ Հյուսիսային Հայաստանի տեղն էին, Քանախի որոշ իրենց իշխանությունը տարածելով նաև Շիրակի ու մի շարք այլ գավառների վրա: Պատմական աղբյուրներում ոչ մի անգամ Զարբայանների տիրությունը որևէ տարածության հանդեպ սուտնալ ի հայոց» չի դիմել և, հասկանալի պատճառներով, չէր էլ կարող Հայաստանի Երկայնարագուկները որոշ արձանագրություններում նույնիսկ իբրև Քարգմանք են հարբարվում՝ ազգանվեր ու շինարարական արտահայտք բնույն գործունեությունը:

⁵ Ե. Քաղաշվիլին գրում է. «По словам армянских историков Вардана Великого, Киракоза Гандзакинского и Степана Орбеляни, Иване, приняв православие, взял у армян местность называемую Пиндзахлик (Медная рудник) и воздвиг там грузинский

ասել է թե՛ մինչ Իվանն Երկայնաբարդուրը միաբնակություն հասնող այս հաստատությունը 13-րդ դ. սկզբներին վերածվել էր վրացագլուխ (բաղ-կղզուական) միաբնակության: Իսկ ինչ երբ է Պղնձաձանների ս. Աստվածածին հայրեն սկզբնապահ հիմնադրվել՝ մինչև այժմ ստույգ հաստի չէ: Վարսուրը Արքայազնը այստեղի եպիսկոպոսության հիմնադրումը վերագրում է վրաց Վախիանյո Գորգասայ թագավորին (5-րդ դ. Գ.), որ, իհարկն, հավասար լինել չի կարող: Ս. Զախլանցը չի անդրադարձել վանքի կառուցման ժամանակի հարցին, բայց իրավացի կերմտառով գրել է. «Այս տեղի երբեմն կեղան է կախկոպուսարան յունաց, այլ թէ իսկուպ՝ ս յունաց է, թէ հայոց՝ չէ յայտ. ըստ որում այ իր ճշմարիտ վկայ է կամ արձանագիր. միայն մեք սուրա դոյ մատուռ է խոջ փորթիկ, դրեալ ի վերայ խաչին՝ Կանգնեցա խաչս օղնական Ասադայ, յառաջնորդութեան Համադասուպ, և ի ծինամողարութեան Պեորի, ի թուին հայոց ՈՂԳ-ին»⁵: Ե. Հալալյանը, ինչպես երևում է, Վախուշտի տեղեկությունն իրեն իրականություն է քննում և եզրակացրել. «...Ախուսի Պղնձաձանըում հին ժամանակից, 5-րդ դարից, կանգնած է եղել եկեղեցին, որի մտ հնազնուն շինվել են մյուս եկեղեցիները, և ի վերջս ս. Ասադասածին մայր եկեղեցին, հավանականորեն Իվաննի ժամանակ և սրա ջանքով, երբ Յամար թագուհու հաղթական թագավորության միջոցին ճարտարագիտությունը դարձրել սկսել էր ծաղկել»⁶: Գ. Աղանյանը նա, որ նախորդների պես այցելել է Պղնձաձանը, կատարյալ ժամանակի վերաբերյալ գրում է. «Տաճարի մեջ ոչ մի հիշատակարան չկա, որից իմացվեր, թե որ դարու և ժամանակի դրո՞ծ է: Սակայն մերձակա ուրիշ վանքերի արձանագրություններին նայելով՝ իսկ թվում է թե Ժ դարից հին չէ»⁷: Պղնձաձանքի մասին համառոտակի տեղեկ են Պ. Իռանկյանը⁸, Ազ. Երիցյանը⁹, և Մեխրսեմ-

մոնաստերը. Բայց երբ իսկ գիտատույժամք «Ахталский монастырь скорее произведение X—XI в., чем XII. Этим не умалится свидетельствo указаний армянских историков»¹⁰. E. Такашвили, Грузинские надписи Ахтала, «СМОЛНИК», вып. XXIX, стр. 143—144.

⁵ «Երևույթի (Իսա՛ ճոճկանի ձորից—Գ. Մ.) գնդի չնայոս ցածված է Ացարանի կենդանի (1), որ [Վախուսայ] Գորգասան եպիսկոպոս կարգել (1), որ հնագույնում Ամոնիթի մետաղագիրք և [վրացագլուխների] թեմակալը դարձով, և որի հասն էին կազմում Խոնասը, Գարգարսը և Քերցուց գետի ձորը: Եկեղեցին սրբեթվոր, մեծակառույց, այժմ կոչվում է Արտաթա և երեկ սեպուղյան ներսն էր (տե՛ս և Մեխիմեթ-Թեկ վրաց արշարուները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 80): Թագարը տե՛ս ջեղեղճ, զԵՂՆՈՆ ԼՈՅՏԵՆԱ ԵՍՅԻՐՈՅՄԵՆԱ, 1941, ձ. 36): Ազ. Երիցյանը բաղական հանգանակների առարկելով Վախուշտին, մանավանց 5-րդ դ. թեմակալության հարցերում, սրճում է որ համասին Գանակեցու և Վարդանի տեղեկությունն է՝ Իվաննի օրոք, 13-րդ դ. սկզբներում վանքի կառուցման լինելը (տե՛ս [Ա. Երևուց], Մոնաստեր Ախտա, «Кавказская старина», 1872, № 1, стр. 21—28):

⁷ Ս. Զախլանցը, Ճանապարհորդությունք ի Մեծն Հայաստան, Ա, Տփլիս, 1842, էջ 85:
⁸ Ե. Կալալյան, Բարչալուի գուսա («Սեպուղյանի հանգես», գ. 7—8, Բիֆին, 1901, էջ 429):
⁹ Գ. Մ. Է. Աղանյան, Հեղե-նորից (Նախուշտական ուղևորության), Առաժար, 1900, Ա, էջ 215:

¹⁰ П. Носеллиани, Путевые записки от Тифлиса до Ахтала, Тифл., 1850, էջ 23—24.
¹¹ Аз. Ерицян, Եվ. աջոս, էջ 20—24:

Բեկը¹², Հ. Ոսկյանը¹³, Ս. Էփրիկյանը¹⁴ և ուրիշներ¹⁵, բայց վանքի կառուցման ժամանակը ստիպվա՞ն պարզված չէ: Պղնձաձանքի անցյալով հետադարձորով մասնագետներն թերևս որոշ ժառանգություն կարող է մատուցել մի արձանագրության, որ պահպանվել է Ախթալա տանող ճանապարհի մոտ Այար կողմից տեղանքում: Մեջտեղից կտորված այս խաչաքար, իր արձանագրությունով, հայտնի է եղել Ս. Տեր-Ավետիսյանին և Լ. Մեխրսեմ-Բեկին¹⁶, Վերջինս, սակայն, երկու անգամ հրատարակելով տեքստը, մասնավոր բնութագրական առարկա չի դարձրել: Բանն այն է, որ հանդուցյալ Լ. Մեխրսեմ-Բեկը Իվանն Երկայնաբարդուկի անվան հետ կապվող Գանակեցու և Վարդանի հիշատակած Պղնձաձանքը նույնանունում էր Քալաբրուսի (այժմ՝ Մեղրաձոր) գյուղի մոտ գտնվող վանքի հետ¹⁷, ի՞նչ նա ճշտեր, որ Իվանն ու իր որդին թաղված են մոտակա հայերից ատած և «վրացի վանս» հաստատած մեծատանում, ապա այդ նույնացույց ինքնին կպնեսում¹⁸ (այդ կերպացությունը կրկնելը նաև Քնձաուսյի վիտադրերի վերածանությունը):

¹² Լ. Սեղուցեո-Ջեզը, «Նրճուլու Ֆեարդուս Լոմեզու Սոմեդարնո» ... Ձ. 58—59, Նույնի՛ Լուրճ-Շինուն յնճոթուլո ցեղոթուլոյ, տալ Պրճոնոյ, Ը. 108. (ԱՃ. Երևո), տմ., 1964, Ձ. 310—316:

¹³ Հ. Ոսկյան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1909, էջ 2—3:
¹⁴ Ս. Էփրիկյան, Թաշարի վանքերը, Ա, էջ 75:

¹⁵ Մի. Չալալյան, Պատմություն հայոց, հ. 3, 1786, էջ 179, 204, 225: Գ. Աղանյան, Ալբարտա, 1890, էջ 259: Աղանյանի և Ս. Երեմյանի ժամանակին անդրադարձել է Ամրատ Գավթա որդու «Ժամանակագրության» ձեռագր. ձեռնարկում: Արատա՛յուսթյանը (Յ. Օ. Ս. Միս դրադրեր) և իրավացիորեն նկատել, թե այն պետք է սրբազան Գրեցեանս, որով կանխանք՝ հիանդ առով Սոփի կենտրոնում (Գալար, Յ. Օ. ՝ի գրատակ հրատարակության ժամանակ այս սրբազանությունը գտնել է անվելի, նախընտրելով Լոմեզուսեն, ընթերցումը. որ այնու հասույց անու չէ, (տե՛ս Յ. Օ. Ս, 375): Ս. Երեմյանը Սոփի նույնանունում Արտաթար (resp. Արտաթար) գավառի կենտրոն Սոփուի հետ, որից հետևում է, թե Հերակ կայսրը այստեղ է բարե իտու կանգնեցրել և հիմնադրել ս. Աստվածածին եկեղեցին, ապառակ է նրա գրեթե Ս. Երեմյանը, սակայնական կոչվում էր կենտրոն, կործան է թե աղայերի հայրական կողմ է լինել միայն այժմյան բազիլիկական Արտալա վանքը, հայոց պատմիչների Պղնձաձանքը, որի շուրջ իրոք ավանդություն կա, թե այն հիմնել է Հերակը [կալարը]՝ Պարսիստան կասարած իր արշավների ժամանակ» (Շ. Է. Երեմյան, Յառուկի ք յեքստս «Քրոնիկա Շումգատա», «Известия» Арм. ФАН, 1941, № 9, էջ 27—30): նկատելու է, սակայն, որ այժմյան ս. Աստվածածին եկեղեցին 7-րդ դ. սկզբերի կառույց չի կարող լինել: Խոսքը կամ նրա սեղան կամ երբեմնի շինությանն է վերաբորում, կամ Սոփի անունը կրող բնակավայրին (վկայված է Մամուլուսթանի արևակալության մեջ, տե՛ս սուրբը): Հմմտ. Ս. Տեր-Սեմյան, Հայաստանը բառ լեզուաբանությից, Երևան, 1963, էջ 56—57: Սոփին վերաբորող պատմա-աշխարհագրական խնդիրների թեմությունը տե՛ս Ջ. ԱճոթՅուլու, Մուլու (ՈՃ-Ջեղուց. Նորճյոյո), Աճոթ ՈՃ. Ջեղուց. յնճոթուլո՞, 1, 1960, Ձ. 94:

¹⁶ Լ. Սեղուցեո-Ջեզը, յնճոթուլու և յնճու Լոմեզու և յնճոթուլու Վարճոթուլո, ԸՄ. ՍՏ. Չճոթուցեո, VII, 1927, Ձ. 67, ՊՅ. 3, Նճոթ. Նույնի՛ Վրաց արշարուները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, էջ 58, Նճոթ. Նույնի՛ Լուրճ-Շինուն յնճոթուլու ցեղոթուլոյ, Ձ. 315:

¹⁷ Լ. Մեխրսեմ-Բեկի այս գրույթը ընդունել է ակադեմիկոս Հ. Անտոնյանը, տե՛ս Երա՛ սԹեմական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1852, էջ 223:

¹⁸ Պղնձաձանքի ի յնճ՝ Մեղրաձոր—Քալաբրուս—Քնձաուսյի՛ արձանագրությունների վերածանությունը տե՛ս այստեղ:

Պղնձահանքի (Ախթալայի) ս. Աստվածածին վանքը, ըստ Աշոբի արձանագրությունից մականերգող տեղեկության, 1188 թ. կառուցել է Կյուրթիկ Զ-րդի գուսար Մարիամը. նմ ՄԱԲԻԱՄԻ ԴՊՈՒՍՏԻ ԿԻՐԻԿԷՆԻ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՊՂԵՂՁԱՆԻ ԱՅՏ ՃԱՂՀԱՆԻ ՍԻ ԱՆԱՍԻՆՍԻ ՍԻ ՍԻ ԵՐԿՐՊՊԿԳԻՔ՝ ԶՄԵՆՉ ՅԱՂԻԹԻՍ ՅԻՇԵՑԷԲՐ՝ ԹՈՒ ԱԼԷ: Ի՜հարկե, «սուրբ աստուածածին» տեղով առաջին հերթին պետք է հասկանալ այդ խաչաբար, որին պիտի երկրպագին, սակայն «Պղնձահանացս հողհատի սուրբ աստուածածին» ամբողջական արտահայտությունը իրավունք է տալիս մտածելու, թե խոսքը վերաբերում է Պղնձահանքի բուն կառույցին՝ ս. Աստվածածին վանքին, այնպես ստեղծված պիտի լինենք այդ միջավայրում մեկ ուրիշ «Պղնձահանք» տեղանուն վնտրել: «Հողհատ» տերմինի գոյությունը էս, որ մեր մասնագետության մեջ առաջին անգամ է վկայվում (հաջորդ դործածությունը գրառված է Մարտիանի 1201 թ. արձանագրության մեջ), հանք ունեցող տեղանուն է մասնացուցում (հող+հատ (հատանել)–եղպիտը, հանգավոր նշանակությամբ) և հաշում, որ խոսքը Պղնձահանքին է վերաբերում: Եթե այս վարկածը մերժենք, կարելի պիտի լինի մասնել, թե Պղնձահանաց վանքը մինչ այդ արդեն կառուցված էր, և Մարիամը վկայվում էր էլ այն՝:

1216 թ. Պղնձահանքն արդեն նշանադր վանք էր, և Իվանեն այնտեղ էր պահում Պաշ կրգմանկայի որդի Աստան իշխանի ընծայած Օրբելյանների «աստուածորնկայ սուրբ խաչը», Ստ. Օրբելյանի ծանոթությամբ՝ «և խաչն աստուածորն կայսրն ի պահեստի ի Պղնձահանքին»¹⁰: Ինքնին հասկանալի է, որ ինչպես առկա զարմած խաչը Պղնձահանքին ի պահպանություն է տրվել իբրև կրթական-զավանդանական նշանադր կենտրոն: Եվ իբրև՝ խաչը շուրջ եղած վանքեր ու հավակնություններն այնքան էն մեծանում, որ Իվանեն Գլղնձում նախարարել չունենցող կազմով պշտաստանով է հրավիրում. «Եւ նորա նստուցեայ գնձամանեսս իւր, հրամայել ըննել՝ դիտորայն (ուպ. զԹուպակն) և զՄարծմանն, զԻվան Կուզն և զՄեմնա Ջաղէն (ուպ. զԻմնաշաղէն), զԻնձ ճղանդիսկն՝ որ կկուպ էր թ թագաւորութենէ, զգինամձղարն (ուպ. զգիրամ

ձղարն) վարձէյ և զգինամձղարն (ուպ. զգիրամ ձղարն) Պղնձահանքին և զմեծ մամթավարն (resp. մամթավարն) Գարշաշուցն, զԳաղեցին, և զվանձարերդեցին և այլ բազում զէղէլուր նս, և զդատին Տփղիս և զդատին Անույ և զդատին Գնայ և գանտնի շինի Սուրմալար, ընդ որոց և զԻնձ կայսրդարն Անույ և զկայսրդարն Բշույ և զկայսրդարն Հաղարտայ»¹¹: Օրբելյանի վկայությունից երևում է, որ Պղնձահանքի ստանդարդը կթե սը ճղանդեղեղին, այսպ վարձիայի կայսրդարն հավասար լիպագրություններ ունեցող անձամարդություն է: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, թե Պղնձահանքը Գուգարքի (Ճաշիր-Չորապետի) քաղկեզունական վանքերի ու կիզեղեղեղի կենտրոնն է կղև և գրանով իսկ նշանակալից զեր է խաղացել պատմա-Նշակութային կանրում¹²:

Պղնձահանքի վերաբերմամբ հավաստի է Գանձակեցու տեղեկությունը, «զոր շինեայ ինքն, առեայ ի հայոց՝ վրացի վանս հոստատանաց», բայց այդ չի նշանակում, թե վանքը զարծավ գուտ վրացազդի հողեթրականների միտքանություն: Իվանն երկայնաբազուկն ու նրա որդի Ավագը, Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդանի տեղեկությամբ, թաղված են Պղնձահանքում՝ «ի դուռն կկեղեցույն» (Իվանն), «ի զերեմանի հօր իւրոյ Իանէկո» (Ավագ)¹³: Երկայնաբազուկների այստեղ թաղվելը ինքնին վկայում է, որ վանքն ու միաբանությունը օտար չեն եղել բուն միջավայրին¹⁴: Երբ Չարաքին զավագարար սպանվում է Հուպատի կողմից, Սեռնում գտնվող նրա հայրը՝ Շահնշահը, պարծում լուսա զգոյմն... ի նկարարություն անկեալ՝ ի տրամութենէն մեռաւ ևւ տարեայ թաղեցին զնա ի Փորայքն, զոր աւ կինն նաւս ի հայոց»¹⁵: Այստեղից պարզ է պարզը երևում է, որ նրկայնաբազուկների նեղեցյանքը թաղվում էին հայրենական միջավայրում: Ի դեպ, վերաբերյալ արտասույտու-

¹⁰ Ճարտրեկն չէ, որ Մարիամը «Պղնձահանաց հողհատի ս. Աստվածածին» կանգնեցնելու իր շինարարական տրանսպորտները զնակել է առանձին խաչաքար վրա: Երբս վաղաժեղիկ կին Ասանին կամուրջ կառուցող վերաբերյալ իր արձանագրությունը փորագրել է ավել առանձին խաչաքար վրա:

¹¹ Այս և սուրբ վկայությունը հայերեն մյուս արձանագրությունները քաղել ենք գրություն ունեցող հրատարակություններից, սակայն, օգտվելով վիճագրագետ Ս. Ավագյանի սիրախրությունից, տեքստը համեմատելիք անգամ նրա կատարած վերանայությունների հետ և անհրաժեշտ արտաբերումներ կատարելիք:

¹² Հողեթու-հողեթու տերմինի նշանակությունը հետևիք նկատուելի է Անիի վիճագրեղից մեկուս հանդիպող բառերը (տե՛ս «Գրիտե...», 1, 61):

¹³ Ստ. Օրբելյանը, Պատմություն հայտնականի Միլանոյ, Թիֆլիս, 1910, էջ 553: Եսլի պատմիչ վկայությամբ՝ կր իվանն երկայնաբազուկն են հանձնելու նրա իսկ պաշարած Չարեք բերդ բանակարը, վերջինս «չոյժ խեղցեայ և զարմացեայ ընդ արանիկին՝ հրամայել ապա ճկնագրարն իւրոյ դիտելին՝ Աստվար անուն, զնայ ընդ անուն Սարգի Օրուպատրի կայսրդարանիցը»-Պ. Մ.: և սուլ զնալն ի նս ի Պղնձահանքն սուրբ. որ և առ մամայն կատարեցաւ (անց, էջ 554):

¹¹ Եսլի տեղում, էջ 255: Գատեկան այդ ընտանի և նրա մասնակիցների ինքնաթան հատի տե՛ս Լ. Մեխիսեր-Քեկ, Մի վկայություն զերգույն զհատեղությունից և զաստվարության մասին Չարաքայն Հայաստանում, «Տեղեկագրք», 1945, № 3-4, էջ 73-81:

¹² Գրահանություն մեջ հանելի է եղելու, որ ս. Աստվածածինը վրացական վանք է: Երկար մասնակի բանասիրությանը հայտնի էր, որ «վրաց վանք», «վրացե տեղով պատմական Հայաստանի աստվածներում հանդիպել են ոչ միայն երազուտ ազգայնամբ վրացի, այլ նաև՝ վրացի բոս զավանդարյան, վրացազգայն նշաղեի Այդ զաղեղիքի բանային, ինչպես արդեն բազմիցս եղել ենք, տեղեղեղիս ն. Մարք հայտնաբերից հայ քաղկեզունականությանը կեղծար իր նշանադր աշխատությունը (Ն. Մարք, Արքայն, մոնղոլսկոե նազնաւո իրստան, в связи с вопросом..., СПб., 1905, стр. 17-21). Ն. Մարք իսկ վրացանները աղբյուրն են գրեականի ծանոթագրություններից տե՛ս «К вопросу об Аркауи» («ՄԱԿ ՊԸ «Տեղեղեղեղեղեղ», հատ գրու., 1904, №12, էջ 49-59): Հունական աղբյուրներում էս «13»-րդ սերմինը երևում զավանդական իմաստով է զարծումվել (հեմտ. Ա. Ս. Կաշխան, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI-XII вв., Ер., 1975, стр 143-145):

¹³ Ե. Գանձակեցի, Եղվ. աշխ., էջ 321, 322 և 293, հմտ. Վարդան, Հայաստան պատմության..., Մանակեղի, 1862, էջ 143:

¹⁴ Չարահայտարիք այժմ չեն երևում: Այդ նրկայնաբազուկն եկնագրում է, որ Իվանն ու Ավագը թաղված պետք է լինեն սուրբերկրյա մուրի մասնագրում (Ա. Երևոս, Եղվ. աշխ., էջ 23), հմտ. Ե. Խաչայքն, Եղվ. աշխ., էջ 430:

¹⁵ Կ. Գանձակեցի, Եղվ. աշխ., էջ 393:

Քյունը մի անգամ եւ հաստատում է, որ «տեղալ ի հայոց»-ը իսկապես եղած վանքը կամ եկեղեցին վրացացական դարձնելուն է վերաբերում, որովհետեւ Քորալը մինչ այդ վաղուց արդեն հայտնի էր իբրև մխարեան հաստատություն՝ Կյուրիկե Բ-ի աղչիկների հոգացողությունը կառուցված²⁵:

Առաջնորդանքս ս. Աստվածածին վանքից ներքև, ամբարկ բերդի հանդիման, կա մի եկեղեցի, որի հարավային դռան առջև «Տակայական ռեպանակերտ հուշարձանի վրա»²⁷ հետևյալ արձանագրությունը կա. «Յ ԲՈՒԽ ՈՂԿ Կո/եց/եցաւ սուբ տէրո/ւնականս յաբե/շատուրիւք/ Ասպին եւ ձինա/մնդարութեան/ Պետրէի եւ հայրապետութեան Համագապի, եւ Յակոբ Եօց կանգն/եցի զիաշս ի հա/նքրա/արանս մերո. /զիս /իւ/ զամուսի/ն իմ /յաղար/ս յիշեցե/հ»²⁸, եթև խաշարձան կանգնեցնողը իր դավանանքով շատնչվիր Պղնձահանքին, այսպ «ծինամնդարութեան Պետրէի» արտահայտությունը այստեղ չէինք ունենա. Հազարտի առաջնորդ զանգատատան կառուցող, ծագումով «ի քաղաքն Անուշ» Համագապի հիշատակությունն էլ բավական էր: Ուրեմն ՈՂԿ (-1245 թ.) և դրանից առաջ Պղնձահանքում հայ քաղկեդոնականներ են եղել: Որ նման մեկնությունը քանադորսիկ չէ՝ ապացուցվում է նույն եկեղեցու հարավային դռան ճակատային գրված խիտա աղավաղ արձանագրությամբ. «Խամս բաբեա/րիև Աստուծոյ, յամս աստուածագաւ արև է (?) /Դև/կաւա, ապանդորսեան/ տէր Յովակիմ, ձինամնդարութեան/ն (Սիմոն ?), զեկանաւորեան Աւերայրիև/, եւ մեղ [...]

²⁵ Պղնձահանքի ս. Աստվածածին եկեղեցու աշ խորանում պահպանվել է Մովսես քահանայի սուպանաբար (սկզբնապես խաչար սիտի եղած լինի): Տարգմանությունը է. «զՊովսես քահանա յաղարս յեկեղեցի: Հմտ. Ե. Կապյան, եջվ. աշխ., էջ 429, Գ. ա. Բ. Ազարյան, եջվ. աշխ., էջ 244: Ս. Ավադյանի տեղեկությունը՝ Ս. Քարախոջայանի պետությունը երկնց արշավանումը սուպանաբարի տեսանկերը նկատի ունենալով, խաչարը՝ մինչև 10-րդ դարի էր հաստատում:

²⁷ Գ. Ազարյան, եջվ. աշխ.:
²⁸ Հմտ. Ե. Կապյան, եջվ. աշխ., էջ 431, Գ. Ազարյան, եջվ. աշխ., էջ 246: Ս. Ջալալյանի մտա (եջվ. աշխ., էջ 85) արձանագրությունը բառացի չի վերստինված, այլ արված է ընդհանուր բովանդակությամբ: Մտաբանվող իր ուղեորությունները՝ հրապարակելիս, անկասկած, ուսուրեն թուրքմանյանը բնաված արձանագրության անբարո քաղել է (թուրքմանյան մեղքը)՝ Ս. Ջալալյանի գրքից՝ Նորից արվաղ: Սր իբրև Մուրադյանի աղբյուրը ելված «Ճանապարհորդություն»-ը, երևում է հետևյալից. Ջալալյանը «ծինամնդարութեան Պետրի» բառերի արտերում, իբրև ծանոթության ցուցիչ «2» է գրել, առատակի նշելով, մինչդեռ Մուրադյանը և նրա թուրքմանյանց այդ «2»-ը բնօրինակ են իբրև 2-րդ (ի՞նչ՝ [Երկրորդ] Պետրի) և ուղղակի բնօրինակը «...Петра II» (տե՛ս երա՝ «Грузия и Армения», էջ 315—316): Ջալալյանի բնօրինակում անթարիկ է արձակ նաև Ե. Քաղաշչիկին՝ ուսուրենի թուրքմանյանը (տե՛ս երա՝ եջվ. աշխ., էջ 148): Արձանագրության նորագույն և ստույգ հրատ. տե՛ս Ը. Յըլաչեղյան-Յոզո, Ըրոնդ-Շ-Յոնուսի ֆոտո, Ընդհանր. 23, 313:

²⁹ Արձանագրության կրող բարդ, ինչպես միշտ եկաակ է Գ. Ազարյանը, փոխված է (Գ. Ազարյան, եջվ. աշխ., էջ 247), հավանաբար, բուն արձանագրված բարդ բնիկները կամ քաղկեդոնց հետ նորն էլ անհարգելի՝ նախորդի վրա դրած անհարգ բարդներով: Ս. Ավադյանի վերձանագրված մեջ Սիմոն անունը չկա: Այդ զեկարում խախտվում է արտահայտության բնականությունը:

գրիկ. «արքե»-ն, անշուշտ, «արքային» է, իսկ «Դև/կարև»՝ Դեմեար Ի-ին՝ Դավիթ Շինարարի որդուն, չի կարող վերաբերել (1125—1156), քանի որ այդ շրջանում Պղնձահանքում «ծինամնդար» լինել չէր կարող (վանքը զեռ չէր հիմնադրված): Տերսինն այստեղ գործածական գաղթավ միայն Իվանե երկայնաքաղցի բազիլիզոնական դառնալուց և Պղնձահանքը «ի հայոց» անանուց հետո, 13-րդ դ. առաջին տասնամյակից ոչ շուտ: Ուրեմն, արձանագրության մեջ հիշվող Դեմեարին վրաց թագավոր Դիմիտրի 2-րդ Անձնուրացն է (1271—1289): Իրոք էլ, այդ շրջանում Հազարտի առաջնորդը Հովհաննեսն էր, հիշված մի քանի արձանագրություններում³⁰: Այլևս անկասկած է, որ մեղ հետաքրքրող արձանագրությունը գրված է 1271—1289 թթ. ընթացքում: Հետևաբար, այդ թվականներին էլ Պղնձահանքում վրացացական հայեր էին: Թեև նաև Եզրակացությունը հակասող գիտվի վերաբերյալ տեքստում հիշվող, «ծինամնդարութեան» Սիմոնի և «եկանաւորեան Աւերայրիև» անթմինների ու անձնանունների վրացական լինելը (բացի Սիմոնից, եթև այստեղ որե՛ն անտու կա ու վերապահումը միշտ էլ³¹: Բանն այն է, որ 12—13-րդ դդ. հայ քաղկեդոնականների շրջանում գործածական էին վրացական բառեր ու անթմիններ, հատկապես կապված եկեղեցու հետ: Անհի Տիգրան Հոնեկի արձանագրության մեջ ունենք խաա (ხა ო რ ა), խուցխ (ხუცხუცხ)՝³², անգլաբաղ (անգլბո), վիտայր արձանագրություններում ու պատմիչների մոտ կան ուրիշ բառեր ևս, օրինակ՝ Գոր—ղյան³³, կրուլ (კრულ) և այլն³⁴: Նշանակում է «ծինամնդար» և «զեկանաւոց» անթմինների տակ չի կարելի միայն վրացագիր գործիչ հասկանալ, երբ նրանք հայկական աղբյուրներում են գործածված, այլ՝ նրանց վրացացականությունը, թեև հայ-քաղկեդոնական մեծաստաններում վրացի հոգևորականների առկայությունը ամենեկին չի բացատրում: Ինչ վերաբերում է Աւերայր անձնանվանը (տճրճոմոմո—Ոսկեբերան), այդպես գործածական է ոչ միայն երկարեակ հայերի միջավայրում, այլ նաև կարելի է ասել, Վրաստանի հետ անմիջական երթևեկ ունեցող Հյուսիսային Հայաստանում³⁵:

³⁰ Տե՛ս Կ. Առաքաղյան, Հազարտ, Երևան, 1963, էջ 275—277, «Ճամանակագրական ցանկ Հազարտի առաջնորդների և վանահայրերի»: Յանկո Կոնոնուս քաղվեց Ն. Մովսիսի կողմից («Սիմոն», 1964, № 8, օգոստոս, էջ 225—229):

³¹ Այս Սիմոն (2) չի կարող Սիմոն Պղնձահանքին լինել, ինչպես Լ. Մելիքսեթ-Քենն է կարծում, որովհետև վերջինս 1248 թ. այդ ժողովուրդ էր, 60 տարեկան և այս՝ առաջնորդ չի եղել, այլ քահանա, կրոնավոր:

³² Տե՛ս Գ. Ավիյուն, Տերակ, էջ 75—78; Կ. Կասախյանց, Վիճական տարեգիր, Ս. Պետրոսյան, 1913, էջ 58—59, «Գիվան...», 1, էջ 63:

³³ Տե՛ս H. Mapp, Ann, էջ 104:

³⁴ Տե՛ս Գ. Ավիյուն, Տերակ, էջ 62: Վրաց մատենագրության մեջ եւ ի նշան հայագականության երբև՛ զգործածվել են հայերեն բառեր՝ «ճանճոմոմո (առաջնորդ), ռճրճոմոմո (հոգևոր տեր) և այլն:

³⁵ Մանասէի Քոթլուկում (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ան. 3031) պահպանվել է հայոց ՈՂԿ (-1184 թ.) գրվածՔաղաքիս և Իվանե երկայնաքաղցիների բնաշակերտ, որի գրող Աւերայրի (ույն ռճրճոմոմո) սարկավան է. տալուց արևա Աբրաքայի սուրբաբարի մատուցան (Չեւ. Ա 3031, էջ 312): Անի արձանագրություններից մեկում գործածվել է

Ի վերջ, մեր խնդրի լուսարանման համար նշանակալի է Մաթոսյանների 1247 թ. հայերեն արձանագրությունը, որ հիշատակվում են հենց այն անձինք, որանց մասին խոսեցինք վերևում բերված երկու արձանագրությունների հասկանալիմամբ: Այստեղ կարգում ենք. «Խաման աստուծոյ Յ՝ Յորդանան, շինեցի զԷկեղեցիս ի րվ[ի]ն՝ ՈՂՁ, ի խաճանարան Ազազին, ողորմութեամբ Պղնձանանացն Աստուածածնին և ասաջնորդութեամբ Պետրի և սեւ Համա- զասպա: Որն երկուպակէ՛ր ի յընցելէ ի Քրիստոս զմեզ մեր զնմոն և զամուսին իւր, և զՄիսիրար, [զ]Մենու, Ջարեարեանակ (?), Յորդանան, Համսի, Յոնան, Մարիան...»: Նույն Մաթոսյանների արձանագրության մուտքի կո- դին. «ես Պետրէ և Համազասպ հաստատեցաք զՄովլէ և Քարատանաբ (Քարամանաբ)՝ ժողովուրդ Աստուածածնին: Ով որ խախանէ՛ր զտախ ի անունէս»³⁵: Ուրեմն իբրք, հանձնն «Պետրէ ժինամբդարի», Հորդանանի և Պղնձանանից ի մուս գործիչների գործ ունենք վրացագրիչների ու հայ բաղկե- դոնականների հետ³⁷:

Վրաց Ալեքսանդր 1-ին թագավորի հրովարտելու՛, որտեղ խոսվում է Մեդիսթի տաճարին նվիրված գյուղերի ու ավանների մասին, հիշատակվում է նաև Ախալպա գյուղը³⁸:

...Շաիրն և լոսցելո խնա-ճմբու, զտուլ-ճաբա, մարմաճմբուն տաջ լոս- զցելո ճյարտ-ճրաջելո և ճինա-ճմա- նի, լոսցելո ճրաջ-ճարջ, և լոսցելո զլուտա, լոսցելո ճաջարանջլոսնոն, լորոցն լոսցելո ճաջլո զլոսցելոտա և ճ մաջլոտա, լոսցելո ճոնարլո,

Տաշիրում գյուղ Մարա-ճիրցան, Կիթիլ-ճարան, Մարտաշենի վերևում գյուղ Մզարտ-ճրախախ (իճմա՛ր Բազ- մադդյուր—Պ. Մ.) և Մին-Ուրանի, գյուղ Փուճն-ճարդի, գյուղ Վեթա, գյուղ Մթաճարանդեղդի, Լուուս՝ գյուղ Ամուն՝ եկեղեցիով և կալվա-

35 Նույն հայոց մեջ ոչ ստորագրակ անունը, նույնը նաև Հաղարենում գտնված կաթոսի մահա- գրության մեջ (տճ՝ս Ն. Մարր, նշվ. աշխ., էջ 104):

36 Ճմատ. Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագր, 1895, էջ 363, Ճմատ. Կ. Կասախյանց, Վիստակն արքայի, էջ 92, Ճմատ. Լ. Սիլիսեր-Քիլի, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 68:

37 Ի զիպ, արաբարուտ տարրերն է, որ վերևում ակնդրված վրացագրված միջավայրի երկու արձանագրություններում էլ Պղնձանանի ժինամբուրի հետ միտմամանակ հիշատակ- վում են Հաղարտի աստուծոյրենի ու վաճառարիքը (Համաջուլու, Հովհաննես): Առաջրով այս երկուսը բացարձակ է նրանով, որ 13-րդ դարում Մաթոսյանների վանքը չնայած բազիլիկոնա- կանների ճեղք է չէր ունեցի, բայց նրա նկատմամբ ճե՛ս հանդուրդողականություն էր ցույց- րելում, ինչպես կոստիկն են Մասն ու Տոկատիկն և ապաջուցել ենք մենք որոշ փաստաթղթերով (Պ. Մուսախյան, Վրացիներն արևմտագրությունները Հայաստանում, ՀԱՍՏ ԳԱ «Տեղեկագիրք», հաս. գիտ., 1966, № 3, էջ 45—46):

38 Բնագիր տճ՝ս «Ակտ», собранные Кавказскою археологическою комиссией., т. VI, с. II, Тифлис, 1875, էջ 769—770; խոնոցն, II, թղ. 195—198, Մատենադարանի թղթեր տճ՝ս ճ. Պեղեկոյն-ձեզ, Տեղեկագրական օկտոբրոս ճրոհոսում ճյարտոցն ճեղեկոցն, օկ- տոբրոս, I, տո՛, 1949, թղ. 95—96: Բնագիրը պահպանված է ուշ շրջանի ընդօրինակմամբ, գուցե և որոշ նորամուծություններով: Այլ է վիպարոս սպորտամատուցողական լոսնորնոն թուրք, որ ուտա, ճոնար-ն է վերջում բրտիկն ճնա, 1398 թ. հիշվում է սկզբում: Նոր հրատ. տճ՝ս օկտոբրոս ճնարտոլոսն թեղեկոց՝, III, տճ, 1970, թղ. 176—181:

ձեռնագրակ լոսնոց տո յոսլո ճնարտո- տո մաջլոտա: յլոսլո ձեռնագրակն եղեց լոսցելո յարտոս-ճման, օրոնց- տոն ճոնակ լոսցելո յարտոտա տջոս- տո մաջլոտա»³⁹:

ժով, գյուղ Գիսարդ, Ախալպայում տաս ճոնար հայեր՝ իրենց կալվածով, նույնպես Ախալպայի ճարտո՛ս՝ գյուղ Վարդիսարան, Օրբելի ստորոտում՝ գյուղ Ղորանթա՛ն՝ իր կալվածով⁴⁰:

Մ. Բրոսեն գիտել է, որ վերորդիլյալ հրովարտակի յույս ընճալման» թվականը աղավաղված է, որովհետև 1398 թ. վրաստանի թագավորը Գեորգի 7-րդն էր, և այդ շրջանում վրաց Պոմեթի (resp. Պոմեթի) կաթողիկոս լիստ, որի անունով արված է հրովարտակը⁴¹: Մ. Բրոսեն առաջարկում է թվականն ուղղել 1427, ենթադրելով, որ այն արված է Ալեքսանդր 1 Կախեթցու կողմից, իսկ Պոմեթին (16-րդ դ. կեսեր) հիշվում է, որովհետև, հավանաբար, նրա օրոք է հրովարտակն ընդօրինակվել⁴²: Այդ թիվը հարցադրանով կրկնված է նաև Ազ. Նրեցյանի հիշվածում⁴³, հավանաբար, Բրոսեի ճանտությունից բաղթելով: Այստեղ իրականում գործ ունենք վրաց Ալեքսանդր 1 Մեծ թագավորի հրովարտակի հետ, որ իշխել է 1412—1443 թթ.⁴⁴: «Քարթլիս Յիզդերթախիշ» հայտնի է, որ հենց Ալեքսանդր Մեծը 1431 թ. ստավ Լոդին⁴⁵, որը մինչ այդ, հայկական մի հիշատակարանի տեղեկությամբ, գտնվում էր ի պալատնոթխան տեղույս և հաճանգիս Լուոյ՝ մեճափառ և աստուածաճուր իշխանիս՝ պարոն Բեջրենի յազգեն Օրբելիանց, թուրն մեճ պարոնն Բիրթ- Լիլին, ի թուականիս հայկազան տուարիս ՊՁԷ (-1438) ամիսն⁴⁶: Ճիշտ այդ թվականին էլ Ալեքսանդր 1-ը, թուլվա Մեծոթիցու տեղեկությամբ, օղղ մահու հո իշխանին Պեղեցիի (ուպ. Պեղեցիի)՝ որդույն Մարտոպ Օրբելիանց,

39 Ճ՝ս «Ակտ», т. VI, с. II, 769, ուտ. Բարգմ. «Ակտ», т. I, էջ 1—3: Գույանոսները արվում են «ճինականում, վրացական թագաճոնությամբ, որանց տեղագրությունը ներկա գեղ- արում մեր նկատուիցը դուր է: Լուոս դաճված և Ամոն գյուղը իր եկեղեցիով, հանար, արքանոսն գրգորներով և այլն Մեդիսթի տաճարին նվիրելու մասին խոսվում է Ալեքսանդր 1-ի 1436 թ. հրովարտակն (թխալիք տճ՝ս խոնոցն, II, 242—243):

40 Ըստ վրացական հրովարտակների, 1428 թ. վախճանված (?) Պովթի փոխարեն կաթո- ղիկոս է անվում Թնդորեն (1428—1439), իսկ այնուհետև՝ Շիսն (1439—1443) և սուս նորից՝ Պովթը (տճ՝ս խոնոցն, II, թղ. 232 և շար): Մուսիսին թագաճոնիչը գուցե սխալ է ընթերցել Պոմեթի փոխարեն: Առատարակ Ալեքսանդր 1-ի հրովարտակներում սխալ թվագրանքը համար են հանդիպում:

41 «Histoire de la Géorgie...» traduite du géorgien par M. Brosset, I partie, St.-Pét., 1849, p. 680, նմատ. «Ակտ», I, էջ 1:

42 Ազ. Երիցոս, նշվ. աշխ., էջ 22: Նորագույն հրատարակության մեջ թվագրված է 1392, որ բուրբոլին նոր ընճալման է պահանջում:

43 1443 թ. գրված մի հիշատակարանում թագավոր է հիշվում Ալեքսանդր՝ որի վախ- ճանդը՝ «...ի թագաճոնական քրիստոնեց վախանդի՛ որդյ Ազգևանդի...» (տճ՝ս ճն գարի հայերն Առաջորդի հիշատակարաններ, մասն Ա, կաճմեց՛ր՝ Ա. Սախիկյան, Նրեսն, 1955, էջ 549): Կարծում ենք, խոնոսն լոսնոցն է 2-րդ հատարում կոճա 1448 թ. վեր- պակ է 3>8:

44 Ճ. Ս., II, 474; խոնոցն, II, 236—237.

45 Լ. Սախիկյան, նշվ. աշխ., էջ 466:

Քոստի Բուրբեի, որ էր աներ իր...»⁶¹, որին ինքը՝ Քաղաքը սատ կրեսս պատուեալ դնա՝ առչ նմա զգրեալին խոսուս⁶²:

Այսպիսով, Արևիկա գյուղի նվիրումն մասին կարող էր խոսովել 1438 թ., մինչև Ավերանոյր 1-ի մահը՝ 1443 թ.: Արդ, ինչպես է առաջացել 1398 թ., որ առկա է վրացերեն քնագրում: Այստեղ գործ ունենք սխալ ընթերցանութայան հետ: Վրացերեն մեղ անհնալս գրագրութի օրինակում եղել է յ. 6³³ հնուսխուրդ» գրութայն: Ընդօրինակողը մտառացի է, որ 6-ն հարյուրամասնորից է և ոչ չճանոցոն -ի հապավումը, և կարգացել է յճ[ոցոցոն], որով թվականը պակասել է հարյուրով, իսկ հնուսխուրդի՝ ձ-ն, կրտսի կարճութայն պատճառով, ընկալել է իբրև ձ և այստեղից էլ՝ Յ₃ = 86 (1312 = 1398), մինչդեռ իրականում պետք է լիներ յ. 6³³ = 126 (1312 = 1438), որը համապատասխանում է պատմական իրողությունը և հավաստվում վերորերջալ ալլազան աղբյուրներով: Որքան՝ հայտնի է դառնում, որ 1438 թ. արքան Արարալ անունով գյուղ եղել է Լոսիում, որի ավերակները այսօր էլ կան⁶⁴: Գյուղի տարբ հայ բնակիչները, ինչպես տեղեկացանք, իրենց կալվածներով նվիրվածներվել են Մցինիին: Այստեղից նաև բխում է, որ Գանձակեցու հաղորդումները (Բվանե Երկայնաբարզուի կողմից Պղնձահանքը հայերից անկելու մասին) իրականում վերաբերում են վանքին և ոչ գյուղին: Գանձակեցու պատմության այդ հատվածի վկայակալումը բանասիրության մեջ իբրև տեղանքի (местность) վերաբերող, ինչպես տեսնում ենք, վերանայելի է⁶⁵:

Վերջին և ամենից կարևոր ապացույցը Միմոնե Պղնձահանքու մատենագրական գործունեությունն է: Երևանի Մատենադարանի № 1013 ձեռագրի հիշատակարանում (էջ 241v) նա առաջին անգամ իր մասին հաղորդում է «Յանի 321և երրորդի յարտենից թուոյն գրեցաւ ևւ աւարտեցաւ գիրքս Դրիգորի նաւապոյւ եպիսկոպոսի յԻր յղիբ ևւ յաւ արինակաց հնոց, որ թարգմանեացն գրած էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրանուորի

⁶¹ Քոսմա Մեմոզի, Պատմութիւն Լոսի-Քամուրայ և յարդրաց իրաց, Փարիզ, 1850, էջ 117:

⁶² Անդ.
⁶³ Հանգույց տեղեկներու ն. Քերմենիզիան, ինչպես երևում է, հայտնի չի եղել Արարալ գյուղական գյուղացու վախճանից առաջ (18-րդ դ.): Նա կործան է, որ վախճանի ձևերի սակ ինչ-որ աղբյուր է անկել՝ Ջուանչիի մաս հիշվող Ագարակի եպիսկոպոսությանը նույնացնելով Արարալի հետ (տե՛ս Ե. Երեմյան, Նախնական օրհանգիստ և յոյնական, 1. տե՛ս, 1964, թ. 311-312, ծան. 24): Իրականում վախճանի սխալում է՝ 12-13-րդ դդ. Պղնձահանքի յարկերական եպիսկոպոսությունը նույնացնելով վախճանի Գորգանի օրոք (5-րդ դ.) հիմնված Ագարակի եպիսկոպոսության հետ (Ագարակը գտնվում է Լոսի բերդից ոչ հեռու, տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն Կանադիի Միսակա, էջ 379, 382, 385):

⁶⁴ ... И взыа у армян местность, называемую Пиндзаханк" (Ալ. Երիցոն, Նշվառ. էջ 21); ... и взыа у армян местность, называемую Пиндзаханк" (Է. Դակայինսկի, Նշվ. աշխ., էջ 143), հմմտ. Դմ. Բայրաձե, Кавказ в персидских памятниках христианства, Тифлис, 1875, էջ 34:

Միմոնեի, յերկիրս Հայոց, մեծն ի Լուսն, ի վանքն որ կոչի Սպլլենանան, քնդ հովանեաւ աւոր Աստուածմեծին, յիշխանութիւն Բվանէ ավապագին, շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ ալբ որդովն իւրովը հանդերս: Արդ աղաչեմ՝ որը ընթանալը կամ արինակը, յիշման արժանի արարք է, և որը յիշելը՝ յիշեալ լիցիք ի տեսնել⁶⁶: «Յարտենից թիւր» բյուզանդական թվականն է, որ առավելագույն գործածական էր վրաստանում՝ արարչագործությունից մինչև Քրիստոս հաշվելին⁶⁷, ուրեմն՝ 6735—5508 = 1227, Հիշատակարանս այլևս կասկած չի թողնում, որ «Երկիրս Հայոց մեծն ի Լուսն» դրանվոց Սպլլենանան-Պղնձահանքը վրացցադավան հայերի հաստատություն է եղել, որոնց, թերևս, ամենաշնչանավոր Լրախատվորն ու ներկայացուցիչը Միմոնե կրոնավորն է⁶⁸:

Պրոկո Գիւղղոսոսի «Տեաղականք» հիշատակարանում Պղնձահանքին ազնվաբար ու ուղղակիորեն հիշում է իր ձեռնարկության գրողապատճառը. «Թարքմանեցաւ գիրքս, որ է Շ[ավ]իկայ ևւ գրտիս աստուածաբանութեան Պրակղէ Գիւղղոսոսի պղատոնական իմաստասիրի, ձեռամբ Միմոնի անպիտան քանանայ կրծնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզու, յերկիրս Հայոց, ի վանս վրաց, որ կոչի Պղնձահանք, յարտենից թուականին 3208 (= 1248): Աղաչեմ դձեղ, ով եղբարք, զի յոյժ աշխատութեամբ թարքմանցինալ զի ոչ էի արժանի այսօրիսի սպասարութեան՝ սակս շաղաքեալ զյ մեղոց. երկրորդ՝ զի յոյժ մեղացեալ էի ևւ տկարացեալ յաշաց և ի մտաց և ի գորտեմնէ. զի զՎ ամենիւք էի: Այլ զի ոչ էր սա քարճմանեալ ի մեռ լեզու. ևւ սա է մայր աստուածաբանութեան առաջին... Եւ էս յայն ասկս քարճմանցի, զի մի պակաս եղիցի սա յազգէս մեմնէ...»⁶⁹; Հաշվական և վրացական մատենագրության հանդիպ ջրացարարած այսպիսի ծանոթությունը, հավանա-

⁶⁶ Հիշատակարանն ռուսերեն անգամ հրատարակել է ու փաստել Ն. Ալեկսանդ (տե՛ս նրա՝ «Միմոնե Պղնձահանքի և իր թարգմանութեանիցը վրացերենը», Վրենս, 1951, էջ 7-8):

⁶⁷ Այդ մասին տե՛ս Յ. Կոչոյան, Մշակութային մշակ Նախնական, «Երեւան», 1. տե՛ս, 1945, թ. 325-341, հմմտ. Ն. Ալեկսան, Նշվ. աշխ., էջ 8, հմմտ. Պ. Մուրադյան, Հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխադարձությունների պատմությունը (սկզբից մինչև ու. Գրոց թարգմանությունը), ՀՄՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հատ. գրա., 1964, N 10, էջ 57:

⁶⁸ Միմոնեի թարգմանութեամբ (վրացերենից) մեր ձեռագրումում պահպանվել են՝ Պրոկո Գիւղղոսոսի «Տեաղականք աստուածաբանական», Լովճան Գամակալու «Արիւր գիտութեան», Լովճան Միմաչուրի «Մեծագույն աստուածային կնիք», Տարաթոր է՝ «Ժամագիրք Յանցա և մի քանի այլ գործեր ն. Ալեկսանդ Երան է հասկանում և «Եւրոպիա ջրավերայից Յանքին թարգմանությունը (Նշվ. աշխ., էջ 161-188), որ, սակայն՝ տակավին կարող է աղբյուրցանալ: Այս տեսության դեմ, ժամանակագրության տեսակետից, առարկում է Ի. Արուստան (տե՛ս «Ճիշտալու ցնցողներն մշկու Նովեյրո տարեցանո», Ժամույս ռուս. անլոգոգի, տե՛ս, 1953, թ. V-VIII, 01-32, հմմտ. Կուրի՝ «Եւրոպիա ջրավերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», «Հայկ. ՄԱԸ մագիստրական կից պետական ձեռագրատուն (Մատենադարան) դիտական ելույթի ծագումառ», N 1, Երևան, 1941, էջ 31-40): Պղնձահանքին թարգմանել է, լեզվական իրողություններից խթանողով, մի երկու փիլիսոփայական-գաղափարական գործ է, որոնց մասին մենք ասանին հաջորդում ենք պատրաստում:

⁶⁹ Տե՛ս Ն. Ալեկսան, Նշվ. աշխ., էջ 23-24:

բար, և հարուստ գրադարանի անկալությունն է ազատություն Պղնձահանքում, և արժանավոր կրթությանի գոյությունը»

Պղնձահանքի միաբանները, անշուշտ, ի վանն Երկայնաբազուկի հովանավորությամբ, շարունակում էին հայերենը՝ «հայ լեզուս» անունով, Հայաստանը՝ «չերկիր հայոց», հայ մատենագրությունը՝ «մեր լեզու, ... մի պահու եղիցի յազգի մեռուէ»: Պղնձահանքցիներն, Պղնձահանքում իր մամանակի դավանարանական բմբռումներին, ս. Աստվածածինը «վանս վրաց» է անվանում⁵⁴: Հարկավ իրավացի էր Ե. Մառք, կրք գրում էր. «В 1248-ом году монах Симеон перевел труд Прокла с грузинского языка, в Армении, в «грузинском» монастыре Пгидзаханке, т. е. в монастыре Медной руды. Теперь, после разъяснений, данных мною об армянах-халкедонитах, нам не трудно понять, что может означать в устах армянина-антихалкедонита термин «грузинский» в применении к этому монастырю: «Грузинский» здесь, несомненно, термин профессиональный, равнозначный «халкедонитскому». Известно, что монастырь Пгидзаханк, армянский, одно время антихалкедонитский, армянинном князем Иванэ Долгоруким, присоединившимся к халкедонитской, т. е. греко-православной церкви, был обращен в халкедонитский, но тогдашней местной терминологии—грузинский. Понятно, как сам князь Иванэ с присоединением к халкедонитской церкви не переставал быть армянином, так монастырь продолжал быть армянским; с переходом к армянам-халкедонитам для монастыря облегчалось лишь культурное общение с грузинами. На почве этого сближения и возникает, надо думать, армянский перевод *Богословских начал* Прокла с грузинского»⁵⁵.

Պղնձահանքի միաբանները հավատար սիրով են ուսումնասիրել հայտական ու վրացական մատենագրությունը, չեն սիրժել մեկի նվաճումները և չեն երկմտել մյուսը հարստացնելու աղետիվ ձգտման մեջ: Իրրև ազատուց Պղնձահանքի միաբանների՝ հույների Հայաստանի սահմաններից դուրս եկող մատենագրական եղևությունների տեղակույթյան և քաղկեդոնական այլ վանքերի հետ գործակցության, կարելի է վկայակոչել հետևյալը. Բեպիի Ց 25 հայերեն ձեռագրում⁵⁶, որ ըստ նկարագրության բովանդակում է Հովհան Սինայեցու «Սանգուխք աստուածային եկիցը» («Կոլիմբոս»), 20-րդ դիխ վերջում պահպանվել է հետևյալ հիշատակարանը. «Թարգման-

նուլ է մինչև աստ ի սրամիտ կրանուարէ Մինալ Սինակեղէ ի Տրապիզոն Բաղաբ: Իսկ աստուսա՝ ի Սիմ[է]լին բահանալէ կրանուարէ՝ վրաց թարրութիւն⁵⁷, Երևանի Մատենադարանի Ց 1925 ձեռագրում (էջ 89 Վ) բերված հիշատակարանի երկրորդ մասն է պահպանվել: «Սրբանեկա կրանուար Սիմեոն, թարգմանեցի Ն ձառնն ի վեր, ի վրաց լեզուէն: Բնական է, որ Նույն երկասիրության՝ կեար մեկ և կեար մյուս թարգմանի կողմից հայերեն փոխարկելը (ըստ որում Մինաս Սյունակաջցիքը՝ հունարենից, Սիմեոնիքը՝ վրացիներից) որոշակի պատմանավորվածություն է վկայում. Պղնձահանքում ոչ միայն գեոեկն ինչ է կատարվում հետավոր Տրապիզոնում, մանավանդ դավանակիցների շրջանում, այլև շարունակում էին նրանց ինչ-ինչ պատճառներով կեսավարտ մնացած գործը»

1582 թ. Բոսն գրիչը Անիի դավաթի «վանս որ կոչի ևորվան, ընդ Բովանեա ամենասրբոցի Աստուածամեր... վանքն որ կոչի Աթմա» ընդարինակում է [«Յունական շարակնոց»], ավանդելով այս հիշատակարանը. «... Սուրբ հայրն մեր պապա Սինասի և պապա Սիմեոնի թարգմանեալ էր ի վրաց լեզուէ ի մեր լեզու...»⁵⁸: Այլևս պարզ է, Պղնձահանքի կրոնավոր գործակցում է տրապիզոնցի Մինասի հետ միանգամայն պատճառարանված ու պայմանավորված:

Ահա այս նկատի ունենալով ենք մենք ասում, թե Անիի վրացագավան-վրացական եկեղեցուց հետո, Պղնձահանքը հայ երկարնակության ամենա-նշանավոր կենտրոնն էր:

«Հունական շարակնոցի» թարգմանության պարագան էական նշանակություն ունի Պղնձահանքի հետ կապված այլ հարցեր բնեմխի: Ակադեմիկոս Կ. Կեկելիձեի հեղինակավոր ընդհանրացումը «... թարգմանական ստեղծագործությունները այս կամ այն դրակնություն մեջ պատասխար ու անկատասխան չեն հայտնվում. նրանք կոչված են այն ստեղծական ու մշակութային-պատմական պահանջմունքներով, որ առաջադրում է մտքի տեղական հոսանքը. թարգմանվում է այն, ինչ պահանջում է նշանակ, ամենուրեք անհրաժեշտությունը, թարգմանվում է օտար նյութը, իսկ ընտրությունը կատարում է, թարգմանում ու յուրացնում է ազգային սասնձանակությունն ու գիտակցությունը, մի խոսքով՝ թարգմանվում է այն, ինչի հանդեպ անհրաժեշտ պահանջ կա...»⁵⁹:

Արդ, «Հունական շարակնոցը» ևս թարգմանվել է գործնական նկատուումով, այսինքն՝ վրացագրված վանքը չի ունեցել քաղկեդոնական խմբագրության «պաշտամանց գիրք», հետաբար, ձխակատարության մի մասը

⁵⁴ Ի դեպ, «նոր բառադիր հայկազնի լեզուի» հեղինակները, ծանոթանալով հիշատակարանի «վանս վրաց»-ին, կարծել են թե այն «թարգմանեալ ի ձեռ» Սիմեոնի բահանույի վրացույն է, որովհետև այն ժամանակ վրացի հայոց համար միայն էրիբիական հակադրություն էր և նրա դավանարանական (կոնֆեսսիոնալայն) իմաստը դեռ բացահայտված չէր ՏԵՍ «նոր բառադիր...», Կենտրոն, 1896, էջ 18 (2-րդ սյունակ):

⁵⁵ H. Mapp, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII века, СПб., 1900, стр. 8—9.

⁵⁶ *Նկարագրությունը ան՝ Dr. N. Karamianz, Verzeichniss der armenischen Handschriften...*, Berlin, 1888, S. 18.

⁵⁷ Կ. Անիկոյան, նշվ. տիչ., էջ 106:

⁵⁸ Բ. Սարգիսյան, Պրոնչ Իմաստասերի «Աստուածաբանական շարակնոց» հայկական թարգմանության խոյրեր և... («Նազմավայր», 1894, էջ 328, ծան., հմտ. և. Անիկոյան, նշվ. տիչ., էջ 193): «Տրապիզոնցի թարգմանության մասին տե՛ս նաև՝ Օղոս անվանված, խորտալու և անկողնու Լուդեյրաճըրու լորտոցութուն 13 թ. 3 ևն—Պո, տն., 1944, թ. 017.

⁵⁹ Կ. Անիկոյան, Ստորագրվածություններ և մյուս ձեռագրեր և լուծարված լուծարվածություն և թեև ևն...», Երևան, 1955, թ. 1, թ. 185.

գոնն պետք է կատարվիր հունարեն կամ վրացերեն լեզվով (այս դեպքում՝ երկրորդով) «Շարահնոցը» հայերենի են թարգմանել, որպեսզի ամբողջ ծիսակատարությունը մայրենի լեզվով լինի՝ հայերեն։ Ն. Ակիբյանը իրավացի շեշտ է լինի, կարծե՞րով, որ մինչև «Շարահնոցի» թարգմանությունը «Քն Հռոմոնց աշխարհին և թև Վրաստանի մեջ անոնց (հայ-հռոմեների)» (Պ. Մ.) ծիսակատարությունը հունարեն և վրացերեն լեզվով էր։ Գոնն ծանոթ էլն հայերեն լեզվով ծիսարանները⁶⁰։ Ընդհատ է, մինչև 13-րդ դ. սկիզբը հայերենով քաղկեդոնական ծիսական գրականությունն ձևապահում էր (մինչև այժմ հայտնի է), բայց այդ չի նշանակում, որ չի էլ եղել։ Եկատի պետք է ունենալ, որ հայ երկարանակների ինքնուրույն ու թարգմանական մատենադասությունից միայն փրցանքներ են պահպանվել⁶¹, որովհետև պաշտոնական կենդանի անխնայորեն կարող էր, ինչպես Կաղանկատվացին է գրում, սեղաններով «ի գետն Տրուս» լցնել⁶²։ Մինչդեռ հայկական ու հունական աղբյուրներից գիտենք, որ ապագվին ս. Սարայի որք (Յրդ դ.), նրա կտակի համաձայն, երկարակն (հետագայում՝ ծաթ) հայեր իրավունք են ունենում ժամանացությունը կատարել մայրենի լեզվով, բացառությամբ «Սուրբ աստուածին»՝ հայոց «սր խաչեցար» հավիման պատճառով։ Այդ սեղանությունը հավատարմ է ներկոն Անասարեցու «Տակտիկոնում» պահպանված (11-րդ դ.) ս. Սիմեոնի վանահոր՝ Արուսազանի պատրիարքին հղված ուղերձի պատճենով⁶³։ Հայկական աղբյուրներում ևս ասվում է, որ ծաթերը «միայն լեզուով և գրով են հայր, և այլով ամենայնիս միարան քնդ նոյն լուծաց և ամենայն գրոց նոցա, որպես յայտ է այժմ ի Հռոմոց տանէն մինչև ի Յոյնք և ի Կաֆա և ի յայլ տեղիս, որք բազումք կան ի նոցոնց յամենայն տեղիս»⁶⁴։ Այրեմն, կար հայերեն, քաղկեդոնական ծիսական գրականություն, և հայ-հռոմեններ ժամանացությունը հիմնականում կատարում էին հայերեն, թեև հունարեն կամ վրացերեն կատարվող առանձին բացառություններ ևս կարող էին լինել։ Այսպեսզ տեղին է կրիկն վկայակոչել Անիի վերաբերմամբ Ն. Մառի համոզիչ եզրակացությունը։ «Естественно, грузинский язык не исключался в армянских халкедонитских церквах XIII в. ...Грузинский язык, быть может, постепенно усиливался, позднее еще более усиливался в армянской халкедонитской церкви, но бесспорно, что армяне-халкедониты в церкви пользовались своею родной речью.

⁶⁰ Ն. Ակիբյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 189։
⁶¹ Այդ գրականության քանիստ տե՛ս Եսայն տեղում, էջ 224—262։
⁶² «Մովսեսի Կաղանկատուացու» Փատմութեն Աղտանեց աշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 239։
⁶³ Н. Марр, Аркаун, էջ 35, 55-56. Ն. Աղոնց, *Ծաթ-հայր* (Հանդես ամսագրայ, 1912, էջ 257—271), հոդվածի սուս. բնագրը տե՛ս ЖМНП, 1911, էջ 238—249, 55-56. П. Мурадян, Неопубликованная статья Н. Я. Марра об «Аркауна», ՀՍՍՀԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1964, №12, էջ 55։
⁶⁴ Մխիթար Ապուստոլի, Աղանգարո Հայր (տե՛ս Վ. Ակիբյան, *Հայտաբանում, Վենետիկ, 1901, էջ 553*)։

В Ани, Шираке и прилегающих областях было значительное количество халкедонитских общин, тогда как грузинские надписи района чрезвычайно малочисленны»⁶⁵.

Հայ-հռոմեների՝ մայրենի լեզվով արարողություն կատարելու հանգամանքը վերջերս հաստատվեց նոր փաստերով. հայագետ Հ. Քյուրաչյանը հրատարակեց իր հավաքածուի № 99 ձևագրի (ավետարան) բովանդակած նյութերը։ Հիշատակարաններից պարզվում է, որ ոմն Կուզմաս վանական 1203 թվականից առաջ կազմել է Հայոսավուրբի բողոքովին նոր՝ հայ-հռոմ խմբագրություն (սիսուսարեցա աստուածով սեննեսառ բովանդակ ամենայն սարուն սուրբ մարտիրոսաց և հայրապետաց և ճգնատրոց... լուսատրիք սովաւ՝ ինչեցէք զմեղապարտ գրիւս... յարժանատր աղաւթս ձեր. ընդ նոյնի և ցպատուական քահանա կրանատր, յարմարող սեննեսառիս զԿողմասոյ)։ Այլ խմբագրություն է ներկայացնում և հիշատակարան բովանդակող ավետարանը, որովհետև «հայ-հռոմ մը բուն սոկեղաքայան քնազիրը վերտաին համեմատած է հույն բնագրին հետ և իր նկատած արբերությունները նշանակած է» («Բագմամվպ», 1974, № 3—4, էջ 410)։ Ի ղիկ, հիշատակարանում իսկ ասված է, որ Հայոսավուրբը «բոս կարգին Հռոմոնց» է (էջ 2307)։

Վերևում առկոչված ավյաններ, կարծում ենք, բավարար են եզրակացնելու համար, որ-

- ա) Պղնձահանքը, իբրև վանական հաստատություն, գոյություն է ունեցել Իվանե Երկանարագուկի քաղկեդոնականություն ընդունելուց առաջ։
- բ) Աղբյուրների «վրացի վանք» արտահայտությունը իրականում մատենաչում է տեղի վրացադավանությունը։
- գ) Պղնձահանքի ծինամեղվար-առաջնորդը իր կենսակայության տակ ունեցել է Հյուսիսային Հայաստանի քաղկեդոնական հաստատությունները։
- դ) Պղնձահանքը եղել է հայ-վրացական նշանավոր կրթօրայն, մատենագրական բեղմնավոր գործունեության ռաչարավ կենտրոն։

Պղնձահանք այցելած ճանապարհորդ-գիտնականները հիմնականում գրադիկ են ս. Աստվածածին վանքի ճարտարապետական նկարագրությամբ, բազմիցս կոչելով այն «եղակի», «օրանշիխ», «ճոյակապ» և այլն⁶⁶։ Անցյալ դարի վերջին Պղնձահանք է այցելել Ազ. Երիցյանը, որը մինչ այդ, ինչպես նշեցինք, համարուս տեղիկանք էր ապագրել⁶⁷։ Նա «при помощи прописной бумаги» պատճենում է ս. Գեորգ մատուռի վրացերեն բավական ընդարձակ արձանագրությունը և հետագայում ի վերածնություն տալիս Ծ.

⁶⁵ Н. Марр, Ани, стр. 131—132.
⁶⁶ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, стр. 34.
⁶⁷ Аз. Ерицов, *Եզվ. աշխ.*, էջ 20—24։

Քաղաքապետը՝ Վերջինս ընդօրինակության վրայից վերծանում է այն և, առկայելով վրացերեն տապանագրերի ու մակագրությունների իր գրառումներին⁶⁹, հրատարակում 1901 թ.⁷⁰։ Նորագույն հրատարակությունը, սրբագրելի տեղիներով, պատանում է Լ. Մելքոնի-Բեկին։ Տեղում աշխատելու ժամանակ համոզվեցինք, որ ընդօրինակության վրայից վերծանելու պատճառով և Քաղաքապետ մտա առանձին վրիպումներ են եղել Ստորի տախտիկի Պղնձահանքում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների վերծանությունն ու հայերեն թարգմանությունը, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով։

1. Առավճածածին վանք (տեղացիների հունարեն հուշոլջամար՝ Մեյրիման)։ Որքան էլ զարմանալի է, վանքի սրբատաշ ու կատարելագույն լավ պահպանված պատերի վրա արտաբուստ ոչ մի արձանագրություն չկա։ Դժվար է պատկերացնել, որ Տաշիրի, Շիրակի և Արարատյան գավառներում հարյուրից ավելի արձանագրություն փորագրած երկաշարագույնները իրենց ճանաչելի հուշոլջ առաջնորդանիստ շինության վրա ոչինչ չեն գրել (զուցց այս պարագան որևէ բացատրություն ունի)։ Ներսից գրեթե ամբողջությամբ ծածկված է որմնանկարներով՝ աստվածաշնչական զանազան թեմաներով⁷¹։ Նրանց վրա կան բազմաթիվ վրացերեն մակագրություններ (տաղածառնական անձնանուններ, տեսարանների անվանակոչումներ, մարգարական աստվածներ և այլն)։ Այսպես, օրինակ, հարավային պատին եղած որմնանկարներից մեկի բռնած փաթաթի վրա գրված է.

1—4 ժՅ(ձ)ո, ձար|աղը մողլողը զ(ձ)եկ|լը(ձ)ե|....|
5—7 ըա զ(ձ)նձա|լընթողը, | ր(ո)ղը(ը)ն լըլը...|

Պ I (81)

Աղ. XXIII, 1

Քարգամանություն. երայր, ամենայն օր սպաիր Ելենուն... և պտուրաովիւ, ձրգ գիտես...

Մակագիր փաթաթների կան և հանդիպակց՝ պատի որմնանկարներում։ Մակագրությունների նշանակալի մասը նվիրված է պատկերված անձանց ինքնությունը, ինչպես, օրինակ՝

Վ(մե)ա ձեղեղոկտ—սուրբ Բենեախիտոս
Վ(մե)ա Ն(ո)ղոն—սուրբ Սիմոն
Վ(մե)ա յե(ձ)ջրոտոս—սուրբ Նվազրոս

⁶⁹ E. Takahashi, *ibid.*, աշխ., էջ 138.
⁷⁰ Պղնձահանքում և Քաղաքապետի եղել է 1894 թ., իր ինկ խոսքով՝ «всего на несколько десятков» (սեղ)։
⁷¹ Նույն տեղում, էջ 138—145։
⁷² Որմնանկարները, ինչպես երևում է, երկնքում են, ընդ որում՝ Նախնական մակագրություններով հարուստ լի եղել։ Նույնպես մակագրությունների հրատարակությունը անհատ. պաշտոնից, նշանակալի վարկերն են կախարհային, տե. 1931, ՅՊ. 350—363.

Վ(մե)ա ը(ձ)ոյլ—սուրբ Դանիել
Պ II (82)

Այս բնույթի որմնանկարներից մասնավոր ուշագրության է արժանի վրացական ազգային եկեղեցու սրբերից երկուսի՝ Ներսիսի և Քնորի Սուրբատարների պատկերումը արժեքային պատին։

Վ(մե)ա զեղեղո մոս(մ)ե(ը)լ—սուրբ Ներսիսի և Սուրբաբեյի
Վ(մե)ա զ(ո)րոց ը(մ)ա(մ)ե(ը)լ—սուրբ Գեորգի Սուրբաբեյի

Պ III (83)

Մակագրությունների մի խումբ էլ տեսարանների է հավակցված, ինչպես, օրինակ՝

Մ(ո)նա յր(ո)ստ(ը)ն—ծնունդ Քրիստոսի
Նամոտեց—գրախոս

Պ IV (84)

Ախթալայի այս վանքը 19-րդ դարում հանդիսանում էր Մելիքիշվիլի (Մելիքով) իշխանական տան հանգստարանը, ուստի պահպանվել են «միակերպ» գրությունների մի շարք տապանագրեր, դերագանցագրեր մարմարե սալիկների վրա գրված։ Ստորև ժամանակագրական հերթականությամբ տալիս ենք նրանցից մի քանիսի (համեմատաբար կարևորների) վերծանությունը.

- ա) 1 յ(ր)ոն(ը)կոն ըՅ, ձ իցլընեղոն⁷².
- 2 յ. Երոմոն և Նադեգատա զուցլոնա մո-
- 3 ցր Նեղեննա զարձալոնա զեց, ըոմլու յույց
- 4 չաճոն Սեղոն Մեղեմեյոսի ասլու և ձ
- 5 մեղլու ինեղեղոնա տաճառնա Նոմնոտոն մեղ-
- 6 յոն ձն տեղեղոնա ընմարց, ձլցընը-
- 7 լը Վոնա ճը և ձլցընը ըրնոն ի-
- 8 Երեղոն ժեղն ինեղն Նոլոմոն և ըոնը զը-
- 9 զնա Սոն և ձլ և ձլցընը ձլցընոնա Նոնա-
- 10 լաոն ինեղնա, զլցընըն ինեղնա ընն ձլցըն.

Պ V (85)

Աղ. XXIII, 3

Քարգամանություն. Քրոնիկոնի 490 (+1312=1802 թ.) սկսանքների 1: Ամենայն տոմարի ու ցեղերի հասակը բնույթյան հաստից ից և ն, օս Էի Ջավախի որդի (Ջավախիշվիլի) Մզենարալի դատար և ամուսին Սուխիբի պապոտ իշխանաց (բավապաց) [տոնից] Մելիքի որդի Քնուրալի՝ Քամարի [ս.], լախնալընցի 55 տարեկան ու որդի մեջ բոլի ե-

⁷² Կարիկ է և այլ տարում առաջարկել յ(ր)ոն(ը)ն ըՅ, ձլցընեղոն(ը)

Բարոյակիրք հաղոյալ:
 Ու երբ փութով բառամեց ծաղկալը
 եվ շյոզ՝ ստոյի պատասալը—
 Մեղին բնկավ ողբ այնպիսի,
 որ դարձազրեց օտեր նրա՝
 Չեկված սիրեցյալ դասարից,
 Մայրը՝ Սոփիա, աղջիկ էիսր[ո]վ Մեկոյի,
 Արցունկով է դնում այս Բար,
 որ ամեն անցողի հետ ասել.
 «Մերերի հետ բող հանգչի, Բրիստոս ասաված,
 Քո աղախիկ հողիք»:
 Մնյալ է 1834 թ. օգոստոսի 26-ին,
 Վախճանվեց հուլիսի 10-ին, 1856 թվին:

2. Ս. Ներսիսյան եկեղեցի: Գտնվում է Նախորդից Նուսիս-արևմուտք:
 Արկաթի շինություն է, ավելի շուտ՝ նրկու մատուռ, առաջինը նկուղային:
 Այստեղ, ճիշտ է նկատել Ե. Քաղաքի վրին, վրացական շատ արձանագրու-
 թյուններ են եղել: Նրանց մի մասը անցյալ դարի վերջերին արդեն հողմա-
 հարվել ու ոչնչացել էր: Վերին մատուռի նախագավթի մաս եղել են բավական
 ընտանիքային տապանագրեր, որոնցից այժմ մեկն է պահպանվել (մյուսները
 բարեկարգման ժամանակ մնացել են Խոջապետի տակ): Բարերախտարար, այն
 ամենը, ինչ անցյալ դարի վերջերին տեղիքին պահպանված է եղել, Ե. Քաղա-
 քի վրին ընդօրինակել է, որտեղից բողելով և լրացնում ենք:
 Նախագավթի կամարի վրա.

+ Լ(մրտ)ուտոՅ Լ(ո)ւցՅ
 յ(ա)յտ, մ(ա)մ(ա)նո Մ(մե)լա(ն)ո,
 Ը(ո)ւղջ(ո)լուսա մոսց
 յոնըլլ(ա)յկուսա(Յ)ն.

Պ VIII (88) Ազ. XXIV, 1
 Թարգմանություն. Ի սեր ասածն՝ աղրեցեք, սուր հայեր, մեղա-
 պարա Մուս (Մովսես) լուսարախ համար:

Տապանագրեր
 ա) Խոսնեց Մ(լլ)ընըցըն Լ(մերտ)ման.

Պ IX (89)
 Թարգմանություն. Խոսնեին (Հովհաննիս) ողորմի ասաված:

բ) Մոսեց մ(ո)մ(լլ)ար)նա Մ(լլ)ընըցըն Լ(մերտ)ման.

Պ X (90)
 Թարգմանություն. Մովսես վարդապետին ողորմի ասավածն:

⁷⁴ Ե. Քաղաքի վրին մոմլարու-ն (մարդպետ) Թարգմանել է հերոսաբար (святен-
 ник): Լ. Մեկիզան-Քիզը մոմլարու-ի փոխարեն կարգաբեղ է մնա (նորայր), որ Քյուր
 է (տե՛ս «Հուրյ-Յուրն յարտ Երեւանի», ճյ. 314):

դ) Լլլ(ո)ննա
 Նոյ(ո)լո)նն Մ(լլ)ընըցըն
 Լ(մերտ)ման.
 Պ XI (91) Ազ. XXIV, 2
 Թարգմանություն. Նիկուզ (Նիկոլոս) սարկավային ողորմի ասա-
 ված:

դ) Ն(ո)մ(լլ)ոնն.
 Մ(լլ)ընըցըն, Մ(լլ)ալո
 Լ(մերտ)ո.
 Պ XII (92)
 Թարգմանություն. Ողորմյա՝ Միմանին, սեր ասաված:

Եկեղեցու մեջ, իսպի վրա (այժմ չկա).

ժլլլ(ա)՞ || յ(րոս)եցըն.
 աճա || աղջ-
 ոլուսա || Մ(լլ)ընը-
 Յլուտա || Լ(մե)լ(ո)նն,
 Յ(ո)րջ)ն || Լ(մ)ալ(ո)նն
 Մ(լլ)ընըցըն, || Լ(մերտ)ո
 Մ(լլ)ալ(ո).

Պ XIII (93)

Թարգմանություն. Հարություն (զորություն) Քրիստոսի: Մայն սե-
 դիս կառուցողներ Կիմարեին, Կիւրգին և Միմանին ողորմյա՝, սեր
 ասավածն:

3. Ս. Կեղծ մատուռի մասի վերևում:

- 1 յ. Ֆը, Մլլ(ո)նն Լ(ո)լլ(ա)լ(ո)մ(լլ)ոլլ Մ(ն)մ(լլ)ար(ո)
 Յ(լլ)ար)ն, Լ(ո)րն յ(լլ)ընըցըն ալ(լլ)ընըցընը ՅՅՅՅ(ո)նն
- 2 մոս Ն(ա)ն(լլ)ուսա Յ(լլ)ալ(ո) Մ(մ)ալ(ո)նն մ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն, Նալ(լլ)ընը-
 Լ(ա)լ մ(ա)լա Լա Յ(լլ)ար)ն-Յ(ա)լ(ո)նն Լա Յ(ա)լ(ո)նն Մ(լլ)ալ(ո)նն
- 3 Լ(ո)րն(ո)նն հըմալ Ն(ա)լ(ո)լլ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն Լա Ն(լլ)ուսա Ն(լլ)ալ(ո)նն
 Ն(ա)լ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն Լա Յ(ա)լ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)նն
 Ն(ա)լ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն Լ(լլ)ալ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)լլ(լլ)ալ(ո)նն
- 4 Մեղոր լլլ. Մլլ(ո)նն Ն(ա)լ(ո)նն Յ(ա)լ(ո)նն Յ(ա)լ(ո)նն — մոսնն ժա-

⁷⁵ Տապանագրեր այժմ պահպանվում են Ե. Քաղաքի վրին կարգաբեղ է Լ(մ) Ն(ո)լլ. Կրա-
 կոսում կրված է ընդհանրապես մեղա համառոտագրեր, ինչպես մեկը ներ վերաննել:

⁷⁶ «Տեղիս կառուցողները արտաստույթից խաչ վրա լինելով, հազիվ թե կրկնեցն
 կամ մասունքի վրա լինելով, թե այդպիսի նախադրության չի բացառվում: Կայն զո
 վրա բերում է խաչ կողմ սեղանին, ավելի նշո՞ պատմականներ, որ նախընտրել է հայ-
 վրացական ինքնատիպ սեղանաձևով մի նմալ է:

Մասնավոր հետաքրքրություն է ներկայացնում արձանագրության այն մասը, որտեղ խոսվում է առաջնորդին ազգակից (առհմակից) մարդկանց մասին Այստեղ կարող ենք ենթադրել, թե Պղնձահանքում վանահայրությունը ժառանգական է եղել⁸⁰, ուստի Պետրեն նախապես պարտավորեցնում է նրանց։

Ե. Բաղաշվիրու այցելության տարիներին ս. Գևորգ մատուռում եղել է վրացիներն արձանագրություն կրող մի խաչ (կարծյոր, հիմա իր տեղում է, բայց վերջին այցելության ժամանակ վրիպել ենք այն ստույգել)։ Արձանագրությունը վերցնում ենք Ե. Բաղաշվիրու հրատարակությունից՝ բացելով հազարավումները։

չ(շար)օ թ(րօսեցե)օ.
 օ(ո)րճ(ա)նՆ Մ(շղնղցց)ն լ(մերտմ)ն,
 ր(ոմղլմ)ն յճ շչ Ֆ(ար)
 օճց(ո)լլօ Ն(ա)Յ(մար) քօ.
 Պ XV(95)

Թարգմանություն. Խաչ Բուրգանին (Հարդ[ան]անին) ողորմի ստաված, որ այս անգործածական տեղը պիտանի դարձնեց⁸¹։

Հորդանանը շինարարությամբ է պարսպել նաև այլուր. Մաթոսավանքի արձանագրությունից տեղեկացանք, որ նա 13-րդ դարի կեսերի զործիչ է։ Նշանակում է՝ խաչի վրայի սույն արձանագրությունը 1247 թ. մի երկու տարի առաջ կամ հետո է գրված, իսկ խաչի այլուտ բերված լինելը որոշակի է։ Ավելացնենք նաև, որ այն բանաձևայնությամբ հիշեցնում է Բրդաձորից ոչ հեռու գտնվող խաչքարի քիկուեքի արձանագրությունը։ Թ. Բարնավիլին վերջինս վավերում է 13-րդ դարի առաջին թառորդով⁸², որ հարթ է և մեր արձանագրության երևան գալու ժամանակին։

⁸⁰ Հմտ. Ե. Такайшвили, *Եղ. աշխ.*, էջ 143։
⁸¹ «Անգործածական տեղը պիտանի դարձնեց» արտահայտությունը Ե. Բաղաշվիրին բացատրում է այդպիսով՝ Երզնայի (Հորդանանը) մաքրել է տեղը և այնտեղ խաչ կանգնեցրել կարծում ենք, ավելի բնական կլինի ենթադրել, որ նա խաչքարի շրջապատում եղած անմաքջ հողը մշակելի է դարձել կամ այնտեղ որևէ շինություն կառուցելու ի զիպ, մեզ հետաքրքրող արտահայտությամբ սկզբնաղբյուրներում երբեմն ակնարկվում է նոր հող-սիրովք մեղք բերելը։ ԸՎՎարիս տարիների իրավական նշանակության մասին տես Յ. Խոլոզգաջ, Վերտուլու։ Նամարտոսի մշտլեթի վաճառքի կապիտուլյուսի և Լաթալանդը Վարդապետի, «Մալանդ» (ԵՊՀ, Երևան), 1972, № 4, թ. 148—155.
⁸² Տե՛ս Ը. ՄեխակոՅցեան, լյեյմո Վերտուլուս ԵՊՀ Երևանի թանգարանի թանկարկուցի խոսքերում (1956—1958 թթ.) Մեղակոյ, «ՍՄՊ. ԵՊՀ. Երևանի թանգարանի թանկարկուց», 1, տ. 1960, թ. 61.

ԲԱՐԱՆԱ-ԿՈՂԸ

Պատմական կողմից գավառի կենտրոնը՝ սկզբնաղբյուրներից հայտնի կողք կամ կողբարար ավանը, վաղ ու միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ հնավայր է։ Այժմ տարածքի վրա կան բազմաթիվ եկեղեցիներ, մատուռներ, հին բնակատեղիներ, խաչքարեր՝ այլազան բովանդակություն ունեցող ու աարբեր դարաշրջանների վերաբերող հայերեն վիմագիր արձանագրություններով։ 1963 թ. ՀՍՄՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրական արշավախումբը (ղեկ.՝ Ս. Բարխուդարյան) Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնից ոչ հեռու, Բարանա կոչվող տեղանքում, ուր հանգստարան կա, նկատեց վրացիներն արձանագրություն ունեցող մի վեճ. Տերսար պատճենելու փորձերը անհաջող անցան, բայց գրավից նրա գույությունը Երեք տարի անց, այդ նույն արձանագիր բարի մասին ծանուցվեց Հայաստանի պատմության թանգարանի անօրինությանն ու, վերջինիս խորհրդով՝ ակադ. Ա. Շանինինին։ Վրացական հուշարձանների ուսումնասիրության նախանձախնդիր գիտնականը, վիմագրագետ Վ. Յիսկարիշվիրու ուղեկցությամբ, 1966 թ. օգոստոսի 3—4-ին եղավ տեղում և նախնական հետազոտություն կատարեց։ Որոշ ժամանակ անց, բարր տեղափոխվեց Հայաստանի պատմության թանգարան, ուր Ա. Շանինին ու Վ. Յիսկարիշվիրին շարունակեցին արձանագրության վերծանությունից իրենց աշխատանքը և արդյունքները, ուղեգրական մանրամասնությունները հետ միասին, հրատարակեցին 1968 թ. Բարանայի բերդի արձանագրությունը խորագրով։

Արձանագրությունը երկար ժամանակ, կարելի է ասել հարյուրամյակներ, գտնվել է բաց տեղանքում (բերդի մուտքի մոտ, որի ավերակները դեռ նկատելի են), ուստի մամուկայել է, իսկ տեղ-տեղ էլ հողմնահարվել։ Այնուամենայնիվ, պահպանվել է առանց շատ մեծ վնասվածքների և հնարավոր է

¹ Նրանց համատու թվարկումը տես Մ. Բախուդարյան, *Արցախ, Բագու*, 1895, էջ 354—357։
² Մատուցող տեղացի հեղինակ Մ. Յիսկարյանն է կղել։
³ Գրքից Մեռնեց և՛ զեկու Երևանի թանգարանի Երևանի թանգարանի թանկարկուցի խոսքերում (1956—1958 թթ.) Մեղակոյ, «ՍՄՊ. ԵՊՀ. Երևանի թանգարանի թանկարկուց», 1, տ. 1960, թ. 61.

խնայիով է բրիտանեալան, եւ առանկ յորդին իր Իանէ, զի մի կորիցէ ի լաճախ մարտիցն։ Եւ ինքն անցեալ գնայ ի առն իր»²⁰։ Ս. Անեցոյ տեղեկութեամբ սԵՀԼ թուրի... Ապուլեթ եւ Իանէ որդի նորա զԻմանիս առին» (էջ 129)։

Այսանց Նարի շկա լրացուցիչ մանրամասնությունների մեջ մտնել, որովհետև Իվանն Արուլեթի որդի առաջինը մեր արձանագրության մեջ հիշատակված անձնավորությունը չի կարող լինել։ Վերջինս արքայի և ամիր-սպասալար է, իսկ պատմական հավաստի տեղեկություններով ամբարնկության ինստիտուտը վրաց արքունիքում կիրառելիում գտավ միայն 13-րդ դարի սկզբներին, և այդ պաշտոնը առաջին անգամ Իվանն Երկայնարազուկը կրեց²¹։ Ուրեմն քննությունը պիտի վերաբերի Արուլեթի այն որդիներին մեկին, որոնց հանդեպ, ըստ «Վրաց ժամանակագրության հազարգ-ման, շարագրություն արեց Ահմադ խանը. նա սպանեց Հունաստանից բերած իր եղբայր Ղանդարդին և Արուլեթի երկու որդիներին, որոնք փախել էին Սաղունից։ [Սպանությանը աչակցեց նաև] Սաղունի որդի հուլյուրուզան»²²։ Ստ. Օրբելյանի վկայության շնորհիվ հնարավոր է դանտում ճշտել, որ սպանված Արուլեթի սպանված եղբայրները նշանավոր արդիներն էին։ Նա գրում է, «Եւ յորրորդամ ամի տերութեան իրոյ [Ահմադ] եսպան ի Մուղան պմիս եղբայրն զՂանդարաբան և զսուլասնն Հունոց զԻրաթագինն և զԵկուս որդիս Յագանի»²³։ Այս Յագան-Չագան Արուլեթիսանն (էրթթավազ-էրթթավադ Իվանի որդին) գիտությունը հայտնի է և այլ աղբյուրներից, մասնա-վորապես՝ պահպանվել է 1260 թվականը կրող նրա հրովարտակր²⁴, իսկ երուսաղեմի ս. Խաչ եկեղեցու Հաշատավորքի հիշատակագրություններում նրա հիշատակին «աղագը» (միջնադարյան վկայված տեղմիտով՝ «սէր», իմաստ պատարագ, մատաղ) է սահմանվում²⁵։ Բարանայի արձանագրության մեջ հիշատակված Իվանն Հենց այս Յագանի որդիներից մեկն է, որի անունը կա հայտնված է Ք. Ժորգանիայի հրապարակած վավերագրում²⁶։ Նրանց սպանությունը տեղի է ունեցել, ինչպես ԱՎրաց ժամանակագրության վկայա-կոչված հատվածից իմացանք, Ահմադ խանի օրոք՝ նրա ս հուլյուրուզա ամիրսպասալարի կողմից։ Ահմադ Քեկուզարի խանության շրջանը 1282—1284 թվականներին է ընկնում²⁷, իսկ հիշյալ շարագրությունը նա կատա-

րել է «չիրորդում ամի տերութեան իրոյ», ուրեմն 1284 թ.²⁸։ «Վրաց ժամանակագրության» տեղեկությունից կարելի է այն սուլավորությունն ստանալ, թե սպանությունը կատարվել է Ահմադի խանության առաջին իսկ տարին՝ 1282 թ., կրթ Գիմիտրե թագավորը Հորդա էր զնացել («Թագավորի այնտեղ գտնվելու ժամանակը»)։ Սակայն այդ ամենը բավական անորոշ է սոված, ուստի առաջնությունը զեղբերին ժամանակակից Ստ. Օրբելյանի հարցրումներ պետք է տար։ Այդ, Կոդրի արձանագրության թվագրության համար Իվանի սպանության թվականը (1284) terminus ad quem ծառայել չի կարող, որովհետև մինչև այդ նա և եղբայրը հայրածական էին եղել Սաղուն Մահանաբերդցուց և ապավինել իրենց ճակատագրիը կիսած Ռուսի կառա-վարիչ Ղանդարաբան (մրացական աղբյուրի նույն Ղանդարդն է)։ Ուրե-մն՝ արձանագրության մեջ պատմված անցքերը տեղի պետք է ունեցած լինեն Սաղունի մահվանից (1281 թ.) բավական առաջ։ Արձանագրության մեջ Իվանն իրեն արքայի և ամիրսպասալար է կոչում, երկիցս Գիմիտրեի թագավորությունը հիշատակելու։ Ինքնին հասկանալի է, որ այն զրված չէր կարող լինել 1272 թվականից առաջ, երբ տակալին պատանի (14—15 տարեկան) Գիմիտրեն Տարսայիճ Օրբելյանի ժառանգ ջանի և օժանդակու-թեամբ²⁹ թագավոր նստեց։ Այսպիսով, արձանագրության երևան գալու ժամանակը որոնելի է 1272—1284 թվականների միջև ձեռքի լուծման բանա-լին տալիս է Սաղուն Մահանաբերդցուց ամբարնկության պատմությունը։ Այս «այր անձնեալ և քաջամարտիկ»³⁰, «գործ և կիրթ»³¹ գործչին Արաղան նոր-ընծա Գիմիտրեի հետ ուղարկեց Վրաստան (ճիշտ կլիներ ասել՝ Վրաստան և Հայաստան)՝ վերակացություն, աղբյուր Գիմիտրե թագավորը ամբարնկու-թյուն պարզեցնեց³²։ Իսկ թե երբ է այդ տեղի ունեցել կարելի է ճշտել վիճարկ աղբյուրներից։ Հաղթատի Փորք զովթի ներսում դռնվող խաչարի 1273 թ. երկու արձանագրություններում Սաղունը կոչված է «ամբարնի, ամիրսպասա-լար, պարոն»³³։ Ուրեմն՝ այդ թվականից հետո Իվանն Արուլեթի որդին իրեն աչլես «ամբարնի և ամիրսպասալար» կոչել չէր կարող, քանի որ Գիմիտրեն, ինչպես առաջինը, այդ պատիվը շնորհել էր Սաղունին։ Այսուդից հետևում է, թե Կոդրի արձանագրությունը զրվել է 1272 թվականի թվադրում կամ ամենաուշը՝ մինչև 1273 թ. կեսերը՝ Գիմիտրեի թագավորություն ստանալու և Սաղունի՝ ամբարնի և ամիրսպասալար դառնալու ընթացքում։

Անշուշտ, հնաաբբիք է իմանալ, թե և՛ որ կարող էր Իվանն կամ Արու-լեթյան ստեղծ ամբարնկության բարձի արձանանալ։ Ավաղ ամբարնիը մահա-

²⁰ Վարդան, էջ 120։
²¹ Աղբյուրներն ու ժամանակագրությունը տե՛ս օր. թղթագրություն, լուծված, Երևան, 1966, էջ 181—190։
²² «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 130։ Թագավոր տե՛ս օր. Գ., II, էջ 282 (շատ խաբար-ված)։
²³ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 425։
²⁴ Տե՛ս «Մատենադարան», II, 145—147; Տեղի ճշգրտեցի՞նք, նշվ. աշխ., III, էջ 204։ Թագավոր իրապարհի նրա տե՛ս «Մատենադարան» լուծված, Երևան, 1965, էջ 69—72։
²⁵ Տե՛ս Н. Марр, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, СПб., 1914, էջ 78, հմտ. օր. թղթագրություն, նշվ. աշխ., էջ 75, 108, 140, 170։
²⁶ Տե՛ս «Մատենադարան», II, 145—146։
²⁷ Տե՛ս К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, էջ 38։

²⁸ Հմտ. օր. թղթագրություն, լուծված, III, տե՛ս, 1966, էջ 374։
²⁹ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 150։
³⁰ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 425, հմտ. օր. թղթագրություն, նշվ. աշխ., էջ 212—213։
³¹ Կ. Կանակիսի, Պատմության հայր, էջ 286։
³² Գրություն լուծված, Մոսկովյան թղթագրություն, լուծված, Մոսկովյան թղթագրություն, լուծված, 1961, էջ 47։
³³ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 140։
³⁴ Տե՛ս Կ. Կոդրյուցան, Հաղթատ, էջ 193—195; Հմտ. [Գ. Հովսեփյան], Չագավորի ժողովրդ. հիշատակ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 26—27։

ցալ 1250 թ. ընկած զիշխանութիւն նորա Զաւարեի՝ որդայն Շահնշահի, Նորիոր որդոյ Աւագին, զի Աւագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ...»³⁵։ «Եղիանութիւն» ասելով Գանձակեցին, ինչպէս երևում է, ամիրսպասալարութիւնը նկատի ունի, որովհետեւ օ՛հրաց ժամանակագրութեան տեղեկութիւնը Հուլիոսի (նույն՝ Ուլոս) խանի զեմ ապրտաբերած և «սովինայն առաքինութիւնը օծալուած ու նշանավոր մարգ» Զաբարիան ամիրսպասալար էր, սպանված, ըստ Վարդանի տեղեկութեան, «ի տես երիտասարդութեան» 1261 թվականին³⁶։ Հարաւոր արձանագրութիւններըց մեկնում, զրված 1257 թ., հիշատակվում են Շահնշահն ու նրա որդի Զաբարիան, բայց շատ ընդհանուր ձևով, որից չի երևում նրանց պաշտօնը. «Ի թուին հայոց 29: Ի ստորեկան մեծին Շահնշահի և Զաբարիայի շինեցաւ...»³⁷։

Պարզ է ալլեւ, որ Իվանէ Արուսեանի որդին ամբարէկ և ամիրսպասալար կարող էր զուտնայ Զաբարիայի և նրա հոր մահից՝ 1261 թվականից հետո³⁸։ Հազիվ թէ առնձական պաշտօնի այսպիսի փոփոխութիւնը պայմանավորված լինի միայն պաշտօնային արժանավորութիւնը: Գանձակեցին այնպէս էլ ներկայացնում, կարծես Զաբարիա ամիրսպասալարի նաճատակութեան պատճառը Արզունից զաղտնի «ի սեռտալիւն կնոջ իբրոյ, որ էր առ Նոր իբրոս մարգարի՝ իշխանին Ռիստաց, որ աղոթամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Գալթի» դեպի էր³⁹, մինչդեռ ալլուր հոտակորեն ապագմ է, որ «Ուլոս խանի զեմ ապատմից Շահնշահի որդի Զաբարիա ամիրսպասալարը... և փոխով նորին Գալթի մոտ՝ Քոնթալթի... Իսկ Գալթիթ թագաւորայր սիրով ընդունեց...»⁴⁰։ Ինչպէս երևում է, մոնղոլները Զաբարիան տոհմի շատավիշնեքի ժառանգութեան նկատմամբ ալլեւ զազարեցին վստահութիւն տածել և իրենց վարած թաղարարականութեան թելադրանքով կողմնորոշվեցին զեպի Արուսեանները: Վերջիններս Գիմիտար I-ի զեմ ունեցած էրուլթից հետո զվճել էին ամիրսպասալարութեան պատվից և երկար ժամանակ հալածական եղիլ, հալանդար կիսելով հետագա Օրբելլան տոհմի ճակատաբիրը: 13-րդ դարի 60—70-ական թվականներին նրանք էլ, Օրբելլանների նման, վերականգնել էին իրենց տոհմի անունն ու որոշ կալվածներ, թեքսա շարունակելով հակամարտութեան մէջ մնալ նախնի Գալթի հետ, որով և արժանացիլ են մոնղոլների վստահութեանը: Ինչիւն, Իվանէի ամբարէկ և ամիրսպասալար զտոնալը տակալին ուսումնասիրելի նախապատմութիւնը պիտի ունենա, որ Բարսեանի արձանագրութեան շնորհիվ սկսում է կոտակել զամուլ: Ամենեկին պատահական չէ, որ մոնղոլները նույնիսկ նույնպիսի ամիրսպասալարի նման աղղկեցիկ անձնավորութեանը թողին և Սարգսի մահից հետո ամբարէկութեան պատկը

³⁵ Կ. Գանձակեցի, էջ 321:
³⁶ Վարդան, էջ 153:
³⁷ Կ. Գալթարուց, նշվ. աշխ., էջ 217:
³⁸ Անիի վրացիներ արձանագրութեան հիշատակած Զաբարիա ամբարէկ ալլ անձնավորութեան է:
³⁹ Կ. Գանձակեցի, էջ 393:
⁴⁰ «Կրաց ժամանակագրութիւն», էջ 122:

Տարսային Օրբելլանին ալլին: Դա արտաբնատ տեղի էր ունենում վրաց թագաւորի կամրով⁴¹, բայց իրականում կատարվում էր մոնղոլների համաձայնութեամբ կամ զուցի և թելադրանքով⁴²:

Պակաս ուշադրալ չէ արձանագրութեան այն տեղեկութիւնը, թէ Իվանէ Արուսեանի որդին վերցրել է Գեմիտար և բերց կատարել: Բնագրում գործածված է Գըղըծա (resp. Գորըղըծա) տարմինը, որ գրավել, վերցնել, խլել է նշանակում, միանցումայն համայտառութեան զրարարյան «ստուն»-ին⁴³: Անհրաժեշտ է դիտել, որ Արուսեանի տոհմը Գեմիտարի տիրացել էր զեւ Գիմիտար I թագաւորի օրոք, երբ, Սու. Օրբելլանի հազարգումբ, «Գորսիկալ և անուս միսս Իւանէ՛ Արուսեանի որդին զԳեմիտար»⁴⁴: Որ այս տեղեկութիւնը հաճախի է՛ սպացոցութեմ է նաև Վարդանի վկայութեամբ, որի մոտ կարողում ենք. «Ի հինգ հարիս եօթնասուն և ինն թուին իտարթի, որդի կզին, գայ ի Գուին և տրեխ... Ի նոյն ժամանակաց ոչ հնուազրցես ինչ՝ որդին Արուսեանի Իւանէ կանցաւ սպանանել զԳեմիտար և զեղբայրն իւր զԳորդի, և հայր նորա Արուսեան ճողկով զայն իւր առայի որդուն՝ արցել զեւ: Եւ էին երկրքեանն արեղիկայի ի բերդն Գեմիտար պատճառանօք ինչ խարտութեան ի մէջ կըբարցն, զոր ապա իմացելու Պեմետրէ...»⁴⁵:

Իվ. Զաւարեիլիլին հանգամանորեն անզրադարձել է այս տեղեկութեանը և ապաստարութեան ժամանակը որոշել 1132—1145 թվականների մոտավորութեամբ⁴⁶: Իվանէն մինչ այդ, 1131 թ., արշավ էր Գուսնի, սակայն «ի զուս միսս ամին սպանաւ Իվանէ ի Գեմետրէ [էլ] ննեզիւ», իսկ նրա որդի Թիրբաշը զնուց Շահ-Արմենների մոտ, Արշալունքի կառավարել նշանակելից և «ասելէր զտոնն վրաց մեծաւ բարօրիւմամբ», մինչև որ վրաց թագաւորի կողմից բռնվեց ու բանտարկութեան ենթարկվեց (բանտից աղաւվեց 1156/57

⁴¹ Տե՛ս Սու. Օրբելլան, էջ 426:
⁴² Ավետի 1257 թ. արձանագրութեան մէջ, ասպար, նույնպիսի իրեն ամբարէկ է կրում (տե՛ս Կ. Գալթարուց, Ավետի երկնկովյան ծածկաղիր արձանագրութեանը, Երևան, 1945, էջ 29): Ինչպէս երևում է, նույնպիսի շուտով ստանձնում է Նոր պաշտօնը: Այդ հաստատվում է Առաքելոց վանքի զամբի արձանագրութեամբ, որ նույնպիսի ամբարէկ և ամիրսպասալար է հիշատակում: Արձանագրութեան նորագույն հրատարակութեան մէջ (Հ. Խոսրոպարուց, Առաքելոց վանք, «Եղիանութիւն», 1973, Թ., էջ 39) յիշարկուած արք. թվականը 2 (1251) է վերծարված, այնինչ պիտի լինի զոնն 2ե (1291): Վիսպարուց Ս. Ավագարուց հակմով է 2եթ վերջտեղեկել (տե՛ս նրա՝ «Վիսպարուցի սրբագրութեանը», ՊՊԷ, 1967, № 2—3, էջ 277—280):

⁴³ Անուսի Մորովու չարնալոց Յոլոլոման եննտնի ևս Յոլոլոման ևնտնեղնեղ, Ռաստմլց Գըղըղց ևս մըն զնեղլլլ յորո զորտո ևս...՝ նախապատմութեանը հայերենում թարգմանված է. «Քանզի զնուս կէրն խաղիքը անուս զԳորսիկալն և զտնուլ զտուս տայն և...» (տե՛ս Լ. Զարուհի լեոնդրոն մէ. Ամեն. սանցմեհ, ցամեղց ողոս անլլոմեհ, ջջ. 69):
⁴⁴ Նշվ. աշխ., էջ 380: Նորանագրութեան մէջ Օրբելլանը Գիմիտարի մահը գրում է 607 թվականին, որ, համաձայն, զրապան վրայումս՝ արզունք է, սպասել էր՝ 605 (չփոփմած են՝ և էլ):
⁴⁵ Վարդան, էջ 122: Գ. Ալիշանը սխալմամբ Արուսեանի ու Իվանէի համարել է Օրբելլան տոհմի ներկայացուցիչներ (տե՛ս Վարդան, նշվ. հրատ., էջ 119, մաս. 2 և ցանկ):
⁴⁶ Օց. Քաջսեօջեզ, նշվ. աշխ., հ. 11, էջ 323—324: Սամվել Անկեր տեղեկութեանը և տեղեկութեանը Արուսեանի և Իվանէն սպանելին Կուզի (Քուզան Արաւանի) ձեռքով էլ (130):

Քվականին, Գիմարեին փոխարինած Գավթի ձեռքով, որը այն է զորադուխ, և զկնի ամսոյ միոյ մեռանին»⁴⁷։ Այստեղից պարզ է, որ 1130—40-ական Քվականներից հետո Գիմանիսը այլևս Արուսիսյանների չէր պատկանում։ Չմանկով բազմազգի բնակչությունն ունեցող այս քաղաքի պատմության ճանրամասնավորյունների մեջ⁴⁸, դեաներ, որ նորապեպես ուսումնասիրությունների համաձայն, 1244 Քվականից այստեղ էր տեղափոխվել փոզերանոցը (զգարափանանա)։ Ակազ. Գ. Մերեթիկին ճշգրտեց, որ վրաց Գավթի թագավորի անունը կրող և բրոնզիների 465-ին (=1245) հասված դրամի վրա Գիմանի է գրված և ոչ՝ Միֆիս⁴⁹։ Այս նշանակալից փաստը, պետք է ընդհանրապես հայտնաբերված նյութական նշակույթի տվյալների համադրությամբ⁵⁰, վկայում է, որ Գիմանիսը 13-րդ դարի կեսերին նշանավոր առևտրական-արհեստագործական, մշակութային ու տնտեսական կենտրոն է եղել և նկատելի դեր խաղացել երկրի կյանքում⁵¹, ուստի նրա՝ ձեռքից-ձեռք կամ ստանից-ստան՝ անցնելը պայմանավորված է ազդեցությունների կամ հակամարտությունների շեշտակի վերափոխումներով։ Քաղաքի պատմությամբ զբաղված դիտնականների համազամար Գիմանիսը բարգավաճման բարձրակետի հասավ հատկապես Ուլու Գավթի թագավորության տարիներին, 1250—70-ական Քվականներին⁵²։

1261 Քվականից ամբարկ է ամիրտղասալար դարձած Իվանն Արուսեթի որդին եկն Ուլու Գավթից Գիմանիս իբրև երբեմնի «Վալքենիք» ևս ստանար, այսպե կոչի արձանագրության մեջ «վեքուր» (Վեջուլը) անելու անհրաժեշտություն չէր ունենա։ Իմ առնաարակ՝ թագավորը այդպիսի դիմում չազիվ թե աներ։ Նշանակում է՝ Իվաննն պատեհ առիթ է սպասել, որպիսին ներկայացել է Ուլու Գավթի մահվամբ, թոր պակասաց ի 719 (=1270) թուականին»⁵³։

⁴⁷ Վարդան, էջ 123 և 126։ Չափազանց սպառնով է ձևադրերի մի խմբի կատարած հավելումը այս մասով. «Մեծանք ասեն ի դավելոյ Սրբիկանոյ ի Մերստոյ և ժամել, վասն ի սուրի նազա զիսկոյ զՔրիստոս, բանս երկուր ընդ Չերգույ կոչոր Գավթի՝ դեասս դնել զբարկարս (եջվ. հրատ., էջ 126)։

⁴⁸ Իրա լավագույնս ապացույցը տեղում պահպանված փայտեղեն, հայերեն և արաբերեն արձանագրություններն են (հրատ. տե՛ս Գ. Ռաջաճեղու, Լոմոնոսոսովի մեղադրանքի վերաբերյալ, «Եվսլավոնո», № 1—2, 1929, թջ. 101—106; տ. Մեղաճեղու-Յեզի, Վանսեոսի Լոմոնոսովի վերաբերյալ, «Եվսլավոնո», Երևան, 1934, թջ. 159—161, տեսնա յո՞ւն, Վանսեոսի արձանագրություններ, տես 1965)։

⁴⁹ Գիմանի նկարագրությանը տե՛ս Ե. Ա. Ուսոմով, Монеты Грузии, Կն., 1970, էջ 123 (համա. էջ 303), բնութագրում է Վերթուցու, Վանսեոսի Մոնետնի ցանկ, «Սովետ. ժողովրդագր. Կն., 1914, թջ. 167—172։

⁵⁰ Նրանց ուսումնասիրությանը տե՛ս Լ. Մեղաճեղու, Վանսեոսի (Վանսեոսի ռեզուրվուսի և Վանսեոսի ռեզուրվուսի) մասին, «Սովետ. ժողովրդագր. Կն., 1938, թջ. 195—200, Կերամիկա և Մանսիս և Կերսոնս, «Սովետ. ժողովրդագր. Կն., 1933, թջ. 15—14, 1938, սյր. 179—184։

⁵¹ Վարդի բնութագրումը տե՛ս Ս. Մեքսնա, Города и городской строй феодальной Грузии (Կն., 1969) գրքում։

⁵² Լ. Մեղաճեղու, Նշվ. աշխ., էջ 369, համա. ց. յո՞ւն, Նշվ. աշխ., էջ 14։

⁵³ Սո. Սրբիկան, էջ 424, համա. ոչ. յո՞ւն, Մեղաճեղու, Նշվ. աշխ., III, էջ 188։

նվ ահա, մինչ վրաց ու հայոց նշանավոր ղեկավարները զբաղված էին նոր թագավոր ունենալու մտահոգությամբ, Իվանն զբաղվում է Գիմանիսը, այնտեղ բերդ կառուցում։ Այդ ամենը տեղի կարող էր ունենալ 1271—1272 թվականներին։ Այժմ արդեն հասկանալի է դառնում, թե ինչու Գիմանիսն նրան զրկեց ամբարեկալությունից, այն շնորհիվ Սաղուն Մահադաններից։ Մեկ հիմք չկա նեթարելու, թե Իվանն ընդդեմացել է Գիմանիսի թագավորություն ստանալուն, թե նրա անունը լսելի չէ պատանի թագավորացուն ճորգա և այնտեղից ևս ուղեկցողների մեջ նա պարզապես ևս է վերադարձրել հույստ արքունիքի գրաված Գիմանիսը, հավանաբար իր շրջակայքով։ Գրանցված Բարանակի արձանագրության շղար ամսում սույն բերդը կառուցեցի՝ Գիմանիս արձակ թագավորության օրոք և անկանից հետո աստված ձեզ այնպիսի ժամանակ տա, որ ձեր կայսեր թագազդ դառնա Գիմանիսի հավատարմության ներքո՝ արաւահայտություններից, 1272 թվականին նա դեռ ամբարկ էր և նորընծա թագավորին ծառայելու պատրաստակամություն ուներ⁵⁴։ Բայց սկզբնաղբյուրներից պիտե՛ս, որ խոսքը Գիմանիսին թագավորություն տալով, նրա «հետ ուղարկեց Սաղունին», որի «ձեռքում էր [թագավորը], որովհետև խոսք Սաղունին հույժ զբարցրեց։ Գիմանիս թագավորի իրավասությունից հանեց թե՛յալի ու Բեկաքանը, շատ [այլ] երկրներ, և Սաղունը բարձր վարում էր Վրաստանի գործերը»⁵⁵։

Ժամանակագրի տեղեկությունից երևում է, որ իր թագավորության սկզբնական շրջանում պատանի Գիմանիսը գրեթե չէր մասնակցում երկրի կառավարման գործին և որոշ ժամանակ անց միայն, «եբբ մեծանկցում Գիմանիսը թագավորը, սկսեց հաջորդությամբ վարչական գործեր կառավարել»⁵⁶։ Ուրեմն, Իվանն Արուսեթի որդու հիմնական ախույանը նրա ամբարեկալությունն ու ամիրտղասալարությունը իսկած Սաղուն Մահադաններից էր։ Մինչև հիմա պարզ չգիտենք, թե ինչ շահադրությամբ վերջինս զրկեց թագավորությունից՝ անթիվ դումար պահանջել թագավորից և պայման առաջարկեց. «եթե կտաս ինձ Գիմանիսը, ես կտամ խանին գումարը»։ Գիմանիսին ուրիշ ելք չէր մնում, քան՝ «սույն թագավորն ու ակամա ավել Գիմանիսն ու եւս շրջակայքը»⁵⁷։ Սաղունը ձեռք է բերում ոչ միայն Իվանի պայտան-բարձը, այլև տիրույթը՝ Գիմանիսն ու շրջակայքը, որին նա մեկ-կիսու ասարի ասոջ էր տիրացել։ Դե՛վար է ասել, Գիմանիսին հիշյալ թագաքն ու զավտար Սաղունին

⁵⁴ «Ձեր կայսեր թագազդ դառնա որմանիսն մեջ ասալին սակավ է վերջում քաղազդ լինի, քաղազդ դառնա գործվածքի դուրմարն միջնադարում։ Որ այն իրոք թագավան, բարոզ ժրակ էր նշանակում, սպացուցվում է Իվանի շրջանի որոշ գյուղերում հարասանոց նստեցվածներով. «Սովետ. ժողովրդագր. Կն., 1938, թջ. 195—200, Կերամիկա և Մանսիս և Կերսոնս, «Սովետ. ժողովրդագր. Կն., 1933, թջ. 15—14, 1938, սյր. 179—184։

⁵⁵ «Սույն ժամանակագրություն», էջ 140, 142։

⁵⁶ «Սույն ժամանակագրություն», էջ 141։

⁵⁷ Սույն սակում, էջ 142։

գիշեց իբրև արքունապատկա՞ն, թե՞ ստիպված համաձայնություն ավեց, որ Սաղունն այն գրավի պաշտոնանկ Իվանների, երկպառակությունն այնտեղ հասավ, որ Իվանն ու իր կիցալը հարկազրկած կղան փախել Երկրից, սկզբնադրյալն բռնացի վկայություն՝ Սաղունից: Այս փախուստն իսկ վերջին նրանց, Բեկուզարն ու Սաղունի որդի հուսելուրուլան վրեժխնդիր եղան և սպանեցին 1284/5 թ.: Մեր ընդգծած «Գմանիսն ու նրա շրջակայքը» արտահայտությունից հետևում է, որ իրականում Իվանն զբաղված է կղև ոչ միայն բաղաբը. թե «շրջակայք» սակայն ինչ մեծությամբ տարածք պետք է հասկանալ՝ սկզբնադրյալներով դեռ չի ճշտվում, բայց այլևս կասկածից զուրս է, որ մեր արձանագրության զանված տեղը՝ Բարանան, ուր Իվանն «շորս ամսում բերդ է կառուցել» (իմա՞ պատմական Կողբոփոր զավապի կենտրոնը)⁵⁸, մտև է այդ «շրջակայքի» մեջ:

Այս անցքը, ինչ խոսք, չէր կարող 1271—1272 թվականներին⁵⁹ տեղի ունենալ, ինչպես ենթադրվել է, որովհետև, Ստ. Օրբելյանի տեղեկությամբ, 1272 թ. Գինիտարեն թագ ստացավ, իսկ Գմանիսն ու շրջակայքը Սաղունին գիշեց մի քանի տարի բարեխնամությամբ կառավարելուց, «ավերված երկիրը շինացնելուց» հետո, կր «Հոլդա գնաց»⁶⁰: Կարծում ենք, իրավացի պետք չիներ ակազ. Իվ. Զավախիշվիլին, կր սույն եղելությունը 1278 թվականին է վերագրում: Թեևս 1273—1278 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում Գինիտարեն արքունիքին էր վերագրված Իվաննի զբաղված Գմանիսը, սակայն չկարողանալով ընդդիմանալ Սաղունի ճնշմանը՝ նրան հանձնեց: Մոտ 20 տարի անց, 1295 թ. Գավթի VI հաջողեց ևս ստանալ այդ քաղաքը Սաղունի որդի հուսելուրուլայից՝ Քուրալ նոյնի աջակցությամբ⁶¹:

Իվանն Արուվեթի որդու արձանագրության մեջ կա պատմական առումով ուշագրավ և լրացացիչ բնույթյուն պահանջող մեկ հատված եւ. խոսելով Կողբոփոր զավապի մասին, ուր ինքը բերդ է կառուցել, նկատում է. «Այս երկիրը երկար ժամանակ ավեր ու ահարկու էր»: Անկա սկզբնադրյալներից որևէ տեղեկություն հայտնի չէ, թե Նիշյալ զավապը կրք է ու՞մ կողմից էր ավերածության ենթարկվել, նույնիսկ «ահարկու» դարձել: Ենթադրելի է, որ մտերմները ապստամբ համարած և ստեղծած-անդամ լոջած՝ Զաքարիայից վրեժխնդիր լինելու համար կարող էին սասպատակության ենթարկել նրա որոշ տիրույթներ, որանց թվում, հավանաբար, կղև է Կողբոփորը: Եթե այս ենթադրությունը իրավացի է, ապա «Երկիրը» շուրջ մեկ տասնամյակ (1261—1271 թթ.) մնացել է ավերված վիճակում, գրկված երբեմնի զորեղ նախարարական

⁵⁸ Ս. Տ. Երևյան, Հայաստանը բառ Աշխարհացոյցիչ, Երևան, 1963, էջ 59—60.
⁵⁹ ՏՊ՝ Ս. Յանոսե, Նշվ. աշխ., էջ 14—15.
⁶⁰ «Կրաց ժամանակագրություն», էջ 142.
⁶¹ Օջ. թղթե՛ճցե՛լու, Նշվ. աշխ., էջ 226.
⁶² «Կրաց ժամանակագրություն», էջ 164, Թեևս Գեորգի պաճառի որոշ պետի գրված լինի Միխրիկի որդի Հոր ամբրայի արձանագրությունը, որ այժմ վերագրվում է XIII դարի սկզբներին:

սան խնամակալությունից, Իվանն այդ տասնամյակը կարող էր «Երկար ժամանակ» համարել, իր շինարարական գործունեությունը շեշտելու համար: Այս ամենից կարելի է եույնիսկ եզրակացնել, որ Կողբոփոր զավապին կամ նրա Կողբ-Կողբորաք կենտրոնի ապրվածան ու տնտեսական առումով մեծ կարևորություն է ստրվել, ուստի մտերմները այն ավերել են նախարարական սան զորությունը կտարելու թեկադրանքով, իսկ Իվանն շտապել է «շորս ամսում» բերդ կառուցել՝ նոր ձևեր բերած երկրում պատվար ունենալու և ամրանալու համար Սակաջն մեր այս բարապարությունը նկատելիորեն պայմանական է, որովհետև «ավեր ու ահարկու» արտահայտությունը կարող է վերաբերել և բնական աղետներից ստաջացած իրավիճակին: Հայտնի է, որ 1219 թվականին «եղև շարժ ահազին», և փյու պաճառագրող եկեղեցին, որ ի Մշակավանս ի մտասանն յունտարի, ի ժամ ձաշոյ և շորս պատարագող ընդ մեծ զենմանն նուիրեցան»⁶³, Նիշյալ Մշակավանսը Բարանայից հետո չէ⁶⁴, և հնարավոր է, որ այդ երկրաշարժից ստեղծվել էին և այլ կառույցներ, ներառյալ բերդ-ամրոցը: Իվանն հազիվ թե շորս ամսում իսկապես նոր բերդ կառուցել հասցներ, թեևս նա վերականգնել է ավերվածը, ինչպես համար պատահում է ուշ շրջանում, «նորոգելը» «կառուցելը» անվանելով:

Իվանի թողած արձանագրությունը Կողբոփորում կղած միակ վրացերեն հիշատակարանը չէ: Այստեղ զանմտղ հնությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացավ սկսած 1926 թվականից, կր Կողկասի պատմա-հնագիտական ինստիտուտի իսկական անդամ (ստորին տեղակալ) Ս. Տեր-Ավելույանի անունով գրություն ստացվեց, թե Կողբում «հայտնաբերվել են խոշոր եկեղեցու և կից կառույցների ավերակներ, սյուներ ու խաչքարեր»: Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի 12/4—1926 թ. պատասխան գրության մեջ ասվում է. «Судя по занимаемой площади и по уже обнаруженным архитектурным фрагментам, сооружение (б. м. не одно) было крупное и богато украшенное орнаментами. Орнамент как по сюжету (человеческие фигуры, птицы, растительные и прочие мотивы, изображение крестов, а также отдельные хачкары), так по технике, напоминающие одзунские...» характерны для VII и X в. К этому именно векум нужно отнести строительство в этом пункте. Беглый обзор ближайших окрестностей дал ценнейший материал, установивший время большого строительства в Кохе именно в V, VII и X веках, совпадающих с периодами расцвета армянского искусства»⁶⁵.

⁶³ Վարդան, էջ 142.
⁶⁴ Մ. Վ. Բախտուրյան, Արցախ, Թայու, 1895, էջ 284—287, Նժժժ. «Արևագոր», 1888, էջ 160—161, Նժժժ. Ն. Սոկյան, Արցախի վանքերի վիճեա, 1953, էջ 241—244.
⁶⁵ Կողբի վերացրող այս ու ստորի բերվող մյուս տեղեկությունները բաղում ենք Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի արխիվի փաստաթղթերից: Գրադրության համաձայն, 1925—1926 թվականներին Կողբում ու Լոտի-Գինիտարի մյուս շրջաններում հնագիտությունները կատարելու մտադրանք են ստացել Ս. Տեր-Ավելույանը, Գ. Գորգինը, Լ. Մելիքանի-Բեկը և Մ. Կապուչիկովը: Նույն խումբը Լոտիում կղել է մեկ այդ (15/12—

Կողքի հիշյալ հնամալի պեղումների սկզբնցի 1939 թ. մայիսի 24-ից և շարունակվեցին մինև հունիսի 10-ը: Պեղումները վարած է. Նեխագարյանի՝ 1939 թ. հունիսի 15-ին գրած «Ջեկուցագրում» կարգում ենք⁶⁰. «...Մայիսի 26-ին սկսեցին[բ] պեղման աշխատանքները արևելյան կողմի պատի մնացորդների հյուսիսային ծայրի փոսից և շարունակեցինք դեպի հարավ, պատի երկու կողմերով, մեկական մետր լայնությամբ... Նրկու կողմերի փորվածքից էլ դուրս էին գալիս տանիքի կղմինքի կտորներ, իսկ արևելյան կողմի փլվածքներից՝ նաև քանդակագործ բեկորներ: Վերջին հանգամանքն ստիպեց մարբրու բացված պատի արևելյան կողմում եղած փլատակները: Այդ աշխատանքների քննաքննում բացվեցին մի բանի գերեզմաններ, վերջիններս պատվանդանավոր առյուծաքարով էին, կողմերից աստիճանավոր, որոնցից ամենախոսալին կողմի տապանաբաշի վրա կա վրացերեն խուցարի տառերով գրված արձանագրություն» (էջ 2—3): Այնուհետև, «Արևելյան կողմի բացված պատի ձևը, նրա առջևում տարածվող գերեզմանները հաստատում են այդ շենքի եկեղեցի լինելու փաստը. բացի այդ, հարավային կողմում բացված մեծ շենքը ամենայն հավանականությամբ եղել է եկեղեցու օրհնք, որի արևելյան կողմի փոքր շենքը՝ եկեղեցու հարավ-արևելյան խորանը: Այդ ձևի ճարտարապետական կառուցումը հիշեցնում է նրերուցիի հուշարձանի ոճը, սակայն քիչ փոքր. բան վերջինս» (էջ 5): «Քաղի բացված շենքերի ներքի մասերից դուրս եկած քանդակագործ բեկորները, առնիքի կղմինքի ու այլ բեկորներից, հարավային և արևելյան պատերի արտաքին կողմերից դուրս եկան բազմաթիվ քանդակագործ այլ բեկորներ, որոնցից մի բանիսի վրա կային գրավոր հիշատակության մնացորդներ...» (էջ 6):

«Միտածանալիս Կողք գյուղի սահմաններում գտնվող հուշարձանների հետազոտությունները ցույց տվեց[ին], որ պեղվող հուշարձանն ավերված պետք է լինի մինչև 13-րդ դարը: Այդ ապացուցվում է այն հանգամանքով, որ 13-րդ դարում կառուցված որոշ հուշարձանների մեջ գործածված է պեղվող հուշարձանի բեկորներից. այդպիսին է, օրինակ, Կողք գյուղի արևելյան կողմում, սարսափեցին գտնվող գերեզմանոցի մեջ եղած փոքրիկ եկեղեցու շենքը, կից գերեզմանարձանը և այլն» (էջ 7): «Այսպիսով, կտրելի է համոզված ձևով ստել, որ պեղված հուշարձանը մի մեծ եկեղեցու շենք է, որը կառուցվել է 5—7-րդ դարերում, իսկ 13-րդ դարում արդեն ավերված է եղել: Հուշար-

1925 թ. — 2/1 — 1926 թ. թ.) . Целью экспедиции являлись предварительное ознакомление и общий осмотр памятников древности в вулкану края, а также усиление личной осведомленности путем непосредственных наблюдений в интересах организации изучения этого примечательного района, наместником Институтом (т. е. КИАИ — П. М.) в обследованию и первоочередном порядке» (Информ. сообщ. об экспедиции КИАИ в р-п Дебеда-чая в конце 1925 и начале 1926 гг. (Հնու. Թ. ցուց. կռմիակի արխիվի)

⁶⁰ Մեզ հասարգորդ վրացերեն արձանագրությունների գտնված տեղն ու հանդամանքները պարզ դարձնելու համար անհրաժեշտ եկառուցեցին հիշյալ զինվորացի քնդորակի բաղուններ կատարել, ընդ որում՝ մեզ իրավունք չկարձարանցեցին հիշյալ հնամալներում որևէ լեզվա-սնական միջնատուրյան կատարել, թեև դրա հարկը պարզվում է (այն գրված է ոչ հրատա-բանության անկախությամբ):

ձանը խիստ արժեքավոր է ոչ միայն իր հնությամբ, այլև իր շեղ ու բնորոշ քանդակագործությամբ, որոնք իբր պատկանում են հայ արվեստի հնագույն ձևերին» (էջ 7):

Պեղումների շարունակվեցին 1940 թ. սեպտեմբերի 21-ից: Պեղումների ղեկավար նույն է. Նեխագարյանի 5/10—1940 թ. գրած զինվորացրում կարգում բացվեց մի պատի մնացորդ, որի կենտրոնը բուժ եռանկյունաձև էր, ապա ծայրերում փոքր անկյուն ապյով թեքվում էր ուղիղ արևելք ու արևմուտք, պատի քարերը բավական մեծ էին ու սքրատաշ: Բացված պատի հարավային կողմում երևացին մի բանի կոթողի բեկորներ, տարբեր քանդակներով և մի քառասյանով 0, 90, 0,70 մետր մակերեսով, շինյ Բանդակագործված, եակատի մասում վրացերեն խուցարի տառերով արձանագրությամբ: Գտան մտոկի երևացին եման սպլաբերի այլ կտորներ, եման Բանդակներով և վրացերեն արձանագրությունների մնացորդներով» (էջ 3):

Պեղման ընթացքի օրագրերի ուսումնասիրությունից հայտնի դարձավ, որ այստեղ գտնվել են և հայերեն արձանագրությունների բեկորներ: 1939 թ. հունիսի 3-ի գրառման մեջ կարգում ենք. «Պարզվեց, որ արտիզավոր շենքին կից, արևելյան կողմում կա մի ուրիշ, համեմատաբար փոքր շենք, որը մի կենդ զնով գնում է դեպի հյուսիս. իսկ արևելյան պատը ներսից ունի շրջանաձև-վուրջներ, որը հաստատում է նրա արտիզա լինելու հանդամանքը: Վերջինիս հարավային պատի արտաքին կողմը փլատակներից մարբրուց, արտիզավոր շենքի քարեր, քանդակագործ բեկորներ, որոնցից մեկի վրա՝ հետևյալ գրավոր հիշատակությունը. ԵՊՍ ԵՏՈՒ... Իսկ մի ուրիշ փոքրիկ կտորի վրա... ԱՎՐԻՍԵ... Արևելյան պատի տանից, գերեզմաններին մտոկի, հողից դուրս եկավ քարի շատ փոքր բեկոր, վրան... ՉԱՅՍ...» (էջ 5—6):

«4 հունիսի.—Շարունակվեց[ին] պեղման վայրի արևելյան եզրի պատի արտաքին փլատակների մաքրումը. հողից դուրս եկան մի բանի քանդակա-գործ բեկորներ, որոնցից մեկի վրա հիշատակակերպ մարզու բարեկեցի: Մի ուրիշի վրա արձանագրության մնացորդ՝ հետևյալ ձևով... ԱՉ ԵՆ ԱՎԵՐԱՆՅՆ 3ԳՆ...» (էջ 7)⁶¹: 1940 թվականի պեղումների ժամանակ երևան են եկել և վրացերեն դրեր. «[Հարավային] զուսն հյուսիսային կողմում, պատից 2,30 մետր հեռու երևաց պատի հեռք(եր), որին կից բացվեց քարե մի սլիտա 0,90×0,70 մետր մակերեսով, որի մակերեսը պատած էր շփյալաձև միացած շրջանաձև քանդակներով, յուրաքանչյուր շրջանի մեջ մի-մի ուղեղայն քան-դակներ, վերին մասում, մազավեճան հարց մասի վրա վրացերեն խուցարի տառերով գրված արձանագրություն, իսկ դրանից վերև մարդաբուրաշար մի

⁶¹ Հայերեն արձանագրության բեկորներ են գտնվել և 1940 թ. սեպտեմբերի 9-ի պեղում-ներից (տե՛ս այդ թվականի պեղումն. օրագիր, էջը 2, 3): Արձանագրություն ունեցող բեկոր-ների արժ գտնվում են Անտահեռու:

երկար դիմ պիտի լայնությամբ: Այդ պիտան բնկած էր որևէ տեղից և շարված էր մի քանի կտորների (էջ 6—7):

Սեպտեմբերի 27-ի աշխատանքների ժամանակ «բացվել սկսեց դռան առջևի պատը, նախ թեքվեց հյուսիս-արևելք, ապա, փոքր անկյուն կազմելով ուղղվեց դեպի ուղի արևելք, արևմտյան կողմից պատը շարունակվեց հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, այդ կողմում, պատի տակ բացվեց [հն] ելույնքիսի ֆաբ ֆանդակագարդ պլակայի կտորներ վրացիներ անձանագրայլան մնացողներով» (էջ 7):

Հաս ամենայնի ուշադրով այս պաշտամունքային կառույցը, վերահաս պատերազմի պատճառով, ուսումնասիրության առարկա չդարձավ: Պեղումներից երևան եկած նյութերի մի նշանակալի մասը ցար ու ցրիվ եղավ, մանավանդ հիշյալ տարածքում շինարարություն ծավալելու պայմաններում: Այնուամենայնիվ, վրացիների արձանագրությունները (ճիշտ կլինե՞ր՝ արձանագրության այս պատահիները) հիմնականում պահպանվել են: Պեղումներին վերաբերող նյութերն ուսումնասիրելիս գտնվեց և վրացիներին տապանագիր ունեցող գերեզմանաքարի լուսանկար⁶⁰: Բևե այն շատ փոքր է ու սերոզական, բայց տառանիշերը պահպանելու ու վերծանել կարելի է: Տապանաքարը երկթեք է, տապանգրիբը՝ զրահած մեկ հարթկանի երկայնքով, մյուսի վրա ընդամենը շորտառանիշ կա: Այն կարգացվում է.

- 1 կ(ս)ե(յ)լ(ո)ա [լլ(մոտոս)ա]տա, մը տ(ց)լ(ո)ն ըոճն յըմք-
- 2 [6] ֆ(մոա)նա օն(ս)ն յց(լլոն)ա, յ(ո)ն ցեց ֆըժ(ս)ն—ե(յ)մ(ս)յ(ս)ժ(?) հ(յ)ն.
- 3 ֆ(ոն)ց(յ) ց(ց)ա(ո).

Ադ. XXVI, 1—2

Փարզմանություն. Հանուն ատոմ, ես թեղորե [ս] արձանացա այս սուրբ եկեղեցուն: Ով շարժի—կանգարի (?) մեզ: Ասաքն ասոված:

Իմն պեղումների հաշվեհամարությունից ու պահպանված լուսանկարների շինմանային, թե կողքերից ատիմանավոր այս բարձրը տապանային են, ապա սույն արձանագրությամբ անկարելի պիտի լինե՞ր այդ որոշելու նրանում չկա տապանազրերին հատուկ որևէ բանաձևային արտահայտություն: «Արժանացա այս սուրբ եկեղեցուն» հասվածը ավելի պատշաճ է շինարարական կամ միաբանական արձանագրությանը: «Ասաքն ասոված» արտահայտ-

⁶⁰ Հիմնական թվականներին Կոզը այնչյա՞մ է Քարեղյանը ասել է տապանաքարը և փորձել բնօրինակել նրա վրաշի արձանագրությունը: Հետադարձ իր ընտրիմակությունը նա ցույց է տվել սրբի. Բ. Արտավազի, բայց այն մտադել է տաճեց վերծանումից, որովհետև դրույթյանը անծանոթ լինելու պատճառով առաջադասիները խախտված են փոխանցվել Տարեներ ասով. է Քարեղյանը իր ընտրիմակությունը սիրով արձանագրեց տաղերիս Հեղինակին: Տեղում կատարած սուղումներից պարզվեց, որ տապանաքարը չի պահպանվել: Եկեղեցու ճակատակներ են բացվել նաև այնպես գերեզմանոցի մասույններում, ամենազարկալից: Տեղում, ցավօր, ոչինչ չի պահպանվել, բացառությամբ բնօրինակագրող մի բեկորի՝ Կոզի մյուս հնավայրից գտնվածների հետ նույն ոճի ու մշակման:

ությունը ևս այսրաշխարհային կյանք է միտում: Բայց համանման տապանաքարերի անկայությունը ցրում է մեր կասկածը, մանավանդ որ այսպիսի տաշվածք ունեցող քարը կառույցի մեջ այլ գործածություն չպիտի ունենա⁶¹:

Առհասարակ արձանագրությունները հաճախ են ուսումնասիրողին անակնկալներ մատուցում՝ նրբում բովանդակությամբ, երբան էլ շարահյուսությամբ ու բառազանձով: Եվ հիսրավի, ելլմա բարը վրայացվածը սովոր է գործածված տեսնել կամ անհրաժեշտ անանցավորումներով, կամ բառարարությունների մեջ, ինչպես, օրինակ՝ Երեզմեմ, սեղմե, ջեմեղմե, ջեմեղմե, ջեմեղմե և այլն: Մինչդեռ թեկտրիկ տապանագրում այն միանգամայն ինքնակա գործածության անի—եղմե(յ)ա իլլըն, դատելով կապակցության իմաստից՝ անկարելի, եղծել նշանակությամբ, որ նույնպես անծանոթ է⁶²:

Անդրադարձավ արձանագրության ժամանակի հարցին, պիտի նկատենք, որ տառերի հնագրական նկարագիրը բավականաչափ հնավանդ է. քի հորիզոնական տեղերի ծայրերը շեշտակիրեն թեքվում են վեր ու վար, օ-ի պատկողման կուտար թելում է մինչև սողագրիմ, իսկ յ-ի կուտար միջատիսից վեր է: Տապանագրի համաձայն, թեկտրեն արձանագրել է այս սուրբ եկեղեցուն» վերջինիս կանգուն ժամանակ, ուրնան մինչև 13-րդ դարը, որովհետև քառ 2. Եղիպարյանի տեղեկության և 13-րդ դարում կառուցված որոշ հուշարձանների մեջ գործածված է պեղվող հուշարձանների բեկորներից: Այս կալվաններից ինչևլով, արձանագրությունը զետեղելի է 11—12-րդ դարերի միջև, որ հնագրական տվյալներով ևս բնօրինակ է⁶³:

Ինչպես արդեն նշվեց, Կոզի եկեղեցու պեղումների ժամանակ ի հայտ են եկել վրացիների արձանագրություններ ունեցող բանդակագրող բեկորներ, որոնք հիմնականում պահպանվում են: Վերսում նկատեցինք, որ հիշյալ բեկորները ժամանակին Կոզից տեղափոխվել են Սանահին և այժմ գտնվում են տեղիս Ամենափրկիչ եկեղեցուն և դրատանը⁶⁴: Պահպանված վիճակում

⁶¹ Տապանաքարի մի ծայրն այնպիսի կուտային կարծածք ունի, որ կարծես նախային տեխնիկայից զերբով պետք է եղած լինե՞ր:

⁶² Ըստանկարում բառիս Ս հիշը զըթե անբարոյովին հողմանաչարված է, սուտի ընթերցումն աստարգրվում է քառ Լ. Քարեղյանի՝ սղոմով կատարած ընտրիմակության:

⁶³ Հիշյալ պարթում ասքամ մի քանի թեղորե են հայտնի. մեկը, օրինակ՝ թեկտրի եկեղիս օրդիս, հիշված է Մանգլիսի տաճարի արձանագրության մեջ (ԿՄՍ տրոմբուհեճ Նահե-ՅՈՒՄ, մանկարձան Երեզմեմ Վրացիներ, տն., 1961, թ. 12—14), ուրիշը՝ Պեղորի ձորագրիցիլը քառ որդի թեկտրեն (Յ. Ս. 1, 331), թեկտրի և կլե-կարդի տերն էր, օրինակաց. Ս. Արմա-յանի համարում է Արտավազյան տան կառավարի (տճա նրա՝ Արտավազ Նուրադինի հարցը: Կոզի և Պանիճանյանի ասմի մարտն խոսքերը, Զար. ՍՄՃ ՊՍ «Տեղեկագիր», 1947, N 3, էջ 27—78): Նա ժամանակից 1110 թ. Մամիլդիկից գրավմանը և այն, Բայց Կոզի տապանագրի թեկտրեն նրանից օրև ձեկին հետ նույնքանու կամ առանձնապես կուտաներ լինի:

⁶⁴ Կոզից բերված լինելու պարագայի մեջ համապատկել է հանրապետական Հանրապետության Ս. Պ. Քարեղյանին, երբ 1965 թ. նրա պիտարած վիճագրական արշավախումբն ու տաղերիս Հեղինակը աշխատում էին Սանահանում:

այդ արձանագրությունները պատասխինքը են և մեկ ամբողջական ընթերցում առաջարկել հնարավոր չէ, բայց, դատելով նրանց առանձնական բովանդակությունից, նախապես իրոք միասնական են եղել և՛ ճարտարագիտական հորինվածքի, և՛ վիճակորման առումով: Այժմ պահպանված պատասխինքն են.

ա) Մտտ 80 սմ երկարություն ունեցող երկնիստ ջար, նրկու կողմից արմավենիներ պատկերված: Արձանագրությունը նիստերի վերին կորամասում է.

ալ(ց)նե(ո)տ Լ(մերտե)ս | Լոմիմլ(ո)տա մեևտա

ԲԿ III (98) Ադ. XIVII, 1
Քարգանություն. Օրհնեցեմ աստուհն՝ սքրոյսյամբ նա:

բ) Նույն կառուցվածքի մեկ այլ բեկոր, կլոր կլուսաով.

...[մալո]նա մեևև(ա)տա, ալ(ց)նե(ո)տ մ(ա)ն...

ԲԿ IV (99) Ադ. XXVII, 2,
Քարգանություն. ...Չսքրոյսյամբ նա, օրհնեցեմ նաւն...

գ) Բեկոր նույն կառուցից, արձանագրությունը՝ երեք շարք.

... [մ]լլ(ց)ն | ... Լու ալ(ո)տ | ... ևտա, ալ(ց)նե(ո)տ մա | և չ (մ)տա Լ(ա)-
Լ(ալլ)ն(ո)կ[ա]տա...

ԲԿ V (100) Ադ. XXVII, 3
Քարգանություն. ...Տիւրը... ունեւ... օրհնեցեմ նաւն ձայնով բարբա-
նաւի...

դ) Նույն զրույթյամբ՝ տափակ ու նախազարդ քարի վրա.

ալ(ց)նե(ո)տ մ(ո)ն մ(ոյ)ր, յեևտչն (?) ... Լա Դ... ամևտ.

ԲԿ VI (101)
Քարգանություն. Օրհնեցեմ նա կողմից, ում...

ե) Փոքր ու տափակ այլ բեկոր, եզրի երկայնքով.

Լմմա ... Լա Ե...
Քարգանություն. ?

Որքան էլ արձանագրությունը պատասխինքով պահպանված լինի, այնուամենայնիվ, առանձին աղբյուրագիտական կառույցներ հնարավոր են: Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.

1. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.
2. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.
3. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.
4. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.
5. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.
6. Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.

Հիշե՛ք, որ նման բովանդակության առանձին տողեր ու հորվածներ կան և այլ Մաղմախիցից (32ա, 58ւ, 68ա, 104ա, 134ւ, 145ւ, 146ւ, 148ւ, 149ւ), բայց նրանց բնութիւնը այլևս մեր նպատակից դուրս է:

Արձանագրության (նկատի ունենք պատասխինքը միասնաբար) ժամանակը որոշելու նշանակալի շարժիկ կապատեր առկա բեկորների ճարտարագիտական ու զարդարվեստային ուսումնասիրությունը, որով ճարտարագիտության պատմաբանները պիտի դրա՞վեն: Ինչ վերաբերում է պատասխինքի հնագրական նկարագրին, ապա այն լիովին զետեղել է 12—13-րդ դարերի սահմաններում: Նման թվագրություն հուշող այլ կոման ևս կա. Սանահին տեղափոխված նյութերի մեջ կա արտակարգ գեղեցիկ խաչաքի բեկոր, նկատելիորեն ավելի հին զարդամոտիվով, որի թիկունքին գեղադիր ու խոր կտրվածքով գրված է ԲԵ Ն Ե Ս թ[ուականության]... [խա]յ յո... ..գորի: 1071 թվականից պահպանված այս բեկորը գեթ մեկ հարյուրամյակով նախորդում է վրացերեն արձանագրություններ ունեցողներին: Որ նման կամ նախարամատուր մտացածին չէ՝ ակնհայտ է մի այլ փաստով. նույն Սանահնում է այժմ դանվում տեղահան եղած խաչաքի վերին մասը, որի զարդամոտիվը եթև նույնական իսկ չէ, ապա խիստ հարգատա է Կողբից ու Գովազից հայտնի նմուշների զարդարանակներին, կարելի է վստահ սանչ՝ նույն շրջանի գործեր են: Բարեբախտաբար, պահպանվել է խաչաքի ճակատի արձանագրությունը. ԹՄ[խ] ՈՒԲ: Մուրթարեցիի ներուստակա[խ...] ի Սարգսի լիբ տպական, յանդ աուրի անդրականա՞: Գծվար է ասել՝ խաչաքար կանգնեցված է եղել Սանահնում՝ թև՝ այն ևս բերված է Կողբի

⁷³ Գլխավորապես իրենց հատկությունը հուշում է, որ կողքի հիշյալ կառույցի պատերին փորագրված են եղել Մաղմախիցի քաղված առանձին զրվագներ: Այսպես, օրինակ, ա, ք, գ պատասխինքներ մասամբ կամ ամբողջովին քաղված են ճՄ Մաղմախից, ընդ որում՝ մինչ Գևորգի Մուրթարեցիի եղած վրացական հնագույն խմբագրությունից, որ է.

⁷⁴ Արձանագրության (նկատի ունենք պատասխինքը միասնաբար) ժամանակը որոշելու նշանակալի շարժիկ կապատեր առկա բեկորների ճարտարագիտական ու զարդարվեստային ուսումնասիրությունը, որով ճարտարագիտության պատմաբանները պիտի դրա՞վեն: Ինչ վերաբերում է պատասխինքի հնագրական նկարագրին, ապա այն լիովին զետեղել է 12—13-րդ դարերի սահմաններում: Նման թվագրություն հուշող այլ կոման ևս կա. Սանահին տեղափոխված նյութերի մեջ կա արտակարգ գեղեցիկ խաչաքի բեկոր, նկատելիորեն ավելի հին զարդամոտիվով, որի թիկունքին գեղադիր ու խոր կտրվածքով գրված է ԲԵ Ն Ե Ս թ[ուականության]... [խա]յ յո... ..գորի: 1071 թվականից պահպանված այս բեկորը գեթ մեկ հարյուրամյակով նախորդում է վրացերեն արձանագրություններ ունեցողներին: Որ նման կամ նախարամատուր մտացածին չէ՝ ակնհայտ է մի այլ փաստով. նույն Սանահնում է այժմ դանվում տեղահան եղած խաչաքի վերին մասը, որի զարդամոտիվը եթև նույնական իսկ չէ, ապա խիստ հարգատա է Կողբից ու Գովազից հայտնի նմուշների զարդարանակներին, կարելի է վստահ սանչ՝ նույն շրջանի գործեր են: Բարեբախտաբար, պահպանվել է խաչաքի ճակատի արձանագրությունը. ԹՄ[խ] ՈՒԲ: Մուրթարեցիի ներուստակա[խ...] ի Սարգսի լիբ տպական, յանդ աուրի անդրականա՞: Գծվար է ասել՝ խաչաքար կանգնեցված է եղել Սանահնում՝ թև՝ այն ևս բերված է Կողբի

Մուրթարեցիի ներուստակա
[] ի Սարգսի լիբ տպական՝
Յանդ աուրի անդրական:

նյութերի հետ: Ինչպես էլ լինի, հիմք ունենք ասելու, որ Կողբի բեկորները եւ ժամանակակից են 1179 թ. կանգնեցված այդ խաչքարին՝ մեկ-երկու ասանամյակի տարբերությամբ:

Ակադ. Ա. Շանիձեի արձարծվող հողմածում գիտվում է, որ Դովեղում (Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնից ոչ հեռու) շինարարական աշխատանքներ կատարելիս երևան են եկել վրացերեն արձանագրություններ ունեցող քարեր, որոնցից մեկը պահպանվել է և այժմ գտնվում է Նոյեմբերյանի դպրոցի շենքում: Գիտնականը տալիս է այդ արձանագրության իր բնիկը տեքստը:

ռցնս
ջամո (ջամա?)
նոնճոմ
օնս
Յօ
օ

Նման պարագայում, երբ ոչ մի ամբողջական բառ չի կարդացվում, Ա. Շանիձեն հարկավ իրավացի է՝ այն պահպանված գրերս կոչելիս⁷⁵: Բայց սեղան կատարված ուսումնասիրությունից այլ բան պարզվեց. արձանագրությունը գրված է 5 սմ լայնության սյունակով, զարդաբանական եզերող փելի վրա, կողբից, 1—1,7 սմ մեծության գրերով և կարդացվում է

ռժնս-
ծամօ
նոնճոմ-
նոնս
[Մօ]Մօ
[ՄՄԼԼԵ]ն⁷⁶:

ԲԿ VII (103)

Աղ. XXVII, 4

Քարգանթություն. Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ տեսոն (Առակ, Ա 7, Թ 10, ԻԲ 4):

Դովեղի հիշյալ նախալից գուրս եկած քարերից երկուսը զործածված են գտնված տեղից 20—25 մետր այն կողմ կառուցված շենքում (այժմ իբրև շորանոց է ծառայում): Այդ քարերը և՛ նախազարդ են, և՛ միանգամայն հարազատ 12—13-րդ դարերով թվագրված Կողբի բեկորներին: Ուստի վերաբերյալ արձանագրությունը 12—13-րդ դարերի համարելու Ա. Շանիձեի դրույթը միանգամայն բնորոշելի է:

⁷⁵ Եզվ. աշխ., էջ 20:

⁷⁶ Վերջին բառը գրված պիտի լիներ հապավմամբ՝ ոննս:

Ինչպես երևում է, 12—13-րդ դարերում պատմական Կողբափոր զավատում պաշտամունքային մի քանի շենքեր են կառուցվել, որոնցից միայն Կողբում եզածն է փոքրիշատն մասնագիտորեն պեղվել: Ընդ որում՝ այդ կառույցները առանձնանում են զարդարանդակների առատությամբ ու ոճական միասնությամբ, հավասարապես առնչվելով թե՛ հայկական, թե՛ վրացական ճարտարապետության պատմությանը: Որ նման եղբայրությունը բխում է իրերի փաստական միճակից, ապացուցվում է և մի երրորդ կառույցի գոյությունը: Դովեղից Յ կմ արևելք, Զալալ կոչվող հանգամատում, անասնազոմեր կառուցելիս բացվել են եկեղեցու ավերակներ՝ նորից մեզ ծանոթ զարդամոտիվներով ու պատկերաբանդակներով: Վերջիններես վրա կան հայերեն արձանագրությունների ու զանազան հիշատակագրությունների հետքեր ու պատահիկներ: Ուստի ակնկալելի է, որ պեղումներ ձեռնարկելիս այստեղից կգտնվեն հայերեն ու վրացերեն այլ արձանագրություններ:

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Այսպիսի հավաքածուների ժառանգումից, շարունակական նվիրարկումներից ու անօրինության չհանձնելով գնված առարկաներից Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում գոյացել է հնագիտական և ազգագրական նյութերի պատկանելի մի հավաքածու: Դրանցից շատերի վրա կան արձանագրություններ, որոնք պատահա՛մ ուշագրությունը փերձանվում ու հրատարակվում են¹: Հայերենից զատ, կան և այլ լեզուներով գրված հիշատակարաններ՝ հունարեն, պարսկերեն, ինչպես նաև՝ վրացերեն: Վերջիններս թվով մեծ չեն, բայց քանի որ նպատակ ունենք Հայաստանում եղած վրացերեն արձանագրությունների լիակատար վերձանություն-ուսումնասիրություն առաջարկել, ապա նրանք, անշուշտ, պետք է ներկայացվեն: Վիճակը արձանագրությունների և թանգարանային առարկաների վրա եղածների միջև մի կարևոր տարբերություն կա, առարկաների հանգրվանած տեղը պարտադիր անշուշտ շունչ նրանց զոյացման տեղի ու շարժառիթների հետ: Դրանք պետք չեն հարկադրաբար հրկից-հրկի շրջած, ձևափոխված անցած նմուշներ են, որոնց նկատմամբ թանգարանը նրկակի հետաքրքրություն ունի: Ընթացքը, կորստից փրկել ու պահպանել ժողովուրդների պատմությունը, արժեքներին ու ազգագրությանը վերաբերող բիշ թև շատ ուշագրավ առարկաներ, այդ թվում և Վրաստանին առնվող և բ) ուշագրվող շահագրգռություն վերահայաց պատմությունը վերաբերող նյութեր ունենալու գործում: Ահա այս գովիկի ավանդական հոգաշրջության շնորհիվ այժմ մեր պետական պատմական թանգարանում կա վրացերեն արձանագրություն ունեցող ազգագրական կամ հնագիտական առարկաների որոշ քանակություն: Հնարավորության սահմաններում այսօրից պիտի փորձենք տալ աչք նստողների սկենսագրությունը ևս՝ նրանց հարուցելիք գիտական աշխատյ խնդիրների լուծումը հեշտացնելու համար²:

¹ Հայերեն արձանագրությունների հրատարակությունը տե՛ս «Հասկանալի ցուցակ թանգարանային ժողովածուների», պրակ 1, «Հայերեն արձանագրության առարկաներ, աշխատատեղիները նվիրեն Մուշեղյանի», Երևան, 1964: Ինչպես մեզ տեղեկացրեց Հեղինակը, այժմ սպասողական է պատրաստվում երկրորդ պրակը: ² Մեր շնորհակալությունը պիտի հայտնենք Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի

1. Կալև արձանիկ, հնագիտական բաժին, № 40. գտնված է Ե. Հայկյանի կողմից՝ 1906 թվականին նոր Բազալանի գավառում պեղումներ կատարելիս: Մինչև 1922 թ. պահվել է Քիֆլիսի հայոց Ազգագրական թանգարանի հնագրարում, իսկ այս Ե. Հայկյանի ողջ հավաքածուի հետ տեղափոխվել է Երևան՝ Պետական պատմական թանգարան: Արձանիկի բարձրությունը 9 սմ է, լայնությունը՝ 10 սմ: Պատկերում է կնոջ դեմք՝ կաղապարով կերտված: Արձանագրությունը ուսուցիկ է նրանում եղած պատմագրության նշանները հմտորեն օգտագործված են դեմքի առանձին մանրամասները (աչք, բերան) ուրվագծելու համար:

Արձանագրությունը, փաստորեն, երբ տողից է, միայն թև վերջին երկու տողում կան վերից-վար ձգվող նիշեր: Այն կարողացվում է.

Յ(հոստ) Յ(յոհյա)յո
 և(յ)լու ծոհ-
 ցյախո (?)

ԹՆ I (104)

Ազ. XXVIII, 1

Թարգմանություն. Քրիստոս, ողորմյա՛ Բոձղալի (?) հուզու: Առաջարկվող վերձանությունը մի ըսնի ձանթություն է պահանջում: ա) Ընթերցում ենք տառանիշերի բնականոն հաջորդականությամբ, մինչդեռ կարիկ է դանապան խմբակցություններ առաջարկել, ինչպես, օրինակ՝ ւլն (ւլսն), Յ-ն առանձնացնել իբրև խաչանիշ կամ բնդիտան կարող՝ Յուսո:

- բ) «Աստվածություն» և «նուսխուրի» գրություն խառը գործածություն կա (տես լլ, ր) : Եթե առաջին տողավերջի օ-ն խկապես ւլսն-ից չէ, ապա ուշագրավ բարբառային երևույթ է:
- գ) Վերջին տողի ռ-ն պատկերված է հակառակ՝ աջ բացվող կիսազեղով, որ ինքնին ապացույց է կազմարար գոյություն:
- դ) Հավանաբար արձանիկը այլ օրինակներ էլ կունենա, որոնց մենք անձանթ ենք: Եթև արվեստագիտական ուսումնասիրությունը շատարկի, այն կարելի է թվագրել 13—14-րդ դարերում:

րանի անօրինությունը և ավանդապահներ Ի. Մկրտչյանին ու է. Քովնյանին՝ հիշյալ առարկաները գտնելու և սրբախրությունը մեր ուշագրության առաջարկելու համար: ³ Ափոստանով արձանագրելու է, որ իր պեղումների արդյունքներին նվիրված աշխատության մեջ Ե. Հայկյանը սույն արձանիկի ու նրա գտնվելու պարագաների մասին տեղեկություն է հարգրում (ան՝ս երա՛՝ «Նոր Բազալանի գավառ կամ Գեղարքունիք», «Ազգագրական հանդես», գիրք 14, 1906, № 2, էջ 5—37, գիրք 15, 1907, էջ 165—206): ⁴ Արտասահմանային ինչ-որ մի գիտական հանգետում ժամանակին հրատարակվել է կզան պաշտամունք արտահայտող քանդակագրություն Գ. Առնյանը 1941 թվին վերատպել այն, գտնվել, որ քանդակագրական ներքում կամ երկտող արձանագրությունը հայերեն է (ան՝ս երա՛՛ մի անգեղվածային քանդակագրություն, «Սովետական արվեստ», 1941, № 2—3,

2. Բարև սյունաքար, հնագիտական բաժին, պատահական գյուտերի հավաքածու, վերինը կտրված, այժմ ունի 28 սմ բարձրություն, լայնությունը 7,5 սմ է, քառակող, իսկ եզրերի առջվածքով՝ ութանիստ. գտնվել է Սչալչիքի շրջանի կարրա դյուղի «հունական եկեղեցու» մոտից, իսկ թանկարան է մուծվել վերջերս: Կողերից մեկի վրա վերից վար ընթերցվող արձանագրություն կա: Գրքամերձ մասում պահպանվել է երկու տառահանք, որոնք կարող էին Պ գրերը լինել: Կարգացվում է.

[...] Է՞(օրցալ) ց[ոտն]ց ՅՅուցա:

Քն II (105)

Աղ. XVIII, 2

Քարգանտություն... ողբումյա՝ Խոսնն (Հովհան) ձուլիլալ յինէ:

Անձնանվան ընթերցումը կապված չի հարուցում, որովհետև գրված է հապավման նշանով: մինչդեռ նրան հաջորդող և-ն նույն հաջողությամբ կարող էր ճ ընկալվել, որով կդառանր ճշլուցո:

Տառերը խիստ շափավոր ու զեղազիր են, եթև նախորդ արձանագրությունից առաջ չեն գրված, այս ժամանակակից են:

3. Գալույցնի պալան, Հյուստան գաղղերով, ընամանի՛ հայիրի, և՛ վրացիների համար: Թանգարանը վերջերս ձևոր է բերել մի թիֆլիսարտակից: Պատյանի ոչ երեսային կողին 19-րդ դարի «մխեղրուլի» գրությունը գրված է.

նըւոնա

մօ, օմըմսեյն[օ]:

Քն III (106)

Քարգանտություն. Գործ Մի[.]. Ինկյաննի:

4. **Խոսնն,** ազգագրական I հավաքածու, № 1943 (հում՝ № 2462): Շրջանակված քառակուսու ներսում, տնկչունային երկայնքով պատկերված է Աստվածամայրը՝ մանուկով: Պատկերի երկու կողերին աշտանակաձև բուսական զարդեր են, մեկը սափորից ելնուղ: Չորս անկյուններում ըստա-

էջ 69—70): Շատ շանցած, քանգահը գրովից ակաղ. Գ. Չափանցյանի ուղարկությունը: նրա կարծիքով՝ այն անբերրիության աշտատան է, արձանագրությունը՝ հայերեն և փրոցերեն՝ «խոսուցի» գրություն, չորս չի հաջողվում վերծանել (տե՛ս Գր. Կալանյան, О каментах стелах на горах Армении, Ереван, 1952, էջ 38): Առկա լուսանկարները (տե՛ս Գ. Չափանցյանի նշվ. աշխ., էջ 38, նույնի՝ Սերա Գեղեցիկ պաշտամունքը, Երևան, 1945, Հավելված էկ. № 7, ինչպես նաև՝ Ա. Գ. Մերանյան, Հայոց գիր և գրություն, Երևան, 1973, էջ 23) վերծանության հնարավորություն չեն ապու, ուստի պետք է սպասել մինչև քանակագրատիկերի օր գտնվելը: Չպետք է նոր լուսանկար հայտնվելու Քանգահված պատկերից օր օրվա հնարաբարություն է ներկայացնում երկնային արձանագրությունը: Կրճիտին արձանագրություններ ունեցող շինարարական խեցեղենի մասին տես Գ. Ջեմառ, Տարբերակալ կրճիտային քանդակագրությունները, Մշակույթի նախարարության հրատարակած, «Երևան, 1974, էջ: 238—243.

կուտ մեջ զետեղված վարդյակներ են, իսկ նրանց միջև ընկած շրջանակային ստորածքը հատկացված է երկտող «աստվածություն» արձանագրությանը: Առաստարակ, կոնքերը վրաց ոսկեթելի ասանդարժության երևելի նմուշներից է, որը և նրա երկար զեղերումների պատճառ է դարձել: Գարսակիրին այն գտնվում էր Քավրիզի հայոց եկեղեցում, ուր տեսել է Գ. Չափանցյանը և լուսանկարն ուղարկել վրացագետ Լ. Քաղաշվիլուն: Վերջինս 1904 թ. հաստատ ներածականով ու արձանագրության վերծանությամբ հրատարակեց լուսանկարը՝ նրա վրա հրավիրելով մասնագետների ուղարկությունը⁵:

1910-ական թվականներին, Քավրիզի հայոց եկեղեցուպատան շատ այլ իրերի ու առարկաների հետ, այս կոնքերը ևս էջմիածին տեղափոխվեց, ուր մնաց մինչև 1926 կամ 1931 թվականը, այսպ, ի թիվս էջմիածնի եկեղեցական թանգարանի նյութերի, հանգրվանեց Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում: Լ. Մկիթսև-Քեկը նախ այն տեսել է էջմիածնում (1924 թ.), այսպ Երևանում (1936 թ.): Կոնքերը, փոխանակություն նպատակով, ցուցադրվել է և Թիֆլիսում (Մետեխի թանգարանում), բայց նորից վերագործել է Երևան: 1940 թ. Լ. Մկիթսև-Քեկը վերստին հրատարակեց նրա լուսանկարը՝ արձանագրության վերծանությամբ ու կոնքերի նակատազերը պայմանավորող հանգամանքների բնույթով: Նրկու գիտնականներն են բերում, այսպուցելով, որ 1795 թ. արշավանքի ժամանակ Աղա-Մահմեդ խանի զորքերը Թիֆլիսից ավարտում են նաև բազմաթիվ եկեղեցական կարգեր, այսպաներ, թանկարժեք հանգեթձանք: Հիշյալ կոնքերը ևս այդ ժամանակ և այլ ձանապարհով է Պարսկաստան հասել: Կիտին համաձայնելով այս կրահացության հետ, պիտի ավելացնենք այն հաստատող մի կարևոր վկայություն ևս. ազիտին ականատես մխնձնուհիներ Քաղաշի Միրիմանյանը և Գայանն Խոջա-Քեհրուզյանը 1795 թ. սեպտեմբերի 16-ին Հովհաննես լաղարյանին հասցեացրած նամակում հաղորդում են. «Այլ երբ հաղեցալ վիշապի պարսկային և թինայից զօրաց իրոց լազեցոյց յարեան արքմանէ (զօրէն տըրիք), հանգեալ ի զարանայլ և ի սրատուօննէ, այսպ ևս իրաման մանեկիս զօրաց իրոց՝ յեկեղեցայ, ի պալատից, ի տանց և ի կրակաց և ուր ուրէ՛ զուցեն գաճօրս և զանհայն ճարհարս պիտային և զին՝ ամեն-ցուն՝ անուղ վան իւր իւրաճանչիւր այլ, բաց ի պալատէն աւբայի, յունէ հանալ գրացն, գարսուն և գայլս, որք յինհնակալ քաջուսոյն յղեալ պարգևս, և աւբայի գրագում գանձս գարձարեղեն, և գտնիղեն կանս և զխաւսիս և զամենայն գարգս և գանթօրս վան իւր յառկացոյց...»⁶: Նամակի շարունակու-

⁵ Տե՛ս E. Такайшвили, Папица с грузинского надписью, найденная в Тавризе, в армянской церкви, «Известия Кавказского отделения Московского археологического общества», вып. 1, Тифлис, 1904, стр. 76—78.

⁶ Լ. Մեղուջեղ-ձեցի, անամպլլեան մոտաօրոյց ցնքնօր, «Արշի Պեյեղորնօտս Ելաղլեան և Ելաղլեան տղալուն մօտօնը», Ե. 1, №10, էջ. 779—784.

⁷ Մուգան Տրանյան, նրաճայս մի փաստաթուղթ 1795 թ. Քրիտիսի ազետի մասին («Քրիտիկ Մասնագրարանի», № 5, 1960, էջ 457—458):

արանքում գոյացած բաց տարածքում, «մխկրոյի» վարձ պրոլիցյամ դրված է ծեղուղեղով լավու նոնո, հաջորդ տողում՝ «միլոնո», ներքևում՝ 3-6-րդ ստաբ-լաների ոտքերի տակ՝ նոտեղա զարմեղն՝ Միլոն¹⁷ և ապա՝ միմանո, Լ՛նխեր-ցիլք հաղորդականությունը լինելու է:

Միլոնան միմանո, ծեղուղեղով լավու նոնո, նոտեղա զարմեղն՝ Միլոն:

Թն V (108)

Աղ. XXX, 1

Քարգանություն. Ով սուր հայեր, Բերկեննեցի կին կինն: Նա-րկա Փարամուզիլիլի:

6. Քրիստոսի յուրանկար պատկեր, գտնվում է Հայաստանի պետական պատկերասրահում, ՊՃ—1307/371, չափոր՝ 73×54,5 սմ, գնված Քրիստոս 1935 թ.: Պատկերված է Քրիստոսը՝ ակնադարձում: Լուսապատկի երկու հոգ-բերին կա օղ լե մակագրություն՝ (օղ)եղ լ(ր)եղ¹⁸: Ավետարանի recto և verso էջերին (չափոր՝ 10,5×6,5) վրացերեն «աստվածաբան» գրությունը գրված է:

- 1,2 մե յ(ա)ր քորո լեղ(ը)լու, | լ(ո)լու Նուցու Գարամո—
- 3,4 ցեղը: լլլլլլ յոնն | Մեկնեղն ամոն քորոն—
- 5,6 ցան, արա մոլլլլլ, և(ր)ն | Եղնեղն լլլլլլլլլլլլ:
- 7,8 ևա քորո, լոլլլլլ մե մոլլլլ, յորոլլ լլլլ |
- 9,10 ար: լոլլլլլ մե մոլլլլլլլ լեղնեղն—
- 11 լոլլ լոլլլլլլլլլլ¹⁹:

Թն VI (109)

Աղ. XXX, 2, 3

Քարգանություն. Ես եմ հացն կենդանի, որ չեղիկի ինչա. երբ ո՛ր ուտից է հաց յայման՝ ոչ մեղանից, այլ կեցց է ի յայտանս: Ես հացն, զոր ես սաց՝ մարմին իմ է, զոր ես սաց վասն կենաց աշխարհի²⁰ (Լուվր, 2, 51—52):

Վրացերեն տեքստը բաղված է Սուրբարեցու խմբագրությունից, ունե-նալով երկու աննշան տարբերություն. Գարամոլլլլլլլ լլլլ, Գարամոլլլլլլլ, լո-լլլլլլլլ (տ. 9) լլլլ. արամլլ լոլլլլլլլ:

Նկարիչը վրաց գրությունը հույս անձնագրություն է, հետոնում է տառապատկերի անխաթարությունը, իսկ մի քանի դեպքում էլ կցարություն-ներ է կատարել (լլլ, մոլլ, ցլլ տառախաթարում): Նման պատկերը թվագրելու համար կարևոր են ընդունենք տառաձևերը, այսպե՛ս կարելի է 17-րդ դարից

¹⁷ Քառու պարտաճար գրված է սեպան, որ կարելի է թիվ կարգով՝ 1823:
¹⁸ Լուսապատկի վրա նազովալի բացավոր շեղի ինտատակը հունարեն երեք տառ կա:
¹⁹ Երկնիչ Ռ-ն սրված է Միսյո, որ ակտրական հույսաման կանանի է:
²⁰ Պարսեր Քարգանությունը համարատարանեցված է վրացերեն ընթացքի, ուստի Չոբարդյան հրատարակության համեմատությամբ (1805 թ.) տարբերություններ ունի:

մասամբ շուտ կատարված դրծ համարել, բայց ներկա դեպքում, պատկերա-գրական տվյալներից երևելով, հիշյալ դարից սույն տանելը հարկվ թև արդարացի լինի: Թեևս արվեստագրանական ուսումնասիրությունը կկարողա-նա առավել ճշգրիտ գնահատություն առաջադրել:

7. Բրնեզ դամպար, պահվում է Հրիթոմի Արևելյան բաժնում: Ակադ. Լ. Յրբրին 1912 թվականին գնել է վանեցի մի վաճառականից: Փիտանկանի հայկաթված տեղեկությունների համաձայն, դամպարը գտնվել է հյաթում՝ հողագործական աշխատանքների ժամանակ²¹:

13-րդ դարի առաջին տասնամյակներով թվագրվող այս գտածոն «մուսուլմանական» և «քրիստոնեական» արվեստների միահյուսման լավա-դրյան նմուշներից է: Բուսական զարդի ու արարերեն արձանագրությունների կողքին պատկերված են Աստվածածինն ու Գ. Գևորգը, ընդ որում՝ այս վեր-ջինին լուսապատկից աչ կա վրացերեն արձանագրություն (աստվածաբանություն):

Մ(մուսուլ) ձ(տոր)ն

ԷԺ (110)

Աղ. XXVIII, 3

Քարգանություն. Սուր Գևորգ: Սոցիալական բարձր խավերի շրջանում գործածական այս սուր-կայի պատմա-մշակութային արժեքը որոշելիս Լ. Յրբրին իրավացիորեն շեշ-տում է հլաթի բնակչության բազմազգությունն ու, մանավանդ, երկաշա-բազուկ երաշխների ձեռնարկած արշավանքի (1207 թ.) անհաջող ավարտից հետո Իվանի գուստր Քաթվայի հարկադրական ամուսնության պարագան՝ հլաթի մահմեդական տիրակալի հետ Պատմական նման անցուղարձերի սյուրումը գարմանակ չէ ինչպես տարբեր արվեստների միախառնումը, այնպես էլ վրացերեն ու արարերեն արձանագրությունների համադիր գոյությունը: Ինչպես վերևում նշեցինք, այս ու մյուս աստիճանների վրա եղած արձանագրություն-մակագրությունները մեր ուսումնասիրության խնդիրներին անընդմեջ են գերազանցապես իրենց գտնված կամ պահպանության տեղով, ուստի նրանց հանգամանալից բնությունը ներկա աշխատության նպատակից դուրս է:

8. Արմարակազմ ձեռագիր, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավա-թածո, № 7634²²:

Բովանդակությամբ Ավետարան է, գրված «ի թվականութիւնս Լուց ԲԾ, ի հարապիտութիւնս Պօղոս կոյսիկոսիսն, ի կաթողիկոսութիւնս Միկելանթիսն» (էջ 319Բ), իսպառուր-Միսյա գրչի ձեռքով (էջ 318Ն): Երկրորդ գրչը Առաքել

²¹ Կոստ. Օրբելու, Грузинская бронзовая лампада с арабскими надписями, «Памятник эпохи Руставели», Ա., 1938, стр. 288—289 (табл. 51—52). Վերահրատ. տես Մ. Ա. Օրբելու, Избранные труды, Ер., 1963, стр. 336—341 (табл. 1, 1—3).
²² Համառոտ նկարագրությունը տես Վեդուշիկ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարա-նի», Ե. Թ., Երևան, 1970, էջ 575: Ձեռագրի ժամանակին ոչապրություն է տեսվել (ուսումնա-սիրության կամ նկարագրության համար) Մ. Աղո. Տեր-Մովսիսյանի (տես սուրբ պաշտոնների հաջորդը թերթը) և Լ. Լավրյանի կողմից (էջ 322Բ):

սարկավազն է, որ օրինակել է «ի լուս և ընդիր արհեսակ է ի յերկիրս Ա[ր]լըր-րուս, ի գեաղոս, որ կոչի Գվանջ, ի զուսն սուրբ Գանձկա սուրբ Գէորգոս» (էջ 319v): Քերեւս այս գրքը նույնանս ձեռագրիս մանրանկարչի Նեա, որի մանրատես հիշատակագրությունը պահպանվել է՝ «Մուսամուն Առաքել նկարչու և որդիքն իմ Գրիգորն, Գրիգորէան և Յակոբն» (էջ 18v):

ՄԼԻՐ ձեռագրերի ճակատագրերին հասուել ղեկներուննրից հետո, զըլազիրս հայտնվել է Գորիի մոտ գտնվող Ախալքալաք հայաբնակ գյուղում, իբրև Զամոհնց տիրացու Քեմանի սեփականություն: Հավանաբար ձեռագիրը նորագույնան կորստ է կրել, ուստի այն տարվել է Քիֆլիս և ի նորո կաղմվել²⁵: Այդ մասին պատմող մի քանի աղբյուր-հիշատակարան կա, որոնցից մեկը կազմի կոնստանդնուպոլիսի մոտ արձանագրությունն է:

Ֆիշ(ա)կ(ա)կ և ս(ո)ր Անտարանս ախալխալցիք տիրացու Քեմանի. ծնո/ղաց Քամագին և Մարէլիքի, հօրեղբոր Գօրգուն և կորացին /Փարեմուզին, Մուրադին, Ովսէփին և Բվրցն Գարէլանի/, Քինաբեհին, Անին և արզացն Գօրգուն, Սարգսին, Կարբէլին և /Մարիամին: Ով կարգավ մեզ ուզումի ասեմ: Իվ. ՌՄԱ: Յոնեա՛ւո 660, ժամջանոս, լիսնցմ. Զամոհնց է, մախա՛ ճի:

ՄՆ (111)

Ադ. XXXI, 1

Վրացերենով գրված հատվածը հիմնականում կրկնում է հայերեն տեքստում եղած հաղորդումը, այն թարգմանվում է՝ 160 մախա. Զամոսանց է Քասուս: Քերեւս Քասուսը արձանագրված պատրաստող վարպետն է, որ հարմար է նկատել վրացերեն «ամփոփագրում» հիշատակվել: Հետաքրքիր է, որ հայերեն ձԿ-ի դիմաց վրացերենում սպասելի ճԽ-ի փոխարեն (100, 60) ունենք 660 (100, 50, 10): Այս պարագան շի կարելի բացատրել ոչ վրացերեն հաշվարկման քանական համակարգով, ոչ էլ պատահական վրիպմամբ: Պարզապես վրացական աչքերնի 60 թվական արժեք ունեցող Խ պիտ փաստորեն այլևս դադարել էր գործածվույց, ուստի արհեստավորական շրջաններում կարող էին նրա ստույգ արժեքը չիմանալ կամ չնախընտրել: Ասենք նաև, որ մախալը (Յոնեա՛ւո) Քարթլիում XVIII դարի կեսերին կշռում էր 4,6 գ., հավասարակշռելով 6 գանգի²⁶: Այդ նշանակում է, թե 160 մախալ արժամքը, որ գործածվել է ձեռագրի կազմի համար, կշռում է 796 գ.:

Արձանագրության հետ նույն 1752 (ՌՄԱ) թվականին է գրվել և տիրացու Քեմանի հիշատակարանը (էջ 322r): «Յիշատակ է սուրբ Անտարանս Ախալքալաքցիքի Զամոհնց Քամիկի որդի տիրացու Քեմանի, որ այս սուրբ Անտարանս առի իմ հալալ աշխատանքս, յես անելոյն արձամքով զարդարել տուի. ով որ այս սուրբ Անտարանս կտրոս կամ վանել, իմ հայր Քամադին, իմ մայր Մարիեին և Յիսազունդուն և իմ հօրեղբայր Գիօրգուն և կողակից

²⁵ Այդ ընթացքում իբրև սկզբի և վերջի պահպանակ է գործածվել X—XI դարի մրջյումանի զրուխյան մագաղաթյա մի զըլազրի երկու թերթ:

²⁶ Տե՛ս 3, 3, չաջրո՞ծք, հանրագիտական օրգանական լեզուագիտության, տն., 1973, լջ. 46—48: Կան մախալի իրական կշռի այլ արժեքավորման փորձեր ևս, որոնց մեկը շեք անդադագուսնա՛մ:

Քվեղմանին և իմ յեղպարցն Օվսէփին, Փարէմուզին, Մուրատին և իմ քուր Գարէլանին և հայրս Քինաբեհին և Աննանին և որդացն Գիօրգուն, Մարիգսին, Գարիբեյին, զուսուր Մայրսամիս. խնդրում ամենեցուն, ով որ որ դայս Անտարանս ընթեանու կամ դայս յիշատակարանս՝ մին թերան հայր մերիս ողորմի յիշեցէր և զուր յիշեալ լիջիք միշտ առաջի ատուծույ. ամէն: Յնզն (3) այս ՌՄ մէկ թվին, շինեցու ի Քիֆլիզոս:

Վրացական միջավայրին հասուել անձնանունների գործածությունը, ինչպես կարելի է հավաստիանալ, վիրահայաց ընկալվալընրում րավական լաչն լափներ էր ընդունել, սակայն այլ ամեննին շի նշանակում, թե հիշյալ անունները կրող անձինք ինչ որ լստիով ստարվել էին ազգային մշակութային միջավայրից: Ձեռագրիս նկատմամբ երաժ հոգածությունը, այլև նրա հետագա ձեռագրագիրք ասածիս լավագույն ևսացույցն են: Քեմանի կղբայր Մուրատը, կազմելուց շոքս տարի անց, կերպ մահից հետո, ձեռագիրը նվիրում է էրզրումի Կարմիր վանքին, ճանաչելով «արժանապասակ առջեորդ նորա Յաւոր հրեշտակարոն արքեպիսկոպոսն»: Վանական այս հաստատությունը, ինչպես երևում է, սերտ հարաբերության մեջ էր Քարթլիի հայության հետ, ուր այցելություններ էր պալիս նրա առաջնորդական փոխանորդը: Հիշյալ առումով Մուրատի թողած հիշատակագրությունը մասնավոր հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել, ուստի անհրաժեշտ ենք նկատում մեջ բերել. «Յիշատակ է սուրբ Անտարանս ախալքալաքցի լուսաճոզի Քամադի որդի Մուրատին, որ և մականուսուր Զամեի որդի առի Չայս սուրբ Անտարանս ասեալ էր հանգուցեալ եղբայրն իմ տիրացու Քեմանի իր հալալ արդեանցն և արձամագառեալ նորա ողջուն վասն իր վաչկւման, բայց նա ի տես երիտասարդութեան վշտերաց զվեանս իր, որ էր թլու հայոց ՌՄԷ և սեպուհները ամիս ԲՋ: Եւ ես՝ Մուրատս առի դայս և ետու յիշատակ էրզրումի Կարմիր վանից, որ կատուցեալ է ի յանուն ամէնօրհնեալ սուրբ Աստուածամոր, որ էր արժանապասակ առաջնորդ նորա Յակոր հրեշտակարոն արքեպիսկոպոսն: Արց, ի զայն թոխաթցի Գէորդ վարդապետին, որ է փոխանորդ սորին, յերկիրն մեր ասաբեցի ձեռում նորին վերոյ գրեցեալ վանքն. ով որ դայս և ընթեանուցու յիշեցէ բաղմալիչու և տառապեալ Մուրատս և կղբայրն իմ հանգուցեալ տիրացու Քեմանն մեզով Հայր մերիս, և ինքն յիշեալ լիցի առաջի յատուծույ և սրբոց նորա, ամէն: Քուսին ՌՄԷ ամին, ղեկուհիքերի Ա-ին» (էջ 28v):

Զամոսանց տունի այս ներկայացուցիչներից մի քանիսը հիշատակված են XVIII դարի կեսերին գրված վրացական որոշ վավերագրերում, երբեմն, ինչպես ընդունված է վիրահայաց միջավայրում, Զամուսաշվիլի կամ նույն կազմավորումն այլ հայաբնավոր ներկայանալով: Նման փաստերի հաստատվելու նկատանելի են XVII—XVIII դարերի Վրաստանի քնակություն էթնիկական կազմի հետ կապված խնդիրներ արժամքնալու Անվանաբանական համալիրների ուսումնասիրությունը գրուել է պատմա-մշակութային աննություններ

վիշուղ շատ փաստեր բացահայտելու, որոնք հավասարապես կըբազեցնենին թե հայագիտությանը, թե վրացագիտությանը²⁵:

Վերջում ավելացնենք, մասնագիտական առանձին քննության առարկա կարող է լինել ձեռագրիս արձանագիր արձաթեղի գրությունը, որ կազմի Ա երեսին պատկերված է Քրիստոսի խաչելությունը: Խաչի ուղղահայաց թևի երկու ծայրերի ինքնատիպ ձևավորումն ու կրկին դամերի համար հորիզոնական հատուկ կտրվածք ստեղծելը մատնացուցում են, թե քաղաքային արհեստավորականության շրջանում այս տեսարանի ավանդական զավանհական մեկնաբանությունները համահարթման էին ենթարկվել:

Կազմի Բ երեսը հատկացված է Քրիստոսի հարության տեսարանին «ՓԾ ՅԱՐԲԱՐ» մակագրությանը: Այստեղ էլ պատկերի «Եվրոպականացման» առանձին հատկանիշներ կան, ինչպես որ դրանք դիտելի են և շորս ավետարանիչների խորհրդանշանավոր դրվագումներում:

²⁵ Անշարժ է, որ Մաեկս իգական սոճնանոցը Հ. Աճառյանին ծանօթ է 1775 թ. մեկ գործածությանը (տե՛ս «Հայոց սոճն. բառ.», Գ, 1946, էջ 243), այն էլ հարցականով: **خچره** Հատմ մուրաբի անունից հին վրացերենում ունենք մեծածո և ցլլժմեծունեցո (Պատմագրի), որ տեսում, բախտում, խոցված ելանակություն սեփե Բահր Երանում է, որ այս մուրաբի համար ներգահի մեով էր դասակարգվում, ուստի մեծածոն տակով հեռահար, ներգահար էին հասկանում, որից էլ բխում են վերորբերյալ իմաստները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ-ԲԱՌԱՐԱՆ

Վիմագիր հույարձանների համարաբառ-բառարաններ կազմելու անհեմշուտությունը վաղուց է կգագվում. գրաբարի ու հին վրացերենի բառազաննը ներկայացնող առավել հեղինակավոր բառարաններն անգամ հեեված են բացառապես մատենագրական հույարձանների վրա, պարագաների թելագրանով՝ զանց առնելով վիմագիր այբույրները: Կովկասագիտության մեջ վիմագրերի բառացանկ կազմելու անդհանրիկ և առ այսօր միակ փորձ կատարել է ակադ. Հ. Օրբելիի՝ Ե. Մառի հանձնարարությամբ հրատարակելով «7-րդ դարի հայերեն 13 արձանագրությունների բառերի ու անունների ցանկ»-ը (X. B., T. IV, ԵՊՈ, I, 1914): Վիմագրերում ակնկալելի են ու կան պատմական ժանրի հույարձաններում չափանդված բառեր ու բառակազմակցություններ, բերականակ ինքնատիպություններ, այլուտ անձաներ առումներ ու իմաստավորումներ, բարբառային ձևեր և այլն, որոնք գիտական նշանակալի հետաբերություն են ներկայացնում: Սակայն այդ ամենի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ լինելու համար անհրաժեշտ են բնագրերի ստույգ և լուսանկար-գրանկարներով հավաստված հրատարակումներ, որոպիսի վերջին տասնամյակների ընթացքում սկսում են երևան գալ: Քանի որ հայկական ու վրացական վիմագրերի այս տիպի լիակատար հրատարակությունը երկար ժամանակ է պահանջում, այժմ հնարավոր ու ցանկալի է կազմել ժամանակագրական որոշակի շրջանակներում կամ պատմա-աշխարհագրական միավորի սահմաններում անկա վիմագրերի համարաբառ-բառարաններ:

Մտուր ներկայացվող Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունների համարաբառ-բառարանը այդ բնույթի աշխատանքի անդհանրիկ փորձ է մեզանում և կովկասագիտության մեջ՝ առնասարակ: Այն միաժամանակ նշմար է հին վրացերեն-հայերեն տեսաուայ բառարան կազմելու առումով, որ բնագրերը վկայակոչելու համար կիրառված են հետևյալ համառոտագրությունները.

Ա-Անի	Ե-Երևան	Թ-Թեմաույ
Պ-Պարանա-Կողք	Էժ-Էրմիսամ	Թն-թանգարան

Լ-Լեռնացի	Հ-Հնկվան	Չ-Չանգլի
Լե-Լոտ	ՀՄ-Հաղթան-Մանահն	Պ-Պղնճանան
Կ-Կարս	ՄՆ-Մտոննապարան	Վ-Վաղարշապատ
ԿՆ-Կուրբան	Շ-Շիրակ	ՎՎ-Վանանավան
Կշ-Կաշ	ՇԸ-Շաննագար	Ք-Քարայր

Իբև տեղում մեկից ավելի վրացերեն արձանագրություններ կան, ապա դրանք համարակալված են հունական թվանշաններով (Ա 1, Ք X ևՆ). որոնց հետևում է տողի ցուցանիշը (Ա 1, 10; Ք X, 9 ևՆ):

Գործածության վկայակազմություններ կառավարված են ըստ շարացումի հնչողականության (անհշան խախտումներով) և ոչ այբբենական կամ ժամանակագրական սկզբումով: Ցանկը շանթաբնույթի նպատակով, բայց վկայակազմություններ համեմատության ենք անկ բառարանային միավոր հետ՝ նույնական, խնամհաման ու հնչյունափոխության մասնավորեցումները մատնացուցելով: Երբ միևնույն ցուցանիշը կրող բառեր ավել են նույնական ընթերցում ավելորդ ենք համարել ցուցիչը կրկնել: Այսպես դրանք կամ բառարանատու հնչյունափոխության ղեկավար կախած նկատեցինք բազմ կրկնել ամբողջությամբ, խիստ ուշագրավ գործածություններ միայն առանձնացնելով՝ իրենք բառարանային միավոր:

Քաղցամուտության ժամանակ նախընտրելի համարեցինք հիմնականում սանձանախակվել բառի փաստական գործածությամբ:

- ա (յուլա Ա 1, 19) հարցում արտահայտող մասնիկ
- ա (չորս Ա. I, 3; չրուլա Չ 1, 9; անսիսա Վ III; ցաշնեղուլա Կշ I, 4) օժանդակ բայի կրորդ դիմբի (արև) հաղթող պատահալիչ:
- ագարի (Պ Ա III, 3) հագար-այի
- ացեմ (ագաց Ք 1, 3; 1, 5-6) շինել, կատարել, կերակուր
- ացեստո (-և Վ IV, 5; Պ V II, 8) օգտատու
- ագրեղց (Վ IV, 3) այլպիսի էլ, նահ, նույնպիսի
- ազգոլո (-և Պ XIII, 2-3; XV, 3-4) տեղ, վայր
- ատապել (-և Ա IX, 1; Ք III, 6; IV, 3-5; ատապելիս Պ XIV, 6; ատապելման Ք 1, 1) ամբարիկ

- ատորմեդի (-տա Պ XIV, 3) տասներկու
- ալու (-հո Ք IX, 4) բոց
- ամ տե՛ս լեց
- ամա տե՛ս լեց
- աման (Ա III, 3) նա, այն (տե՛ս նահ՝ լեց)
- ամեն (Ա V, 3, Ք 1, 9) ամեն
- ամիրա (-ման Կ I, 2) ամիրա
- ամիրտ-ամիրա (-և Թ III, 1) ամիրալից ամիրա
- ամիրնասալարի (-և Թ I, 2; Հ I; Ք III, 6-7; -ման Ք 1, 1-2) ամիրապետալար
- ամլեղելու (-ման Թ I, 3) ամնող, վերցնող, գրավող

ամլեղեղելու (-տա Շ ր III, 8) կատարող, շինող, կատարող

անղու (-հո Ա 1, 4) անցիկ

անղ (Ա III, 2; Պ XIV, 8) կամ

անղու (-և Պ VI, 9) սուրբ

-ան տե՛ս ցոր, Նոր...

ան- (արցա Ա 1, 3; Վ IV, 1; Ք II, 7; Հ Ա, 4; Պ XIV, 7; Թ 1, 5) ոչ

չ- (ոչ էլ, ոչ իսկ)

արաց (Ա I, 19) արցից Ի՞չ, Ի՞ն՞

արացի տե՛ս աղբարացի

արամել (Ք III, 1; Հ Ա, 5; Թ 1, 5, 6) ալլ, այլև, սուրբ, բաց

արև (Ա I, 1, 6; 1, 7; X; Ե 1, 7; Թ VIII, 2; Հ Ա V, 1; Պ VII, 8; Թ 1, 9) է (հմտ.ա-ա)

արևոց (-և լաց Պ VI, 4) գուր, էս-թյուն, զուլալի

ասպի (-ատ Հ Ա V, 4) հասակ, տարբեր

ասլ (-և Ա I, 6; -ևս Ա I, 8; 1, 16) հարկուր

ասլու (Վ IV, 1; Ք III, 7; -ևս Ք VI, 2; VIII, 3-4; Պ V, 4; VI, 7; -և լաց Պ VII, 6; -ևս Թ IV) սպիկ, դատար

աջնանի (աջնա Վ II, 1) ամիրալ

աջի (Պ V, 9; VI, 11) ատա, պատիվ

ալմալի (Ա I, 17) ցուլ, միջև ամբ, միջև այստեղ

աղբարացի (Պ XIV, 5) ոչ ոք, այլևս ոչ ոք, ոչ միև

աղբա (-և Ա I, 16; օղբ Չ I, 2; ամլեղեղման Թ I, 3) վերցնել, անհի, ստանալ, գրավել

աղբար (աղբարիլիս Թ IV) անուցի, միծայնել

աղբարիլի (-և Թ IV) անուցած, միծայնած

աղմարտեղ (աղմարտեղ Թ I, 1) կանգնել, կանգնեցնել, ելնել

աղմարտեղ (աղմարտեղ Վ IV, 1; IV, 5; Պ V, 6; օղմարտեղի Հ Ա IV, 11; օղմարտեղի Հ Ա V, 8) կատարում, վախճան, մահ, մահանալ, վախճանիկ

աղտալ (աղտալից Հ Ա VI, 6-7) վախճանի, կար, տեսնել

աղտալեղ (աղտալեղ Կ I, 3; Թ I, 3; Կշ II; Հ II, 3; -ը Ք III, 7; Պ XIV, 1) շինել, կատարել, կերակուր

աղտալեղելու (-և Պ XIV, 6) շինած, կատարած

աղտալեղ (աղտալեղ Պ VI, 11) կուրսի, ճանաչել, սպանել:

աղտալեղ (աղտալեղ Վ I, 5; օղտալեղ Պ XIV, 7) շինել, կատարել, կերակուր (տե՛ս աղտալեղ)

օթ (Ա I, 4; 1, 17; Վ IV, 4) արդ

օտալ (Ա IV, 4) նոր

Զաղագար (Շ ր II, 13-14; III, 7) բարձր, ճակատակալ

Նարկիլի (-և Թ I, 2) միծայնած

Նարկիլի (-և Թ IV) տեղ, պարտեղ

Նարկիլի (Թ 1, 5) թիվներից

Նարի (-և Լ 1, 1; -ման Ք I, 4; II, 2; VII, 4) արեղ, կրոնավոր

Նարի (-և Հ Ա I, 5; Պ VI, 2) խափար, մուլ

Նարիլ (գեղարեղեղ Հ Ա V, 6) խափար, գլուխ

Նարիլ (տեղարեղեղ Ա I, 9-10) գլուխ, կատար, արկիլ

Նարիլ (ա Ա I, 19; Նարիլ Վ III; Նարիլեղ Հ Ա V, 7-8; Նարիլեղ Հ Ա VI, 8) համար, հարմար, ասել, կարգավորում

Նարիլ (ա Ա V, 3) բնավոր, էսթյուն, բնավ

Նարիլ (Կ I, 3) բար, աշարակ, բար

ծանրեա (Յիծանոտ ՀՄ, IV, 10-11) հրաման, սակ (տհ'ս Բրծանեա) Բքը (Ա X; Կ I, 3 (?): Եարս-Բքը Հ II, 3; Բքիտուրտ Ք I, 5; II, 4) զուտ, մուտք, դալիթ

Գագեթული (Ա I, 18-19) կարգափոխութիւն, կարգափոխութիւն, «հրաման»

Գալստեա (Գալստեա Ձ I, 3; Գալստեա զ 1, 5) որչէկ, կարգէկ, սահմանէկ, հասկացնէկ

Գամբրուր (տա Պ XIV, 2) սնուցող, սեր

Գամ (Պ VI, 8) պատճառով, կողմից, տովի, «ազգայն»

Գամբրտոմա տհ'ս Գամբրտոմա Գամբրտոմա (-հի Ք IX, 2) թիֆափուլ, ահարեկ, սարսիկ

Գամոսցա (Գամոսցա Ք IX, 1) զուր, զուլ, կնէկ (վախճանիկ)

Գամոսալմեա (Գամոսալմեա ը Մ VI, 4-5) հրածիչա տալ, հեռանալ (վախճանիկ)

Գամրուրեղեմ (հի Կ 2 I, 8) կատարող, կատարիչ

Գանալեա (-ը Հ I) նորիկ, կազմէկ

Գանգեա տհ'ս Գագեթული Գանալեա (Գանալեա Պ I, 5-6) պարտատվիկ

Գանալեթուր (Պ VII, 4) պարտատված, պարտատվալ

Գանալեթուր (Պ VII, 5) զառնացալ, վշտացած

Գանրինեա (Գանրինեա Ք III, 11) փրկութիւն, փրկիկ, զերծանէկ, խառնիկ

Գանսկուրեա (Գանսկուրեա Ք II, 5-6) Ասկացնէկ

Գանսցենեա (Գանսցենեա Պ VII, 8) հանդիկ

Գանսցենեթուր (Պ VII, 2) հանգուցալ

Գանսլեա (Գանսլեա ը Մ V, 5; -սա Պ I, 3-4) կնէկ, զորս զալ, հեռանալ (մահանալ)

Գանրինեա (Գանրինեա Պ XIV, 8; Գանրինեա Պ XIV, 3) վնիկ, վնիկ, որչէկ, կարգէկ, սահմանէկ

Գարամոնոմա (Գարամոնոմա Ք VI, 2-3), տհ'ս Գարամոնոմա Պ VII, 8) մահ, մահուկ, փոխիկ

Գարամալեա (Գարամալեա Պ V, 3) հասուցէկ, վնիկ

Գարամոնոմա (Գարամոնոմա ը I, 5) սնուցիկ, զորս զալ, կնէկ, խոտորիկ, խախտիկ

Գալեա (Գալեա ը Ձ I, 8) հանէկ, հասկացնէկ, բաժանիկ

Գալստեա (Գալստեա ը 2 I, 3; Գալստեա ը 2 I, 4) թիփուլ, ազատիկ, արծաթիկ

Գալստեա (Գալստեա Ք II, 8) հայտ ստանիկ

Գալստեա (Գալստեա Պ XIV, 10) տալ, բաժանիկ

Գալստեա (Գալստեա ը Պ XIV, 4) հիշատակիկ

Գեա (ժողովուրդ ը I, 15; Գեա Պ V, 10) կնէկ, կարողանալ, տալ, հասուցէկ, հիկ, մատուցիկ

Գեարի (-տա Պ VII, 3) տահ, զիկ

Գեալստեա (-ման ը I, 2; -հի ը Ք III, 4) խեղճ, նվաստ, ուրիշիկ, սպառա

Գեալստեա (Գեալստեա ը IV, 3; -հի Պ VII, 5) սիր, սիրուլ, կոծ

Գեարի (Գեարի ը Վ I, 9) կորէկ, հարկաժէկ, հասիկ, խոցիկ

Գեալեա (-սա Պ V, 8-9) սիր, կական

Գեարի (տա ը Ք VI, 2) զորսիկիկ

Գրեթուր (Գրեթուր ը I, 2) հիկ, հիկ, զատ

Գրեթուր (-հի ման ը III, 2; -սա Պ XVI

4; XIV, 5; XIV, 8) սպ, տահ, զիկ, տահ զեարի

Գլուր (-սա Ք IX, 3) սիրտ

Գլուրսոմոլեանեա (-տա Ք III, 12) հոմալստիկ, պարտատված

Գրեթուր (Գրեթուր ը I, 6) սիր, թալ

Գ (Ա I, 5; I, 8; I, 9; II, I, 13-15; I, 17-19; III, 4; X; Ձ I, 3, 7, 8, 10, 11; Վ IV, 3, 4; Ք I, 3; III, 1; Կ 2 I, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9; II, 2; Կ 1, 1-2, 5; ը Ք II, 3; III, 1, 3, 4; Ք I, 3, 5, 6, 7; II, 1, 3, 5, 7; III, 3, 4, 6, 9, 10, 11, IV, 3; VI, 2; IX, 2, 7, 9; ը Մ V, 7; Պ I, 5; V 2, 4, 7, 8, 9; VI, 1, 2, 5, 6, 10, 11; VII, 4; VIII, 5; XIV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9; Բ Կ I, 1, 2, 3, 4, 6, 7) և խի, ու

Լալեա (-ը Պ VII, 8) ժառանգ, ժառանգիկ

Լալեա (Լալեա Պ VI, 1) հանաքիկ, հանաքարիկ, պարտատված

Լալեա (Լալեա ը I, 4) ընկնէկ, վար ընկնէկ, անիկ

Լալեա (Լալեա ը VII, 4-5) ընկնէկ, անիկ, տալիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 16; Կ I, 8; Լալեա ը Ք VI, 3) զիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 12) հարկաբան, զիկ, զիկ, զիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 14; Լալեա ը Պ XIV, 9) պակասիկ, նվազիկ, սակալանիկ, կրճատիկ

Լալեա (-հի Ք I, 5; II, 4) սկիզբ, սկիզբով, սկիզբով, սկիզբով

Լալեա (Լալեա ը VI, 4) սրտիկ, սիրտիկ, ժառանգ

Լալեա (Լալեա ը III, 3; Լալեա ը I, 12-14) հաստատիկ, վախճանիկ, հաստատով, վախճանիկ

Լալեա (Լալեա ը Կ I, 7) հիմնիկ, հիմնարկիկ, հաստատիկ

Լալեա (Ա I, 17) զանց

Լալեա (Լալեա ը Ք IX, 5-6) մահ, կնալ, թիփուլ

Լալեա (Բ Կ VII, 1-2) սկիզբ, սրտալուրիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 4) զալստիկ, կողմիկ, կողմիկ

Լալեա (-ը ը Ք III, 6) զիկ, կնէկ, զիկ

Լալեա (Լալեա ը Պ V, 7) թիփուլ

Լալեա (Լալեա ը Ք XIV, 7) սպառա, սնուցիկ, սնուցիկ

Լալեա (Լալեա ը VI, 11) ժառանգ, թալ

Լալեա (Լալեա ը I, 4; II, 3) տալ, սպարիկ, զարտիկ, սպարիկ

Լալեա (Լալեա ը IV, 4) ընկնէկ, վար ընկնէկ, անիկ

Լալեա (Լալեա ը VII, 4-5) ընկնէկ, անիկ, տալիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 16; Կ I, 8; Լալեա ը Ք VI, 3) զիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 12) հարկաբան, զիկ, զիկ, զիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 10) հիկ, թալիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 6; II, 5) սպառա, զիկ, զիկ, զիկ

Լալեա (Լալեա ը I, 8; Լալեա ը Ք IV, 2; Լալեա ը Պ VII, 6) լիկ (կարողանալ), զիկ, զիկ

Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 1; Գրք Սեղեմ Ա 1, 2; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 8; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 12; I, 18; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 15; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 17; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 18-19; Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 19-20) **ապ**
 Սեղեմ (-առ: -նի Վ IV, 4; -նի Պ VI, 1; Սուրբ Պ VI, 2) **հոգ, գեանի, երկիր**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 7) **հանգստի, նշանակալի, մասնավոր**
 Սեղեմ (-նո Ա 1, 10) **քանակ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 15, Սուրբ Առաքելացի Պ XIV, 4) **լազնի, փայտակեր, ստանալ, հասուցել**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 3, 4) **կրակ, կուտի, բնի, հորի**
 Սեղեմ (Պ VII, 6) **գրքի, գրքի**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Պ VI, 9) **սպանի, սպանության**
 Սեղեմ (Սա Պ VI, 4) **մասնակցություն, անցանկ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Նր VI, 4; Քն VI, 5) **մասնակցություն, մասնակցություն**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Պ XV, 1-3; Սուրբ Առաքելացի Պ 1, 2-3) **սպանություն, սպանություն**
 Սեղեմ (Տա Հ 1) **գրքի, հաշի, սիրով**
 Սեղեմ (-Տա Հ 1) **մասնակցություն**
 Սեղեմ (Սա I, 1, 3-4) **կատարան**
 Սեղեմ (Քն I, 3; Սուրբ Առաքելացի Պ XIV, 1) **վանք**
 Սեղեմ (Պ VI, 6) **կնք**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 10) **այլ, արդի, սուրբ (տե՛ս Սեղեմ)**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Վ VI, 1)

զալ (Վրացի թիվ, Վրացի, Վրացի)
 Սեղեմ (-Տա Հ Ս IV, 6) **մուրաբ, կատարել**
 Սեղեմ (Տա II 5-6) **գողացի (Քն I թիվ), մուրաբ**
 Սեղեմ (-նո Պ XIV, 5) **սիրով, -սիր**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 10; Սուրբ Առաքելացի Ք I, 7) **ապ**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 5; Ք I, 11; Հ II, 2; Պ XV, 3; -Տա Պ XIV, 2) **սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ X) **փոքր, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 4) **վան, հասուցել**
 Սեղեմ (Հ I) **սիրով, գրքի, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ք I, 3; II, 1; III, 3) **սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ք III, 11) **հաշի, գրքի, սուրբ, գրքի**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 7; Սուրբ Առաքելացի Պ VII, 2; Սուրբ Առաքելացի Պ XIV, 5; Սուրբ Առաքելացի Ք IV) **հաշի, հաշի, հաշի**
 Սեղեմ (-Տա Պ VI, 8) **գրքի**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 4) **մասնակցություն**
 Սեղեմ (-Տա Պ VII, 4) **վան, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 11; -Տա I, 1, 3) **գրքի, հոգի, սուրբ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 2) **գրքի, սուրբ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 11; Հ II, 2) **գրքի, սուրբ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 1)

Սեղեմ-Սուրբ Առաքելացի (Սուրբ Առաքելացի-Սուրբ Առաքելացի I, 1, 3-4) **կատարան**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ք I, 1) **սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 1; Հ I-Տա Ա 1, 7; Սուրբ Առաքելացի Ք III, 5; Պ VII, 4) **սուրբ, սուրբ (Սուրբ Առաքելացի Սեղեմ)**
 Սեղեմ (-Տա Պ XIII, 3-4) **կատարան, զինով**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Ա 1, 3-4) **սուրբ, սուրբ (Տա՛ս Սուրբ Առաքելացի)**
 Սեղեմ (-Տա Պ VI, 11) **վան, կատարան**
 Սեղեմ (Սա Ա 1, 5; -Տա Ա 1, 15) **վան, հոգի, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ VI, 9) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ք I, 5; II, 4) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ V, 10) **հաշի, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Պ VII, 2; Սուրբ Առաքելացի Պ VII, 8) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Տա Ա 1, 12, 13) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Հ Ս IV, 7-8; -Տա Պ VI, 1) **սուրբ, սուրբ, սուրբ, սուրբ (Սուրբ Առաքելացի Սեղեմ)**
 Սեղեմ (Վ IV, 2; Հ I, 1) **վան**
 Սեղեմ-Սուրբ Առաքելացի (Վ IV, 2) **վան**
 Սեղեմ (Տա Ա 1, 3; -Տա Պ V, 2) **սուրբ, սուրբ, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Սա Ա 1, 3-4; -Տա Նր II, 10-11) **վան**
 Սեղեմ (Տա Ա 1, 3) **սուրբ, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ք IX, 6) **վան**

Սեղեմ (Ք I, 9) **սուրբ, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ VII, 4) **սուրբ**
 Սեղեմ (Սուրբ Առաքելացի Վ IV, 2) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ VI, 4) **վան**
 Սեղեմ (Տա Հ Ս VI, 9) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Ա 1, 4; -Տա Ա 1, 5, 1, 11; 1, 14; Ք III, 11) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Հ 1, 4) **վան**
 Սեղեմ (Ա 1, 16, -Տա Պ VI, 3-4) **սուրբ, սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Նր III, 5; -Տա Ք I, 5) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ VI, 9) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Տա Ա 1, 4; Նր III, 6; III, 7; -Տա Պ V, 7) **սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ III, 10) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Պ V, 10) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Ք I, 4) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Պ XIV, 9) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Ա 1, 11; Վ IV, 3) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Տա Պ VI, 5) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Տա Ն I, 3) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Տա Ա 1, 10) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Ք I, 7; -Տա Պ XIV, 6; -Տա Պ XIV, 7) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (Ա 1, 11; Հ II, 3) **սուրբ, սուրբ**
 Սեղեմ (-Տա Ա 1, 11; Հ II, 3; Պ XIV, 7) **սուրբ, սուրբ, սուրբ**

Յորդեղ-Յատրոնի (-տա Պ XIV, 2; XIV, 7) **Յատրոն**
 Յորի (-տա Ձ I, 9; -տ Ք IX, 4; ՀՄ IV, 9-10) **բերան**
 Յորի (Ա I, 7; I, 9; Ձ I, 5; ԹՆ VI, 1; -Տագն ԹՆ VI, 4-5; VI, 7) **Յոց**
 Յոյի (-հի Վ IV, 4; -տա Շ ր 1, 1; VI, 5; -տաձա Ք I, 4; II, 3; III, 8; Մյամոտ ՀՄ IV, 3-4; V, 5; -Տա Պ VI, 7; XIV, 4; -տա ԲԿ I, 4; I, 7) **ժամ, ժամանակ, պատարագ, ասիք**
 Րա (Րա-ձեյ Ա I, 2; Րա-ձեյ Ա I, 10; -ձ Ա I, 18; Րա-ձ Ա III, 1; Րա-ձեյ Ա III, 2; Պ VII, 4; -ա ՀՄ I, 2) **ինչ, կեր, ճնշ, որ, թի**
 Րատա (Պ VII, 7) **դի, որպիսիք**
 Րամբոլ (Ա I, 12) **որովհետև, քանի որ, պիս**
 Րեյլիստրատոր (ՀՄ VI, 3) **ատենապետ, րեյստրատոր**
 Րոմ (Պ VII, 5) **որ, որպեսիք**
 Րոմբ (ԿԷ I, 6) **որ, թի**
 Րոմբուլ (Ա I, 2; I, 7; I, 17; -Տա Ձ I, 7; Թ I, 1; -Տա ԿՆ I, 6; -Մա Ք II, 8; -Ման Պ I, 7; V, 3; XV, 3; ԲԿ I, 7; ԹՆ VI, 2; VI, 7; -Տեյա Պ VI, 7; -Տա ԹՆ VI, 9) **որ, որը, այ որ**
 Րտո (Պ VII, 4) **չկող, նկող, ուտ**
 Տաճար (ԲԿ I, 7-8) **կայան**
 Տաճար (Տա Ա I, 18) **կիսկիցապետ**
 Տաճար (Տա Ք I, 7) **գիտնատ, անապատան գիտն ավոյ**
 Տաճար (Տա Ձ I, 4) **պիտարան, պիտարան**

Տաճար (Պ XIV, 3) **հաղիս**
 Տաճար (Տա -հի Ք IX, 8) **գառապան, օրենք, իրավունք**
 Տաճար (Տա -Տա Ք III, 8) **պայանատան, հանգստարան**
 Տաճար (Ք II, 8) **գորգ, զորդարանք, արծն, հարդարանք, հանգստարան (տե՛ս Տա-ճար)**
 Տաճար (Պ IV) **գրաստ**
 Տաճար (Ք III, 8) **գանգապատան**
 Տաճար (Տա Պ XIV, 6) **պիտարան**
 Տաճար (Տա Պ V, 9-10) **պայանատան, գերեզմանոց**
 Տաճար (Ա I, 15) **ցանկից, բազմապիս, տե՛ս Տաճար**
 Տաճար (-հի Ա I, 4; I, 15) **հալ, պայան, հուսակ, ցանկից**
 Տաճար (-տա Ք II, 7; III, 10; -Տա Ք III, 11) **հույս, պայան**
 Տաճար (Տա ԹՆ IV) **բազմապիս, պիտարան**
 Տաճար (Տա ԹՆ IV) **արքայություն**
 Տաճար (Տա Սեյսիլոլոլ Ա I, 1; I, 3) **վարձ, գին, արծնք (ձեր, անվարձ)**
 Տաճար (Տա -տաճար Ք III, 10-11) **զարգացում, գործ**
 Տաճար (-հի Պ V, 7-8) **պիտարան**
 Տաճար (-ձ Հ I; ՀՄ I, 7) **հայկական, հայկեր, հայկական**
 Տաճար (Վ, III; Ե I, 5; II, 5; Թ VIII, 1-2; Հ III, 2; V, 1; V, 1-2, VI, 1; VII, 1; VIII, 1; Ք IV, 1; V, 1; VI, 1; -ա Ք VIII, 1-2; X, 1; XI, 1; XII, 1; XIII, 1; -տա ՀՄ IV, 1; V, 1; -Տա Պ VI, 11) **տաճար, գերեզման, գիր**
 Տաճար (-ա Ա I, 14; -տա Ա I, 15) **պայանատան, արք**

Տաճար (-Տա Հ I; Շ ր III, 6) **տանար**
 Տաճար (Տա Վեյսիլոլոլ Պ VII, 6) **պիտարան, մարտի, հարգանք**
 Տաճար (ԲԿ I, 4-5) **անարար, վասն հարգանքի**
 Տաճար (-ձ Հ Ա I, 17) **պատարագից, պատարագի համար**
 Տաճար (ՀՄ VI, 1) **ինչ, հանգստարան**
 Տաճար (Պ XIV, 1) **պիտարան**
 Տաճար (Տա Թ I, 1; Կ I, 1; IV, 2; -Տա Թ I, 3; Կ I, 1; -տա Շ ր I, 1; Հ I; Կ I, 1; ԲԿ II, 1; Շ ր II, 1-2; III, 1; VI, 1; Վ I; -Տա Ք III, 9; -Տա ԿՆ I, 6; Պ XIV, 2) **անուն (հանուն)**
 Տաճար (Պ VII, 3; -Տա ԹՆ IV) **անվանի**
 Տաճար (-Տա Պ VI, 11) **տուն**
 Տաճար (Պ XV, 4) **պիտարան, գործարան**
 Տաճար (-տաձա Ք II, 3) **միջոց, գործարան, գրամ**
 Տաճար (ԿԷ I, 6) **արք, վիցի**
 Տաճար (Տա Վեյսիլոլոլ Պ XIV, 3) **հիշատակ**
 Տաճար (Ք II, 4) **ի պիտարան**
 Տաճար (Տա Պ V, 1) **անարար**
 Տաճար (-Տա ԲԿ VII, 3-4) **խառնություն**
 Տաճար (-Տա ՀՄ VI, 6) **մար**
 Տաճար (Պ VI, 10) **արևուն**
 Տաճար (Տա Սեյսիլոլոլ Ա I, 1, Վեյսիլոլոլ Ա I, 1; -տա Ա I, 5) **խառն, բոտ, բան (տե՛ս)**
 Տաճար (Ա I, 15) **անար**
 Տաճար (-տա ԲԿ III) **արքայություն**
 Տաճար (Տա Պ VI, 7-8) **պատարանատան**
 Տաճար (Վեյսիլոլոլ ՀՄ I, 4) **գնալ, ընթաց**

Տաճար (ՀՄ V, 2) **խորհրդատու, советник**
 Տաճար (-Տա Վ IV, 2; -Տա Պ VI, 10; ՀՄ I, 1-2; Վեյսիլոլոլ ՀՄ V, 6; -Տա ԹՆ VI, 11) **աշխարհ, կրկից, գյուղ**
 Տաճար (-Տա Ա I, 8, Վ IV, 1; Թ II, 2; -Տա Վ թ III, 1; -Տա Թ IV, 1; VI, 1; VII, 1; Հ I, 1; I, 2-3; -տա Հ I; VI, 1; -Տա Հ II, 1; ԿՆ I, 2; Շ ր III, 1; Ք III, 9-10; XIV, 1; Վ I, 1, 6; Պ VII, 8; Տագն Ք IX, 1; -Տա Պ XIV, 3; ԹՆ I, 2; -տա Պ XIV, 1) **հայի**
 Տաճար (-հի Ա I, 13; I, 14) **հոգևոր**
 Տաճար (-Տա Վ I, 7) **հարգանք, բարեպետություն**
 Տաճար (-տա Պ VI, 5) **անար, ձայն, սիս**
 Տաճար (-տա Պ VII, 3) **բարեպետություն**
 Տաճար (Պ VI, 10) **խառն, մարտի**
 Տաճար (-ա Ա I, 9 -հի Ձ I, 7; Ք II, 8; Պ XIV, 8) **պլ, արիչ**
 Տաճար (-Տա ՀՄ II, 1) **տանար**
 Տաճար (-հի Վ IV, 3; -տա Պ V, 2) **տան, ցեղ, ժողովուրդ**
 Տաճար (-Տա Ձ I, 4) **անար, հայ, արքայից**
 Տաճար (-Տա Ե I, 7) **պիտարան**
 Տաճար (-Տա Ա I, 8; Ա I, 16) **պիտարան (գրամ)**
 Տաճար (Ա I, 17) **կաշի, մարիք**
 Տաճար (ՀՄ IV, 2; -Տա Պ VI, 8) **գրամ, անարար**
 Տաճար (Ա I, 9-10) **անարար, անարար**
 Տաճար (-Տա Ք III, 11) **անարար, անարար**
 Տաճար (Շ ր I, 2) **հատ, կա**
 Տաճար (-տա Վեյսիլոլոլ)

շքեղ (ԹՆ VI, 3) **կթև, իև**
 շքեղեմ (-ոտ Պ VI, 2) **անգրպար-
 մամ (?)**
 շնորհըրես (-եմ ՇՐ II, 4-5) **հևախն,
 հևանյալ, խնարհ**
 շրջա (օլորցոս Պ XIV, 7) **հոյակ**
 շնհսկիլո **տհ'ս** հասկիլցե
 շախաղա (Ա I, 2; ՄԱՎՁ Զ I, 5; ԿԶ
 I, 7; -ևս Պ VI, 4) **հալիթ, միչա,
 մշտական, անժան, հալի-
 պան (անպակտ)**
 շաշաթ (շաշաթ Ա I, 3; Պ IV, 5;
 շքեղ թՆ VI, 3) **թև, եթև**
 շալեհնամը (ԹՆ VI, 6) **հալիպան**
 շղալի (-ևս Ա I, 13; V, 1; շղալի-
 սո Ա X; Ք III, 4; III, 10; -ո ՀՊ
 VII, 2; Պ VIII, 2; XIII, 6; ԲԿ II,
 3; -ևս ԲԿ VII 6; -ման ԹՆ IV)
տեր
 շղոր (Ա I, 8; -ևս Ա I, 12; I, 14)
տապիկ, ալիկ
 շղրհն (Ք II, 2; III, 5; Պ XIV, 1)
անարժան
 շղեթ (-տառն Զ I, 5-6; -տըմնո Վ IV,
 3; Ք I, 7; II, 6) **տար, ալլ,
 տարական**
 շղիստ (Ա I, 5-6) **անկարգ, անրիկն**
 շղին (-ա ՇՐ VI, 4) **տաղ**
 շղիլո (-ման ՀՊ VI, 6) **անգուլթ,
 անդորթ**
 շղիցե (շղից Պ I, 7) **իմանալ, գի-
 տանալ, հալոյգիկ, տիպիանալ**
 շղիլցես (մանախորտ-տղիլցես ԿԶ I,
 2; Մսախորտ-տղիլցես Հ II, 4)
ալպա, պնա, կրեց
 շղիար (Պ XV, 3) **անդործաթական,
 անժակ**
 շղիլցեթոլ (-ևս Պ XIV, 8) **չիչիկ,
 չիչատակ, անճիչատակ**
 փրիալ (Ա V, 2) **հուլ**
 փլալի (-ևսնո I, 10) **քալաք**

փլալի (ԹՆ V) **ալլիկ, կին,**
 փարտեղի (-ևս Ա I, 10) **փրաքի**
 փեթ (եղեթը ԲԿ III; IV; V, 3; VI)
**գոլք, արնանք, ներքոյ, կրգ,
 գոլիլ**
 փեթ (փեթագան Ք I, 5; II, 4; -տա Ք III,
 11; XV, 2) **քար**
 փեթ (եղեթնո Ա I, 4; Նալիար Զ I,
 9; Եղեթն Շ I, 2; Եղեթն Հ I; Եղե-
 փեթն Հ I; Պ XIV, 1; ԲԿ II, 2; Ք II,
 2; Եղեթնո ՇՐ III, 4; Ք III, 7;
 շքեթն Պ VII, 5) **անկ, լինիլ,
 դարձնիլ**
 փոն (թլոնա Վ IV, 3; քալ Ք III,
 10) **աննալ**
 փոնցե (ալս Զ I, 15; Եղեթ ԲԿ V,
 2) **աննալ, ինչք (տհ'ս փոն)**
 փորոնիկոն **տհ'ս** փորոնիկոն
 փրիկեղ (-տախա Պ XIV, 9) **քրի-
 տնյա**
 փրոնիկոն (փորոնիկոնս Ա I, 19;
 Ա II (?); IX, 1; -և Զ I, 1; Կ I, 1;
 Հ I; ՇՐ III, 9, Պ V, 1 -ևս Ք
 I, 1; II, 1; III, 1; ՎՂ, 8) **քրո-
 նիկոն, թիլ, թվական**
 փլան **տհ'ս** փոն **և** փոնցե
 փլեթ (-ևս ԿԶ I, 4) **փար, ներք**
 փլեթն (փլեթնիս Թ I, 2; փլեթնիս
 Թ I, 3; ԲԿ I, 4) **կրկիթ**
 փլեթ (դո Ք I, 5) **տակ, ներք**

լալա (-ա ԿԶ I, 4) **դալ, խակ**
 լալալեթ (-ևսա Ք V, 4) **բար-
 բոտանք**
 լորհ- (Շ I, 2; Հ I; ՇՐ III, 4; Ք II, 2;
 III, 7; XIV, 1; -ևս? Ք XIV,
 2; -տա Պ XIV, 3; XIV, 6; ԲԿ II, 2)
**արժանի, պտաղան, համապա-
 տական, արժանավոր**
 լորհքե (լորհոտ Պ XIV, 6) **ար-
 ժանիք, պատիլ (անժանցիկ)**
 լմերտ (սալմերտա Ա I, 1; Ա I, 2;

I, 14; սալմերտոտա Ա I, 15;
 լմրտիսագան Ա I, 19; -ման Ա III, 3;
 -ո Ա VI; լմրտիսա Ջ I, 1; I,
 1; 10; Վ I, 1; -ման Թ III, 1;
 լմրտիսա Թ III, 2; լմրտիսա-
 տա ԿԶ I, 1; -ման Թ IV, 4; VI, 7;
 VII, 4; VIII, 5; IX; I, I, 1-2;
 լմրտիսա Շ I, 1; Հ I; լմրտիսա
 Հ I; լմրտիսա Վ I, 1; ՇՐ II,
 2; -ման Հ III, 3; IV, 3; VII, 3;
 ՇՐ I, 15-16; լմրտիսա ՇՐ III,
 8; լմրտիսա ՇՐ VI, 1;
 լմրտիսա Ք I, 3; լմրտիսա-
 ա Ք II, 1; լմրտիսա Ք III, 3;
 -ման ԼԵ I, 2; Ք IV, 7; V, 4; VI, 4;
 լմրտիսա Ք VII, 5; -ման Ք
 VIII, 7; IX, 10; X, 4; XI, 4; XII,
 3; XIII, 3; XIV, 4; ՎՂ, 8; լմրտի-
 սա ՀՊ VIII; լլտիսա Պ VII, 2;
 -ո Թ IX, 7; Պ VII, 8; -ման Պ VIII;
 XI, 3; XIV, 5; լմրտիսա Ք
 VIII, 1; -ո Պ XII, 3; XIII,
 6; լմրտիսա Պ XIV, 10; -ման
 Պ XV, 2; ԲԿ I, 7; լմրտիսա Ք
 ԲԿ II, 1; -ևս ԲԿ II) **ատաթ**
 լմրտիսա Մոլեղ (լմրտիսա Մոլեղ-
 սա Ք I, 1; Հ I; Հ II; Կն I,
 2-3; ՇՐ III, 2; Ք I, 3; II, 1;
 լմրտիսա Մոլեղիսա ՇՐ III, 6-7;
 լմրտիսա Մոլեղիսա ՎՂ 2) **ասա-
 ժաթալ**
 լլթա (?) (լլթերթ (?) Թ I, 2) **բար-
 ժիկ, տաղանալ (?)**
 ցլեղիլ (Վ IV, 1; -ուցն Պ VII, 4)
ժալիկ, կոն, ժիլիլ
 ցլարեթ **տհ'ս** ցլարեթ
 ցլեղ (թլեղիլո Ա I, 2; լլեղա
 Ա I, 3; լլեղիլ Ա I, 3) **ժա-
 խիկ, անիկ,**

ցլե (տա Պ VI, 9) **ժատ**
 ցլեղիլ (-ալ Ա I, 5; -ցլ Ա I, 9; -ևս
 Ա I, 14; Թ I, 3; -տա Հ I; ՇՐ
 III, 3; III, 5; VI, 6; -ալ Ք I, 3;
 I, 4; II, 1; Ք III, 4; -ևս Ք II, 2;
 ցլեղիլ Ք II, 3; -տա Պ V,
 2; VII, 7; -ուցլ Պ XIV, 6) **օլլ,
 րոլլ, ամրոլլ, ամնալ, ամն,
 ամնիկ**
 ցլեղալ **տհ'ս** ցլեղալ
 ցլո (թլեղա Վ IV, 1; փլեղեթ ՀՊ
 I, 5-6) **ուննալ**
 ցլո (ուցլ Ա I, 10; ոլ Ա IV, 4;
 ոլս Ա I, 17; XI; Զ I, 7; ցլոլլ
 Վ IV, 2; ցլոլլիսա Թ I, 1;
 ոլս ԿԶ I, 7; ցլոլլ ԿԶ I, 8; ոլս
 Հ I; ՇՐ III, 9; ՎՂ, 8; ցլոլլ ՀՊ
 V, 4; VI, 5; Պ V, 3; VI, 3;
 ցլոլլ Պ VIII, 2; ոլս Պ XIV, 4;
 XIV, 5; XIV, 6; ցլո Ք XV, 4; ոլս
 ԲԿ I, 5; ոլս ԲԿ I, 8); **լինիլ,
 անիկ, կնալ**
 ցլարեթ (լլարեղիլ Ա I, 13; լլարեթ
 Ա I, 13; ցլարեղեթ Ա I, 13;
 ցլարեղիլ Պ VI, 8) **տեր, տիրիկ**
 Մարիալ (ԿԶ I, 4) **զարիալ, զարիա**
 Մարի (-ո Թ I, 2) **շարհ (?)**
 Մամանի (-ևս Ք I, 3; II, 1) **շալի-
 ճի (?)**
 Մաննա (Թ I, 2) **շանալ**
 Մեղա (Մեղեղեթ Ա X) **մանիկ, անց-
 նիկ**
 Մեղալ **տհ'ս** Մեղալ
 Մեղալիլ (-ևս Թ I, 1) **ոլմա-
 ժիկ, կոն, ժիլիլ,
 արիպալ, պարիպալ, արիպալ,
 նկալ**
 Մեղալեթ (Մեղալեթն Ք I, 5; II, 4)
**կալիկ, կարիպիկ, պարիպա-
 լիկ, կրիկ**

մնա (-ոս Ա IV, 3; -նո Ձ I, 7; Վ IV, 4; Շր III, 5; -ման Թ I, 2; -տա ԿԶ I, 2; I, 5; Պ XIV, 4; -ոս Ք IV, 4; -տ Պ I, 1; -նո Պ XIV, 6) **կերպը**
մեմսկալի (-ևտա Ա IV, 3; -և Պ XIV, 7) **կերպրոյք**

წყებითვა (წყებითხოთ Հ II, IV, 9) **կարգալ**, **ընթերցել**
წანաღებ (Ք I, 6-7; II, 5; II, 6) **խըրթած**, **տարած**, **վերցրած**, **զբաղած**
წարձագալի (-ևտոս Ա I, 5; -տա Պ VII, 7) **անցողիկ**, **անցավոր**
წարձագեղული (Պ VII, 3-4) **հազուդալ**, **զարգացած**

წաղեմ (-ա Ա I, 9; წაղელი Ա I, 17; წაղელი ԲԿ I, 2) **տանկ**, **վերցնել**, **զբաղել**

წელი (-և Ե I, 8; II, 5; Կ I, 5; წლამ-
ღին Վ IV, 2; -և Վ IV, 5; Թ I, 1; Շր III, 6; წლისն Թ II, 6; Հ II V, 4; Պ V, 7; VI, 6; VI, 7; Հ II IV, 11; VI, 5, VI, 8; -և Պ VI, 9; VII, 8) **տարի**, **թիվ**, **թվական**

წերա (ღամբերա Ա I, 16; Կն I, 8) **զրիկ**

წეს (սքայի Ա I, 5-6; -տազն Ա I, 18; -ևներ Ա IV, 4) **մնա կարգ**, **կանոն**, **սահմանք**, **օրենք**

წինամկալորի (Ձ I, 7; Պ XIV, 1) **ստանդորդ**, **վանահայր**

წինասրարեղցեղեմ (-ա (Ա XI) **մարգարտական**

წինասրարեղցեղული (-տա Հ II, 2) **մարգարի**

წինաթ (Պ VI, 1; XIV, 10; ԲԿ II, 3) **տառ**, **տռն**, **հանդիման**

წիրե (-ա Ա I, 11; ևսրիաղեղ Ա I, 17; սքայի Շր VI, 5; წիրեղ-
եղ Ա IV, 4) **պատարագ**, **մասնապալական**, **արարողական**

წմեղ (-տազն Ա I, 19; -տա Ա III, 4; ԿԶ I, 9; -ոն ԿԶ I, 1; Հ I; -առա Հ I; -ոնտա Հ II, 1; -տա Հ II, 2; -ոնառա Կն I, 2; -ոն Կն I, 2; I, 3; I, 4; I, 5; I, 7; -ոն Շր II, 5; -ոն Շր II, 8; II, 13; -ոնառա Շր III, 1; -ոն Շր III, 2; -ա Շր III, 2; -տա Շր III, 3; -ոն Շր III, 6; Ք I, 3; III, 5; III, 9; -ոնառա Ք I, 4; -ոնտա Վ I, 1; -ոն Վ I, 2; -ա Պ II, 1-4; III, 1-2; -տա Պ VII, 7-8; XIV, 2; -և ԲԿ II, 2; -նո Պ VIII, 2; XIV, 6; Թն V; -ո ԷԲ) **սարք**, **սղնիվ**, **մարք**

წողեմ (սքայի Վ IV, 2) **կոչել**, **կոչում**

წղի (-ևտա Ա IV, 3) **որդի**, **զարմ**, **զարմիկ**

წղոտիսղղուլ (წղոտիսղղուլդա Հ II IV, 3) **աշխարհ**, **անցավոր**, **աշխարհ**

წყաղեմ (սքայի Ա V, 1; VII; Ձ II, 1; III; წղեմոտ Կ II, 1; Թ II, 1; III, 1; Հ VIII, 1; Շր IV; V; սքայի Հ II VI, 6) **սղորմտական**, **զոխ**, **սղորմալ**, **զխալ**, **սղորմառական**, **զխառական**, **(տնի հոսի) սքայի**

წყენ (սքայի Ե I, 11) **զմարտալ**, **նեղական**

წყղի (ԿԶ I, 9) **նպղիլ**, **անիծալ**

թեմ (սքայի Ա I, 7; I, 9) **ուսն**, **ուսնիկ**

թիր (թիրն Ա I, 7) **հոգ**, **հոգի**, **ցավ**

թնո (սքայի Պ VII, 4) **թռնել**, **թռուռիկ**, **թռնիկ**

թրղի (թրղիլ Ա I, 7) **սարք**, **սարքիկ**

խեղալ (խեղալ Ա V, 9) **սարք**, **թուր**

խար (Ք IX, 7) **տնի** Պեն
խաղա (-ղ Ք II, 7) **պատկերել**, **նկարել**, **որմանկարել**
խաղի (-ղեմտա Պ VI, 5) **պատկեր**, **կերպ**, **մատու**
խաղի (խաղեղեղ Թն IV) **խանգաղատար**, **զուգորդար**

խղեմ (Թն II, 1) **զործ**, **արկատ**

խղա (Ա I, 6; -ղ Վ IV, 1; Ք II, 8; III, 9; Պ VI, 10) **իտի**, **պղ**, **քաղ**, **սակալ**, **միտն**, **պղ**

խղուր (տնի) շղուր
խնա **տնի** շնա
խղեղ (տնի) շղեղ Թն IV) **հիշատակ**, **հիշողական**

խղի (-տա Ձ I, 10) **հեղ**

խղի (-ղա ԲԿ II, 3) **քաղի**, **հանիկ** (?)

խղի (-նո Ա I, 4) **կրեղ**, **արեղ**, **հոգեկրեղ**

չեմ (զիցեմ Ա I, 11) **պարտ**, **հարկավոր**

չարի (-տա ԿԶ I, 6) **կղ**
չղի (-տա Ա I, 16; Ձ I, 8; Պ XIV, 7) **մեղ**

չղեղ-ղեղ (-ղեղ Ք II, 7) **մեղարկել**, **մեղամուրի**, **լեղել**

չնա (-ա Ա I, 1; -տա ԲԿ V, 4) **մարն**

չղուր (Թն VI, 8; խղուր Վ IV, 1) **մարմն**

չնա (Թ I, 1; ևսրեղ Ք I, 5; II, 4; III, 9; զոննա Վ IV, 4) **արտալ**, **փրկել**, **զերծանել**, **փրկական**

չղուր (-ա Ա I, 3; I, 6-7) **պարտ**, **պարտալ**, **հարկ**

չղի (-տա Ձ I, 11; Ձ I, 15; -ո Թ I, 1; II, 8; Ք III a; Պ XIV, 1) **խալ**

ձեղի (-և Պ VII, 2) **հասակ**, **տարիք**

ձեղեղ (Կն I, 8; -ման Վ I, 3) **հեղականիկ**

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

անաթ (-ոն Շր III, 7) **Արատ**

անաթի շղի (անաթի շղի) **անաթի**

անաթի (Ք I, 4, 2) **Արատ**

անաթ (Պ XIV, 6) **Արատ**

անաթի (-ոնտա Վ I, 2) **Արատ**

անաթի (-և Պ VI, 7) **Արատ**

անաթի (Ե I, 6) **Արատ**

անաթ (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

անաթի (անաթի) **Արատ**

- Պ IV; VII, 8; -և Պ XIII, 1;
XIV, 5; XV, 1; ԹՆ 1, 1) *Քրիստոս*
լուսինի (-և I, 1, 2) *Ղուկեր*
Մուրա (-և Ք X, 3) *Շալա*
Մուրա զբոսաբեր (զբոսաբերիս Մուրա
զառ Ք XI, 2-3) *Շալա Էկե-
զոմեցի (Ալեկզանդր, Նասիր-
դի հրեա Նուրն է)*
Մանթ (-և Կ 1, 2; Մանթե Կ 1, 4;
Մանթա Ք I, 3; II, 2; VII, 2-3)
*Շանչե (Շանչառ մանդա-
սուրբ.)*
Մանթե (Ք III, 5; -և IV, 4) *Շանչե
(Շանչառ սխար.)*

- Մուրա (ՀՍ VI, 2) *Շիոչ*
Ռաի (-և Ք XIII, 1) *Չաչա*
մեղառ-մեղի (Շր III, 5) *Չեկալ-
մեղի (Չեկալի որդիք)*
մեղառ *տե՛ս* մեղառ-մեղի
մեղառ Մուրա (Շր IV) *Չեկալ
Միրիան (Միրան)*
եղից (-և Ե II, 6) *Խեչիկ-անց*
եղիանց (-և ԹՆ IV) *Խվարամզե*
Խոն (-և Կ 1, 3) *Մուրա (Մուրաք)*
Խալ (-և Ք IX, 9) *Մուրա (ԹՆ Խալ-
Ման — խեչրանք, սղիսանք)*
չաչա (Պ V, 4) *Չալա*
Մորառմուր (ՀՍ IV, 7) *Հուրմուր*

Տ Ե Վ Ա Ն ՈՒ Ն Ե Ր

- անիս (անելու Մ 1, 4; անիս Ա 1, 16)
Անի
անիս (-և ՀՍ IV, 5; -և Պ VI, 10) *Հալ-
բառ*
անիս (-և Պ V, 9) *Անիսալ*
անիս (Բ 4, 8) *Բաղդադ*
անիս (-և Թ 1, 3) *Գանձակ*
անիս (-և Թ 1, 1) *Գաղաթա*
անիս (-և Շր VI, 2) *Գորակ*
անիս (?) -և Թ I, 2) ?
անիս (Բ 4, 1, 2) *Գանձակ*
անիս (-և Ք XI, 2) *Էկեզոմ*
(*Ալեկզանդր*)
անիս (անիս Վ III) *Էնալիս*
անիս (?) -և Թ I, 3) ?
անիս (-և Կ 1, 2) *Կարս*

- անիս (անելու Թ 1, 3) *Կեչառուք*
անիս (-և Ք 1, 4) *Կոչ*
անիս (-և Զ 1, 6) *Անիսալ*
(*Ալեկզանդր*)
անիս (-և ԹՆ IV) *Լեչառ*
անիս (?) -և Ք V, 2) *Լիսա (?)*
անիս (-և Թ 1, 3) *Լորիս*
անիս (-և Պ VI, 5-6) *Մաս-
տան*
անիս (-և Պ VI, 5) *Հալա, Հալա-
տան (Մուրաք)*
անիս (-և Պ V, 5) *Մուրաք*
անիս (տիպիկ Մ 1, 8; 1, 16;
տիպիկ Ե 1, 7) *Տիպիկ*
անիս (անիս Կ 1, 8; անիս Վ 3)
Հիսան (Հեչանք)

ГРУЗИНСКАЯ ЭПИГРАФИКА АРМЕНИИ

Резюме

Исследователи истории и культуры средневековой Армении и Грузии на данном этапе развития кавказоведения достаточно остро ощущают необходимость дополнительных сведений, привлечение которых даст возможность продолжить углубленное и обстоятельное исследование многочисленных проблем истории края. Как бы остроумны ни были новые интерпретации давно известных и не раз привлеченных к разбору отдельных сообщений нарративных источников о событиях давно минувших, заключения исследователя не будут свободны от условностей и догадок, пока он не будет располагать новыми, притом синхронными материалами. Именно этим обстоятельством следует объяснить возрастающий интерес кавказоведов к некоторым, ранее мало заметным, жанрам источников, как, например, к мелким хроникам, к колофонам рукописей. Однако и эти новые источники не гарантированы от последующих интерполяций и литературных обработок, хотя, возможно, по сравнению с сочинениями историков в значительно меньшей степени. Поэтому в настоящее время особо важное место отводится эпиграфическим памятникам, которые, в отличие от вышеперечисленных, свободны от возможных последующих переделок и дополнений, а потому и заслуживают большего доверия.

Несмотря на законичность, порой даже трафаретность их изложения, они выгодно отличаются конкретными фактическими сообщениями, собственно являющимися целью и причиной их высечения. Зачастую сам факт наличия надписи на том или другом языке уже является сведением первостепенной важности, имея прямое отношение к культурным и историческим событиям края, в котором ландшафтный текст по необходимости обнаруживан. Но, по сложившейся традиции, эпиграфические тексты не только фиксируют факты локального характера (как, например, начало или завершение строительства, личность усопшего, дату кончины и т. д.), но и порой пространно повествуют об официальных поведении, о католических распоряжениях, об учреждении отдельных повинностей или освобождении от таковых и т. д.

Следует также учесть, что если источники повествовательного жанра не всегда датированы, а хронология представленных в них событий

нуждается либо в проверке, либо даже в установлении, то эпиграфические источники в основном снабжены датой, а потому и приобретают решающее значение при исследовании отдельных периодов истории. Беда лишь в том, что высеченные в единственном экземпляре и преимущественно на стенах культовых сооружений многочисленные эпиграфические памятники либо исчезли со временем, либо сохранились дефектно, с большими лакунами, восстановить которые ныне нет возможности, за исключением отдельных, строго подразумевающихся по наличию текста слов и выражений. Метод сопоставительного кобкологического восстановления тут не применим, ибо нет повторных и адекватных текстов.

Такое положение вещей вынуждает ускорить изучение и документированное издание этих «детописей на камнях», тем самым спасая дошедшую до наших дней часть, иными словами—чтение и публикация эпиграфических памятников становится злободневной задачей кавказоведения. Однако теперь нужны не предварительные сообщения и не констатация фактов наличия таковых, а полные своды текстов, своды документированные, снабженные подробными комментариями текстологического и источниковедческого порядка, с учетом достижений остальных аспомозательных дисциплин исторической науки.

Будучи документами преимущественно официально характера, надписи иногда высекались на языке политически господствующей страны или кругов, поэтому неудивительно, что в Армении и Грузии сохранилось довольно значительное количество греческих, арабских, персидских и других надписей. Иноязычные тексты вызваны также и наличием иноязычных общин в стране, которые, сохраняя свою этно-культурную самобытность, продолжают пользоваться внутри общины своим родным языком и письменностью. Этим нужно объяснить наличие еврейских и частично арабских надписей в Армении и Грузии. Однако данное обстоятельство не приводило и не могло привести к политической и культурной изоляции внутри страны, в силу чего возникшие на этой территории иноязычные эпиграфические памятники одинаково отражают местную действительность и должны быть учтены при исследовании истории и культуры края. Разумеется, в количественном отношении, как и следовало полагать, они, эти иноязычные надписи, не могут быть сравнены с тем, что создано и сохранилось на местных языках, но этим не умаляется их научное значение; продолжал оставаться первоисточниками по истории породившего их края, эти иноязычные тексты не перестают быть памятниками и той этнической единицы и ее культуры, на языке которой высечены. В этом их особая ценность.

Ареал распространения древнегрузинской эпиграфики, как и следовало ожидать, гораздо шире, чем исторические, этнические и политические границы Грузии, хотя основная часть этих памятников, разумеется, находится в самой стране. Однако, находясь вне пределов исконной страны эпиграфические памятники имеют непосредственное отношение к политической и экономической жизни в стране и одинаково должны быть учтены.

Грузины также, как и армяне и сирийцы, имели свои обители и очаги книжности в наиболее знаменитых центрах восточного христианства, в которых они занимались не только богослужением и переводческой деятельностью, но и строительством культовых и подсобных

сооружений, зачастую снабжая таковые грузинскими надписями. Этим нужно объяснить наличие четырех древнейших надписей в Палестине, свидетельствующих об оживленной церковно-культурной деятельности грузинских монахов и общин в этом районе. Немало грузин было и на Черной горе, которые, по свидетельству Вардана Айгекского, в начале XIII века продолжали свою деятельность в добрососедстве с армянами, греками и сирийцами. Доказательством сказанного служат не только повествующие об этом нарративные источники, но и сохранившиеся на месте грузинские надписи.

Вторая группа грузинских эпиграфических памятников вне страны описана насильственным или вынужденным переселением грузин из родного края и образованием поселений в иных странах. Так, после известных переселений Шах-Аббаса в начале XVII века большое армяно-грузинское поселение образовалось в Новой Джульфе (Иран), где и ныне имеются десятки грузинских и армянских эпитафий. Переселенцы волею судьбы иногда оказывались даже в далекой Индии и в сопредельных с ней странах.

Совершенно другими обстоятельствами обусловлено наличие грузинских эпиграфических памятников на Северном Кавказе: в период объединенного грузинского царства, особенно в XII—XIII веках, ареал влияния грузинской культуры был значительно шире, подготавливая почву для христианской миссионерской деятельности в этом районе. Умножение христианских культовых сооружений в Аварии, например, было непосредственным следствием влияния грузинской культуры. Поэтому неудивительно, что в данном регионе сохранилось более десятка грузинских надписей. Собственно, кавказоведение располагает двумя интересными сообщениями об этом: в апокрифической грузинской хронике начала XIV века рассказывается об обращении лезгин в годы царствования Дмитрия Самопожертвователя выходцем из Гареджекого монастыря Пименом Салосом. Известно также миссионерство леха по происхождению Антония Наагрелис-дзе. Продолжительность этой миссии засвидетельствована грузинским колофоном от 1310 года, где поименно названы многие христианские центры Северного Кавказа, подчиненные грузинскому патриарху Евфимию. Есть основание полагать, что в названных в этих источниках центрах богослужение велось в основном на грузинском языке, почему для их нужд и переписывались грузинские книги. Естественно, в таких условиях и надписи высекались на доступном для христианской общины языке—Древнегрузинском.

В кавказоведении давно констатировано, что определенное количество древнегрузинских надписей сохранилось на территории исторической Армении. Еще в 50-ые годы прошлого столетия, путешествуя по «Малой» и «Великой» Армении, мхитарист Н. Саркисян скопировал и переписал около 25 грузинских надписей, которые затем были опубликованы в чтении и переводе М. Броссе. Как выяснилось позже, кроме посеченных Н. Саркисяном мест, грузинские надписи имеются и в других областях исторической Армении, исследованием и публикацией части которых впоследствии занялись Н. Я. Марр, А. Г. Шанидзе, Л. М. Меликсет-Бек. Работа названных ученых фактически положила начало изучению грузинской эпиграфики в Армении; была доказана важность текстов и необходимость их дальнейшего сводного исследования.

Однако нельзя было приступить к такой работе без учета состояния изученности местной армянской эпиграфики, ибо в ней следовало искать ответы на многие вопросы, возникшие при исследовании грузинских надписей. По исторически сложившимся обстоятельствам высечению надписей в Армении отводилось особо важное место. Достаточно отметить, что в основном только монастырском комплексе Ахпата имеется 221 армянская надпись, в Саванше—188, Гандзасаре—90 и т. д. В IV-ом томе «Свода армянских надписей», где представлена эпиграфика бассейна оз. Севан (без острова), имеется 1547 единиц. Такое изобилие эпиграфических памятников, на наш взгляд, вызвано неустойчивостью политической и экономической жизни страны, отсутствием в означенный период царских, княжеских, порой даже католикосовых хранилищ, гарантировавших сохранение нужной документации. Это вынуждало обеспечивать «вечность» указов, грамот, договоров, определение межвых, принадлежности земель, поведения об установлении или освобождении от налогов и т. д. наиболее достоверным из способов средневековых публикаций—высечением текста на стенах культовых сооружений, дворцов и других зданий, водружением хачкаров с соответствующими надписями.

Понятно поэтому, что прежде чем приступить к составлению свода грузинской эпиграфики Армении, необходимо было расположить много томным изданием армянских надписей или же одновременно заняться сбором и чтением как грузинских, так и армянских текстов. Ныне же, когда значительная часть армянской эпиграфики издана, учтены и описаны памятники архитектуры, установлены местонахождения надписей и т. д., можно приступить к полному монографическому исследованию и публикации текстов сохранившихся на территории Армении иноязычных надписей, в том числе, разумеется, и грузинских.

Выше было сказано, что иноязычные надписи представляют двойной интерес—по местонахождению и по языку, но здесь надо оговориться: грузинские надписи Армении в этом аспекте отличаются от арабских, персидских и других: они свидетельствуют не о покорении края, об освоении территории от иноземцев, не об учреждении новых податей, а об облегчении от таковых, не о разорении, а о строительстве. Если авторами восточных текстов (греческих, арабских, персидских, турецких) выступают представители завоевывавших Армению народов и династий, то грузинским пользуются местные власти.

Говоря об обстоятельствах появления армянской эпиграфики в Грузии и грузинской в Армении, следует заметить, что тут речь может идти не о политической или культурной экспансии, не о сугубо временных факторах, обусловивших их высечение, а о средстве исторических судеб и культурных традиций, в некоторой степени о доступности этих языков в сопредельных странах, хотя бы в рамках конфессионально-единообразных настроений кругов или отдельных слоев общества. Государственный строй, политическое состояние, экономические и культурные институты Армении и Грузии в рассматриваемый период были столь идентичны, а армяно-грузинские поселения столь неразграничены, что грузинская эпиграфика Армении, как и армянская в Грузии, одинаково относится и должно быть учтена при исследовании истории и культуры обеих стран. Тут кстати вспомнить историю продиетованное заключение акад. Н. Я. Марра: «Кто хочет не только наслаждаться венцом древне-

грузинской светской литературы, «Витязем в барсовой шкуре», но и понять его гениального творца Шоту из Рустава, тот должен знать историю художественных памятников армянского зодчества, особенно гранжеванского, в Ани; кто желает понять великих, в большинстве безымянных, анийских художников-архитекторов, их поразительные творения, тот должен уделить внимание в изучении грузинской романтической поэмы «Витязя в барсовой шкуре», этого шедевра средневековой поэзии христианского Востока. Но опять-таки, это средство их освоения не просто ни влияния армян на грузин или грузин на армян или мусульман на тех и других. Причины более общие и более глубокие. В Армении и Грузии именно в XII—XIII вв., независимо от политического их объединения под скиптром грузинской ветви Багратидов, более того, вопреки религиозным расхождениям, в тождественных условиях: социальных—рост городов и значения горожан в борьбе с феодализмом и культурных—контакт и общение христианского мира с мусульманским—выработался тождественный художественный вкус; и вот, в связи с этим возникшие художественные идеи у армян, за захватом литературы церковью, нашли выражение в пышном расцвете поэзий архитектурных линий и декоративных картин в Ани, а у грузин, за поддержкой светской литературы грузинским двором и вообще грузинским феодальным миром, в светской поэзии, прежде всего, в венчающем ее творении Шоты из Рустава» (Ани, стр. 37—38).

Политическое объединение и культурное сродство армян и грузин были до того существенными факторами, что иностранные летописцы порой стали их принимать за единую страну и народ. Реальное положение политических событий находило отражение и в титулатуре венчанцев: в анийских надписях от 1001 и 1036 гг. Гагик Багратид величается «шахканиахом армян и грузин», а в XII—XIII вв. представители грузинских Багратидов стали именоваться «царями грузин и армян». При таких обстоятельствах, как нам представляется, вполне резонно говорить об отличии характера и сущности грузинской эпиграфики в Армении в сравнении с остальными иноязычными надписями страны.

Для представления ареала грузинской эпиграфики Армении, ее топографии, необходимо учитывать ход военных действий Захаридов, обращаться к рассказывающим об этом источникам. Из числа последних достаточно привести свидетельство Киракоса Гандзакского: «Захарий был полководцем армянского и грузинского войска, что под властью грузинского царя, Иване же был в звании атабека. Они с храбростью вели множество сражений и отняли у персов и тачиков подвластные им многочисленные армянские области, [и именно]: области вокруг Гелатки, Ташир, Айрат, город Бджди и Двин, Анберд и город Ани, Карс и Вайоц-дзор, край Сюнийский и расположенные вокруг него крепости, города и области. Каринского же султана они презрели в Диника...»

Фактически Захариды освободили всю тогдашнюю Северную (или Восточную) Армению и на этой территории оставили сотни надписей на армянском языке и несколько—на грузинском, как отмечалось, также понятном определенным светским и духовным кругам страны. Значительная часть грузинской эпиграфики Армении не только находится в освобожденных Захаридами районах, но и непосредственно относится к ним. Так, все 16 надписей Кобайри являются либо записями о строи-

тельных работах представителей этого рода, либо их эпитафиями. Это отчасти относится и к надписям Хневанка, Плиндзаханка, Тежаруйка, Ани и Коша. К грузинскому языку обращались и некоторые вассалы Захаридов. Саймадин, автор хорошо известных в науке нескольких армянских надписей в Ереване, Мрене и Ани, считал нужным обнародовать одно из своих распоряжений в том же Ани на грузинском языке. Представители Арцрунидов Махкакаберда сами составляли свои надписи на родном армянском, но одновременно оказывали покровительство монахам, снабдившим фрески Ахпата грузинскими пометками. Грузинский вельможа, впоследствии вассал Захаридов амира-амиров Буба свои дарственные грамоты издает на армянском языке, а в Тежаруйке высекает грузинскую надпись. Иване, потомок известных в истории Грузии и Армении XII века Абулетидов, свою строительную надпись в Колбакаре (Барана) высекает на родном грузинском языке.

Таким образом, топография грузинской эпиграфики Армении, как и следовало подсказать, вполне соответствует политической карте и географии государственного образования рассматриваемого периода. В конечном счете это относится и к таким памятникам, как надписи в Чангли и Карсе. Правомерность такого заключения подтверждается и хронологическим анализом рассматриваемых памятников.

Древнейшая грузинская надпись на территории Армении восходит к 1022 году (Ванана-ванк), другая—к 30-м годам того же столетия, а две следующие—к концу XI века (Куртан, Шахназар). Все они находятся на территории лорийских Кюрикидов, северные районы которой еще до политического объединения Грузии при Баграте IV оказались в сфере влияния Грузии; сначала были присоединены к владениям Липаритидов, а затем, при Давиде Строителе, вся территория Кюрикидов вошла в состав объединенного грузинского царства с номинальным сохранением титула царя у потомков Багратидов Дзоразета.

Строительная надпись Сумбата Орбели в Хневанке (рядом с Куртаном) относится к 1154 году. К тому времени часть территории Кюрикидов была передана представителям этого рода, возведенных в чин амирспасалара, в частности Иване Орбели. Поэтому наличие их надписи в Хневанке вполне правомерно. Удивительно лишь то, что после основания этого рода в 1176—77 годах, когда «Распоряжением царя [Георгий] была уничтожена их память в Летописях и церквях» (Ст. Орбели), эта надпись, как и армянская в Санаине, уцелела, являясь, таким образом, уникальным свидетельством.

С конца XII века число грузинских надписей в Армении возрастает, а после перехода Иване Мхардрцела (Долгорукого) в лоно халкедонитства в начале XIII века они сильно умножились. Несколько десятков грузинских надписей в Ани, Коше, Тежаруйке, Кобаире, Колбакаре, Карсе, Плиндзаханке высечены именно в XIII веке, равномерно распределяясь почти на каждое десятилетие. К началу XIV столетия, в связи с падением политической и культурной роли Захаридов и их вассальных княжеских родов, число грузинских надписей в Армении резко сократилось, если не считать отдельных эпитафий XVIII—XIX веков, да и то в фамильных усыпальницах, которые не имеют прямого отношения к политической и культурной жизни страны.

Таким образом, публикуемые и исследуемые в данной работе грузинские надписи относятся преимущественно к XI—XIV векам.

При рассмотрении интересующих нас вопросов особо следует подчеркнуть роль и значение халкедонитства в Армении (разумеется, речь идет о политическом и культурном значении толка). В указанные века деятельность приверженцев диофизитства в Армении решительно ожидалась. Если в предыдущие века армяне-халкедониты находили политическую и вероисповедческую поддержку у правителей и монашества Византии, в определенной степени являясь их опорой на месте, то начиная с XI века они больше стали использовать поддержку и влияние грузинских властителей и монахов, особенно в сопредельных с Грузией областях. По свидетельству грузинского источника в Армении были образованы три епархии, подчиненные грузинскому католикосу, а именно—в Ани, Карсе и Валаршакерте (Алашкерте). Если одно время приверженцы халкедонитства в Армении именовались армянами-цатами, армянами-ромеями, то теперь они стали фигурировать под названием грузин, и эпитом этот приобрел и конфессиональное значение. Сказанное подтверждается не только свидетельством Кирикаса Гандзакского и Мхитара Анаранского, но и особенно грузинской надписью католикоса Етифания от 1218 г. в Ани. Оценивая научное значение выделенного им дандириного текста Н. Я. Марр отмечал: «Грузинский католикос Етифаний в известной своей пастырской речи, откопанной в виде извлечения—надписи у грузинской церкви в Ани, сообщает, что он в 1218 году приехал в этот город для освящения «грузинских», т. е. халкедонитских церквей. Термин грузин, поистине, и в Ани не исключает грузин по национальности, но в интересующую нас эпоху имел и конфессиональное значение, означал всех, исповедывавших греко-православную веру, всех халкедонитов, а в нашем городе (т. е. в Ани—П. М.) и вообще в окрестностях краях армян-халкедонитов» (Ани, стр. 131).

Правомерность марровского заключения подтверждается многочисленными новыми данными, но прежде всего сводом грузинской эпиграфики в Армении. Рассматривая причины, побудившие настоятеля храма в Чангли высечь надпись на грузинском языке, акад. Е. С. Такайшвили заключал: «Здесь (т. е. в Чангли—П. М.) был монастырь православных или халкедонитов армян, и этим объясняется наличие грузинских надписей в данном и других подобных монастырях-церквях в Армении... Что и говорить, в Карсе, Ани и Алашкерте должны были быть и грузинские колонии, во всяком случае в период могущества Грузии (т. е. в XI—XIII вв.—П. М.), однако наличие грузинских надписей и церкви не везде являются доказательством существования грузинской колонии, как полагает Дм. Бакрадзе, а является свидетельством того, что в этих местах жили православные армяне. Такое явление должно было иметь место и в Чангли. Одновременно нужно отметить, что православные армяне смело принялись за богослужение и высечение надписей на грузинском языке, когда их области вошли з пределы Грузии, а грузинские цари стали их покровителями».

Примечательной иллюстрацией употребления армянами-халкедонитами грузинского языка может служить восстановленная и интерпретированная нами грузинская надпись Ванана-ванка: сын обращенного в халкедонитство армянского маршала Дмитрия Георгий становится архиепископом Хневанка и высекает строительную надпись от 1022 г. на грузинском языке (он же является автором куртанской надписи).

Сотрудничество конфессионально одинаково настроенных армян и грузин становится до того тесным, что как в самой Армении, так и за рубежом (напр. в Антиохии) основывались армяно-грузинские обители, в одной из которых сохранилась даже надпись такого содержания: *ეკლესიის ὄψιν ἰσχυροῦσθε* — «Церковь [эта] — армянская». Несомненно, грузины были в числе деятелей Плинозаханского, Хневанского и Кобайрского монастырей. По памятным записям рукописей можно проследить просвещенность книжников этих центров в грузинской действительности и культуре, некоторую согласованность в деятельности их скрипториев.

Одновременно следует отметить, что авторами грузинских надписей Армении выступают не только собственно грузины (Сумбат Орбели, католикос Етифиан, Иване Абулетис-дзе) и не только монахи армяно-халкедониты (их много), но и армяне-светские лица, как например, Иване Долгорукий и некоторые другие представители рода Захаридов — атабеки и амирспасалары. Это значит, что армяне-халкедониты обращались к грузинскому языку как по конфессиональным, так и по политическим (точнее, быть может, дипломатическим) соображениям. Но сказанное нужно отметить к конкретным фактам, а не абсолютизировать, ибо автор одной анишской грузинской надписи Сахмадин — монофизит, а его соотечественник Тигран Юениц — диофизит, но свои надписи он обнаруживал исключительно на армянском. Значит, рассматриваемые надписи составлены на грузинском языке по ряду причин и не в одной лишь конфессионально однородной среде. Правда, им больше пользовались халкедониты, но знали его и обращались к нему и нехалкедониты, особенно если речь идет о миряках, преимущественно правителях разного ранга и происхождения. Видимо, при составлении надписей на грузинском языке немаловажную роль играла и забота об аутентичности обнаруживаемого документа. Едва ли жители Коша могли читать повеление Иване в грузинской редакции, однако исключительно местного назначения этот документ опубликован именно на грузинском языке (хотя составитель текста, как показывает филологический анализ, не был искусным знатоком литературного грузинского языка). Весьма возможно, что подобные тексты составлялись на местном родном армянском и официальном грузинском языках. Надо принять во внимание, что персидская надпись Кей-Султана Шедооди в Ани (1198—1199 гг.) завершается армянским обращением, как и спустя несколько лет (1218 г.) грузинская надпись Етифиана. Надпись-указ же Абу-Саида снабжена *post scriptum*-ом на армянском и грузинском языках. Следовательно, надписи высекались на официальном языке их авторов, при необходимости снабжались текстом и на местном языке. Такое положение вещей постепенно привело к составлению трех- и даже четырехязычных надписей (Мравалмга, Грели).

Таким образом, часть грузинской эпиграфики в Армении представляет определенный интерес и с точки зрения юрисдикции опубликованных текстов, их подлинности.

Обращаясь к характеристике содержания грузинской эпиграфики Армении, нужно заметить, что в ней представлены все основные разделы памятников данного жанра — строительные, пидегирические, мемориальные, имущественные и т. д. В первую (т. е. строительную) группу входят надписи в Ванана-ванке, Куртане, Кобайре, Хневанке, Колба-

каре, Тежаруйке. О некоторых из них речь шла выше, когда говорилось о причинах их высечения, теперь следует отметить, что а них мы порой встречаем редкие сообщения. Так, например, строительная надпись амирспасалара и атабека Иване Абулетис-дзе повествует об обстоятельствах возведения крепости в местности Барана и как таковая является древнейшей в грузинской эпиграфике вообще.

Кобайрские строительные надписи важны не только для изучения истории этого примечательного и малоисследованного архитектурного ансамбля, но и для истории стеной живописи в Армении. Исходя из кобайрских реалий можно приступить к хронологизации и оценке росписей других обителей этого региона — Ахпата, Плинозаханка, Киранца.

Разумеется, в строительных надписях немало и сведений по политической и экономической истории края. Так, благодаря данным, сообщаемым Иване Абулетис-дзе удалось определить и охарактеризовать ряд важных событий 70-х годов XIII века, в том числе и ту острую внутрикласовую борьбу, о которой не располагала прямым указанием в нарративных источниках, надпись Иване Долгорукого в Тежаруйке позволяет установить время, маршрут и подробности продвижения грузино-армянских войск на юг и начало освобождения Северной Армении. Строительная надпись в Шахназаре вносит поправку в принятую до сих пор хронологию Кюрикидов конца XI века.

Опираясь на сведения источника XIV века, специалисты полагают (М. Лордкапанидзе, В. Габашвили), что в административном устройстве города грузинского царства XI—XIII вв. фигурировал и институт «мушриба». Изучение армянских и грузинских строительных надписей крепостных стен Карса от 1236 и 1237 гг. подтвердило это положение: обе эти надписи высечены «амир мушрибом» города неким Авраамом.

Надпись настоятеля Плинозаханской церкви Петра от 1245/1250 гг. вносит значительную поправку в наши представления об институте «патрона»; он представителей рода атабека Авако называет не только патронами, но и «спервопатронами своими» и «достойными воспитателями» (кормильцами), при этом явно указывая на многоступенчатость «патроната». Социальное отношение феодала и вассала определялось, очевидно, не только на основе земельных угодий. В этой надписи фактически впервые встречаем термин «спервопатрон», да и то в отношениях между атабеком и духовнослужителем.

Наконец, нужно сказать, что чтение и источниковедческий анализ представленных строительных надписей дают датировку целому ряду архитектурных памятников XI—XIV веков. Так, с их помощью установлена дата возведения храмов в Тежаруйке, Кобайре, Шахназаре, Хневанке, Куртане и т. д. Привлечение местной армянской эпиграфики, колофонов рукописей, источников нарративного характера позволило проследить дальнейшую судьбу архитектурных сооружений, установить последующие их строительные изменения, а также в рамках обсуждаемых вопросов определить место и значение данных центров и скрипториев в истории архитектуры и книжности.

Из числа надписей социального содержания особо следует выделить две — «спастырскую речь» Етифиана в Ани и грамоту Иване в Коше. Обращаясь к анишской халкедонитской надписи, Етифиан призывает быть покорными и не уклоняться от установленных в пользу клира повинностей, явно намекая на имевшиеся на этой почве инциденты между верхо-

цами и духовнослужителями. Одновременно он предохраняет духовенство от незаконных налогообложений, приводивших к протестам со стороны плательщиков. Он перечисляет «законные» подати и определяет их размеры. Важность сообщаемых сведений подчеркивается и тем, что в нарративных источниках рассматриваемого периода аналогичные факты почти не находили отражения. Впрочем, реалии названной аниийской надписи применимы и для других районов Армении и Грузии. Встречаемый в этом тексте термин «калалкури», как установил проф. В. Д. Дондуа, идентичен с «тфилаური», а следовательно речь идет об общед для Грузии и Армении монетной единице, что свидетельствует о единой системе денежного обращения и налогообложения. Предполагаемая Н. Я. Марром автономия города Ани в первые десятилетия XIII века не находит текстового подтверждения, но одновременно устанавливается, что конфессионально единые общины города обладали некоторой самостоятельностью. На это указывают факты разных постановлений армянского епископа и амиры города с одной стороны и грузинского католикоса — с другой.

Важность надписи в Коше для экономической истории Армении и Грузии заключается в том, что в ней упрямляются одки и устанавливаются другие повинности. Мандатуртхуцес Иване и его супруга Хоша (Хошак) освободили кошцев от «шарита» в отношении верхнего участка, а по нижней меже — «простили хала» с пишеницы. Одновременно установили новую повинность — «дабы одно рало со своими принадлежностями и вашими быками вечно было (т. е. работало) для нас», т. е. для авторов надписи. Привлечение дополнительных армянских и грузинских материалов позволило уточнить реальное содержание фигурируемых в тексте налоговых терминов и определить, таким образом, значение надписи для экономической истории края.

Надписи поминально-паллигеримного характера и эпитафии позволяют внести некоторые коррективы в родословные феодальных домов, способствуя тем самым и установлению хронологии отдельных политических событий. С их помощью мы получаем исходные для критики текстов некоторых исторических сочинений и для идентификации личностей, упоминаемых в нарративных источниках. Изучением грузинских надписей Тежаруйка, в частности имеющих там эпитафия, выявлен род Бубаидов, игравших немаловажную роль в политической и экономической жизни некоторых областей исторической Армении в течение целого столетия (XIII в.). С помощью их генеалогии уточняются некоторые сведения кечаруйских и нораванских надписей, отдельные сообщения Ст. Орбеляна, датируются памятники и события, связанные с областями Гелакуник и Сюник. Наличие титула «амира-амиров» позволило высказать предположение, что Бубаиды являются потомками известного в истории Тифлиса Абула-Асана, игравшего важную роль в годы царствования Тamar и лишенного власти после изгнания рода Орбелли и утверждения Захаридов.

Несмотря на обилие источников, повествующих о Захаридов и их деятельности, личность инока Георгия, сына Шахншаха Мандатуртхуцеса, строителя и возобновителя храма в Кобайре, науке становится известной лишь по грузинским надписям Кобайра, среди которых сохранены и эпитафия его надгробия. Шалава Эзегемский (Эзегемели), возможно, представитель того же рода Захаридов, становится известным

пока только по эпитафии. Да и топоним Эзегем (от арм. Айзегем) встречается впервые, хотя еще и не поддается локализации. Если Хоша одной эпитафии не идентична с женой Иване Долгоручего и дочерью Алака, то налицо новый представитель рода Захаридов. Кстати, представительницы женской линии этого рода отличались исключительной политической активностью и строительной деятельностью в XIII веке, именуясь даже патронами. Любопытно отметить, что эпитафия Хоша изложена в выдержанной стихотворной форме и фактически является страницей художественной литературы (такой же интерес представляют и эпитафия Тинатин и Анны в Валадшапате).

Лapidарные надписи, как правило, не содержат подробных описаний или обстоятельных рассказов о тех событиях и личностях, которые в них фигурируют. Поэтому для полноценной оценки имеющихся сообщений нужно привлечь и широкое количество источников, в том числе и нарративные. В указанном отношении грузинская эпиграфика Армении также нуждается в сопоставлении, особенно если речь идет о сводно-критическом издании и монографическом исследовании. Привлечение армянских, грузинских и других восточных источников, памятных записей рукописей, мелких хроник, средневековых документов и т. д. позволили нам полнее осмыслить и оценить ряд кратких, но существенных для истории края сообщений исследуемых надписей. Так, едва ли можно было бы выяснить подробное содержание и установить научное значение ванаанаванской надписи без учета сведений, имеющих в историка Асолика о судьбе и деяниях маршала Дмитрия (Деметре), его взаимоотношениях с царем Давидом Безземельным. Надпись свидетельствует о пристрастности историка к описываемым событиям. В шахназарской надписи 40-х годов XIII века говорится, что «После времен [царствования] царицы Русудан да вспомоществует господь Давиду в царстве». Может показаться, что это всего лишь трафаретное выражение, на самом же деле здесь налицо на редкость существенное сообщение. Согласно сведениям анонимной хроники (Жамтаахмцрлоба) царство Русудан должно было продолжаться до совершеннолетия Давида сына Лаши, но впоследствии Русудан не стала считаться с условием «завещания». Из одной армянской памятной записи от 1232 г. становится ясным, что Русудан считалась местоблестительницей, «ибо не было царя грузинского». Очевидно, автор шахназарской надписи принадлежал к тем кругам общества, которые старались узаконить не только правление Русудан, но и преемственность ее сына. Достоверность этих фактов подтверждается благодаря сопоставлению приведенной надписи с другими источниками.

Едва ли можно было бы иметь достаточное представление о конфессиональном направлении братии Пандзаханка, взаимоотношениях с другими центрами Северной Армении, об этническом составе, литературно-переводческой деятельности, если при изучении грузинской эпиграфики этой общины мы не обратились бы к армянским надписям, пространным колофонам Симэона Пандзаханского, к грузинским документам и т. д., которые в свою очередь не меньше нуждались в критическом исследовании, текстологических восстановлении и оценке.

Это относится ко многим другим центрам средневековой книжности, рассматриваемым в нашей работе.

Общезвестно, что эпиграфические памятники являются наиболее достоверным источником по изучению истории языка, на котором они

высечены. Как и следовало полагать, в грузинской эпиграфике Армении имеется ряд лексических, стилистических и орфографических особенностей, ценных для истории литературного грузинского языка и грузинской диалектологии. Будучи составленными в армянской среде и по-рой даже армянами, недостаточно владеющими нормами грузинского языка, в этих памятниках зафиксированы интересные арменизмы и диалектные формы. В этих небольших текстах имеются слова и обороты, неизвестные по другим источникам. Так, например, в надписи Абулетиса имеется спряженная форма глагола სსვგობი თქუნიბი ბაღდადი ყუბი «да станет ваш попой Багдадом». В ижеванском говоре армянского языка доселе сохранилось подобной конструкции выражение, означающее «да благоденствует», «да процветает». В кобайрской надписи 1276 г. имеется спряженная форма глагола ღაღვქვლუ (от ფიქვალ), реальное содержание и способ образования которой становятся понятными лишь с учетом армянского термина սալի-սարսիկ (мостить, вымостить). Мирспасалар Захарий в тежаруйской надписи назван ბარქვობი-კალი армянского слова Բարձրիկ (переход փ в ր характерно и для некоторых других армянских надписей из того же района, ср. Խարիկ). В надписи Етифиана вместо ожидаемого 3 повсюду налично ք, что объясняется как первоначальным мхедрульным текстом, так и стремлением к упрощению дифтонгов в армянском. კლავტობი чанглийской надписи находит аналогию не только в грузинских текстах, но и в местных армянских надписях, где есть аналогичный пример — Կանկեցու.

Составители-резчики рассматриваемых эпиграфических памятников зачастую исходили из устной, разговорной традиции, поэтому допускали калькировки в написании не только отдельных слов, но даже и целых отрывков. Ахпатская двуязычная надпись на изображении Христа, взятая из Евангелия от Иоанна (VIII, 12), значительно отличается от армянского и грузинского канонического текстов и изобилует нормами разговорной речи, хотя адекватность изречения сохранена.

Перечисленные факты позволяют надеяться, что грузинская эпиграфика Армении способна оказать посильную помощь и филологам, занимающимся историей языка, лексикологией, диалектологией, грузино-армянскими лингвистическими общностями.

Палеографическая характеристика надписей неоднородна: наряду с канонизированным асематрульным письмом (унциал) встречаются и стилизованные образцы. Куртанская надпись, например, принадлежит к тем немногочисленным памятникам, в которых применено т. н. стрелочное письмо. Аналогии этого письма можно найти в грузинских надписях Абхазии и далекой Антиохии. Такой широкий ареал применения свидетельствует о твердых традициях, а также о синхронности наличных текстов. Хотя нусхурное письмо практиковалось в рукописях уже с IX века, но оно медленно приобретало всеобщее применение, став доминирующим лишь с XIII века. В лапидарных надписях предыдущего периода оно встречается еще реже. В этом отношении шахназарская надпись 1095 года заслуживает серьезного внимания палеографа, ибо в ней довольно последовательно применены нусхурные формы отдельных букв. Пиллирская надпись Звартноца (Валаршапат), если она действительно принадлежит к VIII веку, как это вытекает из даты рядом стоящей арабской надписи, примечательна своим письмом и заслуживает специального изучения; нусхурных надписей такой древности

кавказоведение пока не знает. Немало любопытных начертаний отдельных букв встречаются и в остальных надписях Армении, как, например, в Ани, Тежаруйке, Лернанце. Насколько нам известно, стилизация փ в Тежаруйке свойственна лишь рукописным заставкам, в надписях же встречается впервые.

Применение разнородных стилей в кобайрских надписях придает им значительную палеографическую ценность; речь идет не столько о сокращенных начертаниях слов, сколько о способах их отражения. Погрешности некоторых предыдущих чтений в значительной степени связаны именно с нетрафаретностью сокращений и титулизацией встречаемых терминов. Имеются случаи и лшатуры.

Учет всех этих обстоятельств позволил нам дать точное чтение текстов и представить достоверный перевод, снабдив их соответствующими историко-филологическими комментариями. В отдельных случаях мы учитывали нормы и традиции не только грузинского, но также и армянского письма и письменности. Как лексика и стилистические особенности рассматриваемых надписей, так и их некоторое палеографическое своеобразие требовали учета местных условий и норм, под влиянием которых они оформились.

При подборе эпиграфического материала и определения охвата монографии мы исходили из принципов, принятых в современных эпиграфических сводах, а именно:

I. Каждая надпись сама по себе является целостным историко-культурным документом, следовательно должна быть издана так же достоверно, как любой иной рукописный текст.

II. Собирать и издавать следует каждую надпись, независимо от ее пространности или фрагментарности: дефектные, сохранившие хотя бы одно слово или несколько букв, обломки надписей имеют такую же ценность, какой обладают рукописные фрагменты.

III. При сборе и издании нельзя подходить выборочно, исходя из их содержания, ибо если для одного [исследователя] надпись покажется незначительной, то для другого специалиста она может оказаться существенной» (Գրիկ, I, стр. 23).

Мы последовательно придерживались приведенных принципов, поэтому предлагаемая книга претендует на полный свод грузинской эпиграфики Армении со дня их появления вплоть до первых десятилетий XIX века включительно. Ради полноты свода в монографию включена еще одна глава, в которой представлены грузинские надписи на хранящихся в музеях Армении изделиях и предметах. При их чтении и интерпретации мы исходили из общего источниковедческого характера нашей работы, с той лишь разницей, что на сей раз несколько ограничили разбор справочным обзором. Это вызвано тем, что надписи на предметах, как и сами предметы, не всегда имеют прямое отношение к истории и культуре Армении; тут важно было указать и уточнить время и место их создания, проследить дальнейшую судьбу, приведшую их в музей Армении. Некоторые из этих предметов (например, папица рода Абашидзе с пространной надписью и фрагментом сохранившегося в ней документа исторического и дипломатического содержания) являются примечательными образцами грузинского искусства и спасены усилиями армянских ученых, либо представителями нашей диаспоры.

Представлены выборочно, а зачастую лишь упомянуты, грузинские надписи на стенах росписях средневековых храмов, нанесенные краской и поясняющие названая изображенных сцен, имена библейских персонажей, святых и т. д. Мы приводим лишь несколько примеров, констатируя их наличие (Плиндзаханк, Ахнат, Кбоайр, Ани, Кирацц), ибо данное обстоятельство, как нам представляется, связывается с деятельностью халкедонитов-армян. Прав Н. Я. Мирр, когда заключает, что «Вопрос о росписи, как доказательстве принадлежности церкви халкедонитам, весьма тонкий», но, принимая во внимание наличие сопровождающих их грузинских надписей, росписи эти возникли именно в армянской халкедонитской среде*, возможно, говоря словами Л. А. Дурново, «под воздействием грузинских росписей». Зачастую армяне-халкедониты, овладев культовым сооружением своих соотечественников-монофизитов, довольствовались незначительными изменениями: «иногда обновление сводилось к тому, что халкедониты снабжали церковь росписью» (Н. Марр). Поэтому нельзя считать эти росписи, снабженные грузинскими пометками, чуждыми средневековому армянскому искусству. «До последнего времени,—писал Н. Я. Марр,—исследователи не отдавали себе отчета об опасности того пути, на который они вступают, огульно признавая мусульманским, арабским или сельджукиским, по художественной работе или техническому производству все то, что снабжено арабской надписью или чем пользовались те или иные политически господствовавшие в последние эпохи народы». Такое определение вполне относится и к стеной живописи.

Говоря о топографии охвата грузинской эпиграфики в предлагаемой монографии, следует сказать следующее: мы старались полностью собрать все грузинскую эпиграфику как Советской, так и исторической Армении, что позволило выявить их источниковедческую важность и значение для истории края. Разумеется, все находящиеся на территории Советской Армении памятники исследованы на месте; за десять лет работы над темой были предприняты неоднократные экспедиционные поездки для проверки наличных текстов, установления и характеристики специфики письма, для контроля правомерности предлагаемых корректур.

Что же касается надписей, находящихся вне пределов Советской Армении—в Ани, Карсе и Чангли, то здесь мы руководствовались сохранившимися в архивах и отдельных публикациях фотокопиями с учетом записей и описаний ученых и путешественников, посетивших эти памятники. Так, из дневника Н. Марра периода анинской археологической экспедиции извлечены отдельные фрагменты грузинских надписей, фотокопия же чанглинской надписи сохранилась в приложении к неопубликованным статьям Е. Такайивили. Карсская же надпись переписана

* К такому заключению пришел и Д. П. Гордеев, специально изучивший надписи на росписях в церкви Тиграна в Онеца: «В настоящее время можно считать установленным, что появившимся здесь (т. е. в Ани—П. М.) росписи с грузинскими и греческими надписями на стенах церкви мы обязаны халкедонитскому течению, охватившему в то время, повидимому, довольно широко армянские провинции государства грузинской ветви Баратидов» (Д. П. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцхский уезд в 1917 году (росписи в Чуле, Сапаре и Зараме), «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе», т. 1, Пгд, 1923, стр. 4—5).

сана Н. Саркисяном в 50-ых годах прошлого века. Правда, с большей осторожностью, но и при исследовании этого текста мы придерживались того же принципа анализа и восстановления лакун. Осталась без расшифровки и подлежащей интерпретации саймадиновская надпись из Ани, поскольку не удалось отыскать ее подлинной фотокопии (имеющийся печатный экземпляр в книге Марра искажен типографской ретушью, к тому же надпись фрагментарна и крайне плохой сохранности). Все это заставило нас воздержаться от полного чтения, если такое возможно, учтены лишь некоторые ее реалии (автор и дата надписи).

Для документации текста и чтения работа снабжена фотокопиями надписей. При открытии титла мы применили круглые скобки—(), текстологические же восстановления отмечали квадратными—[]. Таким образом, в наличном тексте зафиксировано и состояние оригинала, и все то, что было необходимо для его правильного чтения, перевода и интерпретации.

По типографским соображениям и ради большей доступности текста асомтаврულიное (унциал) и нусхურიное (мунускульное) письмо дано в мхедрульной (т. н. «военной») транслитерации, как это принято в современной грузиноведческой практике при издании древних текстов.

Выше уже было отмечено, что сохраняя все нормы эпиграфических сводов, мы не ограничились лишь изданием памятников; автор поставил перед собой также задачу на основе критически установленных текстов монографически исследовать целый ряд вопросов преимущественно источниковедческого порядка.

Монография снабжена всеми необходимыми указателями, а также словарем-конкордансом грузинской эпиграфики в Армении.

ПЕРЕВОД НЕКОТОРЫХ ГРУЗИНСКИХ НАДПИСЕЙ

(В хронологической последовательности)

1022 г.

Ванана-ванк

Во имя отца, сына и св. духа, заступничеством св. Богородицы, вспомоществованием св. Амбакума я, хневанский архиепископ Георгий, сын марзпана Дмитрия, построил эту церковь в моление за мою душу и во счастье родителей моих. Да возвеличит бог Давида в царстве. Хроникон был 242.

[1020/1030 гг.]

Куртан

Во имя бога отца, сына и св. духа, заступничеством св. Богородицы, св. Иоанна Крестителя, св. Первомученика и св. Первомученика Д[. . .]а, именем которого основана эта св. церковь. Написал я, хневанский архиепископ Г[еоргий].

1095 г.

Шахназар

Во имя отца, сына и св. духа, заступничеством св. Богородицы, со-

действием Крестителя и всех святых его мы, недостойные и самые смиренные из всех людей четыре брата, сыновья Дзиеля, во славу бога и в моление за нас в царствование Абаза и патриаршество Дмитрия удостоившись построить этот святой храм, поставив за два года два балавара. Хроникон был 315.

1154 г.

Хиеванк

Во имя бога, заступничеством Богородицы, вспомоществованием всех святых я, Сумбат, сын Иване великого и амирспасалара, удостоился вторичного обновления и украшения этого славного храма за душу нашу и родителей наших, а также за все грядущие наши поколения во веки. Богоматерь, взгляни с милостью на слугу. Хроникон был 374.

[1196/1199 гг.]

Тежаруйк

Крест [Христа], ...год спасителя..., который водрузился на Голгофе во имя спасения нашего, огражденных вместе с дровом твоим. [Я], Иване Мхаргрцель, сын эристава-эриставов Саркиса мандатуртухуцеса, брат шахиншаха—великославного амирспасалара Захария, подвигавсь... стравы... достигли... до Гандзака, владетель всего от Норберда до края Кечарийцев, во имя твое построил сей монастырь и церковь.

[1200/1206 гг.]

Хиеванк

Во имя бога, св. духа, заступничеством Богородицы..., заступничеством святых пророков, апостолов, архиереев... впервые построил этот притвор в долгоденствие [амирспасалара Захария и мсахур]тухуцесса [Иване] Мхаргрцелов, в моление за патриарха Феодора... и кто...

[1214/1215 гг.]

Кош

Во имя бога, заступничеством св. Богородицы, мы—мандатуртухуцес Иване и мать Шанше и его братьев Хоша, простили вам, кощам, шарият в-рхнего участка, а [в отношении] нижнего участка людям из Коша прощена гала только с пшеницы для долгоденствия нашего и наших детей—Шанше и его братьев. Вы же установили, чтобы одно рало со своими принадлежностями и вашими быками вечно было для нас. Мы—исполнили этого. Кто изменит, да будет проклят и отрешен от благодати святых.

1218 г.

Ани

Божественный глас говорит: «Даром получили, даром отдавайте», т. е. говорит вам бессмертный бог: «Дано ли вами что-нибудь за благодать, которую вы получили от меня? И вы еще продавали великую благодать, когда она не продана мною. Если мною дана безвозмездно, то и вам не подобает продавать молитву народу».

Итак, священники анийские, на вас я уповаю, не будьте соблазном

для [божьих] слов и не преступайте апостольской заповеди из-за пустого и преходящего. Полное нарушение правил и с вашей стороны брать за венчанье сто драм, а следует [брать] половину их. У кого возможность, пусть накормит; также и в отношении мертвого: если что нужно [. . .], еще более нужна будет забота о душе, столько же из ста тифлиссских [драм] да будет дано, и у кого есть возможность—и накормит, а кроме того, можно еще брать [священникам порцию] по состоянию, всякое же даяние священникам невозбранно да будет вам дано.

Жители сего города грузины! [Надлежит помнить], как сильно вы раньше почитали их! От священников вам требуется моление и богослужение: не досадуйте на посылаемое даяние им. Больше всего давайте с радостью, ибо господь любит радостное даяние. Любите вы их, как духовных отцов, и они да любят вас, как духовных детей. Служб [в церквах] ни вы, [священники], не пропускайте, ни вы, [миряне], но более всего стяжайте божественную любовь друг к другу и таким путем воздайте желаннейшую из божьих заповедей.

Это написано мною, католикосом Етифанием, собственноручно, когда освятил в Ани церкви. То сто тифлиссских драм [за требу] пусть останутся, но с уплатой одного данга за три; что касается коровьей шкуры, до сих пор вы брали целиком, отныне вы, [миряне], давайте им по ремню, чтобы они служили [вам]. К чему нам мнать церковные правила?

Кто это мое распоряжение изменит, не изменит ли он веление от бога и святых его? Хроникона 438.

Арм. текст: В год 667. Я, владыка Григорий, архиерей-епископ, я Вахрам, амира города сего, свидетельствуем, что сие распоряжение [принадлежит] католикосу.

1237 г.

Карс

Хроникона 457. Я, амира Карса Авраам (?), построил эту башню в царстве царицы Русудан, в 15-ом году ее коронации.

[1236/1245 гг.]

Шахназар

Во имя бога и заступничеством св. Богородицы, св. Иоанна Крестителя был поставлен этот св. балаварь.

По завершении времен [царствования] царицы Русудан, да вспомоществует бог Давида в царстве.

[1240/1250 гг.]

Плиндзаханк

Крест Христа! Да благославит бог Иордана, который это недержанное место сделал потребным.

Победа Христа! Строителей сего места Дмитрия, Георгия и Симеона благослави, господь бог!

[1245/1250 гг.]

Плиндзаханк

Я, недостойный и душой жалкий настоятель Петр, удостоился пост-

ронить эту часовню во имя святых апостолов, во славу их и в моление первопротонов и достойных воспитателей моих, а также в моление и на память за душу мою. И определил [днем памяти моей] второй день праздника двенадцати апостолов. Кто бы ни был [настоятелем] из родственников моих—да буду упомянут сообразно его велению и он пусть совершит службу, дабы вы упоминали меня в молитвах своих. Если же бог воздаст мне за мои грехи и не будет кто из моего рода, то вы, любящие Христа и подобные святые отцы, и все вы—братья, кто патроном атабеком Аваком будет удостоен [быть настоятелем] построенной мною часовни, удостойте его, как первопатроны, так и вы. Пусть он заботится о душе моей. Я рукою своею и мы [вместе] с племянником моим Илларионом построили, и никто не имеет право не упомянуть нас. Если кто из наших родственников, либо другой, овладеет [часовней], убавит или изменит это учрежденное мною, да будет он отвергнут от веры христовой и пусть тот держит ответ за мои грехи перед богом.

[1271/1272 г.]

Колбакар

Я, атабек и амирспасалар Иване Абулетис-дзе, отнял Дманис и построил крепость, а известь сюда привез с собой. Этот край долгое время был запущен и страшен; в царствование царя Дмитрия за четыре месяца я воздвиг эту крепость. После нас да даст вам бог такое время, чтобы постой ваш в верности царю Дмитрию превратился в Багдад. Аминь.

1276 г.

Кобайр

В хроникон 496. Божьей милостью и заступничеством всесвятии Богородицы я, сын мандатуртухуцеса Шанше, инок Георгий вспомоществованием сей всесвятии в годы больших туг для спасения [души] моей и [искупления] горьких грехов моих вымостил вход и двор; я же восстановил разбитые камнями сверху [места]. И освободил насилем отнятый виноградник с ратовскими садовниками и то, что было отнято иноплемениками определил [истоком] церковного вина для этой же церкви.

1279 г.

Кобайр

В хроникон 499. Милостью и человеколюбием твоим, боже, и спасителя нашего владыки Иисуса Христа, вспомоществованием всесвятии Богородицы я, сын мандатуртухуцеса Шанше, недостойный Мхаргцел и супруга мой, дочь атабека и амирспасалара Садуна Ванен, в годы больших трудностей удостоились построить эту нашу колоколю-усыпальницу во славу святого имени твоего и в спасение, да в моление за душу нашу. Помилуй, о спаситель и господь, как уповаем, избавь нас от мучений в обеих жизнях, однако не как камни праздные, а [как] стремящихся к надежде.

[1282 г.]

Кобайр

В хроникон 496. Божьей милостью и заступничеством всесвятии Богородицы я, недостойный всякого добра сын мандатуртухуцеса Шанше, инок Георгий в годы великой нужды и недостатка средств удостоился и вымостил церковь эту со всем притвором; я же восстановил разбитые камнями сверху [места] для спасения [и искупления] горьких грехов моих. И освободил насилем отнятый виноградник с ратовскими садовниками и то, что было отнято иноплемениками, определил в собственность этой же церкви. Спустя 6 лет после этого с упованием приступил к [украшению] росписью этих притворов, а не ради заступничества за такого грешника, как я. Если же кто посторонний пожертвует церкви украшение, да вознаградит его крест.

1362 г.

Чанган

В хроникон 50. Во имя бога я, убогий Игнатий, получил от Феодора 450 драканов и определил на вечное время для его молитвы от трапезы хлеб для двух человек-гостей. Кто будет патроном и настоятелем Ленамора, тот да получит от руки деканоза и жертвователя то, что другие братья выдают. Кто это определение изменит, пусть будет проклят устами бога, благодатью шести соборов, крестом пяти патриархов и благодатью двенадцати апостолов. Кто утвердит, гому крест и благословение!

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՆՆԵՐԸ ԱՐԴԱՆԱԿՐԻՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԵՐԱՆՈՒՄԸ

Վերջին տարի	Տարիներ		Նկարագրի №	Տեսակ	Քննարկ	Քննարկի համար	Ստորագրողի անուն	Էջեր
	1	2						
1022	VIII—IX րդ դդ.	19	3	Յգարթից	Մատենադարան	IV, 1	89—90	
	VIII—IX	20	4	Յգարթից		IV, 2	91	
	1020, 1026	48	5	Մատենադարան		XIII, 1	149	
	1064	XI—XII րդ դդ.	31	6		Մատենադարան	XIV, 1	136
		XI—XII	32	7		Մատենադարան	XV, 3	123
	1154	XI—XII	33	8		Մատենադարան	XXVI, 2-3	161
		XI—XII	34	9		Մատենադարան	X, 1-2	140—141
		XI—XII	35	10		Մատենադարան	VII, 1	119
		1190, 1199	27	11		Մատենադարան	XI, 2	151
		1190, 1199	28	12		Մատենադարան	XI, 3	152
XI—XIII րդ դդ.		15	13	Մատենադարան	XI, 4	153		
XI—XIII		16	14	Մատենադարան	XII, 1	144		
XI—XIII		40	15	Մատենադարան	XII, 2	145		
XI—XIII		41	16	Մատենադարան	XIII, 1	146		
XI—XIII		42	17	Մատենադարան	XIII, 2	147		
1218	XI—XIII	51	18	Մատենադարան	XXVII, 1	167		
	XI—XIII	52	19	Մատենադարան	XXVII, 2	168		
	XI—XIII	53	20	Մատենադարան	XXVII, 3	169		
	XI—XIII	54	21	Մատենադարան	XXVII, 4	170		
	1200, 1206	59	22	Մատենադարան	XI, 1	111		
	1200, 1212	26	23	Մատենադարան	V, 2-3	100		
	1213, 1215	43	24	Մատենադարան	V, 1	101		
	1218	1	25	Մատենադարան	VIII, 2	41—43		
	1206, 1290	29	26	Մատենադարան	VIII, 4	122		
	1223, 1290	33	27	Մատենադարան		123		

Վերջին տարի	Տարիներ		Նկարագրի №	Տեսակ	Քննարկ	Քննարկի համար	Ստորագրողի անուն	Էջեր
	1	2						
1276	1230, 1243	17	3	Մատենադարան	Մատենադարան	XIV, 2	83—86	
	1230, 1243	49	4	Մատենադարան		XIV, 3	133	
	1240, 1250	50	5	Մատենադարան		XXIV, 3	153	
	1242, 1250	54	6	Մատենադարան			222	
	1243, 1250	58	7	Մատենադարան			219—220	
	1250, 1260	18	8	Մատենադարան			86	
	1250, 1260	31	9	Մատենադարան		VIII, 1	122	
	1252, 1273	59	10	Մատենադարան		VIII, 2	122	
	1288	1290, 1300	63	11		Մատենադարան	XXV	228
		XIII րդ դ. 1 կես	110	12		Մատենադարան	XXVI, 1-2	172
XIII րդ դ. 1 կես		73	13	Մատենադարան	XXVII	177		
XIII րդ դ. 1 կես		74	14	Մատենադարան	XXVIII	177		
XIII րդ դ. 1 կես		75	15	Մատենադարան	XXIX	174—175		
XIII րդ դ. 1 կես		2	16	Մատենադարան	XXIX	52—54		
XIII րդ դ. 1 կես		5	17	Մատենադարան	XXIX	48		
XIII րդ դ. 1 կես		10	18	Մատենադարան	XXIX	179		
XIII րդ դ. 1 կես		11	19	Մատենադարան	XXXVIII, 3	253		
XIII րդ դ. 1 կես		73	20	Մատենադարան		191		
1288	XIII րդ դ. 1 կես	74	21	Մատենադարան		191		
	XIII րդ դ. 1 կես	75	22	Մատենադարան		191		
	XIII րդ դ. 1 կես	2	23	Մատենադարան		53		
	XIII րդ դ. 1 կես	5	24	Մատենադարան		54		
	XIII րդ դ. 1 կես	10	25	Մատենադարան		61		
	XIII րդ դ. 1 կես	11	26	Մատենադարան		62		
	XIII րդ դ. 1 կես	36	27	Մատենադարան		192		
	XIII րդ դ. 1 կես	43	28	Մատենադարան		145		
	XIII րդ դ. 1 կես	44	29	Մատենադարան		145		
	XIII րդ դ. 1 կես	45	30	Մատենադարան		145		
1288	XIII րդ դ. 1 կես	46	31	Մատենադարան		146		
	XIII րդ դ. 1 կես	47	32	Մատենադարան		146		
	XIII րդ դ. 1 կես	63	33	Մատենադարան		146		
	XIII րդ դ. 1 կես	81	34	Մատենադարան		179		
	XIII րդ դ. 1 կես	82	35	Մատենադարան		214		
	XIII րդ դ. 1 կես	83	36	Մատենադարան		213		
	XIII րդ դ. 1 կես	84	37	Մատենադարան		213		
	XIII րդ դ. 1 կես	88	38	Մատենադարան		213		
	XIII րդ դ. 1 կես	9	39	Մատենադարան		218		
	XIII րդ դ. 1 կես	7	40	Մատենադարան		218		
1288	XIII րդ դ. 1 կես	8	41	Մատենադարան		218		
	XIII րդ դ. 1 կես	12	42	Մատենադարան		218		

1	2	3	4	5	6	7
	XIII—XIV	13	Անի	անարար՝ մանգրություն	VIII, 3	62
	XIII—XIV	32	Քեհառուր	տարածանք	IX, 1	133
	XIII—XIV	34	Քեհառուր	տարածանք	IX, 2	133
	XIII—XIV	35	Քեհառուր	Տրուսուպուրություն	XV, 1	173
	XIII—XIV	59	Քրքուր	Տրուսուպուրություն	XV, 3	177
	XIII—XIV	61	Քրքուր	տարածանք	XVI, 1	178
	XIII—XIV	64	Քրքուր	տարածանք	XVI, 2	179
	XIII—XIV	67	Քրքուր	տարածանք	XVI, 3	180
	XIII—XIV	71	Փրեխուհեք	տարածանք	XVI, 4	182
	XIII—XIV	80	Փրեխուհեք	տարածանք	XXIV, 2	218
	XIII—XIV	91	Փրեխուհեք	տարածանք	XXIV, 3	218
	XIII—XIV	92	Փրեխուհեք	տարածանք	XXIV, 4	219
	XIII—XIV	104	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Տրուսուպուրություն	XXVIII, 1	347
	XIII—XIV	105	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Տրուսուպուրություն	XXVIII, 2	348
1330	XIII—XIV	9	Անի	Նառառանք	II, 2	36
	1350, 1360	60	Քրքուր	տարածանք	XIX, 2	178
1362	XIV	11	Քրքուր (Եղեմուհեք)	տարածանք	III, 1—2	69
	XIV	62	Քրքուր	տարածանք	XIX, 4	178
	XIV	66	Քրքուր	տարածանք	XXI, 1	180
	XIV	68	Քրքուր	տարածանք	XXI, 2	181
	XIV	69	Քրքուր	տարածանք	XXI, 3	181
	XIV—XV	70	Քրքուր	տարածանք	XXI, 4	181
	XIV—XV	53	Հաղարկապատ	տարածանք	XVI	162
	XV—XVII	109	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Նշատանք	XXIX, 2—3	332
1714		53	Սրման	տարածանք	XXIX, 2	37
1715		24	Սրման	տարածանք	XXIX, 2	37
1752		107	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Տրուսուպուրություն	XXIX	330—331
1784		111	Սառնապարան	Տրուսուպուրություն	XXXI, 1	354
1802		21	Հաղարկապատ	տարածանք	82—93	215
1812		83	Պրեխուհեք	տարածանք	XXIII, 3	194
1816		76	Հաղարան	տարածանք	XXII, 1	164
1816		86	Պրեխուհեք	տարածանք	XXIII, 4	216
1816		77	Սառնապարան	տարածանք	XXII, 2	163
1819		79	Սառնապարան	տարածանք	XXII, 3	166
1822		22	Հաղարկապատ	տարածանք	IV, 3	64—65
1823		168	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Տրուսուպուրություն	XXX, 1	232
1823		87	Պրեխուհեք	տարածանք	XXXI, 2	217
1826	XIX, 4	106	Հայ, ՊՊ Քանդարան	Տրուսուպուրություն	XXXII, 2	248

ՀԱՎԵՆՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

ԼՐԱՑՈՒՄ

Մ. Ամրատյանցի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն (տե՛ս նրա՝ Տեղագիր Գեղարբունի ծովագարի զավատի, էջ 122—124), Ահանի «Աստուածածածին եկեղեցույ մօտ միարանից պարսպի մէջ» եղել է Ղազար վարդապետ Քալբրյանցի «փառավոր գերեզմանաբարը», որ Թիֆլիսից բերել է տվել նրա որդին՝ Աղբրսանիք Քալբրյանցը: Տեղագրողը վերծանել է ասպանաբարի հուպիզու, արձանագրությունը (էջ 123)։

Քալբրյանց Ղուլի՝ եին տոմ մեծագլխի ի Շամբօր ծնեալ՝ ի վերս պանդխտեալ Քողի գլխիսիս՝ զկին և զորդիս, Յաննեալ տևան զիս՝ մաի յայս կզգիս, Զեր Սօզոս՝ Պօզոս, Ղուլիս՝ Ղազարոս, Փոխեալ ես եղայ միանձն արեղայ, Երեսան ամ ճցնեալ՝ յերկինս փոխեցայ, Տեսանէ զնա՝ ում զինուորեցայ, զԱղեխանը որդիս՝ կանգնող արձանիս, Որննեա՛, տը աստուած, մինչ զկատարած, Ման իմ ի 1855 ամի, 80 ամաց ճասակի:

Ռուսերն և վրացիքն տարբերակներ բավականաչափ համատու են Մ. Ամրատյանցը բնորոշեցանք է վրացիքնը ևս ու իբրև նմանահանություն՝ գետեղել զբրուս՝ Մտորեք բերում ենք այդ տարբերակը, ուղղելով բնորոշանությունն մեզ եղած վրացուսները։

Միջառու, Միջնը լեռնա յիջնորոնովըն զաճմու լեզարիս արնիմանընդուտ Մեկընը լեզարնի յանար տարուղիս[՝] ևս անընդընդը յիջնուս անընդընդը տարուղի տեղուսնուս։
Կցըն-սա լեռնա։

Քարգմանություն. Տե՛ր ողորմյա՛ աշխարհականությունից հեռավարման, իրև վարդապետ Սևան մտած Ղազար Քալիբովի հոգուն և աւելաւորյուն սուր նրա սրբի Ավետանգր Քայրով Քիֆլիսեցուն: 1855 թվին:

Քրիֆիտի հայոց միջավայրում կազմված վրացերեն բնագիրը խոսակցական լեզվին հասուկ իրողություններից զերծ չէ:

*
*

Մատենադարանի № 8409 ձեռագիրը գրված է Քեղո ձորի Աղչոց վանքում, 1471 թ. (նկարաչրությունը տե՛ս «Յուշակ ձեռագրաց», էջ 738): 1640 թ. Հակոբը Կարինում նորոգել է ձեռագիրը, նոր շափսին հարմարեցնելով ակնհերձորեն ափելի վաղ պատրաստված արծաթեակազմը: Վերջինիս Ա երևոյն պատկերված է առաջյալ, սրի աչ և ձախ կողմերում վանկատուսմով գրված է՝ ձ(օ)ց—ցց — ՊԱԽՂՈՍԱ. Կազմի արվեստագիտական ուսումնասիրությունն է մնում պարզել, թե որտե՞ղ է այն պատրաստվել և ինչպե՞ս հասել Հակոբ կազմողին: Հիշատակարանում ասված է. «Եւ ես անարթ[ան] Յակոբս, ազաչեմ յիշել, սր նորոգեցի և կազմեցի ի բողաբս Կարնոյ, ի դուն միբրան սր Աստուածամին, ի թուլականիս մէրոյ ՈԶՔ...» (էջ 283բ):

Վրացերեն մակադրության փաստը տողերիս հեղինակի ոչնչությունն է առաջարկել արվեստարան Ա. Կալովիենկովը: (Աղ. XXXI, 3):

Ճ Շ Տ ՈՒ Մ

Քորայրի վրացերեն տապանագրերից մեկում (ՔXI(67), էջ 180) հիշատակվող Էգեզում (Այգեզում) տեղանունը կրկնված ենք գտնում Սանահնի վիճապետում: Ոչ ստույգ բառանշատման հետևանքով հանգուցյալ պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանի վերծանության մեջ այն դարձել է Կեզում (տե՛ս նրա՝ Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 172, 200):

Արձանագրության ճշգրտված բնթղթումն է՝ ՍԱՐԳԻՍ Վ(ԱՐ)ԻԱՊԵՏԻ ԷԳԷԳՈՄԵՅԻ, ՉԻ (1271):

Ս Ր Ր Ա Գ Ր ՈՒ Մ

Նտիֆան կաթողիկոսի արձանագրության (Ա 1 (1), էջ 41) 10-րդ տողի օ[թ]օն -ը պիտի կարդալ օ[թ]օն:

Քեմաույքի վիճազրի (Ք 11 (28), էջ 121) յ(հօս Ե)յ -ն սրբազրելի է յ(հօս Ե)յ:

Քորայրի 1282 թ. շինարարական-նորոգչական վիճազրում (Ք11(75), էջ 174), 3-րդ տողի ն(օ)ցձ(օ)հոտ(օ)նօ -ն, տառատեղադրման շփոթի պատճառով, դարձել է ն(օ)ցձ(օ)հոտ(օ)նօ,

Ա Ղ Յ ՈՒ Ս Ե Կ Ն Ե Ր

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

I — ԱնՆ	XV — ՇԱՀՆԱԶԱՐ
II — ԱնՆ	XVI — ՇԱՀՆԱԶԱՐ (ՋՈՒԶԱՔԵՆՆԴ)
III, 1 — ԶԱՆԳՒԻ	XVII — ՔՈՐԱՅՐ
III, 2 — ԶԱՆԳՒԻ	XVIII — ՔՈՐԱՅՐ
IV — ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ	XIX — ՔՈՐԱՅՐ
V — ԿՈՇ	XX — ՔՈՐԱՅՐ
VI, 1 — ԹԵԺԱՌՈՒՅՔ	XXI — ՔՈՐԱՅՐ
VI, 2 — ԹԵԺԱՌՈՒՅՔ	XXII — ՉԱՂՔԱՏ — ՍԱՆԱՀԻՆ
VII — ԹԵԺԱՌՈՒՅՔ	XXIII — ՊՂՆՁԱՀԱՆՔ
VIII — ԹԵԺԱՌՈՒՅՔ	XXIV — ՊՂՆՁԱՀԱՆՔ
IX — ԹԵԺԱՌՈՒՅՔ	XXV — ԲԱՐԱՆԱ
X, 1 — ՀՆԵՎԱՆՔ	XXVI — ԿՈՂՔ
X, 2 — ՀՆԵՎԱՆՔ	XXVII — ԲԱՐԱՆԱ — ԿՈՂՔ
XI — ՀՆԵՎԱՆՔ	XXVIII — ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՌԱՔԿԱՆԵՐ
XII — ՀՆԵՎԱՆՔ	XXIX — — — — —
XIII — ԿՈՒՐԹԱՆ	XXX — — — — —
XIV — ՇԱՀՆԱԶԱՐ	XXXI — — — — —

Մանրագրյուն. Առաջարկիլոզ վերծանաթյունները ստուգելի դարձնելու նրպատակով լուսանկարները ապագրվում են առանց որևէ արտաքին միջամտու-

թյան, թեև տեղ-տեղ գրա անհրաժեշտաթյունն զգացվում էր:

Լուսանկարահանումները կատարել են Ա. Շահինյանը, սույն գրքի հեղինակը և ուրիշներ:

1

Ա II (2) էջ 48

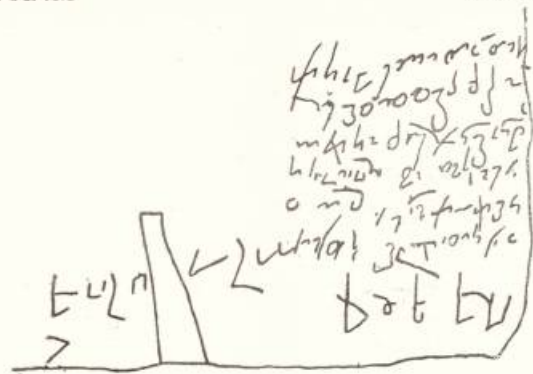
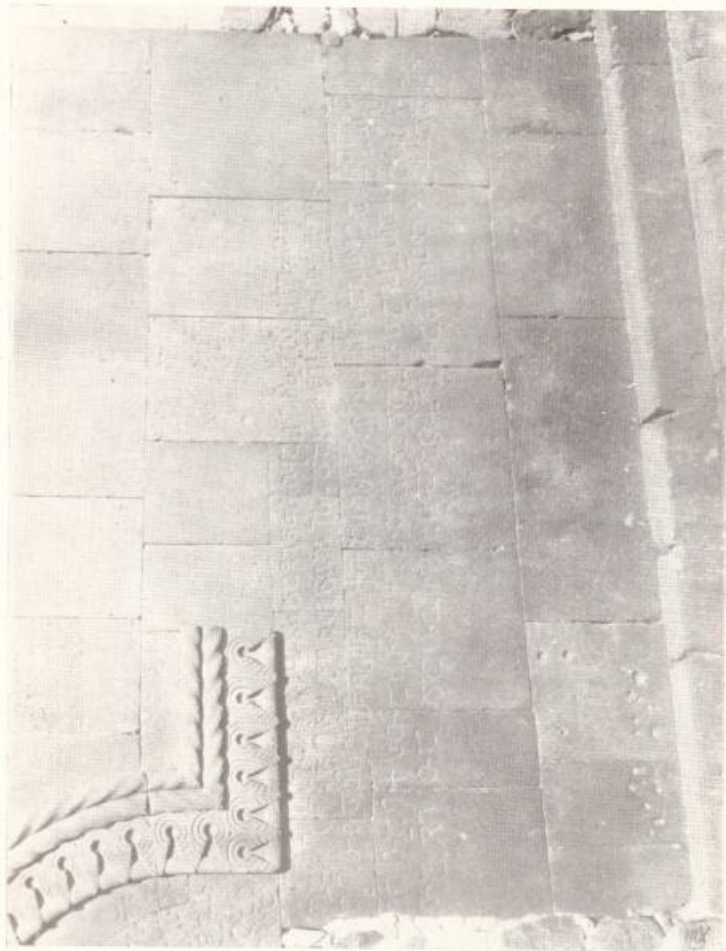

2

Ա IX (9) էջ 56

Չ I (11) էջ 66-69

1

Վ I (19) էջ 88

2

Վ II (20) էջ 90

3

Վ IV (22) էջ 92

Գ 1 (25) Էջ 100

Գ 2 (26) Էջ 227

2

3

Գ 1 (27) Էջ 119

1

2

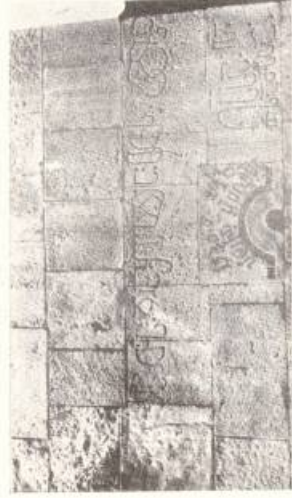
1 P II (28) հշ 121

P III (29) հշ 122

3

4

1 Ք IV (30) էջ 122

3 Ք VI (32) էջ 123

2 Ք V (31) էջ 122

4 Ք VII (33) էջ 123

1 Ք VIII (34) էջ 123

2 Ք IX (35) էջ 123

ՏԱՐԱՏԵՂԻ

3 է I (36) էջ 132

4 է II (37) էջ 135

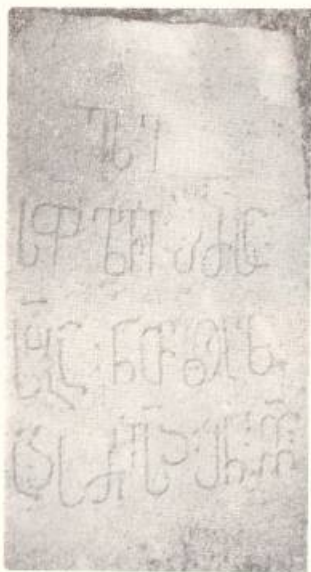

Հ 1 (75) էջ 140—141

1 Ը II (39) էջ 143

2 Ը III (40) էջ 144

3 Ը IV (41) էջ 145

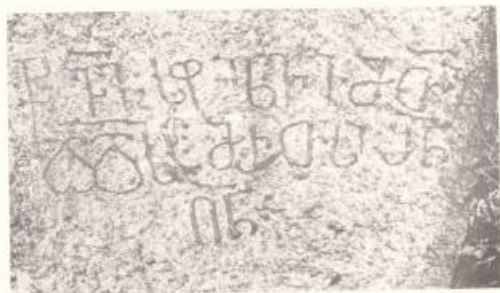
1 Ը V (42) էջ 145

2 Ը VI (43) էջ 145

3 Ը VIII (45) էջ 146

4 Ը VII (44) էջ 145

1

96 (48) էջ 148—149

100Ե

2

16 (52) էջ 160

1

2

Շր I (49) էջ 153

3

Շր II (50) էջ 153

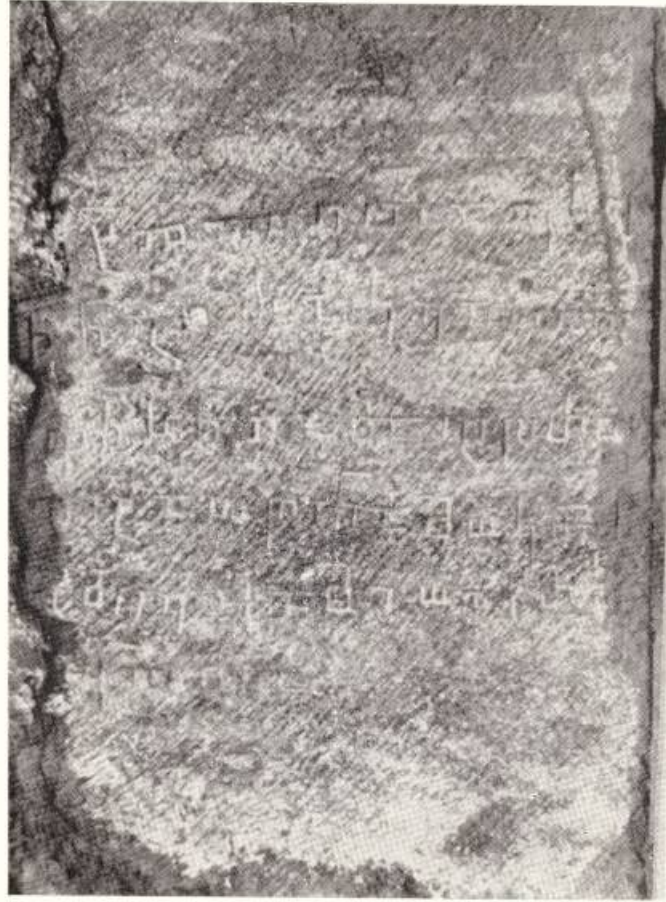
1 Շր III (51) էջ 156

2 Շր IV (52) էջ 161

3

Շր VI (55) էջ 162

1

2

P I (56) 12 172

3

P II (57) 12 174—175

P III (58) 12 177

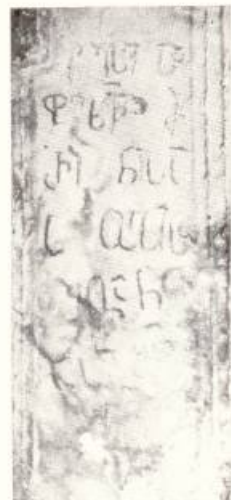
1 Ք IIIa (59) էջ 177

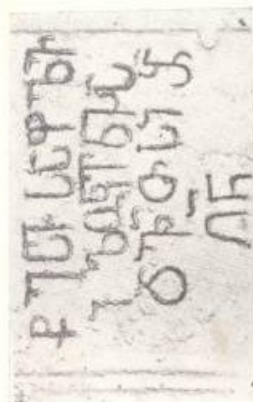
2 Ք IV (60) էջ 178

1 Ք VII (63) էջ 179

2 Ք VIII (64) էջ 179

3 Ք V (61) էջ 178

4 Ք VI (62) էջ 178

Ք IX (65) էջ 179

1 Ք X (66) էջ 180

2 Ք XI (67) էջ 180

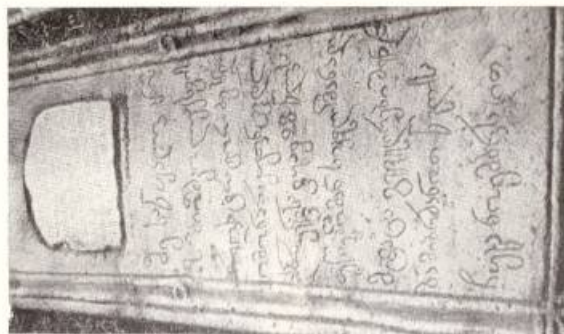
3 Ք XII (68) էջ 181

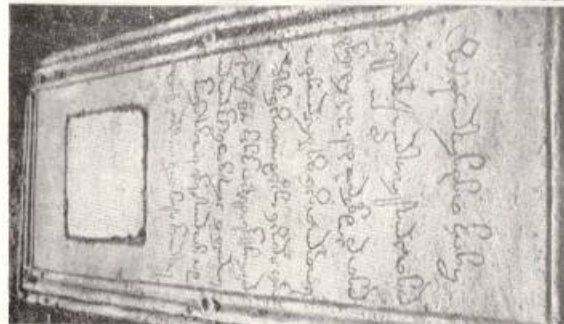
4 Ք XIII (69) էջ 181

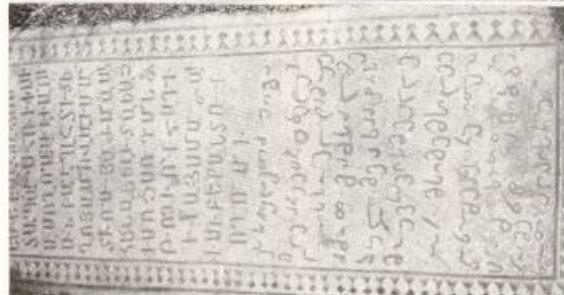
5 Ք XV (71) էջ 182

1 Ք IV (62) էջ 87

2 Ք V (72) էջ 180

3 Ք VI (73) էջ 181

1

Պ I (81) էջ 214

2 Պ VII (87) էջ 217

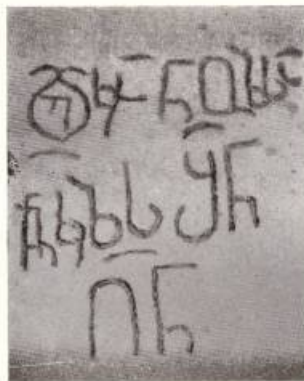
3 Պ V (85) էջ 215

4 Պ VI (86) էջ 216

1 Պ VIII (88) էջ 182

2 Պ XI (91) էջ 219

ՈԿ I (96) էջ 228

1-2

ՈԿ II (97) էջ 240

1—3 թվ III, IV, V (98—100) էջ 242

4 թվ VII (103) էջ 244

1 թվ I (104) էջ 247

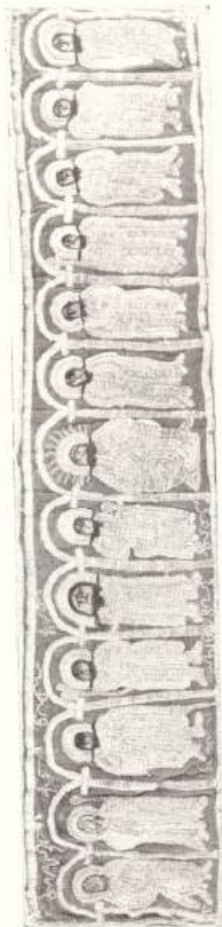
3 էջ (110) էջ 253

2 թվ II (105) էջ 248

ՔՊ IV (107) էջ 251

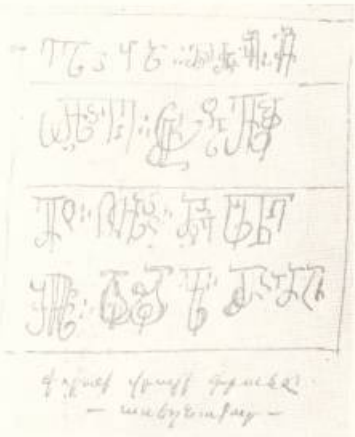
I ՔՊ V (108) էջ 252

2-3 ՔՊ VI (109) էջ 252

1 *U6 (111) t2 250*

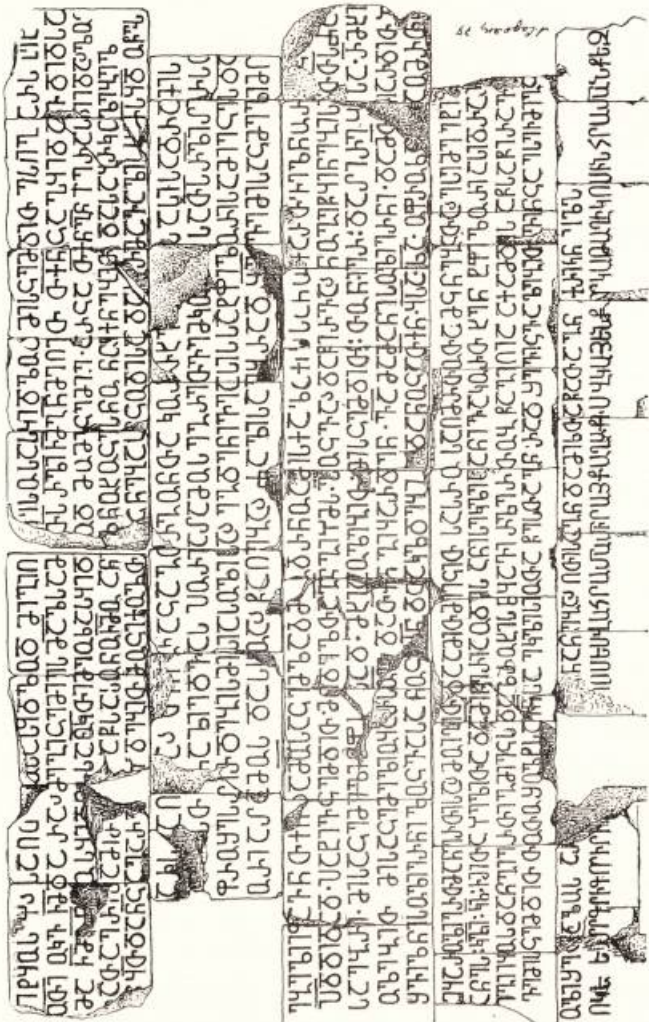
2

t2 250

3

U6, Abn. 8409 t2 302

110A

2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100

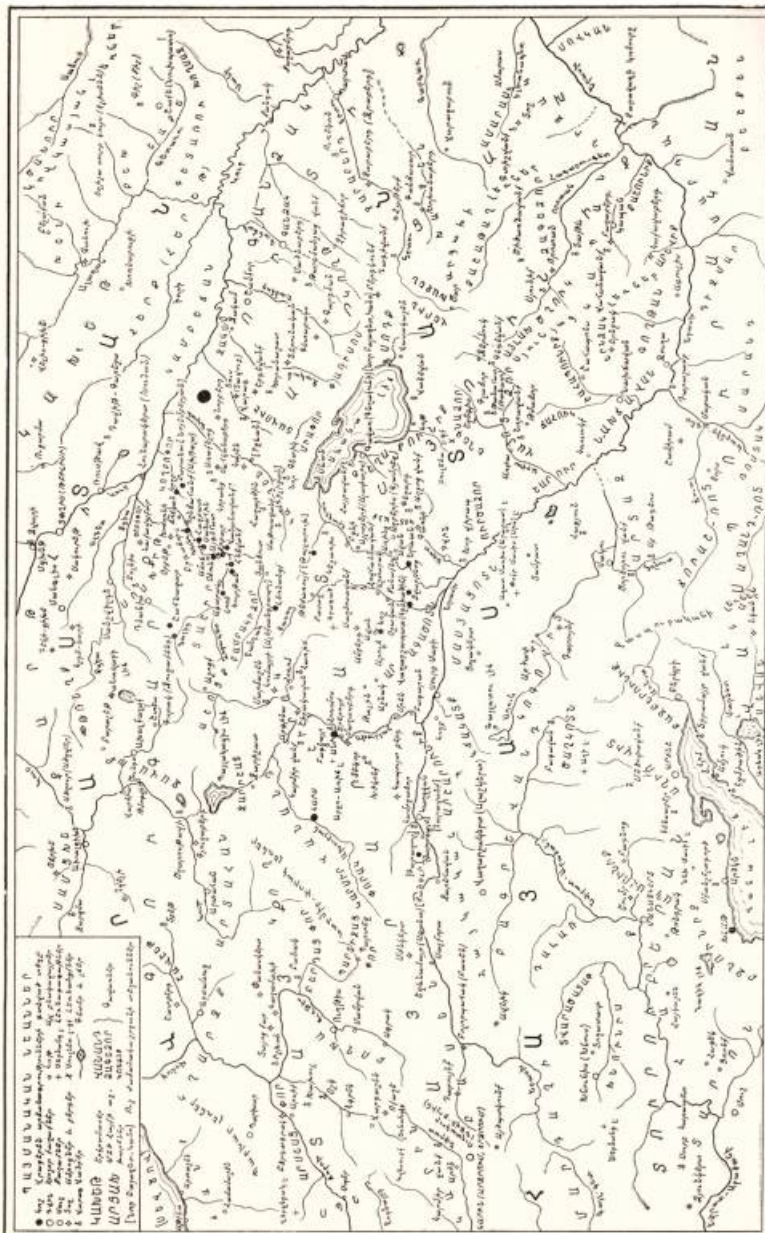
2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100

2019

2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100

2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100

2019

Մասնակի Երևանի քաղաքային տարածքի քարտեզը

Ց Ա Ն Կ Ե Ր *

ԱՆՁՆԱԿՐԱՆՔ

- Արագոն Եղիշ 231
- Արաշիճներ 251
- Արաւ, որդի Գագիկ Ա.ի 76, 157
- Արաւ, որդի Մուշեղի 157
- Արաւ, որդի Սմբատ Ա.ի 157
- Արաւ Ա. Կառլիկյան 18, 157—160
- Արաւ Բ, որդի Կյարիկի Բ.ի 169, 170, 202
- Արաւ—Մերզա 96
- Արիի Հ. 54, 55, 168, 185, 187
- Արլաբեր Գահրամանի 178
- Արուստան Ի. Վ. 101, 173, 209, 240
- Արուստան 20, 127, 128
- Արուստան, Նալբանդի 225, 226, 229, 233
- Արուստան (սոսն) 20, 25, 160, 229—234
- Արուստաններ տե՛ս Արուստան
- Արուստան 155
- Արաւ—Սալիկ Բահրամյան 29, 58—60, 108
- Արաւամ/Արեւնամ 84, 85
- Արաւամյան Ա. 159, 248, 250
- Արամյան Ավ. 81
- Արանց Ն. 212
- Արեւանդեր Ա. Կարիբեցի 207, 208
- Արեւանդեր, Բագ. Կրտ. 206, 251
- Արեւանդեր, Արեւալդի 95
- Արեւանդեր ճամբարանի 95
- Արիբեկյան տե՛ս Յարիբեկյան
- Արիան Վ. 35, 49, 56, 57, 59, 72, 81, 82, 95, 108, 113, 115—117, 125, 178, 182—184, 201, 205, 212, 233
- Արի—Արսյան 57
- Արիստան 164
- Արիկյան Ն. 163, 164, 199, 209, 211, 212, 251
- Աննայ Քելարյան/Աննայ խան 230, 231
- Աննայ էլ—Ջաֆարի 17
- Ազատ խան Էնիկարյան 95
- Ազատ-բեկ 93—95, 96
- Ազատյան Գ. 92, 95, 167, 169—171, 200, 204
- Ազատյան, որդի Շահնշահ Ա.ի 183
- Ազատյան, որդի Իվանե Բ.ի 104, 105, 109
- Ազատյան Գալիբեկյան 307, 302
- Ազատյան Բ 159
- Անայան Հ. 109, 117, 136, 170, 182, 250, 256
- Ամիրխան 216
- Անտոն Սերաստայի 104
- Անայան Հ. 10
- Անտոնյան արեղա 161
- Անդրանիկ Անշահի 97
- Անի, ըստ Քեօսանի 254
- Աննա, զոստար Ամիրխանի 28, 216
- Աննա, Նարեկ 255
- Աննա Էնիկարյանի 91, 92
- Անշահ տե՛ս Անդրանիկ Անշահի
- Անտոն Կարիբեկյան-ն 11
- Ապագա խան 49
- Ապագար 229
- Ապարի 229, 230, 233, տե՛ս Ապարի
- Ապարյան 46
- Աստիկյան Բ. 152
- Աստիկ սահկ. 253, 254
- Աստիկի 28, 75, 76, 87, 89, 186—188
- Ասիա 127
- Ավագ արար. 49, 56, 104, 115, 124, 155, 180, 200, 203, 204, 206, 220, 221, 231, 232
- Ավագյան Ս. 14, 105, 108, 109, 126, 129, 202, 204, 226, 233
- Ավագ-Սարգիս 104, տե՛ս Շահնշահ Ա.
- Ավագ-Սարգիս, որդի Շահնշահ Ա.ի 182, 183
- Ավարիկի Վ. 85, 86

* Համարաբարձ-ընտանիքների ընդհանուր ցուցակը, որտեղ ներկայացված են հայտնի անձանց անունները և նրանց անձնական ընտանիքները:

Ավարիզյան Քաղ. 108—110
 Ավանի 49
 Աբխազիա Աստիկերցի 76—78
 Ամենահեր (առժ) 20, 183
 Ազգայնաներ (առժ) 195, 196
 Ազոն 18, 232
 Առնե կառ. 158
 Առաջիկ. որդի Շահաշահ Ա. Կ. 49, 182, 183
 Առաջիկ. որդի Բզանե Բ. Ի 105
 Արևան 171
 Անտիլ 202
 Անրադի/Անրադի 204, 205
 Բարսան Լ 125
 Բազառ Կ 78
 Բազառ Կ 30, 145, 157, 158
 Բազառանիներ (վրաց) 16, 17, 18
 Բազառանիներ/Բազառանի 65, 79, 142, 143, 169
 Բազայան Հ 106
 Բազայան-Ազարիայան (առժ) 184
 Բառ 75
 Բառարվ 28, 216
 Բարբիկյան Հ 138
 Բարխուդարյան Ա. Տ, 14, 31, 129, 132, 204, 223, 241
 Բարխուդարյան Մ. 206, 223, 227
 Բառնավի Ք. 7, 9, 13, 140, 222
 Բարսեղ, կղբայր Դավիթ Էնայեթցու 91
 Բարսեղ կառ. 128
 Բարսեղ Կ կաթ. վրաց 160
 Բարսեղ Կեսարացի 101
 Բարսեղյան Լ 240, 241
 Բարսեղ վանական 10
 Բաբառյ Կ. 58, 59, 89
 Բախրանե Պ. 7, 22, 23, 79, 83—86, 168
 Բեգա Սարամիկի 184
 Բեդի, ոմե 132, 133
 Բեման, ախրացու Ջամանե առժից 254, 255
 Բեռնեհյովի Ե. 7, 8, 23, 24, 31, 208, 229
 Բեյլեն Սերկյան 207
 Բեռեկին 10
 Բելի կենսաաշխի 250
 Բերա Գալիլյան 91, 92
 Բլիկ Թ. 24
 Բառե կղզ. 35, 36, 40
 Բաճկա (") 247
 Բրան Մ. 7, 13, 54—57, 59—61, 68—72, 98, 110, 152, 168, 176, 185—188, 207
 Բարս, ածիրայեց ածիրա 122—131, 202
 Բարս/Բարսյի, ածիրա, Բոռ Ամաղավայի

129—131
 Բազալ աճ՝ա Բարս
 Բարբի Սերկյան 143, 207, 208
 Բարբի/Գաբիկ 254, 255
 Գագեցի 203
 Գաղի Բազառանի 18, 76, 82, 157, 186
 Գաղի կարսեցի 79
 Գաղիշ (Յ) 122
 Գայանե Նոյա-Քենրալյան 249
 Գառեկին Ա. կար. աճ՝ա Լավոկյան Գ.
 Գևորգ, կղբայր Գավթի 234
 Գևորգ վրգ. Քախարեցի 255
 Գևորգ արևոկ (Երկայնարագուկ) 172, 173, 175, 176, 179, 183, 184
 Գևորգի, որդի Գիմարե Վարդգ. 148, 149, 187
 Գևորգի աճ՝ա Գեղարի Բ
 Գևորգի ձրոնդիկ 241
 Գևորգի Պայծառ 69, 129, 130, 236
 Գևորգի Սարաբեցի 61, 191, 215, 242, 252
 ԳեՆ, ոմե, 171
 Գյուրի, ոմե 219
 Գյուրի աճ՝ա Գազի
 Գյուրի Բ 76, 79, 159
 Գյուրի Կ 15, 18, 19, 21, 127, 143
 Գյուրի Կ Գաբիցի 251
 Գյուրի/Գևորգի է 207
 Գյուրի ձթ 216
 Գյուրի Ռոս 128
 Գյուրի, որդի Քեմանի 255
 Գյուրի զրեմաշ 145
 Կիլիկ 129
 Կյուրազայան Ա 226
 Կոչանի, ոմե 251
 Կորգ/Կորգա, ոմե 181
 Կորգի, ոմե 233
 Կորգի, Նարեգայր Քեմանի 254
 Կորգի, որդի Քեմանի 254
 Կորակ Գ. 169, 237
 Կերթալեզվ Ա. Ա. 95
 Կերգու, որդի, կողակից Քեմաթի 92
 Կերկու, որդի Պողոսի 151
 Կերկու, որդի Առաքելի 254
 Կերկու Աբասա որդի 229
 Կերկու Աննեցի 110
 Կերկու Անավարզիցի 129, 130
 Կերկու Քախարյան 79
 Կերկու իրեցակառ 26, 35, 38, 43, 44, 46
 Կերկու Ասավորի 89, 90, 155
 Կերկու Նասանա որդի 221
 Կերկու Նյասացի 208

Գեղոր Տասնորդի 142
 Գեղովյա Պանդարյանի 129
 Գեղով/Կեղով-Ջաման 93, 94, 96
 Գազան 128
 Գառեկեկի աճ՝ա Սուրա
 Գաղիան-Քեղիան 85
 Գաղիաններ 251
 Գաղյան Ե. 88
 Գառեան 254, 255
 Գավթի Կ 141, 142, 234
 Գավթի Գ, որդի Ռուստոյանի (Նարին) 28, 29, 85, 153—156, 232
 Գավթի Ե, որդի Կաշյի (Յուլ) 28, 154, 155, 234
 Գավթի Ջ, որդի Գիմարե Աննարայի 18, 19, 91, 130, 236
 Գավթի, կառ. (Աննեցի) 63
 Գավթի, որդի 112
 Գավթի, որդի Ջ. Արաբիկի 251
 Գավթի, որդի Արուշտանի 128
 Գավթի Բ, որդի Կյուրթիկի 158, 160
 Գավթի, որդի Շավաշի 180
 Գավթի, իմաց 216
 Գավթի, կաթ. վրաց 207
 Գավթի Աննեցի 28, 186, 187
 Գավթի Նապրոցի 91, 92
 Գավթի Երկիցի (") , ոմե 178
 Գավթի Կյուրազառա 75, 76
 Գավթի (Չճկա) 161
 Գավթի (Սուրան) 25
 Գավթի Եղևարտ 18, 21, 141, 159, 184, 186, 187, 188, 205, 225, 229
 Գավթի Քորաշեցի 108, 127, 164, 165
 Գեղ, ոմե 164
 Գեմառ աճ՝ա Գիմարե մարզան
 Գեմառ, որդի Գավթի 141
 Գիմարե Ա. Դ. 142, 158, 205, 225, 238, 232, 233
 Գիմարե, ոմե 219
 Գիմարե, վրաց կաթ. 18, 157, 158, 160
 Գիմարե Բ Աննեարայ 11, 18, 19, 184, 204, 205, 225, 228, 229, 231, 234—236
 Գիմարե/Գեմարե, մարզան 22, 28, 148, 149, 186—188
 Գեղին Վ. 140
 Գամեանի, կաթ. վրաց 207
 Գեղուտ Վ. 37, 38, 44—47
 Գուրեզու Լ. Ա. 167, 168
 Կիլիկա Սերկյան 125, 143
 Կիլիկայան Հ. 18, 104, 239, 238, 239, 241
 Կիլիկայան Ա. 107

Կիլիկ 112
 Կնեմ, ոմե 206
 Կաղիան աճ՝ա Երկիան
 Կաղիան, կաթ. վրաց 16, 22, 26, 27, 30, 36—38, 40, 43, 45—47, 50, 51, 176, 302
 Կեղևկյան Թ. 190
 Կեմյան Ա. 166
 Կեմյան Ա. 127, 128, 158, 159, 184, 201, 236, 241
 Կեղևկյան Աղ. 200, 203, 207, 212
 Կեղևկայանցիներ 19, 124, 125, 132, 133, 140, 180, 182, 196, 198, 203, 214, 253 աճ՝ա Կառ՝ Ջամարյաններ
 Կեկեկ կար. 96
 Կեղևիմե պատմ. 11, 13
 Կեղևիմեա Սարաբեցի 215
 Կաղ (") 216
 Կարեմաշյան Կ. 55
 Կախար/Ջամարե/Ջաղարե, ածիրայ. 18, 19, 29, 103—106, 111, 117, 119, 120, 128, 144, 170, 178, 189, 193—196, 199, 205, 221
 Կախար Բ, որդի Շահաշահ Ա. Կ. 56, 164, 182, 203, 232
 Կախար Գ, որդի Շահաշահ Բ. Ի 55—60, 232
 Կախարյաններ 15, 19—21, 24, 25, 27, 59, 60, 101, 102, 105, 108, 111, 112, 120, 121, 126, 128, 129, 134, 136, 195, 199, 232 աճ՝ա Կառ՝ Երկայնարագուկներ
 Կախարյա Սուրիպալ 170
 Կախարյա Վաղարշակյանի 76—79, 86, 187
 Կյուրի (") 146
 Կոնարյան 252
 Կաթմ 206
 Կոնարյանցի (") 206
 Կուրաք Արաբիկ 251
 Կուրախյովի/Բարսով 216
 Կվիտա 71, 72
 Կլաներա 179
 Կղևտառ աճ՝ա Եղևաթիս
 Կնիկ Մ. 188
 Կեղևիկյան (առժ) 95
 Կերթավ Մելիս 24
 Կերիկյան Ա. 201
 Քաղառի Մերեմանյան 259
 Քաղառիկի Ե. 7, 13, 22, 23, 66—75, 79, 80, 83—87, 189, 204, 214, 218, 219—222, 249
 Քամազ 254, 255
 Քամար լույզ. 7, 18—20, 25, 28, 86, 104, 125, 128, 144, 154, 155, 200

Քամու, գուսար Բվան Բ-ի 178
 Քամուհ, գուսար Միկեարզի 215
 Քամրա, գուսար Բվան Երկանարզուրի 253
 Քեկուզար 236
 Քելյուսազ 215
 Քելյուսազ Աբալյան 13
 Քեղուհ, կաթ. վրաց 207
 Քեղուհ/Քեղուհուս հայազգես 143, 144
 Քեղուհուս Կ պատիւի 10
 Քեղուհու/Քեղուհ, կոթրասու 69, 74
 Քիւրիւնի Ժ.-Մ. 71, 74, 75
 Քինարին, մահաթ 93, 94, 96
 Քինարին, քուր Բեմանի 254
 Քինարին, Նարս Բեմանի 255
 Քիւրաշ 233, 234
 Քազուս Մ. 18
 Քարամանյան Բ. 87, 197
 Քավա Մեծօրհնի 207, 208
 Քավմայան Է. 247
 Քաղան Արայան տե՛ս Կազ
 Քուխա Նոյի 236
 Քուրու, Կեղզի ճղանդիկի քրտորդի 241
 Քուրու, տն 241
 Քեղուհ, տն 240
 Քեղուհ, եկեղի որդի 241
 Փուրջանիս Բ. 36, 130, 160, 165, 176, 230
 Փամկույան Լ. 49
 Փան Փիտիպիլիի 12
 Եղնախոս 69, 73, 74
 Ելարիան 220
 Իմլաան Միք. 248
 Ինգուզդա Պ. 74
 Իսան, գրիշ 211
 Իսան (Նովնան), տն 218
 Իսանն ձուլվա 248
 Իսանք 145
 Իսանխանի Իգն. 139
 Իսելյանի Պ. 200
 Իսրայանան (Նուրանան) 222
 Իլան Գալի 202
 Իլան, որդի Չալաի 181
 Իվան Արուրի որդի Ս. 229, 230, 233
 Իվան Արուրի որդի Բ. 20, 27, 184, 225, 226, 229, 231—237
 Իվան Երկանարզուրի, աթարեն 19, 21, 26, 29, 56, 62, 91, 100, 102, 104—107, 110, 111, 117—121, 122—127, 144, 155, 170, 180, 194, 195, 200—203, 205, 208—210, 213, 221, 225, 230, 233

Իվան Բ, որդի Եանչանի, մանգուսարժու-
 յուցես 105, 112, 178, 179, 182, 183
 Իվան Վրաբեյան 159
 Իվան Մաուրզենի տե՛ս Իվան Երկանարա-
 զուի
 Իվան Օրդի 141—143, 225, 224
 Լալայան Ե. 114, 115, 137, 138, 151, 152, 167, 169, 190, 200, 203, 204, 247
 Լաւա-Ենուրի 7, 18, 28, 63, 125, 154, 155, 229
 Լայալ 122
 Լաշեմա Ե. 71
 Լանոի Մրզվի 233
 Լիպարի-Անան Վրաբեյան 158, 159
 Լիպարիյաններ 20, 160, 241
 Լիպարիս Օրդեյան 125, 127, 143
 Լուս թազ. 120, 193
 Լուս Բ Գալիանի 250
 Լուսան Կ. 247
 Լուպրյան Կ. 70
 Լուրիվո Ե. 54, 55, 57
 Լուպարի/Լուպարուս Կելանցի 129, 130
 Լուպարուս-Մինաս, գրիշ 253
 Լուպրան 170
 Լուշիկ վազդ. տե՛ս Գաղան Ե.
 Լուշիկյան Լ. 46, 136, 207, 250
 Լուշիկն Սարգիս 97
 Լուշիկաշվիլի տե՛ս Լուշիկն Սարգիս
 Լիպարզի 230
 Լուչա/Լուչազ/Լուչալ, կին Իվանի Երկանա-
 ղազուրի 101, 104, 105, 107, 110, 150
 Լուչալ, գուսար Ավագի 49, 56, 105
 Լուրասու, գուսար Կյուրիկ Ե-ի 163, 164
 Լուրասու, գուսար Կյուրիկ Բ-ի 163
 Լուրասու, տն 164
 Լուրիան 164
 Լուրովան (տան) տե՛ս Երկանարզուրիներ
 Լուրաման, կոչակից Ջուրար Արաշենի 251
 Լուրաման, մայր Կարդի Գ Կարիկցու 251
 Լուանդե 56
 Լուսա (") 28, 180
 Լուսրուրուս 20, 91, 192, 230, 232, 233, 236
 Լուսիք 233
 Լուրիկի Կ. 7, 234
 Լուրիան Ե. տե՛ս Պաղարյան Ե.
 Լուպրիկով Մ. 237
 Լուպրուկ 145
 Լուպարիիներ (տան) 184
 Լուխանի Ե. 8, 17
 Լուպարան Ս. Ս. 44

Լուխալիկն Ե. 302
 Լուսա 124
 Լուսիս Բ Գալիանի 251
 Լուկիլիան Կ. 114, 117, 211
 Լուկեան Զ. 8
 Լուկեան Թ. 17
 Լիւրան, առաջնորդ Սանա՛նի 183
 Լիւրան Դանակցի 19, 110, 123, 154, 155, 159, 164, 165, 170, 182, 193, 198, 199, 200, 201, 203, 208, 231, 232
 Լիւրի (Կյուրեկ) տե՛ս Կյուրիկ Երասու.
 Կյուրեկ 145
 Կյուրեկ վազդ. տե՛ս Մրաղյան Կ.
 Կյուրիկ, որդի Կարանակի 145
 Կյուրիկ Դանասի 12
 Կյուրիկ Երասու. 121
 Կյուրիկի 158, 159
 Կյուրիկի Բ. 163, 164, 169, 170, 202, 204
 Կյուրիկի Գ. 170
 Կյուրիկյան տան 20, 136, 142, 160, 184
 Կոզուս վանական 213
 Կոստանդին կար. 155
 Կոստանդինուս ժ. 79
 Կոստանյան Կ. 105, 125, 142, 168—171, 205, 206
 Կուբ 84
 Կուզ 229, 233
 Լակոր, որդի Աուրիկի 254
 Լակոր աբեղ. 255
 Լակոր, գրիշ 112
 Լակորյան Կ. 74, 81
 Լակորյան Նով. 17, 121, 253
 Լակորյան Պ. 66
 Լակորյան Ս. 107—109
 Լակորյան Վ. 103, 106, 127, 165
 Լակոր Կուրեկի, գրիշ 302
 Լակոր Չաղալցի 167
 Լամազազ մանգուսար. 43
 Լամազազ, առաջնորդ 200, 204, 206
 Լայրաման 126
 Լայրուկու տե՛ս Մամաթվար
 Լասան Քազ/Քազա 122—124, 128—131
 Լասարյանյան Խ. 138, 142
 Լեսակ կալուր 201
 Լեսակ Բ. 19, 196
 Լոր Միխրիկի որդի 127, 236
 Լորդան 155
 Լորդան, կուս. բաճ. 132, 133
 Լորդան 206
 Լոսուիվո տե՛ս Լուխիվոն
 23—132

Լովան 85
 Լովան, կաթ. վրաց 157
 Լովան, որդի Քելյուսազի 216
 Լովան Աբեղազն 196
 Լովան Դանակցի 209
 Լովան Մանգուրի 74
 Լովան Սինայի 209, 210
 Լովանենա կար. 120
 Լովանենա կար. աղանդից 155
 Լովանենա, առաջնորդ 204—206
 Լովանենա Գրասիանուկուցի 89
 Լովանենա Լազարյան 249
 Լովանենա Խնասուս (Սարկավազ) 159, 163
 Լովան, տն 149
 Լովանի տե՛ս Խան
 Լովանյան Կ. 105, 124—126, 129, 130, 155, 158, 221, 231
 Լուխիվոն 194
 Լուսի, տն 206
 Լուպրա 203, 232
 Լուսիկ աբեղ. 35, 43, 90
 Լուսան Արուրի-ան տե՛ս Սաղան
 Լուսան, մակահան Մուրատի 255
 Լուսանի/Լուսանի/Լուսանի 254, 255
 Լուսանից Քավիկ տե՛ս Քամազ
 Չեկա 18, 157, 160
 Չեկա Միքիան 161
 Չեկաշվիլի Ասար 160
 Չեկայան 157, 160, 161
 Չեկանի/Չեկաններ 25, 160
 Չաղան-խան 130
 Չաղար Քամազ վրչ. 81
 Չաղար վրչ. Քալիբյանց 301, 302
 Չալիշվիլի Թ. 8
 Չալիշվիլի Ս. 78
 Չալիշյան Կ. 248
 Չախարյան Կ. 13, 19, 49, 50, 91, 96, 104, 126, 127, 134, 139, 141, 142, 158, 160, 164, 170, 183, 190—193, 205, 231—233, 243, 302
 Չիխիանի 251
 Չիխիկն 155
 Չոկարզ/Չոկարալ 230, 231
 Չոկարյան-Ենգեղիցի 95,
 Չոկար 122, 133
 Չոկի Շամուրեկի տե՛ս Չոկար վրչ. Քալիբ-
 յանց
 Չովնանան Կին 95
 Չովնիկ/Չովնիկու 202, 203
 Մար 145

Մարտի 164
 Մարտի (?) 71, 72
 Մայիսյանց Սա. 66, 109, 188
 Մանգրեզցի 203
 Մանգրեզցի Է. 227
 Մանամբազար 181
 Մամբան 170
 Մանանյան Հ. 107, 201, 250
 Մանու, որդի Գորգայի 181
 Մանուսար 151
 Մանուկներ 57
 Ման Ն. 7, 13, 16—18, 22, 23, 21, 33, 36—41, 42—45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 60—62, 70, 80, 90—91, 98, 99, 124—136, 152, 158, 165, 168, 192, 193, 203, 206, 210, 212, 237
 Մարտիստ *տե՛ս* Մարի
 Մարտոզ 166
 Մարտրայան Հ. 123
 Մարեխ 254
 Մարցա. *բայք* Բազրաս Գ-ի 125
 Մարցա. *գուտար* Բազրաս Գ-ի 145
 Մարցա. *մայր* Մահի 145
 Մարիամ, *սան* 250
 Մարթան, *գուտար* Քեճահի 354, 255
 Մարիամ, *գուտար* Կյուրիկի Ա-ի 163, 154
 Մարիամ, *գուտար* Կյուրիկի Բ-ի 163, 169, 170, 202
 Մարիամ, *ամուսին* Արեւածոր Արքայազնի 95
 Մարիամ, *բայք* Լեւո Բ Գորգահեթի 250
 Մարծնան 202
 Մարտիրոս, *մոքրայ* 194
 Մարիիկ Կայար 21, 77
 Մելիլ 215
 Մելիլ-Նան 17, 57, 159
 Մելիլ-Նանազար 151
 Մելիլբլիլի/Մելիլբոլ (*տուն*) 213
 Մելիմախ Ն. 217
 Մելիմազնիկ *կաթ*. *վրաց* 150, 157
 Մելիմար *կաթ*. 253
 Մելիմար-Մելի Լ. Տ. 13, 27, 28, 43, 80, 86, 91—93, 95, 96, 99, 114, 115, 137, 139—144, 146, 152—154, 156—158, 161—166, 169,—171, 173, 174, 176, 181, 196, 200, 201, 203, 205, 206, 214, 218, 220, 237, 249, 251
 Մելիլ-Սանաշայան Կ. 19, 182
 Մանա Զաղկ 202
 Մեմնա, *սան* 206
 Մեսրոբ, *որդի* Սաս Երեսնյու 184

Մեսրոպ Երիտի. *տե՛ս* Մախկոյան Մ.
 Մզեմարսի, *որդի* Զավարի 215
 Միխիկ 216
 Միխիկի 127, 235
 Մինաս Սյունակյոզ 211
 Միլալ Թադրիզցի 250
 Միրզա Թադի 18
 Միլբան, *սան*, *կաստաջ* Էկեզ. 135, 136
 Միրբան, *սան* 179
 Միրբան, *սան* 206
 Մյուսղբնի, *որդի* Շահնշահ Ա-ի 177, 182—184
 Մյուսղբնի/Մյուսղբնիներ (*տուն*) 63, 115, 140, 143, 144, *տես* Եան՛ Զաբալայաններ, Երկայնարագուկներ
 Միխրար, *սան* 206
 Միխրար վրդ. 152
 Միխրար Այրիկանցի 163
 Միխրար Ապրտանցի 212
 Միխրար Գոյ 23, 25, 26, 120, 193
 Միլրաշ, *սան* 82
 Միլրաշ *տե՛ս* Նարյոզ
 Միլաշ, *որդի* Թաթի 184
 Միլոշյան Բ. 247
 Մնացականյան Սա 90, 91
 Մոս (Մովսես) յասարա 218
 Մովսես Բան. 204
 Մովսես Կազանկազայի 82, 212
 Մովսես վաղ. 218
 Մովսեսյան Գ. 158, 163, 170, 186
 Մովսեսյան Մ. 87, 89, 90
 Մոհեշյան Հ. 24
 Մուսան 184
 Մուչեկ Բաբրտունի 82, 157
 Մուչեկյան Եղ. 246
 Մուսիկիլիլի Գ. 23
 Մուսոյ 254, 255
 Մուսոյան Պ. 140, 196, 197, 206, 209
 Մուսալյալ 204
 Մայրիկեշյան (*տուն*) 93—95
 Մանթր *տե՛ս* Զակար
 Մանթր Երեզ 204
 Միտաղուց 254
 Մոսան 206
 Մորթոման *տե՛ս* Լուրանան
 Մովսեսես *տե՛ս* Զովնանես
 Մովսատի 124
 Մուրաշյան Կ. 76
 Մուսիկի 129
 Մարտիա Միլիմա 217
 Մարիա Փարեմազայիլի 252

Նարյոզ 145
 Նան 170
 Նարիման 97
 Նարին Գալիլ *տե՛ս* Գալիլ արդի Ռասազանի
 Ներսես, *առաջ*. Զայրաբանցի 124
 Ներսես Ապարանցի 96
 Ներսես Կամբանացի 164, 165, 193
 Ներսիսյան Մ. 33, 71
 Նեխիի 110
 Նիկոն Սուսուեցի 212
 Նիկոն Քերկանցի 252
 Նիկոլոզ (Նիկոլոս սարկ.) 219
 Նոյվա Կեղզամի 180
 Նան-Աբաս 10, 157
 Նան-Արմեններ 233
 Նանիկյան Կ. 105, 106, 146
 Նանիկարսյան Հ. 98, 113
 Նանեշան/Նանի/Նանիկի Ա. 17, 45, 49, 50, 56, 101, 104, 105, 111, 121, 164, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 182, 183, 198, 203, 223, 224, 222
 Նանեշան Բ. *որդի* Իվան Բ-ի 56, 57, 105, 178, 182
 Նանաշան Սահիբ-ճիվան *տե՛ս* Սանիբիվան
 Նանիկ Ա. 7, 13, 24, 99, 101—104, 108, 109, 114, 115, 135, 225, 226, 229, 244
 Ներպաղաններ 106
 Ներմազանյան Գ. 18, 95, 96
 Նիս 207
 Նիշ [Արքայույն] 196
 Նմալան Արեղենց Գանդիլի 166, 167
 Նորա Ռասաբակի 16, 17, 256
 Նուսուպի Գ. 35
 Նուշա 85, 89
 Ոման 97
 Ոսկյան Հ. 80, 115, 138, 165, 167, 201, 137
 Ովսիկի 254, 255
 Չամբայան Մ. 163, 201
 Չառալիլի 181
 Չիլիկոյան Ս. 223
 Չիսայա Գ. 98
 Չորիկոյիլի Գ. 99, 109, 139, 142, 146, 147, 197, 198,
 Չորիկոյիլի Գ. 110, 173
 Չարսամյան Վ. 95
 Չեչիկ *տե՛ս* Քեչիկ
 Չևեսա Գ. 24
 Չեւեւ ինճամ-առաջն. 200, 204, 206, 220—222
 Չեւեւ Լազան 12
 Չեւեւ Թրեմուն 181

Չեւեսա Կար. 109
 Չեւեսա, *սան* 129
 Չեւեսա, *սան* 151
 Չեւեսա Ականտես 105, 106, 107, 112
 Չիմեն Սոյու 11
 Չողոյան Ն. 165, 205
 Չողոս Կեղի. 253
 Չոռ Կղզնակալ 262
 Չողմոնա 166
 Չոլոզ Գազախա 209
 Չալալ-Կեչիկ 17
 Չալալյանց Ս. 142, 167, 171, 200, 204
 Չանալիլի Մ. 20, 66
 Չավախ 215
 Չավալիլիլի Իվ. 7, 37, 43, 47, 48, 55, 101, 142, 153
 Չաւեւ[...] 126, 129
 Չաւեւիչ 208
 Չավկեյի 17
 Չալիկ-Կեչիկ 110
 Չաս, *սան* 173, 175
 Չաս, *սան* 184
 Չաս, *որդի* Քեչա Սարամելու 184
 Չաս Երեսնցի 184
 Չաս Կայարտյան 184
 Չասամ բաղ. 250
 Չարեն (?) 71, 72
 Չարուլ 17, 121
 Չասազան, *բայք* Կյուրիկի Բ-ի 169
 Չասազան, *գուտար* Կյուրիկի Բ-ի 163, 164, 169
 Չասազան բաղ. 7, 28, 29, 65, 84, 85, 120, 153—156, 221
 Չարա, *որդի* Նաբիլուայի 144
 Չարա, *սր* 157
 Չարա 212
 Չարազալի 151
 Չաղան/Չարուն Մանիանարեզցի 20, 177, 182, 183, 230—232, 235, 236
 Չալանիկ 120
 Չարո 123
 Չանակ Միլիլ-Ազամայան 95
 Չանիկ Գիվան Առա Շամաշի 49, 58
 Չանմուղի 20, 24, 33, 36, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 107—109
 Չամազախ 123, 124, 129—131
 Չամազախ (Չախորդի Հեա Խո՛ւնն է) 130
 Չամիկ 89
 Չամուլ Անկեի 239, 233
 Չանա 83
 Չաղիս, *սան* 243

Մազիս, *ան* 129
 Մազիս, *էջ. Սխալաց* 222
 Մազիս *վր. Յագրան* 131
 Մազիս, *կրտավոր* 129
 Մազիս, *որի Սեմանի* 254, 255
 Մազիս, *հնարիք Ստեփանոսի* 129
 Մազիս *ան՝ Նեղիկից Մազիս*
 Մազիս, *Նայր Համազասի* 45
 Մազիս, *կոր.* 292
 Մազիս *վր. Էջիզմեյի* 302
 Մազիս *Միկեց* 55
 Մազիս *Մեծ Նեղիսարագով* 117, 119, 126, 142, 144, 170, 195
 Մազիսյան *և.* 13, 36, 57, 61, 68—70, 72, 83—85, 108
 Մազիսյան *Ք.* 211
 Մերուս 87
 Միման, *ան* 219
 Միման, *ան,* 219
 Միման, *ան* 82
 Միման Պղնձամանեցի 29, 205, 208,—211
 Միրառ *Ս.* 157, 158
 Միրառ Տիգրանակ 82, 141
 Միրառ Պաքա որդի 201
 Միրառյան *Ք.* 114, 124, 129, 201
 Միրառ Օրբիկ/Մերկյան 21, 140—143, 234
 Միրառ Օրբկյան, *Նայր Պեղյեի* 207
 Մուզան Մուրադյան 195, 196
 Մուզան 216
 Մախիս 215
 Մանխանու, *կաթ աշուսանից* 129, 130
 Մանխանու, *աստի, կորագաների* 125
 Մանխանու, *Միարան Գնոկի* 155
 Մանխանու Օրբկյան 21, 103, 123—125, 127, 130, 141—143, 154, 155, 202, 203, 205, 230, 231, 233, 234, 236
 Մուսայան *Կ.* 81—83
 Մուսա Կարսեկեկի 129
 Մուսան Նեղիզյի 26—105
 Մևուր *և.* 99, 140
 Վախրանդ, *որի Ալեքսանդր Ա-ի* 207
 Վախրանդ Կարգասլ 290
 Վախույաթ 139, 166, 167, 200, 208
 Վանում, *որի Իվանի Ք-ի* 105, 112, 178
 Վանում, *ամբիս* 26, 35, 38, 43, 44
 Վանական, *ան* 124
 Վանական, *ան* 164
 Վանեն, *կեն Արսոսի* 202
 Վանեն, *կեն Միարգրեկի* 177, 182—184
 Վանեն, *ան՝ Նանու*

Վասակ Էջի 202
 Վասիկ կույր 76
 Վարդան Ալեկեյի 9
 Վարդան Ասեկեյի 103, 104, 106, 124, 163, 165, 200, 201, 203, 221, 229, 232—234, 237
 Վարդանյան *Ք.* 102, 103
 Վարդիկ Կ. 98
 Վաչառ *Ս.* 98
 Տաշյան *Հ.* 89, 115
 Տարալյե Օրբկյան 231, 233
 Տեր-Ավետիսյան *Ս.* 163, 169, 201, 237
 Տեր-Միսուկյան *Գ.* 66
 Տեր-Միսուկյան Մի. 105
 Տեր-Մովսիսյան *Մ.* 243
 Տիգրան Լանեց 24, 47, 60, 61, 110, 167, 205
 Տիտանյան *Ք.* 249, 250
 Տերտեխադա *և.* 168
 Տակառսի *և.* 192, 193, 206
 Տալոց 164
 Տազան Մուրիքիս—ան 230
 Տիգրան *Ի.* 128
 Մելիսյալիկի *Վ.* 9, 223, 225, 226
 Ռիս *ան՝ Ալագու*
 Ռիս Պաքի *ան՝ Պաքի, որի Լուսի*
 Փարսյան/Փարսյան 186, 229
 Փարսուզ 254, 255
 Փիլիպե (Փիլիպոս) 197
 Փիլոսոմ 162
 Փայսաբար *Ս.* 168
 Փայսաուր 251
 Փայսաուր Կարիեյի 251
 Փարսա 254
 Փարսյանի 49
 Փերևան 255
 Փառայան *Հ.* 213
 Փառ Ամրուրի 127, 128
 Փարսոբյան *Կ.* 84, 85, 249
 Փարիս *Գ.* 63
 Օվսեի *ան՝ Ավսեի*
 Օրբիկ *Հ.* 5, 14, 35—38, 43, 45, 61, 62, 98, 99, 108, 110, 253, 257
 Օրբիկանի *Ս.—Ս.* 110, 147, 173
 Օրբկյաններ (տոն) 21, 25, 27, 127, 130, 131, 141, 142, 199, 202, 207, 232, 233
 Օմանյան *Մ.* 92, 148
 օնկուլոզ *օղ.* 16, 101, 173, 211
 Օստրոմի *Ք.* 189
 Օսրանցուլ *Օ.* 9, 149, 241
 Օպրոզ *ձ.* 22

ՅերեմիաՅուզ 6, 9, 24, 95, 148, 208, 221, 230, 235
 ՅերեմիաՅուզ *Յ.* 221
 Յուլյան *Օ.* 13
 Յրոգուլ յանջուլ 231
 Յուլյան *Օ.* 63
 Յուլյան յանջուլ 11, 12
 Յանջուլ 22, 86, 166, 200
 Յանյուլ յանջուլ 78
 Յանյուլ *Յ.* 63, 121
 Յայուլ *Յ.* 13, 23, 67, 69, 234
 Յուլյան *Յ.* 12
 Յուլյան *Յ.* 10
 Յուլյան յանջուլ 12
 Յուլյան *Յ.* 84
 Յուլյան *Յ.* 8, 17, 236
 Յուլյան *Յ.* 12, 209, 211
 Յուլյան յանջուլ 12
 Յանյուլ *Յ.* 234
 Յանյուլ *Յ.* 229
 Յանյուլ *Յ.* 41, 116, 150
 Յանյուլ *Յ.* 10
 Յուլյան յանջուլ, *Օ.* 11, 114, 137, 152, 162—166, 185, 190, 201, 204, 206, 234, 249—251
 Յուլյան *Յ.* 86, 226, 230
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 23, 127, 128, 222
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 254
 Յուլյան *Յ.* 154
 Յուլյան *Յ.* 173
 Յուլյան յանջուլ 12
 Յուլյան *Յ.* 158
 Յուլյան *Յ.* 222
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 10
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 27
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 8, 214
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 78
 Յանյուլ *Յ.* 10, 27, 176, 191, 223, 226
 Յանյուլ *Յ.* 243
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 231
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 173
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 9, 223
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 201
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 8, 9, 231
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 117, 139
 Յուլյան յանջուլ *Յ.* 37, 41, 44, 501, 130, 142, 144, 153—155, 200, 231, 233, 234, 236
 Յանյուլ *Յ.* 66
 Յանյուլ *Յ.* 118, 127, 254
 Յանյուլ *Յ.* 248

Աճուլ *Ս. Դ.* 77
 Ազուլ 188
 Արսուլ *Ս. Մ.* 11
 Անտառայան *Ս.* 8
 Արսուլ *Ս. Մ.* 22, 77, 78, 80, 83, 168, 208, 213
 Արսուլ *Ս. Մ.* 234
 Արսուլ *Ս. Մ.* 26, 58, 59, 110
 Արսուլ *Ս.* 149
 Արսուլայան *Ս. Ա.* 101
 Արսուլ *Ս. Մ.* 59, 157, 230
 Արսուլ *Ս.* 67, 70
 Արսուլ *Ս.* 199
 Արսուլ 44
 Արսուլ *Ս. Ա.* 102, 134
 Արսուլ 188
 Արսուլ *Ս.* 188
 Արսուլ *Ս.* 61, 169
 Արսուլ 44
 Արսուլ *Ս. Ա.* 230
 Արսուլ *Ս. Մ.* 26, 105
 Արսուլ (Արսուլայան) 188
 Արսուլ *Ս. Ա.* 48
 Արսուլ *Ս. Մ.* 16, 37—39, 44—46
 Արսուլ *Ս. Ա.* 168
 Արսուլ *Ս. Մ.* 79, 128, 201
 Արսուլ *Ս.* 200, 203, 207, 208, 213
 Արսուլ (Արսուլայան) 199, 210
 Արսուլ 73
 Արսուլ *Ս.* 200
 Արսուլ *Ս. Մ.* 203
 Արսուլ *Ս. Ա.* 14, 181, 251
 Արսուլ *Ս. Ա.* 248
 Արսուլ *Ս. Ա.* 78
 Արսուլ *Ս. Մ.* 7
 Արսուլ *Ս.* 96
 Արսուլ *Ս. Մ.* 11, 16, 17, 22, 24, 32, 36, 37, 39, 40, 44—47, 60—62, 80, 98, 134, 153, 165, 168, 188, 203, 205, 206, 210, 212, 213, 226, 230
 Արսուլ *Ս. Մ.* 81, 83, 196
 Արսուլ *Ս.* 234
 Արսուլ *Ս. Մ.* 17
 Արսուլ *Ս. Մ.* 67, 91, 120, 126, 182, 212
 Արսուլ *Ս. Ա.* 35, 49, 107, 109, 117, 253
 Արսուլ *Ս. Ա.* 234
 Արսուլ 210
 Արսուլ *Ս.* 70

Симеон 210
 Степан Орбелли 199
 Такайшамли Е. С. 66—68, 70, 72, 73, 80,
 85, 127, 128, 200, 208, 214, 222, 249
 Токарский Н. М. 192
 Тохмачевская Н. 168
 Федор 73
 Хачатов А. С. 128
 Чутал Г. С. 101
 Чубинишвили Г. Н. 89, 139, 142, 146, 198
 Шахадзе А. Г. 99, 101, 102, 104, 105, 135,
 136
 Элин Н. 188

Юзбашин К. Н. 49
 Brosset M. 17, 35, 49, 51, 55, 57, 59, 61, 66,
 68, 72, 152, 168, 172, 185, 207
 David, episcopo de Hanii 63
 Karamianz N. 210
 Khanykof N. 17, 54, 60
 Marquart J. 166
 Mécérian J. 10, 24, 150
 Minorsky V. 59, 105
 أبو سعيد بهادر خان 58
 زکریا 57
 نغیسی 110

ՏՆՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ազան 51
 Աղաթոկ 200, 208
 Արմա զան 211
 Արսա 10, 78
 Արզանի գա. 12
 Արշիկեա տե՛ս Վաղարշապետ
 Արևանդադուր 134
 Ախալխալ (Գորի) 254
 Ախրալա 25, 115, 167, 199—201, 207, 208,
 215, 216
 Ախրալայի ձոր 207
 Ախալա տե՛ս Ախրալա
 Անգուր 158
 Ակն 211
 Արևելիս 125
 Արկ 45
 Արշամուր 75
 Արմաղաուս 82
 Արշույ զան 302
 Արվանդ 12, 79, 129, 130
 Ամանույան բաներ 9 տե՛ս Աե բն
 Աման 206, 207
 Աջգլում տե՛ս Էջգլում
 Այգեհատ (Իգանատ) 164, 171
 Այուր 201, 202
 Ալաուտ/Ալաուտյան զին. 19, 49, 87, 135,
 214
 Անբերդ 19, 106
 Անի 15—26, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 41, 43,
 45—51, 54, 56, 55—60, 62—64, 75, 82,
 104—106, 108—110, 120, 121, 134, 135,
 141, 176, 178, 182, 190, 202—205, 211,
 212, 229, 232, 257

Անձախ 11
 Անախի 10, 24, 150, 212
 Անախիա 149
 Այնակ 109
 Ապանանի 70
 Արիբի 124, 126
 Ավան 18, 19, 91, 104, 233
 Ավան (Կոչի ձոր) 107
 Առաղատական 19
 Առաղմուտ 26, 102, 106, 111, 112
 Ազգիք 184
 Աղբամի/Էրզրում տե՛ս Կարեն
 Ահեշ 49
 Աբաուսնի 77, 233
 Աբուասին 56
 Արուս 184
 Աբեմույան Հայաստան 13, 32
 Ախիսայ 149, 154, 155
 Աշտիան 108, 109, տե՛ս Օշտիան
 Բաղարան 197
 Բաղնայր 184
 Բաղրեանց 76, 77
 Բաղնայրյան տե՛ս Պարա-մրավայր
 Բաղրատ 29
 Բամբակ գա. 185
 Բարդիք 151
 Բարան 20, 27, 29, 56, 184, 223, 224, 232,
 235—237, 258
 Բեղուզ գա. 139, 200
 Բերուս 51
 Բեյսուր 61
 Բերտան 11, 235
 Բյուզանդիա 21, 79

Բալին 117
 Բելի 19, 75, 114, 203
 Բեպին 210
 Բրդուռ 222
 Կալ 20, 141, 186, 188
 Կանանի 118, 119, 125, 186, 188
 Կանանուս 14
 Կանախ 11
 Կանի 233
 Կարազախ 82
 Կարազույ 82
 Կարդարան 200
 Կարեա 11, 26
 Կարչակ 203
 Կզլեան 80
 Կեղարունի 20, 120, 124, 186
 Կեղարունյաց ձավ 19
 Կեպի 28, 152
 Կիլան 186
 Կյուշի/Կիսա տե՛ս Քեմաույր
 Կեբի 125
 Կոլարա 120
 Կուսի 162
 Կասի 234
 Կրեմի 27
 Կուարի 135, 203
 Կուրուսա 149
 Կարխա 103
 Կարբանց 154, 233
 Կարստան 10—12, 24
 Կերեկ գա. 185
 Կերբեկ տե՛ս Գարբեկ
 Կիլիան 237
 Կիսար 207
 Կմանիս 8, 17, 118, 127, 229, 230, 233—
 236, 243—245
 Կվան 254
 Կիլի 17, 19, 24, 202, 203, 233
 Կևարդին 77
 Կնիզյաց զին. 76
 Կղեհումայր տե՛ս Անուսուր
 Կուսի գա. 65, 66, 70, 82
 Կերեայ 238
 Կեսաղին 120, 212, 226, 230
 Կեսան 20, 24, 49, 50, 92, 96, 135, 151, 208,
 247, 249, 257
 Զար 11
 Զեզան 12
 Զեզալեն 149, 229
 Զիարբեկ 21, 87, 89—91

Էջգլում 180, 302
 Էջրեկ 13
 Էլիսեն 12
 Էնուր 91, 92
 Էմիսնին 92, 95, 96, 98, 135, 136, 249
 Էրզրում տե՛ս Կարեն
 Քարասարան 11
 Քալին 169
 Քալարախ տե՛ս Քեմաույր
 Քանուս 129, 130
 Քավրիկ 25, 96, 249
 Քեմաույր 19, 29, 30, 113—115, 117, 118,
 120, 121, 123, 124, 127, 128, 130, 131,
 201, 257, 302
 Քելավ 235
 Քիլիկ/Տվիկ/Քիլիկ/Քրիլի... 47, 80, 95,
 96, 97, 99, 127, 135, 139, 169, 194, 203,
 234, 247, 249, 251, 252, 254, 255, 201, 302
 Քյուրանդի 24
 Քմուս 125
 Քուրի 241, 184
 Քուրդիք տե՛ս Քուրի
 Քուրմուսյան շրջ. 190
 Քուրդ 11
 Քրեկան 127
 Կղանա տե՛ս Այգեհատ
 Կլան 13, 74, 75
 Կլան 225
 Կրեան (Կրոս) 79
 Կրի գա. 12
 Կղանչույ 152
 Կայար 257
 Կամ տե՛ս Կան/Կանի
 Կանուրի 11
 Կանուս 69, 70, 72
 Աշխում 251
 Ամանց 19, 132—134, 258
 Ախուր 11
 Աիմ անաղ. 81
 Կան 20, 25, 133, 141, 159, 160, 208, 209, 258
 Կանի զին. 139, 151, 162, 190, 206—208, 237
 Կանի-Տալիք 141
 Կանի 124
 Կանից 13
 Կանուրեա 23
 Կար 75, 253
 Կանիկ 75
 Կեսա 77
 Կանկուր 107
 Կանան 200

հանձախ 11
 Յազուան զվա. 76
 Յախուր 11
 Յգարս-մեզապի 206
 Յին-արանի 206
 Յորսուր 201
 Յով 201, 206
 Յով/Յովա 201
 Յունյա 149
 Կախին/Կախի 11, 13, 130, 149, 157, 159, 188
 Կահ 12
 Կազգվան 66, 80, 77
 Կանոյի շրջ. 14
 Կարսյա Կա. 65, 70
 Կարտի 11
 Կարին 19, 35, 76, 80, 86, 251, 254, 255
 Կարս 13, 19, 20, 22-24, 33, 63, 66, 76, 79, 80, 82-86, 257
 Կասմիր վանք 85, 255
 Կասմիր փոսակ 79
 Կաճա 212
 Կայսեն զվա. 155
 Կերիլ-գարս 206
 Կիչանցիների երկիր 119, 120
 Կիչաույլ/Կիչափա 75, 113, 118, 126, 129-131
 Կիւանց վանք 25, 167,
 Կիլիկիա 120
 Կրկ-Կարի 241
 Կլաբլ 128
 Կոպ 20, 21, 223, 231, 234, 237, 238, 240-245, 258
 Կոլոմբո 223, 236, 237, 245
 Կանց րզմա. 86, 97
 Կոչ 15, 19-21, 27, 80, 98, 99, 102-107, 109-112, 117, 118, 258
 Կոչվանք 112
 Կոստանդնուպոլիս 77, 78
 Կոստանք 76
 Կովկաս 6, 7, 10, 12, 24, 114, 236
 Կոտայք 127
 Կարան 29, 30, 138, 146, 148, 187, 258
 Հազարմին 206
 Հազարս 13, 19, 20, 27, 28, 30, 31, 79, 101, 141, 158, 164-167, 190, 192-194, 197, 203-206, 216, 231, 232, 258
 Հայաստան/Հայոց ստան/Հայոց երկիր/Հայք 7, 19, 13, 14, 16, 17, 22-25, 27, 29-34, 36, 39, 63, 69, 72, 74, 76, 77, 80, 82, 91, 98, 99, 106, 107, 134, 136, 143, 150,

157, 162, 168, 188, 190, 199, 205, 209, 210, 223, 231, 237, 246, 249, 252, 257
 Հայեր/Հինի 138
 Հայրենաց սափ 125 *տե՛ս նաև՝* Դաննակ
 Հայր-Սնանոս վանք/Հայրավանք 118, 124, 126
 Հասին 18, 104
 Հեւեր/Հեւք 130, 159
 Հենվանք 19-21, 23, 27, 133, 137-140, 143, 144, 150, 161, 187, 188, 190, 258
 Հոտոմայր 104, 165
 Հոտոմա 178
 Հոտոնց աշխ. 212
 Հովհաննավանք 14, 170
 Հոլոյա 139, 131, 235, 236
 Հոռ 63, 129
 Հանաստան 230 *տե՛ս նաև՝* Հոտոնց աշխ.
 Հյուսիսային Կովկաս 6, 7, 10, 13
 Չարսղա 20, 21, 115, 134, 143, 149, 164, 165, 167, *տե՛ս նաև՝* Տաշիր-Չարսղա
 Չարավանք 65
 Չարագրամ 221
 Չոչ-Քիլիսա 150
 Չոտուրս 207
 Չոռ 11
 Ճոնիսի նոր 200
 Մարտավանք 115, 133, 206, 222
 Մաննաբեր 159
 Մանկանաբեր 20, 183
 Մամախարան (*Ճիկր.*) 126
 Մանգուկեա 21, 75, 76
 Մանգիս 241
 Մաշադերի 152
 Մաշ-Փիփիներ 11
 Մարմաշեն 206
 Մարտանի 14
 Մեծ Հայք 63, 65
 Մեծոփ 49
 Մեղրածո 113, 201 *տե՛ս նաև՝* Քիժմաույլ
 Մրավարանգեղարփ 206
 Մրեռլի 12
 Մշկավանք 237
 Մաղկա 10, 125
 Մովսէս 12
 Մեկե 20, 49, 107-109
 Մցիսեր 22, 207, 208
 Մուխրան 229
 Մուզան 230
 Մուտուրկա սր. Լուսավորչ 89
 Մուրավանք 75, 109, 125, 202
 Մարալիկ (*Ճիկր.*) 124

Նար-Քալաղա 247
 Նարբեղ 118, 119
 Նար Կեռիկ 192
 Նար Հազա 10
 Նարվան 211
 Նայեմբերյան շրջ. 190, 223, 244
 Նեկրեսի 11
 Նիկոփա 154
 Նիկո-ձմբյա 74
 Նամասի 78
 Նամի 82
 Նամբար 301
 Նաննագոր 18-20, 29, 30, 151, 152, 156, 158-162, 258
 Նազիք 128
 Նիսովվիմ 101, 108, 149
 Նիւթի 46, 49, 82, 134, 135, 151, 199, 214, 258
 Նիւթվան 110
 Ոսկերակ (*Ճիկր.*) 124, 126
 Չանգի 13, 19-23, 30, 33, 65-67, 69, 70, 74, 75, 77, 79-83, 86, 186, 257
 Չանցիլի լիճ 70
 Չարեք րեղ 124, 202
 Պազկասին 9
 Պարսկաստան 10, 248, 250
 Պղնձանան (*Քյոնեխի*) *տե՛ս* Քիժմաույլ
 Պղնձանան (*Ախարալայի*) 15, 20, 21, 27-29, 31, 33, 61, 122, 123, 133, 135, 190, 198-206, 208, 210-214, 221, 222, 258,
 Պեանքուր 10
 Պեռնոն 10, 175
 Ջալալ (*Ճիկր.*) 1245
 Ջանգիլի 71
 Ջավախ 8, 151
 Ջատին (*Ճիկր.*) 129
 Ջուրաբենգ 162
 Թանա 85, 184
 Թնամալ 113, 115
 Թուփի 89
 Թարալ 127
 Թարս-ձմբյա 206
 Թարմե 251
 Թայրոյ 76
 Թարալիսի 150
 Թամրիլլիս 159, 241
 Թաննին 13, 19, 25, 75, 126, 137, 142, 159, 160, 166, 183, 184, 192, 194, 195, 197, 202, 205, 239, 241, 243, 258
 Թավան 12, 74 *տե՛ս նաև՝* Ազվան
 Թիս 120

Թամիլր/Թամիլ 139, 200, 215, 216
 Թայանան 250
 Թայիսայ 132
 Թայկենանան 209 *տե՛ս նաև՝* Պղնձանան
 Թվաներ 46, 88
 Պիկաթոյի/Պիկաթոյի/Պիկաթոյի 114, 149, 150
 Թոսկաթանակի շրջ. 190
 Թարր սար 11
 Թյունի 20, 142
 Թյունց աշխ. 19
 Թևան 14, 301, 302
 Թև լախեր 9
 Կաղարապատ 19, 28, 87, 92, 257
 Կաղարալիս 22-24, 63, 76-79, 151
 Կայոց նոր 19
 Կանանա-վանք 20, 28, 148-150, 185, 258
 Կարսյան 11
 Կարսիս 14
 Կարսիան 11
 Կարսիս-սրան 207
 Կարսիս 203
 Կեյրա 206
 Կերվանի 12
 Կրասան/Կեր/Կրաց սան 7-10, 12, 14, 17, 20, 21, 23, 24, 36, 58, 63, 72, 74, 77, 80, 91, 92, 135, 143, 156-158, 168, 187, 205, 207, 209, 212, 216, 231, 235, 246, 250, 255, 301
 Տանաստան 141
 Տաշիր/Տաշիր 19, 20, 134, 143, 149, 154, 165, 167, 186-188, 206, 214
 Տաշիր-Չարսղա 203
 Տավուլ 141, 159
 Տարսան 193
 Տայք 32, 67, 74, 76, 128
 Տրիք 74
 Տիկոր 39
 Տերստոնան 141
 Տրափզն 211
 Տոտա (*զևա*) 212
 Թիսիսի 232
 Փարիլ 67, 81
 Փարսի 106, 134
 Փերիսոն-Մովսիս-Մամեք 11
 Փրոսեր 69
 Փո՛ր Հայք 65, 79
 Փոսն-մարզի 206
 Փոսկերոն 77
 Փանախ 124
 Փարսի 10, 24, 77, 127, 149, 157, 254, 255

Քեդի նոր 302	յո՛ւղեղի ճեղքում 85
Քիչ-տախի 11	կոլա 80
Քարայր 15, 19, 21, 25, 27—31, 129, 163— 170, 173, 174, 176, 182—185, 190, 203, 204, 258, 302	լազուցու 11
Քիտի սպիթ (ժիկր.) 170	լեւքարու 11
Քուրախ/Քուրախի/Քուրաքի 127, 232	մարդ 206
Քուրմախ 12	մարդիկ 11
Սանն 21, 197, 198, 203	մարմաշենի 206
Սպիթ (Սպիթի) 80 տևա Սպիթի	մաշ-դրոցներ 11
Սպան 49 տևա նաև՝ Ասպան	ժողովրդագրություն 206
Օրկ 13	ժողովրդագրություն 11
Օսմախի 248	ճեղքում 80
Օսկ-Ասան 24	ճեղքում 207
Օրկ 207	ճեղքում 206
Օսմախի տևա Մոսախի	ճեղքում 12
Օսմախի 12	ճեղքում 206
Օսմախի 12	ճեղքում 77
Օսմախի 206	ճեղքում 11
Օսմախի 11	ճեղքում 12
Օսմախի 86	ճեղքում 77
Օսմախի 207	ճեղքում 207
Օսմախի ճեղքում 207	ճեղքում 11
Օսմախի 11	ճեղքում 139
Օսմախի 139	ճեղքում 11
Օսմախի 11	ճեղքում 206
Օսմախի 80	ճեղքում 201
Օսմախի 77	ճեղքում 206
Օսմախի 11	ճեղքում 77
Օսմախի 207	ճեղքում 44, 46, 213
Օսմախի 11	ճեղքում 210
Օսմախի 207	ճեղքում 193
Օսմախի 11	ճեղքում 200
Օսմախի 206	ճեղքում 67
Օսմախի 11	ճեղքում 44
Օսմախի 11	ճեղքում 74
Օսմախի 11	ճեղքում 67
Օսմախի 12	ճեղքում 237
Օսմախի 12	ճեղքում 199, 208, 210
Օսմախի 80	ճեղքում 67
Օսմախի 11	ճեղքում 80
Օսմախի 86	ճեղքում 188
Օսմախի 11	ճեղքում 67
Օսմախի 206	ճեղքում 66, 67, 73
	ճեղքում 134, 213

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արամյան	5
ԱԿ	85
Զանգի	65
Վարդապետ	87
Մուշ	98
Քիտաուր	113
Սանյան	132
Նեվան	137
Շահնազար	154
Բարս	163
Հարստ—Սանյան	190
Պրոմանյան	199
Բարսա—Մուշ	223
Արամյանի թանգարանային ստորկանը	246
Համարարան—քաղաք	257
Քաղաք	279
Փամբակյան, տեղագրական և բնագրական տվյալներ	298
Հավանյան և ճեղքումներ	301
Արամյան	303
Յանյան	349

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Али	35
Чангли	65
Вазаришан	87
Кох	98
Техаруйк	113
Лернанц	132
Хневанк	137
Шахназар	151
Кобайр	163
Ахлаг-Санаин	190
Илиндахланк	199
Баран-Колд	223
Снабженние надписью музейные предметы	246
Словари-конкорданс	257
Резюме	279
Хронологический, географический и типологический перечень	298
Дополнения и исправления	301
Таблицы	303
Указатели	349

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄԱՄԲՐԵՆԻ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ
ПАРУЙР МАМБРЕЕВИЧ МУРАДЯН

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տպագրվում է երևանի համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի գիտական խոհեղի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Խ. Պ. ՂԱՐԻՐՅԱՆ
Նկարիչ՝ Լ. Ա. ՍԱԳՈՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Գ. Խ. ԱՏՐՈՒՄՅԱՆ
Սրբագրիչներ՝ Ս. Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Մ. Գ. ՅԱՎՐՅԱՆ

ՎՋ 05037
ВФ 05037

Պատվեր 132
Заказ 132

Տպարանակ 3000
Тираж 3000

Հանձնված է արտադրության 16/II, 1976 թ.: Ստորագրված է տպագրության 25/1, 1977 թ.:
Տպագրական 22,75 մամուլ — 29,58 դրամ. մամուլ: Հրատարակչական 26,2 մամուլ:
Փուլով՝ 70×100¹/₁₆: Գրեր՝ 3 ս. 65 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Մառզյան փող. № 1:

Сдано в набор 16. II. 1976 г. Подписано к печати 25. I. 1977 г.

Тип. печ. л. 22,75. Усл. печ. з. 29,58. Уч. изд. л. 26,2.

Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Цена 3 р. 65 к.

Издательство Ереванского государственного университета.
375049 Ереван, ул. Мравяна 1.

Հաշի. 002 ԳԱ հրատարակչության էջիմանի տպարան
Эчмидзинская типография издательства АН Арм. ССР